

53240

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA OECONOMICA

Tomus I.
Fasciculus 1-25.

EMLÉKKÖNYV

DR. NAGY LAJOS

EGYETEMI TANÁR 70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Szerkesztette

Égető Emese

Szeged, 1996.

53240

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA OECONOMICA

Tomus I.
Fasciculus 1-25.

EMLÉKKÖNYV
DR. NAGY LAJOS
EGYETEMI TANÁR 70. SZÜLETÉSNAJÁRA

Szerkesztette

Égető Emese

Szeged, 1996.

287ND

Edit

Collegium Cathedrarum Oeconomicae Publicae Facultatis Scientiarum Politicarum et
Juridicarum Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae

ADÉL ANDRÁSSY, KATALIN BOTOS, LÁSZLÓ CZAGÁNY, BEÁTA FARKAS,
LÁSZLÓ MAYER, MIKLÓS SALLAI, MIKLÓS SIPOS

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Oeconomica Szeged

Kiadja

a szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
Közgazdasági Tanszékcsoportja

ANDRÁSSY ADÉL, BOTOS KATALIN, CZAGÁNY LÁSZLÓ, FARKAS BEÁTA,
MAYER LÁSZLÓ, SALLAI MIKLÓS, SIPOS MIKLÓS

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Oeconomica Szeged

HU ISSN 1219-6762

ELŐSZÓ*

Nagy Lajos professzor, aki 1926. január 16-án született Kecskeméten, rövidesen hetvenéves lesz; nyugdíjba készül. Kis időszaktól eltekintve csak egyetemünkkel állt munkaviszonyban. Itt oktatott, kutatott, alkotott, egyszóval: életét egyetemünknek szentelte.

1951-ben végezte el a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemet. Egy évig tanársegédként a Budapesti Műszaki Egyetem politikai gazdaságtani szakcsoportjában oktatott.

1952-ben került a Szegedi Tudományegyetemre, ahol a Marxizmus Tanszéken a politikai gazdaságtan szakcsoportvezetője lett; ugyanitt kapott adjunktusi kinevezést. 1955-ben az önállóvá vált Politikai Gazdaságtan Tanszék vezetője lett, amely beosztást 1991-ig töltötte be. 1971-től 1980-ig a társadalomtudományi szakcsoport vezetője volt.

Oktatói munkájában az igényesség, a hallgatókkal szembeni magas követelmények jellemezték. Már fiatalon, 1952-ben közgazdaságtani főkéllégiumot tartott. Figyelemre méltó volt mind terjedelmét, mind színvonalát tekintve tananyag- (jegyzet-) író tevékenysége. Három önálló jegyzetet írt, tíznek volt társszerzője, négynek pedig szerkesztője. E tananyagok a gazdasági reformok új kérdéseinek nagy figyelmet szenteltek. 1991-ben a joghallgatók számára elsőként vállalkozott új mikroökonómiai tananyag írására és szerkesztésére. Kezdeményezésére jött létre tananyagírási együttműködés a közgazdaságtan körében az ELTE Állam- és Jogtudományi Karával.

Az utóbbi években több témakörben hirdetett fakultatív kollégiumot: a tőzsde és értékpapír-forgalom; a befektetések üzletpolitikája; a gazdaságpolitika.

Tudományos munkája is széles körű. Két saját könyve van, négyben pedig társszerző. Tanulmányainak és cikkeinek száma meghaladja a 120-at. (Ezek közül sok külföldi kiadványokban és országos folyóiratokban jelent meg.) Több külföldi és hazai konferencián tartott előadást.

A kandidátusi fokozatot 1963-ban, az akadémiai doktori fokozatot 1975-ben érte el. Tudományos munkája elismeréséül Széchenyi Emlékérmet és a Közgazdász Díj II. fokozatát nyerte el.

Tudományos munkájának fő területei: a földtulajdon és a földjáradék elméleti kérdései; a hatékonyság és a jövedelem-elosztás összefüggései a mezőgazdaságban; a növekedélmélet, valamint a szövetkezeti vállalat gazdasági jellemzői. A legutóbbi időszakban fő figyelmet az EU-beli és a magyar agrárágazat viszonyára fordította; ezen belül is: a földtulajdon és fölkoncentráció, a földtulajdon és földpiac, az agrárpiac és állami szabályozásának témáival foglalkozott.

* Az e kötettel induló, rövidített nevén *Acta Oeconomica Szeged* sorozat előzménye: az *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Sectio Oeconomico-politica*. Tomus I-XXV. (Szeged, 1959-1988). – A szerk.

Figyelemre méltó eredményeket ért el a hallgatók tudományos munkájának támogatásában; a Karról több hallgatója nyert I. díjat országos diákköri konferenciákon.

Tudományos közéleti tevékenysége is tiszteletet parancsoló. Tíz évig volt a *Közgazdasági Szemle* szerkesztőbizottságának egyetlen vidéki tagja, két évig pedig a *Politikatudomány* szerkesztésében is részt vett. Tizenegy évig működött a TMB Közgazdasági Szakbizottságának tagjaként. Tíz évig segítette a TIT Csongrád Megyei Közgazdasági Szakosztályát. A Közgazdasági Társaság Megyei Szervezetének huszonöt évig volt elnöke. Sok kezdő kutatónak volt aspiránsvezetője és opponense.

Már 1967-ben nagy aktivitással kezdeményezte a közgazdász-képzés dél-alföldi megindítását, amelyet arra alapozott, hogy az alaptárgyak oktatását a JATE oktatói színvonalasan képesek ellátni. Negyedszázadig volt a Budapesti (korábban: Marx Károly) Közgazdasági Egyetem szegedi kihelyezett tagozatának a vezetője. Nem rajta múltott, hogy a politikai erőviszonyok az önálló szegedi közgazdász-képzést korábban megakadályozták.

Noha a Politikai Gazdaságtan (utóbb: Közgazdasági) Tanszék hosszú ideig rektori irányítás alatt működött, mindig támogatója volt a tanszék jogi kari integrációjának. Színvonalas oktatási kapcsolatot igyekezett a Karral kiépíteni, figyelembe véve a jogász képzés sajátos igényeit. Közös tudományos konferenciák szervezésében vett részt, az Agrárjogi és Környezetvédelmi Jogi Tanszékkel pedig közös kutatómunkát szervezett és végzett. 1961-től 1963-ig a Karon dékánhelyettes volt.

Tanszékvezetői munkájában elérte, hogy a tanszék a vidéki közgazdasági tanszékek között a legjobbak közé került. Tudományos teljesítményét országosan is *iskolateremtőnek* minősítették az agrárkérdések és a közgazdaságtan határterületein. Vezetői munkájában jól össze tudta egyeztetni a szervezeti fegyelem igényét és a kollegialitást, valamint a szakmai követelményeket. Az oktatói-kutatói folyamatokban az adott rendszer keretei között az új keresésének és a reformok igényeinek megfelelően irányította a tanszékot.

Tanszékvezetői munkájában talán sokszor érdes volt, mégis jó kollektíva-teremtő képességekkel bírt. Nagy figyelmet fordított a munkatársak tudományos-szakmai fejlődésének pártfogolására, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a tanszék munkatársai csaknem teljes létszámban tudományos fokozattal bírnak.

Most, amikor nyugdíjba készül, érezzük igazán hiányát. Nagy szükség lenne rá az önálló közgazdász-képzés megerősítésében. Nagyon reméljük, hogy kapcsolata nem szakad meg a Karral. Felhalmozott tudását, tapasztalatait továbbra is az arra rászorulóknak rendelkezésére bocsátja. Nincs befejezve, amit elkezdett, nyugdíjasként is sok feladat vár rá.

Szeged, 1995. november

Molnár Imre
dékán

A termelési függvények néhány elméleti kérdése és a mezőgazdaság dinamikus termelési függvénye*

A gazdaságtudományok tárgyában és alkalmazott módszereiben a legutóbbi négy-öt évtizedben jelentős változások történtek. A változások elsődlegesen a kutatás tárgyának kiszélesítésére és matematikai eszközök használatának megerősítésére irányultak. A modern közgazdaságtudomány feladatának tekinti a termelési folyamat egészének elemzését és kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a termelési tényezők és a termelési eredmény közötti összefüggések vizsgálatának.

A tanulmány egyrészt foglalkozik a termelési output és inputok kapcsolatának modellezésére alkalmas termelési függvények néhány elméleti kérdésével. A termelési függvények alakjának kiválasztása sohasem matematikai probléma kizárólagosan, mindig implikál közgazdasági feltevéseket is. A választott függvénytípusnak a termelési tényezők közötti helyettesítési folyamatot, a műszaki fejlődés hozadékát is tartalmaznia kell, valamint alkalmasnak kell lennie a skálahozadék kifejezésére. Másrészt a cikkben foglalkozom a mezőgazdasági növekedési folyamat specifikumaival és javaslatot teszek a mezőgazdaság dinamikus termelési függvényére.

1. A termelési függvények néhány elméleti kérdése

A termelés outputja és a termelési tényezők kapcsolatának vizsgálatakor két alapvető lehetőség merül fel:

– Egyrészt: a termelés outputja számos termelési tényezőtől függ, amelyekkel olyan bonyolult kapcsolata van, hogy néhány tényező változására nem vezethető vissza a termelési eredmény változása, az egyes tényezők hatása elkülönülten nem mérhető;

– Másrészt: a termelési tényezők közül kiemelhető néhány, amely ha nem is határozza meg egyértelműen a termelés alakulását, de jelentősen befolyásolja azt és hatásuk egymástól elkülönülten számszerűsíthető.

A termelési függvények ez utóbbi hipotézisből indulnak ki, felteszik, hogy a termelés változása visszavezethető a felhasznált termelési tényezők, ráfordítások változására.

A termelési függvények a kibocsátás volumene és szerkezete, valamint a felhasznált termelési tényezők (inputok) mennyisége és szerkezete közötti összefüggést közgazdaságilag-algebrailag modellezik. Olyan modellek, amelyek a termelési-

* A cikk az OTKA I/6 T 013487 kutatási támogatás segítségével készült.

technológiai jellegű viszonyokat egységes rendszerben jelenítik meg, lehetővé teszik a technológiai lehetőségek, változások egységes rendszerben történő ábrázolását.

A termelési függvények általános algebrai alakja:

$$Y = F(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n) \quad (1)$$

ahol: F függvény implicite mindazoknak a technológiai lehetőségeknek az összességét foglalja magában, amelyek rendelkezésre állnak az Y termékhalmaz létrehozásához.

Y = az output vektora,

X = az input vektora.

A termelési függvények alapvető feltételezése, hogy egymástól elkülönítve mérhető a különböző ráfordításoknak a termelés változására gyakorolt hatása. Kétségtelen, hogy ez a legerősebb – és egyben legtöbbet vitatott – hipotézise a termelési függvények elméletének.¹ A termeléshez *élő- és holtmunka* együttes és egyidejű alkalmazása szükséges, ezek hatásának a szétválasztása problematikus elvileg és gyakorlatilag is. A termelési függvények azonban nem is tételezik fel, hogy egyetlen termelési tényező elegendő a termeléshez, csak azt, hogy egy termelési tényező változása kiemelkedő jelentőséggel hathat a termelés alakulására, azaz a termelés változása visszavezethető néhány tényező csökkenésére, vagy növekedésére – és ez reálisnak tűnő hipotézis.

A gazdasági tevékenységet a neoklasszikus növekedési elméletben egy olyan termelési függvény írja le, melynek független tényezői a tőke és a munka. A termelési függvény alapvetően két, lényeges közgazdasági feltételt tartalmaz:

a) A termelési tevékenységre az állandó skáláhozadék érvényes, azaz:

$$Y = F(K, L) \text{ és} \quad (2)$$

$$aY = F(aK, aL) \quad (3)$$

ahol $a > 0$ konstans.

Vagyis a tényezők valamely azonos arányú megváltoztatása az outputban is azonos arányú változást okoz.

b) Az egyes tényezők hozama csökkenő, azaz:

$$b_1 Y > F(b_1 K, L) \text{ és} \quad (4)$$

¹ E feltevés mellett még egyéb hipotézisekre is szükségünk van a termelési függvények alkalmazásához. Ilyenek pl: a termelő tevékenység megismételhető, az erőforrásoknak van felső korlátjuk, az outputok halmaza korlátos stb.

$$b_2 Y > F(K, b_2 L)$$

ahol $b_1, b_2 > 0$ konstansok.

A termelési függvények alakjának kiválasztása sohasem matematikai probléma kizárólagosan, mindig implikál közgazdasági feltevéseket is. Alapvetően három folyamatot kell leírniuk, illetve azok elemzésére kell alkalmasnak lenniük:

- a) a termelési tényezők közötti helyettesítési folyamat,
- b) a műszaki fejlődés hatásának kifejezése,
- c) a volumen és a műszaki fejlődés hozadékának a szétválasztása.

A. A termelési tényezők helyettesítésének kérdése és az egyes függvénytípusok tulajdonságai

A termelési tényezők helyettesítését illetően általánosan elfogadott koncepcióval, termeléselméleti modellel nem rendelkezik a közgazdaságtan. Pillanatnyilag két nézet áll egymással szemben: az egyik nem tételez fel helyettesítést a termelési tényezők között, azaz nem veszi figyelembe a termelési tényezők közötti helyettesítés lehetőségét, a másik elképzelést a helyettesítésen alapuló termelési függvények reprezentálják, amelyek mind *ex ante*, mind *ex post* helyettesítést megengednek.

A zérus helyettesítési elaszticitás, azaz az *ex post* állandó arányok hipotézisének a lényege, hogy az inputok közötti arányváltozás nem lehetséges, egyszer már előállított termelési eszközök meghatározott *egyetlen arányban kombinálhatók* a munkával, ezt az arányt az adott technológia mereven meghatározza; következésképpen megváltoztatására csakis a technológiák cseréje, kombinálása ad lehetőséget. E teória szerint tehát az inputok közötti helyettesítés csakis a technológia változásán keresztül képzelhető el. Erre a hipotézisre épülnek fel Harrod, Domar, Leontief modelljei és a lineáris programozási modellek.²

A helyettesítésen alapuló termelési függvényeknél adott technológián belül is korlátlan a helyettesítés. Legismertebb alakjai a Cobb-Douglas-féle és a CES termelési függvények.

Ex-ante helyettesítésre a technológiai lehetőségek nyújtotta választékon belül van módunk rövid és hosszú távon egyaránt. Rövid távon azonban a technológia változtatásának lehetősége sokkal szűkebb, mint hosszabb időre nézve, hiszen ekkor a meglévő állóalapot tulajdonságai és a munkaerő adott technikai ismeretei a fejlődést korlátozzák.

A termelés tényezőinek arányváltoztatására ex-post már jóval kisebb lehetőség, kevesebb alternatíva áll rendelkezésre, de a helyettesítés bizonyos lehetőségei ekkor is fennállnak. Azoknál a technológiáknál, ahol a termelési tényezők aránya merev, ahol

² Ezeket a modelleket általában nem sorolják a termelési függvények körébe, bár eredmény és ráfordítás közötti viszonyt fejeznek ki.

bizonyos alternatív kombinálásra, illetve a ráfordítások mennyiségnek variálására³ van lehetőség a helyettesítés ex-post is viszonylag nagy lehet.

A helyettesítés lehetőségei ex-post szűkebbek, mint ex-ante, azaz az ex-post helyettesítés rugalmassága kisebb, mint az ex-ante helyettesítésé.

A jelenleg ismert modellek ezzel a különbséggel nem számolnak (egyszerűsítési okok miatt), mint ex-ante, mind ex-post helyettesítést korlátlan mértékben megengednek.

A legközismertebb helyettesítésen alapuló termelési függvény a Cobb-Douglas-féle termelési függvény, melynek algebrai alakja:

$$Y = AL^\alpha K^\beta \quad (6)$$

ahol: Y = a kibocsátás,
L = a munkaráfordítás,
K = a tőkeállomány,
A = konstans.

$$Y > 0, \alpha > 0, L > 0, \beta > 0, K > 0, A > 0$$

A Cobb-Douglas-féle termelési függvény sajátosságai a következők:

1. A termelés parciális rugalmasságai a függvény kitevő.
2. $(\alpha + \beta)$ -ad fokú homogén függvény, ha $\alpha + \beta = 1$, akkor a függvény első fokú lineárisan homogén.
3. A ráfordítások differenciális termelékenysége a termelési ráfordítások elaszticitásaival és a ráfordítások átlagos termelékenységével arányos.
4. A ráfordítások helyettesíthetők egymással, a helyettesítési elaszticitás 1.
5. A függvény nem alkalmas a műszaki fejlődés hatásának elkülönítésére, hiszen nem választja szét a volumen és a műszaki fejlődés hozadékát. Mivel az adatsorok, az eszközállomány és a felhasznált munka adatai tartalmazzák a technikai fejlődés hatását is, így a hatékonyságot kifejező hatványkitevők a mennyiségi bővítés hatásán kívül a minőségi változások hozadékát is tartalmazzák.

A Cobb-Douglas-féle termelési függvény a változók közötti egységnyi helyettesítési rugalmasságot tételez fel, ezzel szemben a CES-függvény⁴ az egységtől különböző, de konstans helyettesítési rugalmasság hipotézisére épül fel. A CES-függvény:

$$Y = \gamma [\delta K^{-\rho} + (1 - \delta)L^{-\rho}]^{-1/\rho} \quad (7)$$

³A termelés tényezőit két nagy csoportba lehet sorolni: a) az egyikbe tartozó faktorokat csak előre rögzített, merev arányban lehet felhasználni; b) a másik csoportba azokat a tényezőket sorolhatjuk, amelyek felhasználási aránya mereven nem rögzített, bizonyos szélső értékek között bármilyen mértékben alkalmazható. A helyettesítés lehetősége ex-post a második csoportba tartozó tényezők között tehát adott.

⁴Arrow K., Chenery H., Minhas Band, Solow R (1961.): Capital - Labor Substitution and Economic Efficiency Review of Economics and Statistics, vol 28.

ahol: γ = az ún. hatékonysági paraméter, amely az inputok arányában változtatja az outputot,

δ = elosztási paraméter ($0 \leq \delta \leq 1$), amely a jövedelem elosztását mutatja,

ρ = helyettesítési paraméter, függvénye az $\sigma = 1/1+\rho$ összefüggés szerint helyettesítési elaszticitásnak.

A CES-függvény lineáris és homogén, vagyis a skáláhozadéck konstans. A σ értékének megfelelő megválasztása esetén konstans input-output alakra, vagy Cobb-Douglas-féle alakra hozható.

Ha $\rho = 0$, akkor a helyettesítési rugalmasság egységnyi, és a CES-függvény alakja megegyezik a Cobb-Douglas-féle függvény alakjával. Ha $\rho \rightarrow \infty$, akkor a CES-függvény olyan izokvantokkal ábrázolható, amelyek derékszögűek (input-output alak).

A CES-függvény általánosabbá tehető úgy, hogy a volumen hozadékát is kifejezzük:

(8)

$$Y = \gamma [\delta K^{-\rho} + (1-\delta) L^{-\rho}]^{-\nu/\rho}$$

ahol: $\nu > 0$ a volumen hozadékát kifejező konstans. Ha $\nu > 1$, a volumen hozadéka nő, ha $\nu < 1$, a hozadék csökken.

B. A technikai változás kifejezése a termelési függvényekben

A Cobb-Douglas-típusú és a CES termelési függvény eredeti alakjában nem alkalmas a műszaki fejlődés hozadékának az elkülönítésére és így csak olyan kérdések elemzésére alkalmasak, amelyek egy adott technikai színvonalhoz kapcsolódnak, azaz a függvénytípusok statikus jelenségek leírására képesek.

Az időben lezajló folyamatok elemzése és tervezése szükségessé teszi a termelési tényezők helyettesítésén felépülő termelési függvényeknél a technikai haladás hatásának a bekapcsolását.

A *technikai fejlődés* a termelési függvények irodalmában mindazokat a termelés folyamatában, az idő függvényében bekövetkező *változásokat* foglalja magában, amelyek:

B1. azonos (vagy értékesebb) mennyiségű termelési tényező felhasználásával több (vagy értékesebb) terméket,

B2. azonos mennyiségű (vagy értékesebb) termékeket kevesebb termelési tényező felhasználásával hoznak létre.

A termelési függvény alakjának a megválasztása bizonyos értelemben megszübhja a technikai fejlődés specifikációját is, illetve egyes típusait már eleve kizárja a modelltől.

A modellek osztályozását a bennük kifejezett technikai fejlődés típusa szerint két szempont szerint lehet elvégezni:

B1. Aszerint, hogy a műszaki ismeretek tárgyiasultak-e vagy sem, megkülönböztetünk megtestesült és/vagy nem testesült műszaki fejlődést kifejező modelleket.

B2. Ha a technikai haladást a modellben kifejezésre jutó jelenségek által, vagy a rendszertől függetlenül meghatározottnak tekintjük, endogén és exogén változójú dinamikus termelési függvényeket különböztethetünk meg.

Nem megtestesült technikai fejlődésnek definiálnak minden olyan, a termelési függvényekben bekövetkező eltolódást, amely nem érinti a helyettesítési határárányt.⁵ Ez a fejlődés a tőkeakkumuláció nagyságától és ütemétől független, nem ölt tárgyi formát a tőke struktúrájában vagy/és egyes elemeinek minőségi változásában. Alapja a termelési tényezők működésének tökéletesedése, a termelési eszközök használatával kapcsolatos ismeretek gyarapodása.

Matematikailag egy időbeli eltolódást kifejező vektor segítségével fejezhető ki:

$$Y(t) = A(t) f(K, L) \quad (9)$$

Leggyakrabban $A(t)$ -t exponenciális függvényvel közelítjük:

$$Y(t) = B e^{\lambda t} f(K, L) \quad (10)$$

A megtestesült műszaki fejlődés koncepciója azon az alapvető feltételezésen alapul, hogy a műszaki újítások jelentős része új állóalapokban testesül meg, hogy a műszaki fejlődés általában megváltoztatja a termelési tényezők helyettesítési arányait, azaz nem hagyja változatlanul a termelési elaszticitást.

A technikai haladás exogén változókénti felfogása az idő függvényében ábrázolja a műszaki fejlődést abból a feltevésből kiindulva, hogy az invenció folyamata a tapasztalat "hosszának" a függvénye.

A technikai fejlődés exogén változókénti kezelése maga után vonja annak semlegeskénti felfogását, hiszen a semleges technikai haladás lényege az időelemzés.

A modellben kifejezésre jutó jelentések magyarázzák a műszaki haladást, ha *endogén változóként* fogjuk fel. A technikai fejlődés endogén változókénti kezelése napjainkban a közgazdaságtan egyik új "vesszőparipája".⁶ Az ún. "új növekedési elmélet", vagy "endogén növekedési elmélet" Romer (1986.)⁷ és Lucas (1988.)⁸ neoklasszikus matematikai iskoláján alapul, Arrow (1962)⁹ és Uzawa (1965.)¹⁰ korábbi

⁵ A semleges fejlődésen belül 3 alaptípust különböztetünk meg: Hicks-féle, Harrod-féle, Solow-féle. A fejlődés Hicks-i értelemben semleges, ha a helyettesítési határárány és a termelési tényezők részarányának kapcsolata változatlan; Harrod-i értelemben, ha az 1 főre jutó megnövekedett tőke mellett maradnak változatlanok ezek az arányok; és Solow-i értelemben, ha az 1 munkásra jutó termelés és a bér kapcsolata invariáns.

⁶ Pl. Mayer Dietmar: Az új növekedéselmélet, *Közgazdasági Szemle*, 1995. április, 387–399. p.; Valentinyj Ákos: Endogén növekedéselmélet (áttekintés), *Közgazdasági Szemle*, 1995. június, 582–595. p.

⁷ Romer, P.: 1986. Increasing returns and long run growth. *Journal of Political Economy*, vol. 94, no 5. October.

⁸ Lucas, R.: On the mechanics of economic development, *Journal of Monetary Economics*, vol. 22, June.

⁹ Arrow, K.: The economic implications of learning by doing, *Review of Economic Studies*, vol. 29, no 3. June.

¹⁰ Uzawa, M.: Optimum technical change in an aggregative model of economic growth, *International Economic Review*, vol. 6, no 1, January.

munkáinak szervez folytatásai. Ténylegesen Kaldor ¹¹ (1957, 1961, Kaldor és Mirrles 1962) volt az, aki elsőként foglalkozott az endogén technikai változással, kidolgozott egy "technikai fejlődési függvényt", amelyet Keynesi-alapú növekedési modelljében alkalmazott. Kaldor modelljének két lényeges jellemvonása van:

1. Létezik egy beruházási függvény, amely független a megtakarításoktól.

2. Osztály-alapú megtakarítási viselkedési tételezett fel, azaz a béreket általában fogyasztásra költik és a profit nagyrészt a megtakarításoknak alárendelt.

A tudományos kutatásra, a szakképzés emelésére fordított beruházások hatékonysága nehezen értékelhető, kezelhető, ezért a modellek többsége a technikai fejlődést exogén változóként és semlegesnek fogja fel.

A következőkben a műszaki fejlődés hozadékának kifejezésére térek ki néhány termelési függvény-típus esetében.

A dinamikus termelési függvény *Solow-féle* modellje¹² a technikai fejlődést semleges jellegűnek tételezi fel és exogén változóként kezeli. A függvény alakja a következő:

$$Y = B e^{\lambda t} f(K, L) \quad (11)$$

ahol: λ = a meg nem testesült technikai fejlődés üteme.

*Arrow modellje*¹³ szintén a semleges fejlődés hipotéziséből indul ki, de ez itt már *endogén változó*:

$$Y = B f(K, L, I) \quad (12)$$

ahol: I = a kutatásra, szakképzettség növelésére irányuló beruházások.

Solow megtestesült technikai fejlődést kifejező modellje¹⁴ endogén változójú. A termelési alapokban megtestesült műszaki fejlődés figyelembevétele a modellben annak az alapvető feltevésnek az alapján történik, hogy az állótöke beruházások a létesítés időpontjában a rendelkezésre álló legmagasabb technikai szintet testesítik meg, és így az állótöke régebbi évjáratái kevésbé korszerűek. E megközelítés formalizálásához a tőkét évjáratokra bontja:

$$Y_v(t) = B e^{\lambda t} L_v(t)^\alpha K_v(t)^{1-\alpha} \quad (13)$$

ahol: $Y_v(t) = a$ $t \geq v$ időpontban a v évjáratú berendezéssel elért output,

¹¹ Kaldor, N: A model of economic growth, Economic Journal, vol. 67, December; Kaldor, N.: Capital accumulation and economic growth, in F. Lutz and D.Hague (eds) The Theory of Capital, New-York, Macmillan; Kaldor, N. and Mirrlees, J: A new model of economic growth, Review of Economic Studies, vol. 29, nov. 3.

¹² Solow: A technikai változás és az aggregált termelési függvény, Megjelent: "A gazdasági növekedés feltételei" c. kötetben, KJK, BP., 1967., 122. p.

¹³ Mátyás Antal: A modern polgári közgazdaságtan története, KJK, BP., 1973., 506 és 520. p.

¹⁴ Solow: A beruházás és a technikai haladás, Megjelent "A gazdasági növekedés feltételei" című kötetben, KJK, BP., 1967., 141. p.

$K_v(t) = a$ t időpontban rendelkezésre álló tőke,

$L_v(t) = a K_v(t)$ tőkéhez tartozó munkaerő.

Intriligator modellje¹⁵ tartalmazza mind a meg nem testesült, mind a megtestesült műszaki fejlődést, amelyeket exogénként fog fel. A meg nem testesült technikai haladást a függvény eltolódásaival és a minőségi változások szerint súlyozott munkafelhasználással, a megtestesült fejlődést pedig a tőke indexcinek a minőségi változások szerinti súlyozásával fejezi ki.

(14)

$$Y(t) = B e^{\mu t} J(t)^\alpha M(t)^{1-\alpha}$$

ahol: $\mu = a$ meg nem testesült műszaki fejlődés üteme,

$J(t) = a$ minőségi változások szerint súlyozott tőke.

$M(t) = a$ minőségi változások szerint súlyozott munka.

C. A műszaki fejlődés hatásának és a volumen hozadékának szétválasztására irányuló kísérletek a termelési függvények irodalmában

A termelési függvények a műszaki fejlődésnek tulajdonítható hatás és a volumen hozadékának a szétválasztását általában úgy oldják meg, hogy az előbbi tényezőnek tulajdonítható változást a függvény eltolódásával, az utóbbit pedig a függvény mentén való mozgással fejezik ki. Az

(15)

$$Y = B(t) L(t)^\alpha K(t)^\beta$$

függvényben $\alpha + \beta$ a volumen hozadéka, $B(t)$ technikai haladást kifejező tényező.

A (15) függvény empirikus vizsgálatánál komoly nehézségek merülnek fel. A tőke és a kifejtett munkamennyiség hosszú időszakot tekintve növekvő trendet mutat, feltehetően a műszaki fejlődés is gyorsul az időben, azaz $B(t)$ trendje is növekvő. Így a *műszaki haladásnak és a volumen hozadékának hatása együttesen jelentkezik az adatokban*. Ha $K(t)$ is és $L(t)$ is változik, akkor a termelés változása bármelyik hatásnak vagy mindkettőnek és/vagy a műszaki fejlődésnek tulajdonítható. Az idősorokban nem következik be elég független változás a kérdés eldöntéséhez.¹⁶

A volumen hozadékának és a műszaki fejlődésnek a termelés nagyságára gyakorolt hatás szétválasztására több kísérlet irányult. Ezek közül Solow és Kaldor módszereit, mint két egymástól lényeges mértékben eltérő felfogást érdemes röviden áttekinteni.

¹⁵ Intriligator: "A megtestesült technikai változás és a termelékenység az Egyesült Államokban 1929–1958", megjelent: "A gazdasági növekedés feltételei" című kötetben, KJK, Bp., 1967., 163. p.

¹⁶ Ugyanahhoz a technikai szinthez kapcsolódóan rendelkezni kellene különböző nagyságú termelési tényezőkhöz tartozó termelési értékkel.

Solow első modelljében¹⁷ a termelési függvényekben bekövetkező változásokat szemlegesnek tételezte fel, ennek alapján megbecsülte a technikai fejlődés indexét és ezzel korrigálta a munkatermelékenység idősorát, azaz a termelési függvényeknek a technikai haladás hatására bekövetkező eltolódásaival korrigálta az idősorokat – a redukált adatok már egy görbe mentén helyezkednek el – ezekhez illesztett függvényt.

Solow ennél a modelljénél nem vette figyelembe a megtestesült műszaki fejlődés hatását, elhanyagolta a helyettesítési határárány megváltozását. Az eredményként kapott fejlődés lényegesen kisebb mint a tényleges, hiszen ez a függvénytípus alkalmatlan a beruházások tényleges hozadékának kimutatására. A volumen hozadékának tünteti fel a tőke korszerűsödésének hatását is. *Ez a megoldás tehát – a műszaki haladás szemleges jellegű feltételezése miatt – a technikai fejlődés és a volumen hozadék hatásának szétválasztására nem igazán alkalmas, a két hatásra nem ad reális, kielégítő becslést.*

Solow egy másik modelljében¹⁸ a műszaki fejlődés és a beruházások kapcsolatát vizsgálta. Alapvetően abból indult ki, hogy a későbbi időpontban üzembehelyezett létesítmény hatékonyabb, mint a korábbi. Konstans hozadék feltételezése mellett tőkeévjáratos modellel közelíti a megtestesült műszaki fejlődést. Termelési függvénye a következő alakú:

$$Y(t) = B e^{\lambda t} L(t)^\alpha J(t)^{1-\alpha} \quad (16)$$

$$\text{ahol: } J(t) = \int_{-\infty}^t e^{-\sigma v} I(v) dv$$

ahol: $I(v) = a$ időpontban eszközölt bruttó beruházás ($t \geq v$)

$$\sigma = \delta + \frac{\lambda}{1-\alpha}$$

$\delta =$ a tőke avulásának üteme.

A modellt a konstans hozadék feltételezése egyszerűbbé, könnyebben kezelhetővé teszi, de ez a megkötés egyúttal azt is eredményezi, hogy az eredményként kapott műszaki fejlődés a növekvő hozamokat is tartalmazza, azaz a haladás így kimutatott üteme magasabb a tényleges ütemnél (ha a volumen hozadéka nem konstans). Tehát ez a megoldás is irreális becslést ad a műszaki fejlődés nagyságára.

Kaldor koncepciója alapvetően eltér Solowétól. Véleménye szerint a technikai fejlődés és a tőkeakkumuláció növekedésre gyakorolt hatásának szétválasztása nem megalapozott, erőltetett, gyakorlatilag lehetetlen. Véleménye szerint a tőke növelése bizonyos mértékben fejlettebb technika alkalmazását vonja maga után, így a növekvő hozamok nemcsak a tőke felhasználáshoz, hanem a technikai fejlődéshez is kötődnek. Ebből vonja le azt a következtetést, hogy *nincs megalapozott indok a kétféle hatás szétválasztására*. Növekedési modellje egy technikai haladás függvényre épül, amely az

¹⁷ Solow: A technikai változás és az aggregált termelési függvény, megjelent: "A gazdasági növekedés feltételei", című kötetben, KJK, Bp., 1967., 122. p.

¹⁸ Solow: a beruházás és a technikai haladás, megjelent: "A gazdasági növekedés feltételei" c. kötetben, KJK, Bp., 1967., 141. p.

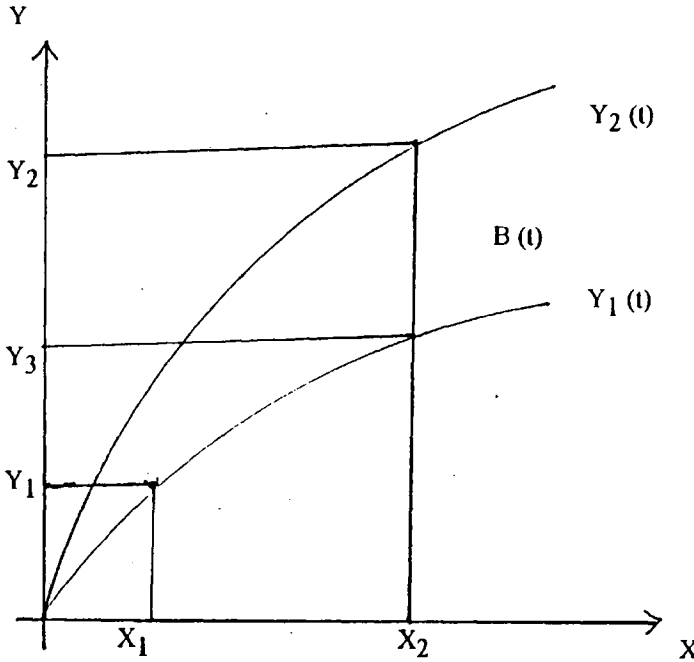
egy főre jutó tőke és az egy főre jutó termékmennyiség növekedése közötti kapcsolatot reprezentálja.¹⁹

A műszaki fejlődés mérésének nehézségeit keresztmetszeti és idősoros adatokra épülő elemzésekkel meg lehet kerülni. Minden egyes évre kialakítunk egy

$$Y_v = B_{0v} L_v(t)^\alpha K_v(t)^\beta$$

függvényt, amely az adott v évet jellemzi. Ezeknek a függvényeknek az időbeli változása a technikai fejlődés hatásának tudható be.

A technikai fejlődés hatásának és a volumen hozadéknak grafikus ábrázolása

$B(t) =$ a technikai fejlődés üteme

Az ábrán az $Y_1(t)$ az 1. évhez tartozó, $Y_2(t)$ a 2. évhez tartozó – keresztmetszeti adatok alapján meghatározott – termelési függvényeket reprezentálja. Az 1. időszak termelési tényezői Y_1 nagyságú termelést, a 2. időszak termelési tényezői Y_2 nagyságú termelést adnak. Az $Y_1(t)$ függvény ismeretében Y_3 (amely a nagyobb mennyiségű termelési tényezők eredményét ábrázolja az első időszak technikai színvonalával) könnyen meghatározható, és így a technikai fejlődés ütemére, $B(t)$ -re egy becslést kapunk.

A módszer hiányossága, hogy keresztmetszeti adatokra épül,²⁰ valamint az, hogy az egyes keresztmetszetek inhomogenitását²¹ figyelmen kívül hagyja. Így a

¹⁹ Mátyás Antal: A modern polgári közgazdaságtan története, KJK, Bp., 1973., 543. p.

vizsgált probléma ezzel a módszerrel történő megoldása regionális termelési függvények kialakításánál képezhető el leginkább.

Véleményem szerint a műszaki fejlődés és a volumen hozadékának szétválasztása feltétlenül szükséges. Kétségtelen, hogy a két hatás elkülönítésére irányuló kísérletek nem jártak teljes sikerrel, hogy a műszaki fejlődés hozadékai csak bizonyos fenntartásokkal fogadhatók el. Ezek a nehézségek azonban a gyakorlati megoldás problémáira, hiányosságaira vezethetők vissza, és nem azt jelentik, hogy a két hatás elkülönítése elméletileg is felesleges. Meg kell különböztetni az elméleti szükségesség és a gyakorlati kivitelezhetőség problémáját.

A két hozadék elválasztása lényegében azon alapszik, hogy az extenzív és az intenzív növekedésnek, a mennyiségi bővítésnek és a minőségi változásnak egymástól eltérő szerepe, jelentősége van. A volumen hozadéka és a technikai fejlődés elkülönítés szükségességének tagadása egyúttal annak tagadását is jelentené, hogy a termelésben egyidejűleg kvantitatív és kvalitatív folyamatok játszódnak le.

A termelési függvények, mint modellek alkalmasak a két hozadék hatása számszerűsítésére, a nehézségek a műszaki fejlődés mérésének problémájára vezethetők vissza. A technikai haladás rendkívül összetett minőségi jellegű változás a tőkében, a technológiában, a termékben, a munkaerő szakképzettségébe, a munka- és üzemszervezés színvonalában. Mindezeket a változásokat egy komplex mutatóval kifejezni nem lehet, az egyes mutatók csak közelítik a valóságot, de nem tükrözik teljes pontossággal vissza. *A műszaki fejlődés hozadékának mérési eredménye ennek megfelelően csakis annyiban reális, amennyiben a műszaki fejlődést kifejező mutató jellemzi a technikai haladást.*

2. A mezőgazdasági növekedési folyamat specifikumai és dinamikus termelési függvénye

A mezőgazdasági növekedési folyamat alapvető sajátosságai a természeti tényezők hatására vezethetők vissza. A mezőgazdasági termelési folyamat jellegét különösen a következő tényezők befolyásolják:

- a) természeti környezet,
- b) a föld korlátozott volta és minősége,
- c) az élő szervezetek mint organikus termelőeszközök biológiai ritmusa.

A mezőgazdasági termelést az ipartól, illetve más termelési ágaktól alapvetően megkülönbözteti a természeti tényezőknek a növekedésben, a termelés alakulásában betöltött szerepe. Amíg ugyanis az iparban a termelőalapok bővítésével, illetve azok kihasználtságának növelésével függ össze elsősorban a termelés növekedése, addig a mezőgazdaságban a növekedés elsődlegesen a termőföldtől (annak nagyságától és minőségétől) és a genetikai (fajta) potenciáltól függ. Az alkalmazott munkaeszközök fejlettsége elsősorban a munka határtermékét és nem a termékek mennyiségét határozza meg.

²⁰ Keresztmetszeti adatok nem állnak rendelkezésre, ha vannak is nehezen hozzáférhetőek, elemzésük nagy apparátust igényel.

²¹ Minden egyes keresztmetszetben megtalálható a "holnapi", a "mai" és a "tegnapi" technikai szint. Ezek különböző súlyokkal szerepelnek az egyes évjáratokban, azaz az ilyen módszerrel meghatározott technikai fejlődésben a folyamat terjedési sebessége is szerepet játszik.

A termelés volumenét az eleven munka határtermékének változása közvetlenül nem befolyásolja, a termelés a mezőgazdaságban akkor növekszik, ha a termelési tényezők mennyiségének növekedése mellett a területi hatékonyság, a területegységre jutó termelés fokozódik.

A mezőgazdaságban az outputok és inputok közötti kapcsolat erőteljesen sztochasztikus jellegű, *egvrészt azért mert a mezőgazdaság az élő szervezeteken keresztül hoz létre termékeket és így a munka határtermékét olyan mértékben valószínűségi jellegűvé teszi, amilyen mértékben korlátozottak az élő szervezetek működésére vonatkozó ismereteink, illetve amennyire korlátozottak az élő szervezetek működési mechanizmusába a beavatkozási lehetőségeink.*

*Másrészt azért, mert a termelési folyamat természeti tényezőkhöz kötődik. A növénytermelésben a termelés közvetlenül, az állattenyésztésben közvetve a földhöz és egyéb más természeti tényezőkhöz kötött. A felhasznált termelési tényezők átlagterméke és határterméke szorosan függ a természeti tényezőktől.*²²

A mezőgazdasági növekedés egyik specifikus jellegzetessége tehát, hogy a föld nemcsak a termelés tere, hanem a mezőgazdaság alapvető termelőeszköze is, így a mezőgazdaságban a munkaerő, a tőke és a föld, mint kiemelkedő jelentőségű termelési eszköz alkotják a termelés alapját.

A talaj a természeti környezet alapvető része, fontos természeti erőforrás, amelynek legfontosabb tulajdonsága a termékenység. A talaj termékenységen azt a képességet értjük, hogy egyidejűleg képes a növények víz- és tápanyagigényét kielégíteni.²³ A termőföldnek az a sajátossága, amelynek alapján a föld a mezőgazdasági termelésnek nemcsak általános munkaeszköze, a munka általános tárgyi feltétele, hanem funkcionáló munkaeszköze is.

A mezőgazdasági földek használata azt jelenti, hogy a földhasználók a kezelésükben, használatukban és a tulajdonukban lévő földciken a művelési ágak megfelelő termelést folytatni, és a talajt karbantartani, illetve javítani kötelesek. A mezőgazdasági művelésű földterület *racionális használata* feltételezi a föld használatával, felhasználásával keletkező gazdasági haszon maximalizálását, mint célt és a cél eléréséhez szükséges eszközöket is magába foglalja.

A földet önmagában sohasem lehet használni, hanem mindig csak más termelési tényezőkkel együttesen, és így hasznossága a különböző termelési tényezők technikai-gazdasági optimum-fokától függ. A föld használatának eredménye valamennyi felhasznált input elem használatának eredményével együtt jelentkezik. A mezőgazdasági kibocsátás nemcsak a föld használatától, hanem valamennyi termelési tényezőtől függ, illetve függ azok arányától is.

A gazdálkodás racionalitása feltételezi, hogy valamennyi termelési tényező, a mezőgazdasági gazdálkodás esetén a termőföld, a mezőgazdasági munkaerő és a tőke egymással olyan arányban állnak, amely maximális eredményt ad. Tehát a termelőtőke meghatározott fejlettségi szintjén egyetlen pótlólagos ráfordítást sem lehet alkalmazni

²² A természeti tényezők két csoportra, változó és állandó jelleggel ható tényezőkre oszthatók. A változó tényezőkhöz sorolhatók az időjárás, a csapadék, a hőmérséklet, az állandó tényezőkhöz a talaj-, a domborzati viszonyok és a terület földrajzi elhelyezkedéséből következő adottságok.

²³ A szakirodalomban több földtermékenységi kategóriával találkozhatunk. A föld *természetes termékenységén* az első ízben művelés alá vett talajok fizikai, kémiai és biológiai tulajdonságainak komplexumát értik. *Közgazdasági termékenység* a természetes termékenység kihasználását jelenti.

anélkül, hogy az ne eredményezne csökkenő hozadékokat, degresszív változást a profitnövekményben.

A mezőgazdaság egyik legfontosabb, legsajátosabb input tényezője a föld, de szerepét és funkcióját csak akkor töltheti be, ha az emberi munka más input tényezőkkel kapcsolatba hozza. A termelési kapacitást, a termelési volument a föld és a munkaerő, valamint a föld és a termelt termelési eszközök aránya határozza meg. Amennyiben magas az eleven munka aránya a holt munkához képest, és a növekedés pótlólagos eleven munkát is követel, akkor a föld és a munkaerő együttesen határozza meg a mezőgazdasági kapacitást. Ha a tőke aránya magas az alkalmazott munkaerőhöz képest, akkor a föld és az eszközök aránya a meghatározó.

A termelési függvények alkalmazásánál a *helyettesítési elaszticitás* számszerű nagyságát általában a választott függvény-típus matematikai formája határozza meg, azaz a paraméter nagyságára nem alkalmaznak a választott függvény-típustól független becslést. Előzetesen döntenek az alkalmazni kívánt függvény-típus kérdésében, az alternatíva a következő: konstans helyettesítési elaszticitású függvény (ilyen az egységnyi helyettesítési elaszticitású Cobb-Douglas-féle függvény, és a konstans, de nem egységnyi helyettesítési elaszticitású CES függvény) és a Cobb-Douglas-féle függvény módosított változata. ha már kiválasztották a típust, akkor ezzel rögzítették a helyettesítési elaszticitás nagyságát is. Ily módon eléggé esetlegesen alakul a paraméter nagysága.

A helyettesítési elaszticitás egységnyi volta a konstans hozadék hipotézisén alapul. *Tehát ha a helyettesítési elaszticitás egységnyi értékét nem kötjük ki, ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a konstans hozadék előzetes feltételezésével nem élünk.* A függvény-illesztési kísérlet után tudunk majd arra a kérdésre választ adni, hogy a mezőgazdaságban csökkenő, konstans vagy növekvő hozadék érvényesült-e a vizsgált periódusban.

A műszaki fejlődés mutatókon keresztüli kifejezése, és így a termelési függvényekben e folyamat hatásának elemzése sem mentes a nehézségektől. A műszaki fejlődés hat az input elemekre, a köztük levő kapcsolatokra is, és ugyanakkor az előállított termékek volumenében és struktúrájába is változásokat okoz. A munkaeszközökben, a munka tárgyában, a technológiában és a termékben bekövetkezett valamennyi változás mérése mai közgazdasági ismereteink szintjén nem megoldható. A munkaeszközök, a munkatárgyak és a munkaerő minőségi változásait legfeljebb csak megközelítőleg, de korántsem pontosan tudjuk kifejezni.

A mezőgazdaságban a műszaki fejlődés a műszaki folyamatok mellett a biológiai folyamatokat is magába foglalja. Így tehát a műszaki fejlődés fogalmkörébe tartozónak tekintjük azokat a technikai és biológiai jellegű változásokat, amelyek eredményeként az előállított terméktömeg nő, javulnak a termékek minőségi paramétereit, csökken a mezőgazdaságban felhasznált munkamennyiség és javulnak a munkafeltételek.

Az agrártermelésben a műszaki fejlődés főbb területei:

a) az ipari eredetű termelőeszközök fokozódó felhasználása, ezek állandó tökélesedése,

b) a mezőgazdasági technológiák fejlődése,

c) a mezőgazdaság biológiai jellegű tényezőinek fejlődése.

Ezek közül elsősorban az ipari eredetű termelőeszközök fokozódó felhasználását tudjuk a termelési függvények egyik változójaként bevonni a vizsgálatunkba, míg a

mezőgazdaság technológiáinak, az agro- és zootechnikai tényezők fejlődésének a hatásait a függvények implicite tartalmazzák. Az agro- és zootechnikai tényezők hatása mind a függő, mind a független változók között szerepel, hiszen a nagyobb hozamú fajta, és általában a kedvezőbb tulajdonságokkal rendelkező fajta a termelési eredményt növeli, így csökkenti a termékegység ráfordításait. A technológia hatását is elsősorban arról az oldalról tudjuk kifejezni, hogy megváltoztatja a termelési tényezők arányait. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy még a megtestesült műszaki fejlődést sem tudjuk teljes komplexitásában, minden oldalról megközelíteni.

A mezőgazdaságban lejátszódó megtestesült műszaki fejlődést a gépesítés és a műtrágya-felhasználás – mint a kemizálás legfontosabbja területe – oldaláról kíséreltem meg a termelési függvényekben kifejezni. A gépesítés színvonalát a technikai felszereltséggel és az életkorral jellemeztem.

A nem megtestesült, semlegesként kezelt műszaki fejlődést az idő függvényében fejeztem ki. Ez a tényező tartalmazza a munkaerő minőségi változásait és a technológia, valamint a munkatárjakban bekövetkezett mindazokat a változásokat, amelyek nem öltenek tárgyi formát és így nem változtatják meg a tőke - föld - eleven munka kialakult arányait. A mezőgazdaság termelési függvényei a következők:

(17)

$$Y = a L^\alpha K^\beta F^\gamma M^\delta N^\zeta \frac{K^v}{L} e^{\lambda t}$$

(18)

$$Y = a L^\alpha K^\beta F^\gamma M^\delta I^v e^{\lambda t}$$

ahol: Y = a mezőgazdasági kibocsátás,
a = konstans,
L = a mezőgazdasági munkaerő létszáma,
K = a mezőgazdasági tőke nagysága,
F = a mezőgazdasági földterület nagysága,
N = készletállomány,
I = az állóeszközök átlagos életkora,
M = műtrágya felhasználás hatóanyagban

α = a termelés százalékos változásának mértéke a létszám egy százalékos változása esetén feltéve, hogy az összes többi tényező változatlan.

β = a termelés százalékos változásának mértéke az állóeszközök egy százalékos változása esetén feltéve, hogy az összes többi tényező változatlan.

γ = a termelés százalékos változásának mértéke a földterület egy százalékos változása esetén feltéve, hogy az összes többi tényező változatlan.

δ = a termelés százalékos változásának mértéke a műtrágya felhasználás egy százalékos változása esetén feltéve, hogy az összes többi tényező változatlan.

ζ = a termelés százalékos változásának mértéke a készletállomány egy százalékos változása esetén, feltéve, hogy az összes többi tényező változatlan.

v = a megtestesült technikai haladás évi növekedési üteme.

λ = a meg nem testesült műszaki haladás évi növekedési üteme.

Összefoglalóan

a) A gyakorlatban a termelési tényezőknek csak egy része helyettesíti egymást bizonyos korlátok között. A termeléselméleti modellek azonban ettől eltérő hipotézisekre épülnek, egy részük ex post állandó arányokat tételeznek fel, a másik részük viszont mind ex ante, mind ex post helyettesítést megengednek.

b) a termelési függvény algebrai alakjának megválasztása bizonyos értelemben megszabja a technikai fejlődés specifikációját is, illetve egyes típusait már eleve kizárja. A technikai fejlődés exogén változókénti kezelése maga után vonja annak semlegeskénti felfogását. A megtestesült és a semleges műszaki fejlődés szétválasztását általában úgy oldják meg, hogy az előbbit a görbe mentén való mozgásként, az utóbbit pedig a függvény eltolódásaként fogják fel.

c) A technikai fejlődés és a volumen hozadékának szétválasztása csak elméletileg megoldott, empirikus – statisztikai vizsgálatok a két hatást nem különítik el egzaktan, amit a következtetések levonásánál mindig figyelembe kell venni.

A két hatás elkülönítésének problémája alapvetően a műszaki fejlődés mérésnek nehézségére vezethető vissza. A műszaki fejlődés hozadékának mérési eredménye csak olyan mértékben megbízható, amilyen hűséggel jellemzi a választott mutató a technikai fejlődést.

d) A gazdaság egy adott területének elemzéséhez, tervezéséhez szükség van az egyes input elemek outputra gyakorolt hatásának a mérésére. Ennek a feladatnak a termelési függvények jól megfelelnek, a termelési függvényekkel végzett elemzések problémái az alkalmazás hiányosságaira vezethetők vissza.

e) A mezőgazdasági (ágazati) termelési függvény tényezői: tőke (K), munka (L), föld (F), technikai fejlődés (t). A föld nem lehet eleme a tőkének, mert a tőkéből lényegesen eltérő tulajdonságokkal rendelkezik. A műszaki fejlődés mutatókon keresztüli kifejezése és a termelési függvényekben hatásának elemzése sok nehézséggel jár. A műszaki fejlődés hat az input elemekre, a köztük levő kapcsolatokra és ugyanakkor az előállított termékek volumenében és struktúrájában is változásokat okoz. E változás egzakt, pontos kifejezésére a közgazdaságtan mai ismereteink szintjén nem képes.

ADÉL ANDRÁSSY

SOME THEORETICAL QUESTIONS OF PRODUCTION
FUNCTIONS AND THE DYNAMIC PRODUCTION FUNCTION OF
THE AGRICULTURE

(Summary)

The author on the one hand examines certain aspects of the production functions suitable for the analysis of the outputs and inputs' connection.

The extension of the production functions shape is never only a mathematical problem exclusively but also implies economic assumptions. The chosen function should show the substitution process between the production factors, the return of the technical development and be suitable for the quantification of scall return.

On the other hand the author deals with specifics of the agricultural expansive process and makes an offer for the dynamic production function of agriculture. The factors of the agricultural production function: Capital (K), Labour (L), Land (F), technical development (t).

Land is not en clement of capital because they have substantial differences. The analysis of the technical development is rather difficult because it has an influence on the elements of input, the connections between them, and causes certain changes in the volume and structure of the manufactural products as well.

To express these influences exactly, accurately, the economics is not suitable on the basis of present knowledge.

BALÁZS JÓZSEF

Balás Károly érték-, pénz-, és árelmélete

(Adalék a XX. sz. első felének hazai közgazdasági elmélet-történetéhez)

I. A korszak uralkodó közgazdasági nézeteinek áttekintése

A közgazdaságtudomány a XVII.–XVIII. századi merkantilista, illetve fiziokrata felfogású indítástól a társadalmi-gazdasági élet egyre összetettebb fejlődésétől, és a mindenkori rétegérdekektől, valamint ezek megközelítési módjától függően folyamatosan bővült, gazdagodott a közgazdaságról vallott ismeretanyag. Ez a folyamat természetesen nem egy zökkenőmentes, kompromisszumos utat jelent, hanem politikai jellegénél fogva esetenként éles ellentéteket is eredményezett, mint például a ricardoi–marxi munkaérték-elmélet, illetve a szubjektív értékelméletek között.

A közgazdaságtudomány egyik összefüggő sarkalatos pontja az érték-ár-pénz kérdéseinek értelmezése, így az e kategóriák körül kialakult különböző elméletek megjelenése és változása. Vizsgálódásunk szempontjából, részben mint előzményről, a XIX. sz. utolsó harmadának idevonatkozó elméleteire kell utalni, részben a XX. sz. első harmadát, tulajdonképpen Balás Károly e témakörben kifejtett munkásságát kell érintenem.

Az 1870-es évektől a polgári közgazdaságtan a szubjektív felfogás felé tolódott el, főleg a határhaszon elmélet fellépésével, elterjedésével. Ez a közgazdasági iskola, – amelynek több irányzata is ismeretes – az előző, illetve részben még párhuzamosan létező történeti iskolától eltérően formailag elismerte a gazdasági törvények kutatásának szükségességét, amelyeket azonban nem a társadalmi viszonyokban, hanem a szubjektív értékelés alapján vélték kifejeződni.

Egyes közgazdák eklektikusan próbálták összeegyeztetni a különböző elméleteket. Így pl. Alfréd Marshall (1842–1924) angol közgazdász lényegében három különböző értékelméletet: a kereslet és kínálat-, a határhaszon- és a termelési költségek elméletét hozta közös nevezőre; avagy J. B. Clark (1847–1924) amerikai közgazdász, aki Németországban végezte tanulmányait, és az alapvetően klasszikus tanokra

* *Nevezetesebb munkái:* A népesedés, Budapest, 1905.; A nemzetközi fizetési mérleg problémájához, Bp. 1909.; Kivándorlásunk és visszavándorlásunk, Kassa, 1908.; A jövedelemelosztás főbb ágai a kapitalizmus korában, Bp., 1913.; Statisztikai tanulmányok, Bp., 1916.; A pénz csereértéke, Bp., 1918.; A szociálpolitika főbb kérdései, Bp., 1919.; Politikai gazdaságtan (Közgazdaságtan), I., II. köt. Bp., 1922.. Társadalmi politika, Bp., 1924. Nagyobb munkái német nyelven is megjelentek, különösen az 1926-os, 1927-es években. Ezen kívül az egyes szaklapokban, folyóiratokban – főleg a Közgazdasági Szemlében – számos értekezése jelent meg, így az e tanulmányban tárgyalt témakörben is.

támaszkodó amerikai felfogást kísérelte meg összebékíteni a határhaszon gondolkodással, s ily módon a határtermelékenységi elméletet építette fel.

Ebben az időszakban egyre nagyobb teret kap a forgalom, ezzel összefüggésben a pénzforgalom közgazdasági vizsgálata. Az értékről vallott felfogások változásával módosulnak a pénzelméletek is. Így pl. W. G. F. Roscher (1817–1894) az első történeti iskola megalapítója és követői a tényszerű termelési költségekben keresték a pénzérték problémájának megoldását; míg mások – köztük A. E. F. Schaffle (1831–1903), K. G. A. Knies (1821–1898), a francia M. E. L. Walras (1834–1910) – kifejezetten a kvantitatív felfogást követték, illetve később I. Fisher (1867–1947) és J. M. Keynes (1883–1946) azt újabb formában elevenítik fel. A határhaszon iskola térhódításával pedig egyre nagyobb szerepet nyert, az azzal összhangban álló, szubjektív nominalista pénzelmélet, amelynek főbb képviselői: K. Menger (1840–1921), F. Wieser (1851–1926), E. Böhm Bawerk (1851–1914), L. Mises (1881–?), illetve G. F. Knapp (1842–1926) az úgynevezett chartális elmélet kidolgozója.

Magyarországon a történelmi-politikai körülmények miatti társadalmi-gazdasági elmaradottság következtében a közgazdaság kialakulásának az 1867-es kiegyezésig nem igen volt táptalaja. Érdemesek kezdeményezésekről csak a XVIII.–XIX. sz. fordulójától beszélhetünk elsősorban Skerlecz Miklós (1731–1799), Berzeviczy Gergely (1763–1822), majd Széchenyi (1791–1860) munkássága révén; illetve Karvassy Ágoston (1809–1896) az Akadémia kezdeményezésére 1842/43-ban jelentette meg a politikai tudományokról szóló munkáját – magyar nyelven –, amely a közgazdaságtan kérdéseit is tárgyalta. Az első, világviszonylatban is elismert hazai közgazdasági mű Kautz Gyula (1829–1909) nevéhez fűződik, aki 1858-ban és 1860-ban két kötetben jelentette meg (német nyelven!) a közgazdaságtan történetét.

Ezt követően, gyakorlatilag tehát a kiegyezés utáni időszakban, amely egybe esett a gazdasági fejlődéssel és társadalmi átalakulással, lendült fel vagy/és bontakozott ki a hazai közgazdaságtani irodalom. A történelmi-földrajzi adottságokból és a személyi kapcsolatokból következően is elsősorban a kor német és osztrák közgazdaságtani hatások érvényesültek. Minthogy ott is különböző iskolák felfogásai éltek egymás után és mellett, így a hazai közgazdaságtant is a sokszínűség jellemezte. Ez nemcsak az egyes közgazdák eltérő nézeteiben nyilvánult meg, de általában a közgazdaságtan egészével foglalkozó elméleti közgazdák felfogásai külön-külön is eklektikus képet mutattak, ami feltehetően a magyar gazdasági-társadalmi életnek a fejlettebb nyugattól való eltérő sajátosságaival is magyarázható.

Így például Kautz, mint a német Roscher tanítványa, alapvetően a történeti iskola felfogását képviselte, aki azonban nemcsak tudós, de gyakorló pénzügyi szakember is volt. A statisztikusként induló Földes Béla (1848–1945) a történeti iskolának csak a társadalomerkölcsi, szociológiai felfogását fogadta el, amelynek hazai úttörője is lett, ugyanakkor e határhaszon elmélet egyes nézeteit is elismerte; sőt értékelméleti felfogásában hajlik a költség- és haszonelmélet felé is. Navratil Ákos (1875–1952) sem képvisel mereven egyetlen közgazdaságtani iskolát sem. Értékelméletében a határhaszon elméletet vallja, de a termelési költségelmélet felé is hajlik. Az átalakulásra vonatkozóan pedig a klasszikus tanokhoz közeledik. Heller Farkas (1877–1955) a bécsi határhaszon iskola legjelesebb hazai képviselője sem fogadja el azt minden tekintetben. Így pl. az átalakulást illetően – főleg későbbi munkáiban – a jövedelem-eloszlás egyensúlyi elmélete felé is hajlott. A piaci

folyamatok elemzésénél Marshall tanaiból indult ki és több figyelmet fordított a kvantitatív vizsgálatokra.

II. Balás Károly munkásságának rövid bemutatása

A jelzett korszak érdemes közgazdászai közé tartozott Balás Károly is (1877–1961). A diploma megszerzése után előbb bíró, majd vármegyei szolgálatban helyezkedett el. 1906-ban a kassai jogakadémián a nemzetgazdaságtan, a pénzügytan és a pénzügyi jog tanára lett. 1908-ban a budapesti egyetemen nemzetgazdaságtanból habilitálták magántanárrá. 1909-ben megalakította a Kassai Magyar Társadalomtudományi Egyesületet. 1914-től a pozsonyi, 1918-tól pedig a budapesti egyetem közgazdaságtan és pénzügytan tanára, valamint az Akadémia levelező tagja; továbbá több tisztséget viselt a közéletben.

Közgazdasági munkássága igen sokoldalú. Nemcsak szorosan vett közgazdasági és pénzügyi, de statisztikai és gazdaságpolitikai, továbbá demográfiai – ezen belül népesedéspolitikai kérdésekkel is foglalkozott.

Jelen tanulmányban tulajdonképpen Balásnak csak a pénzről vallott nézeteivel kívánok foglalkozni, jöllehet – ezzel összefüggésben – érinteni kell az érték-ár felfogását is.

III. Balás Károly értékfelfogása

Az értéktan a közgazdasági elméletben általában igen fontos helyet foglal el. Igen szoros ez az összefüggés a pénzzel való kapcsolatában még azoknál a felfogásoknál is, amelyek nem alapvető kiinduló kategóriának tartják az értéket. Más megközelítésben általánosságban az is mondható, hogy adott közgazdasági iskolának a pénz lényegéről vallott nézetét többé-kevésbé meghatározza az értékről alkotott felfogása. (Természetesen a közgazdasági elmélet történetében találhatók kivételek. E tekintetben példának említhetjük D. Ricardot (1772–1823) is, aki az objektív munkaérték elmélet egyik úttörője volt, s mégis – mivel azt következetesen nem tudta végig vinni – a mennyiségi pénzelmélethez jutott el.)

Balás is fontosnak tartja az érték (vagy inkább "értékelés") definiálását, amely nélkül teljes és helyes gazdasági elmélet nem is alkotható, de korántsem olyannak, amelyre a közgazdaság egyéb kategóriái építhetők. A kor uralkodó felfogásának megfelelően Balás is a szubjektív értékelmélet képviselői közé tartozik, és ezen belül is alapvetően az osztrák határhaszon iskola értékfelfogását fogadja el. Így az érték szerinte is – végső soron – szubjektív gondolkodásbeli kategória, amelynek fokát, nagyságát az egyénnek a konkrét jószágmennyiségtől, annak előfordulási gyakoriságától, hasznosságától való függése és ráutaltsága határozza meg. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy "a társadalomban az értékelés is társadalmilag történik".¹ Vagyis a csereforgalomban (általánosságban a piacon) már háttérbe szorul az egyéni szubjektív értékelése, és mindenki annyiért adja-veszi az árut, amennyi az objektív körülmények között kialakult ára. Így a szubjektív csereérték mellett ő is

¹ Balás K.: Politikai gazdaságtan, I. köt., Budapest, 1922., 142. p.

megkülönbözteti az objektív csereértéket, amelyen valamely jószág piaci árát érti, amely azonban nem más, mint számos szubjektív értékvélemény eredménye.²

Míg azonban szerinte az egyes javak rendelkezhetnek a jelzett érték kategóriákkal (szubjektív érték, szubjektív és objektív csereérték), addig a pénznek csereértékén (tulajdonképpen vásárló erején) kívül más szubjektív értéke nincsen, annak határhaszna ugyanis – mint írja – mindenkire ugyanaz, bárkinék is a birtokában legyen. Tehát nem volt következetes, amikor eltekintett a pénz szubjektív értékétől, holott Wieser ez idő tájt (az 1920-as évek elején) fogalmazta meg a pénz szubjektív csereértékének fogalmát. Ugyanis a határhaszon felfogásból logikusan következik, hogy adott pénzcgység más értéket jelent a szegény és mást a gazdag számára.

IV. A pénz fogalmáról és funkcióiról

Balás a pénz kialakulásának gazdasági feltételeivel (a munkamegosztás fejlődésével, a magántulajdon megjelenésével) nem foglalkozik behatóbban, csupán a pénz fejlődésének főbb fokozatait érinti. Ennek megfelelően utal a kezdetleges, izolált cserelési esetekre, amikor mindenkinek egyénileg kellett tájékozódnia, megítélnie, hogy a saját cserére szánt jószágát milyen tárgyért cserélné el. Majd a csere általánosabbá válása során olyan tárgyak léptek elő cserejószág gyanánt, amelyeket mások is szívesen elfogadtak. E gondolatmenet folytatásaként állapítja meg, hogy "egyes jószágok általánosabb csereeszközül való kiválasztódása egyúttal a pénz kialakulásának kezdetét is jelentette."³

A pénz további fejlődését, anyagának változására építi, amelynek három változatát emeli ki:

A kezdetlegesebb csereforgalomban csereeszközként még szükséglet-kielégítési, használati jószágok szerepelnek.

– A következő szakaszban "árjószágként" (mai terminológiánk szerint: egyenértékként) a nemes ércek használata jelenik meg, még szintén materiális jószág-mennyiségként.

– Ezt követi a pénz immaterializálódása (azaz bankjegy és papírpénz forgalom), amikor a "pénzösszeggel, mint mennyiséggel kifejezett fizetéshatalmi jogok átruházásával"⁴ fizetünk.

– Végül megkülönbözteti a pénz fejlődésének modern szakaszát, amelyben már pénz (azaz készpénz) nélkül is tudunk fizetni.

A pénzanyag változásának bemutatása mellett egyébként helyesen állapítja meg Balás, hogy a pénz kialakulásáról akkor beszélhetünk, amikor az általános csereeszközzé válik; más megfogalmazásában: amikor bizonyos javak már csak a forgalom céljaira szolgálnak, s megszűnnek az emberi szükséglet materiális tárgyai lenni.

Balás a pénz lényegét a következőképpen határozta meg:

² I.m.: 148. p.

³ Balás K.: Politikai gazdaságtan, II. köt., Budapest, 1922. 558. p.

⁴ Uo.

"A pénz a fizetési jogosultságnak a legáltalánosabb – s mondhatjuk a legkövetkezetesebb – bemutatásra szóló és meghatározott személytől eltekintő igazolványa."⁵

Meghatározásából egyértelműen kitűnik, hogy a pénzt fizetési utalványnak minősítette, e tekintetben tehát a nominalista pénzelmélet chartalis válfaját képviselte, amelynek megalapozója Knapp volt. Összességében azonban a pénzről, árról vallott nézeteiben az osztrák határhaszon iskola tanításai mellett fellelhetők a német romantikus iskola, a társadalom-jogi iskola hatásai is. Ezek határozzák meg a pénz funkcióiról alkotott felfogását is. Szubjektív értékfelfogásából következik, hogy eleven és egyértelműen elveti a pénz értékmérő szerepét.⁶ Szerinte ugyanis a vásárláskor az egyének saját vagyoni helyzetükből kiindulva mérlegelik, hogy milyen áldozatot hozhatnak (mennyit engedhetnek át jövedelmükből) a rendelkezésre álló fizetési hatalomból a vásárlandó áruért. A pénzzel kapcsolatos nézetét egyébként is összekapcsolja a jövedelem-eloszlás kérdésével, azon az alapon, hogy a vásárlások a pénzben kifejezhető vagyonukból történik. Jóllehet ennek az okfejtésnek is megvan a felszínen jelentkező realitása, végső soron azonban ez csak az objektív érték-kategória kikerülését szolgálja.

A pénz értékmérő funkciójának tagadása ellenére Balás elismeri a pénzértéket. E tekintetben megkülönbözteti egyrészt a csereértéket, amelyen a pénznek az áruhoz viszonyított vásárlóerejét érti, másrészt az árfolyamértéket, amelyen adott pénznemnek más pénznemben kifejezett értékét érti. Sőt ennél – némi módosítással – tovább is megy, amennyiben a pénzértéken, mint csereértéken (ércpénz esetében) megkülönbözteti a pénz saját "áruértékét" az "elvont fizetéshatalmi összeg", pénzösszeg értékétől; illetve bankjegy-papírpénz esetén csereértéken az ércből különvált számolási értéket érti.⁷ Ez az elvont számolási érték válik tehát minden áru csereértékévé, amelyben – szerinte – "a pénz általános vételereje" (vásárló ereje) alakítja az ércpénz csereértékét is.⁸

Okfejtéséből kitűnik, hogy rendszerében a pénz – tulajdonképpen – mérce szerepe játssza az egyik fő funkciót, ami lényegében az értékmérő funkció nominalista megfelelője; más megfogalmazásban a számolási érték szubjektív értelmezése. A pénzösszeg a "fizetéshatalmi erőmennyiség" szerepe pedig az, hogy a két vagy több egymással szemben kicserélt jószágnak nagyságbeli, értékbeli viszonyát kifejezésre hozza.⁹

A pénz csereszakoz fogalmát, mint a forgalmi eszköz egyikét a közgazdasági elmélet már Ricardó óta ismeri és használja; a fizetési eszköz fogalmát pedig a forgalmi eszköz szinonimájának tekintették általában a korabeli közgazdák. Tekintve, hogy Balás nem elemzi külön a pénzt az áruforgalomban a forgalmi eszköz fogalmát nem is használja. Különbséget tesz azonban a csereszakoz és a fizetési eszköz funkciók között, amennyiben a fizetési eszköz fogalmát ő is tágabban értelmezi a csereszakoz fogalomnál, mivel a cserefizetés, azaz az adásvételnél történő fizetés, a fizetési

⁵ I.m.: 556. p.

⁶ I.m.: 557. p., továbbá: A modern fizetés és fizetési hatalom problémája. Közgazdasági Szemle, 1925. 458. p.

⁷ Balás K.: A pénz csereértéke. Bp., 1917., 156. és köv. p.

⁸ Uo.: 158. p.

⁹ Balás K.: A pénz és arany mai problémája. Közgazdasági Szemle, 1939., 373. és köv. p. Hasonló értelemben tárgyalja a pénzértéket a "Pénzérték, adó és jogrend" c. tanulmányában is. Közgazdasági Szemle, 1943., 887. p.

lehetőségek egyik esete.¹⁰ Ezen túlmenően – Berkeley és Schumpeter (1883–1950) nyomán, de főleg Rodbertus (1805–1875) hatására – igyekszik a fizetési hatalom kategórián keresztül bekapcsolni a jövedelem-eloszlás kérdését is. Így végső soron a fizetési hatalom, a fizetés és a pénz fogalmakat az érdek, a cél és az eszköz tagolása alapján elemzi.¹¹ Idevonatkozó gondolatmenete szerint az ember érdeke az anyagi javak feletti rendelkezés, azaz a jólét, a gazdasági boldogulás. Ennek eléréséhez a cél a modern gazdasági életben az általános fizetési hatalom megszerzése. Balás tehát a pénzt nemcsak számolási értéknek tartja, hanem eleven fizetési hatalomnak is. E két tulajdonsága – szerinte – részben szoros összefüggést, de részben különbséget is takar. Az összefüggés abban áll, hogy a fizetési hatalom mennyiségeit a pénzösszegek mennyiségei, azaz az elvont számolási érték egységei alkotják, s ily módon a fizetési hatalom egységei is mint számolási egységek szerepelnek. E formállogikai magyarázat mellett a különbséget abban látja, hogy míg a pénz számolási érték funkciójában csupán elvont regisztráló szerepet játszott, fizetési hatalomként önálló létet kap. Ezt olyan öndinamikájú pénznek tekinti, amely kezdeményező erőt ad a fizetési hatalom tulajdonosának. Ilyen minőségében pedig két funkciót tölt be: Egyik esetben a pénz az árukompenzációnál, a klíring-elszámolásoknál jelentkező különbözötek kiegyenlítésére szolgál. Ilyenkor a pénz valóságos fizetési funkciót teljesít. A másik az "abszolút pénzbeli funkció", amely akkor jelentkezik, amikor közvetlenül materiális vagy immateriális pénzösszeeggel vásárolunk. Ez utóbbi esetben beszél "általános csere és fizetési eszközökről".

A pénzrendszer, illetve a pénz jóságának megítélésében Balás abból indul ki, hogy a pénz-mennyiségek egyben jövedelmi mennyiségeket is jelentenek. Továbbá minden fizetést szubjektív értékelés előz meg arra vonatkozóan, hogy az egyén bizonyos jóságért mennyit engedhet át érte jövedelméből. A fizetésre vonatkozó értékítélet logikai és pszichológiai alapjaként pedig a bizalmat tartja. A fizetés elfogadásakor bízni kell abban, hogy a fizetés gyanánt átruházott pénzösszeg mindenki által elismert fizetési hatalmat tartalmaz. Szubjektív értékelméletének megfelelően a fizetési eszköz megítélése az arra vonatkozó értékítélet elterjedtségén, általános megszokottságán, és az ebből származó egyéni fizetést értékelő gondolkodásra gyakorolt szuggesszió alapul.¹²

Míg egyes nominalista közgazdák (pl. Knapp, Bendixen) már detronizálják az aranyat, Balás továbbra is az aranypénzt tartja a legjobb fizetési eszköznek. Ebben a metallista felfogásában szerepet játszott elméletileg, hogy a XIX. században dominánsan uralkodott a metallista nézet, amely számos szubjektív értékfelfogású közgazdára (pl. Knies, Walras) is hatott. Még döntőbb tényezőként jelentkeztek azonban e felfogás fennmaradásában az ismétlődő gazdasági válságok, a hadigazdaságot követő fokozódó inflációk. Természetesen itt Balás sem feltétlen csak a csengő aranypénz forgalmára gondolt, de szükségesnek tartotta a különféle fizetési eszközöknek aranyra való becserélésének lehetőségét. Minthogy a bankjegy eredetileg a nemcsércpénzt helyettesítő fizetési eszközként jött létre a currency elmélet alapján a teljes fedezeti elvet hirdette, ami azt jelenti, hogy: annyi valutáris nemes ércet kell a jegybanknak készben tartani fedezet gyanánt, amennyi bankjegyet kibocsát, illetve

¹⁰ Balás K.: Politikai gazdaságtan. 557. p.

¹¹ Balás K.: A modern fizetés és a fizetési hatalom problémája. Közgazdasági Szemle, 1925. 449. és köv. p.

¹² I.m.: 458. p.

megfordítva: csak annyi bankjegyet szabad kibocsátania, amennyit nemes érczel teljes összegben fedezni bír.¹³

Pár évvel később (1925-ben) azonban már az ametallikus pénzrendszert tartaná kívánatosnak. E pálfordulását abból a politikai megfontolásból teszi, hogy a metallikus pénzrendszer csak az arannyal nagymértékben rendelkező Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia valutapolitikai hegemóniáját szolgálják, aminek következtében a többi kapitalista ország is kénytelen pénzrendszerét az arannyal rögzíteni. E tekintetben el is marasztalja a német közigazdát, amiért nem fordítottak kellő szellemi tevékenységet az ametallisztikus pénzrendszer kidolgozására, holott Németország érdeke lett volna egy új, az aranytól független pénzrendszer kiépítése, amely előnyösebb helyzetbe hozta volna a világgazdaságban. Úgy tűnik, hogy Balás itt megfélekedezett arról, hogy Knapp és követői már elméletileg kidolgozták e rendszer alapjait, illetve a XVII–XIX. század papírpénz-kibocsátási kísérletektől is eltekint.

Munkássága kezdetén még egyértelműen elutasítja azt az álláspontot, miszerint az állam rendelkezik olyan hatalommal, amellyel értékálló jó pénzt tudna teremteni.¹⁴ A húszas évek közepén is még vannak fenntartásai e tekintetben, amennyiben elismeri, hogy a kapitalizmus korabeli államának szuverenitásánál fogva lehetősége nyílik új fizetési rendszerek, eszközök alkotására, amelyben a fizetést ígérő jogosítványokat valósággal efficiens fizetési hatalommá teszik, ezek azonban szerinte tökéletlen megoldások és rövid életűek lehetnének.¹⁵ Idekapcsolódva megemlíthető, hogy előbb jelzett tanulmányában Balás foglalkozik, vagy inkább csak "elidőzik" a "stabil pénz" gondolatával, amelyet ametallisztikus alapon képzelt a jövőben. E szmefuttatásának lényege, hogy a pénzegységet már nem az aranypénz egységéhez, értékéhez kötnék, hanem a "hatékony munkamennyiség bizonyos egységéhez". Ha ugyanis sikerülne az egységnyi munka és a pénzegység közötti arányt pontosan kifejezni, akkor szerinte nem lenne más feladat, csupán ezt az arányt minél változatlanabban fenntartani, mert ilyen számolási értékakra épült pénzrendszernél a munka termelékenysége és az árak közötti kapcsolat közvetlenül megállapítható.¹⁶ E homályos fejtegetésekben az a meglepő, hogy míg korábban még a termelési-költség elmélet ellen is élesen hadakozott és az árat szubjektív kategóriának tekintette; itt viszont soraiából az olvasható ki, mintha szerinte is a munka lenne a közös nevező, az összevetési alap a javak cseréjénél.

Itt vázolt "stabil pénz" teóriája azonban csak utópiának tekinthető, mivel e fejtegetések után rögtön megjegyzi, hogy: "ez idő szerint az arany erősebben ül a trónján, mint valaha".

A későbbiek során azonban egyre inkább hajlik az ametallista felfogás felé. A harmincas évek végén ugyanis már lehetségesnek tartja nemcsak az arany nélküli, de az aranyfedezet nélküli pénzforgalmat is, ha a pénzkibocsátás a szolgáltatások és az ellenszolgáltatások egyensúlyban tartásával történik.

A gazdasági életbe való állami beavatkozási tendenciák újabb erősödésére (itt már a hitleri Németország gazdaságáról van szó) Balás arra a megállapításra jut, hogy az aranyat pótolni lehet, de nem más fizikai dologgal, hanem helyes gazdaságpolitikai irányítással, amelyhez viszont magasabb fokú szakértelmet és tapasztalatot is

¹³ Balás K.: Politikai gazdaságtan. II. köt. 572. p.

¹⁴ Balás K.: Liefman pénzelmélete. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1918., 61–70. p.

¹⁵ Balás K.: A modern fizetés és fizetési hatalom problémája. 453–455. p.

¹⁶ Balás K.: I. m. 462. és köv. p.

feltételez.¹⁷ Az állami beavatkozás révén ugyanis biztosítva látta azokat a szankciókat, amelyek lehetővé teszik az immateriális fizetési eszközök forgalmát. Az állami beavatkozáson természetesen nem a magántulajdon korlátozására gondolt, hanem egy reális mértékű optimumra, amely nem csökkenti az egyéni vállalkozási kedvet és mozgási lehetőségét.¹⁸

A gazdasági körülmények változásával módosult Balás nézete a pénzérték (csereérték) vonatkozásában is. Az 1910-es években még élesen bírálja a kvantitatív felfogást. Szerinte a mennyiségi elméletnek csak a tiszta nemesérc pénz korszakában volt alapja. Példaként említi, hogy a XVI.–XVII. században az Amerikából betóduló aranymennyiségek lenyomhatták a pénz csereértékét. A XX. századi gazdaságban azonban a nemesérc pénz már távolról sem tudja kielégíteni az áruforgalom szükségletét, s így az arany-mennyiség növekedése nem eredményezhet pénzérték csökkenést. Az I. világháború utáni rohamosan gyorsuló hazai infláció azonban meggyőzte arról, hogy a papírpénzt korlátlan, a csereforgalmi szükségleten felüli mennyiségben lehet kibocsátani, s ilyen esetekre enged a kvantitatív felfogásnak. A későbbiekben pedig óvatosan, de általánosságban úgy fogalmaz, hogy a pénz mennyisége "előbb-utóbb", illetve "többé-kevésbé" befolyásolja a pénz értékét.¹⁹ Balás tehát elismeri – ha felszínesen is –, hogy az áruforgalom szükséglete határozza meg a forgalomba kerülő pénzmennyiséget, de nem ismeri fel a pénz kincskepző funkcióját; azt a csatornát, amelyen a – normális gazdaságban – kiáramlik (megmerevedik) a felesleges pénzmennyiség, illetve beáramlik a forgalomba szükség esetén.

Balás felfogásának egyik alapvető hiányossága, hogy nem makro szinten közelíti a társadalom és a gazdaság kapcsolatát; helyette ismételten az egyének szemszögéből magyarázza a közgazdasági összefüggéseket. Ugyanis annak hangsúlyozása ellenére, hogy az árumennyiséget és a pénzmennyiséget tekinti fő komponenseknek a pénz vásárlóértékének alakulásában, azért nem szabad ezek kapcsolatát merev matematikai arányként értelmezni, mert a pénz értéke (vásárlóereje) mindig az emberi agy becslésén, az alkudozáson, a megegyezésen alapuló jogügyleteken keresztül érvényesül.²⁰

Balás – sok más korabeli közgazdához hasonlóan – nem említi önálló pénzfunkcióként a nemzetközi fizetési eszköz szerepet, hanem az általa tárgyalt általános funkciókat kiterjeszti a nemzetközi csereforgalomra is. Így a kölcsönös árucserénél, ahol általában nem is történik effektív pénzmozgás, a pénzt csupán nominalisztikus számolási keretnek tekinti. Egyoldalú vásárlásoknál, illetve egymást nem kiegyenlítő mértékű árucserénél – amikor mérleghiány marad – viszont már a csere- és a fizetési eszköz funkció is teljesül. E tekintetben az alapproblémája a pénz minősége, amely betölti a "teljes funkciójú" öndinamikájú" szerepet. A nemzetközi csereforgalomban tehát csak az a jó pénz, amelyért önmagáért lehet árút vásárolni, vagyis az arany.²¹

A második világháború alatt azonban már Balást is foglalkoztatja az "ideális nemzetközi pénz" gondolata. Logikai és ideológiai alapja, hogy a megfelelő

¹⁷ Balázs K.: A pénz és az arany mai problémája. *Közgazdasági Szemle*, 1939., 384. p.

¹⁸ Balás K.: Az állami beavatkozás mértéke a gazdasági életbe. *Közgazdasági Szemle*, 1939., 915–920.

p.

¹⁹ Balás K.: Pénzérték és pénzromlás. *Közgazdasági Szemle*, 1941., 289. p.

²⁰ Balás K.: A pénzérték kérdéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1942., 402. p.

²¹ Balás K.: A pénz és az arany mai problémája. *Közgazdasági Szemle*, 1939., 381. p.

arany mennyiséggel nem rendelkező államok – emiatt – hátrányos helyzetbe kerülnek a nemzetközi piacon. Elméleti történeti magyarázata pedig, hogy ez időben már ismertté váltak Keynes és az amerikai Morgenthau idevonatkozó javaslatai.

Keynes elgondolása szerint egy nemzetközi klíring bankot kell létesíteni, amely kibocsátaná a nemzetközi pénzt, az úgynevezett bancort, és egyben nemzetközi valutakiegyenlítő alap is lenne. E bank egyik feladata lett volna az egyes nemzetek valutáit stabil értékviszonyba hozni a bancorral. A bank igazgató szerve az egyes résztvevő tagállamok képviselőiből és tanácsadóiból állnak. A tervezet másik fontos eleme, hogy egy világklíringre támaszkodnék és a nemzetközi árucserre következtében létrejövő tartozások és követelések kiegyenlítésének, elszámolásának lenne csúcsszervezete. A bancor valutát eredetileg egy árindex számrendszerre kívánta felépíteni, később azonban az egyes valuták értékviszonyát az arany alapján vélte megoldhatónak, mentesítve az arany oldaláról jelentkező ár- és érték hullámzásoktól. Így a valuták stabilizált értékviszonya mellett árváltozási tényezők csak az árú oldaláról következtek volna be.

A Morgenthau-féle tervezet egy tíz dollár értékű "unitas"-nak nevezett pénznemet javasol nemzetközi pénzként. Indulásként öt milliárd dolláros stabilizációs alapot javasolt megteremteni, legalább 50 %-os aranyfedezettel. Itt is szerepel egy nemzetközi stabilizációs bizottság, amely az egyes valuták közötti értékviszonyt megállapítaná. A stabilizációs alapot pedig az egyes tagállamok hoznák létre aranytartalcuk, illetve gazdasági erejük arányában. Az igazgatásban is ennek megfelelő arányban vennének részt, azzal a megszorítással, hogy az igazgatóság összes szavazataiból egy állam legfeljebb a szavazatok negyedével rendelkezhet.

Balás végeredményben egyik tervezettel sem ért teljes mértékben egyet. Az angol javaslatot utópikusnak és zavarosnak minősítette, az amerikai tervezetet pedig bár egyszerűbbnek, megvalósíthatóbbnak, de ugyanakkor egyoldalúnak is tekintette, amely Amerika érdekeit szolgálná. Az 1940 áprilisában Luganóban tartott interparlamentáris kongresszuson, – amely többek között a nemzetközi pénz kérdéssel is foglalkozott – javaslatot tett egy nemzetközi pénznem és azt kibocsátó bank tárgyában, amelyet később, némileg módosítva publikált is.²² Ehelyütt olyan – meg nem nevezett – "ideális" pénzt ajánl, amely minden nemzetnek, illetve tagjainak rendelkezésére állna és mindenütt elfogadnák törvényes fizetési eszközként; továbbá, amely független lenne a politikai és hatalmi befolyásoktól. Ennek érdekében valamely államban (?) semleges szuperbankot kellene létrehozni. Indulásként három milliárd svájci franknak megfelelő aranyalappal indulna, amit a későbbiekben fokozatosan emelnének. A bank egyharmados aranyfedezettel (itt már nem ragaszkodik a teljes fedezeti elvhez) végezné a bankjegyek kibocsátását, és feladata lenne hitelek folyósítása is. Gondolom, szükségtelen e kellően meg nem alapozott elképzeléseket kommentálni. Más kérdés az, hogy napjainkban már ECU néven ismert az effektív nemzetközi pénz, ha nem is az érintett gondolatok értelmezésében. Továbbá létrejött az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD), valamint a Nemzetközi Valuta-alap (IMF), amelyek ha eltérő funkciókat is töltenek be a jelzett elképzelésekhez képest, de gyökereiben valamiféle összefüggés fellelhető közöttük.

²² Balás K.: Nemzetközi pénz. Közgazdasági Szemle, 1943., 437. p.

V. Az ár- és az áralakulás kérdéseiről

Balás bár fontos feladatnak tekinti az érték és az ár fogalmának, megkülönböztetésének tisztázását, szubjektív megközelítésük miatt azonban ez nem sok sikerrel jár. Már korábban érintettük, hogy az értéket szubjektív csereértéknek, az árat pedig objektív csereértéknek tekinti. Ugyancsak fő közgazdasági művének más helyén – a materiális csereforgalomra utalva – pedig úgy definiálja, hogy "míg az érték a javak becséről, jelentőségéről alkotott vélemény, tehát gondolkodásbeli képzet, addig az ár a javaknak vagy szolgáltatásoknak az a mennyisége, amelyért egy másik jószágot megszerzünk."²³ A kapitalizmus korára újabb megfogalmazásban az ár: "az a tőkemennyiség, amellyel bizonyos jószágot megszerzünk."²⁴ Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a tőkét "elvonó fizetési hatalomnak", más helyütt "vételerő mennyiségnek" tekinti, amely pénzüsszegben jut kifejezésre, továbbra is fennmarad a kérdés: mi is tulajdonképpen szerinte az ár, illetve egyáltalán melyek a különbségek a nevezett fogalmak között?

Nem sokkal egyértelműbben fejt ki azt a kérdést sem, hogy mitől függ az ár nagysága. Szerinte az "árakat emberek csinálják", s így az egyes konkrét árszintvonalak kialakulását nem lehet valamiféle gazdasági törvényekkel magyarázni. Megelégszik azzal a felszínes megállapítással, hogy a különféle természeti, konjunkturális körülmények, mint ártényezők befolyásolják az árak alakulását, amelyek azonban nem objektívek, nem függetlenek az emberek akarától, mivel az ártényezők is csak az egyének tudatán keresztül hatnak.²⁵ Míg másutt – mint jeleztük – a termékek piaci árát úgy tekinti, mint számos szubjektív értékvélemény eredménye, itt nem jut el annak megállapításáig, hogy az eladók és a vevők árban jelentkező egyedi szubjektív értékítéletein keresztül alakul ki az átlagos ár, amely már az általánost, a jellemzőt fejezi ki, és kiegyensúlyozott gazdaságban átlagában az érték és ár is egybeesik.

Látszatra úgy tűnik, realisabb aspektusban tárgyalja a kereslet-kínálat oldalán jelentkező konkrét ártényezőket. Így a kínálat oldaláról legfontosabb ártényezőként említi a termelési költséget. A termelési költségeken objektíve érti mindazokat az anyagfelhasználásokat, munkabefektetéseket és technikai alkotó részeket, stb., amelyek a termék újra-előállításához szükségesek.²⁶ De nehogy valaki az objektív munkaérték elmélet elfogadására gondoljon rögtön átvált a szubjektív oldalra. Szerinte ugyanis amikor az emberek költségszámítást végeznek, mindig valamely gazdasági alany (termelő, eladó) szempontjából teszik azt. Így ártényezőként a termelési költség mindig ily szubjektív értelemben szerepel. Más megfogalmazásban: a szubjektum mindig azt nézi, mibe került valamely dolog és azért milyen árat szabhat, amely az eladó részéről történő számítás alsó határát jelenti.

Az ilyen okfejtések igazolják Böhm Bawerk azon megállapítását, miszerint az egész áralakulásban nincs olyan szempont, amelyet szubjektív alapon ne lehetne megmagyarázni. Mint látható Balás is törekszik minden jelenséget addig forgatni, míg valamilyen szubjektív eredményre nem jut.

Balás nem említi ugyan az érték-törvényt (sőt általában kerül bármiféle gazdasági törvényszerűség elismerését), itt mégis leszögezi: erős kínálati verseny esetén

²³ Balás K.: Politikai gazdaságtan. 491. p.

²⁴ I.m. 493. és köv. p.

²⁵ Balás K.: A pénz csereértéke. Bp., 1917., 82. és köv. p.

²⁶ Balás K.: Politikai gazdaságtan. 533–546. p.

a vállalkozó csak úgy tudja növelni nyereségét, ha csökkenti termelési költségeit, amelyet a gazdaságos termeléssel, a technika-technológia javításával érhet el. Tehát a nagyobb profit utáni hajszá következtében a verseny is ártényezőként jelentkezik.

A teljesség igénye nélkül ártényezőként tárgyalja még kínálati oldalon a monopolhelyzetet, a közvetítő (lánc) kereskedelmet, a szállítási és reklámköltségeket.

A kereslet áralakító szerepét is meglehetősen szubjektíve tárgyalja. Fölfogásában az árakat a gazdálkodó emberek emelik vagy csökkentik, de nem a matematikai arányosság logikája, hanem saját érdekeik védelmében, az emberi érdek-küzdelem pszichológiája értelmében.

A kereslet fogalmából négy változatot emel ki:

- általában a szükségleti-,
- az egyénileg vagy/és társadalmilag igényelt-,
- a megvétele, megszerzésre keresett-, és
- a kellő fizetési képességgel fedezett megvétele keresett jószágmennyiséget.

Ezeket a kategóriákat egyben a kereslet fejlődésbeli fokozatainak is tekinti, és amelyek közül a legfontosabb és a legkonkrétabb: a fizetőképes kereslet, mert reálisan ez áll szemben a kínálattal, amelyek egyensúlya vagy eltérő mozgása befolyásolja az áralakulást. E tekintetben megkülönböztet korszakokként áremelkedési és árcsökkenési tendenciákat. Ezek közül azonban csak az áremelkedést tartja szükségyszerűnek, míg a csökkenést csak ideiglenes és véletlen tünetnek tekinti.²⁷ A modern drágulási folyamatot – feltehetően a tapasztalaton túlmenően – a gazdasági vállalkozók drágítási hajlandóságában keresi, amely mögött a nagyobb profitszerzési igény áll. A kérdés természetesen korántsem ilyen egyszerű, és egyébként is az utóbbi óhaj csak monopolhelyzetben valósulhat meg. Önmagában a verseny önköltséget csökkentő kényszerítő hatása ellentétben áll a ténylegesen érvényesülő áremelkedési tendenciával. Ennek azonban nagyon is objektív okai vannak. Többek között az azonos rendeltetésű vagy egymást helyettesítő termékek minőségileg javulnak; a verseny következtében növekednek – a piackutatás, a reklám, a tetszetősebb, higiénikusabb csomagolás stb. révén – a járulékos költségek; a termelés oldaláról éppen a termelékenység a gazdaságosság, egyszóval a versenyképesség céljából beállított fejlettebb technikák és technológiák rohamosan rövidítik az amortizációs időt; ezekkel összefüggésben nemcsak arányában, de abszolút mértékben is jelentősen növekszik a modernebb berendezésekben rejlő érték.

Előzőkben már érintettem, hogy Balás általában nem híve az állami beavatkozásnak, legfeljebb olyan mértékig, amely nem akadályozza az egyéni vállalkozási kedvet. Látva azonban az I. világháború alatti és főleg utáni, az inflációs állapotok által bekövetkezett igazságtalan jövedelem-eloszlást, amikor egyesek hirtelen meggazdagodtak, mások jövedelme pedig (itt elsősorban a közigazgatási dolgozókra és a közalkalmazottakra gondolt) egyre kisebb lett, igényelte a szociális gazdasági kérdésekben az állam fellépését a közösség érdekében.²⁸ Hatósági ármegállapítást követel olyan esetekben, amikor már a fokozódó áremelkedésnek egyéb úton nem tudnak gátat vetni. Így az előbbieken említett ártényezőket egy újjal egészíti ki, amelyet "közérdekű ártényezőnek" nevez. Szociális és gazdaságpolitikai szempontból, az egészséges áralakulás céljából jól ellátott piacot igényel. Ennek érdekében javasolja,

²⁷ Balás K.: A pénz csereértéke. 167. és köv. p.

²⁸ Balás K.: Politikai gazdaságtan. 520–544. p.

hogy az állam piacszervező feladatokat is lásson el. Sőt odáig is eljut, hogy egyes üzemeket, gyárakat állami vagy közösségi kezelésbe vegyenek; fontos élelmiszereket szükség esetén lefoglaljanak. Végül az állami beavatkozás újabb formájaként állami vállalkozásokat javasol a társadalmi szükségletek kielégítése céljából. Hangsúlyozni kell, hogy e megoldásokat csupán hadigazdálkodás és válságos esetekben tartja indokoltnak, mert egyébként a magántulajdon alapján álló rendszer utólérhetetlenségét, az egyéni vállalkozást dicsőíti.²⁹

Különösebb érdemi összefoglaló helyett, talán e rövid tanulmányból is kitűnik, hogy Balás pénzelmélete tükrözi a korszak hazai közgazdaságtanát. Igazából nem alakult ki önálló, új, maradandó koncepciót alkotó iskolateremtő egyéniség. A közgazdasági felfogásban általában, így az érték-, ár-, pénzelméletben is döntően a német-osztrák hatás érvényesült, eklektikusan befogadva, módosulva egyéb tanokkal.

JÓZSEF BALÁZS

DIE WERT-, GELD- UND PREISTHEORIE VON KÁROLY BALÁS

(Beitrag zur heimatischen Geschichte der Theorie der Wirtschaftslehre
im ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts)

(Zusammenfassung)

I. In der Einführung gibt die Studie ein Durchblick über die dominanten nationalökonomischen Theorien der Jahrhundertwende, mit besonderer Rücksicht auf die Wert- und Geldtheorien.

II. Der Verfasser skizziert die Tätigkeit von Károly Balás.

III. Er stellt die Wertkonzeption von Balás dar, die im Grunde genommen der Lehre der deutsch-österreichischen Schule der Grenznutzenlehre folgt.

IV. Ausführlich erörtert der Verfasser die Auffassungen von Balás über den Begriff und die Funktionen des Geldes. Balás vertritt in diesem Hinsicht die Anweisungsscheinsvariante der nominalen Auffassung. Die Studie darstellt, wie sich die Auffassung von Balás von metallischer zu ammetallischer Ansicht verändert und beschäftigt sich ausführlich mit der Problematik des "stabilen Geldes" und des internationalen Zahlungsmittels.

V. Der Verfasser stellt die Auffassungen von Balás über den Preis und die Preisgestaltung dar, die sich im Folge der Veränderungen in den wirtschaftlichen Lebensbedingungen (Krieg, Inflation, wirtschaftliche Krise) am allermeisten modifiziert haben.

²⁹ Balás K.: Jólét és társadalmi szerkezet. *Közgazdasági Szemle*, 1940., 701-706. p.

BENET IVÁN

A magyar agrármodell hatékonysága*

Bevezetés

Ez a tanulmány a magyar mezőgazdaság hatékonyságát vizsgálja nemzetközi összehasonlításban. Számos korlátja van. A rendkívül gazdag hazai szakirodalomból csupán néhány – legfontosabbnak vélt – kutatási eredményt hasznosít, majd megkísérli a termelési tényezők teljes (komplex) hatékonyságát kvantifikálni.

Az elvégzett munkához közvetlen inspirációkat adott a Nagy Lajos professzor életművében kiemelkedő helyet elfoglaló könyv.¹ Ennek "Bevezetés"-ében – többek között – a következőket írja: "... fő feladatnak egyrészt azt tekintettem, hogy a munkatermelékenységet az összefüggések középpontjába állítsam, ... másrészt azt, hogy ne csak az eleven munka termelékenységét, hanem egy átfogó termelékenységet vizsgáljak ..." [i. m., 14].

Az esetleges túlzott várakozásokat cleve lehűtendő, már itt említem, hogy a vizsgálat időhorizontja nem terjed ki az 1990-es évekre, hanem döntően az 1981-85-ös időszak adatait használja. Ez az időszak viszont olyan értelemben megkülönböztetett fontosságú, hogy akkor még a gyakorlatban funkcionált a magyar agrármodell.

Célkitűzésem kettős: egyrészt az, hogy elősegítsem a magyar agrármodell teljes (komplex) hatékonyságának reálisabb megítélését nemzetközi összehasonlításban; másrészt az, hogy üzenetet küldjek, illetve kérdéseket fogalmazzak meg az 1990-es évek agrárátalakulásához.

A magyar mezőgazdaság hatékonyságára vonatkozó közelítések közül a továbbiakban azokat emelem ki, amelyek valamilyen módon, de nemzetközi összehasonlításban próbálnak erre a kérdésre választ keresni.

1. A Központi Statisztikai Hivatal adatai

A Központi Statisztikai Hivatal úttörő munkát végzett ezen a területen. A téma szempontjából számomra a leghasznosabbnak vélt kiadványai² több tanulsággal szolgálnak. Ezek közül kiscrélek meg néhányat kiemelni.

* A tanulmány OTKA-támogatással készült.

¹ Lásd Nagy Lajos: A munkatermelékenység és a személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 407 p.

² Lásd ezekre vonatkozóan:

1. Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Budapest: KSH Agroinform, FAO Magyar Nemzeti Bizottsága, 1969. 196 p.

2. Nemzetközi adatok az élelmiszergazdaságról. Budapest: KSH, 1973. 185 p.

Az első kiadvány 1969-ben látott napvilágot az Agroinformmal és a FAO Magyar Nemzeti Bizottságával közös gondozásban. Közreadását a külföld termelési eredményei iránti növekvő érdeklődés motiválta, valamint az a felismerés ösztönözte, hogy a világszínvonal megismerése az eddigieknél jobb eredmények elérésére serkent.

Az elsőt négy évre rá követte a második kiadvány. Ebben a KSH szakemberei hangot adtak azon véleményüknek is, hogy az adatok csak bizonyos fenntartásokkal hasonlíthatók össze, de kifejezik a nagyságrendeket és jelzik a fő tendenciák alakulását. Ebben a kiadványban – többek között – tájékozódhatunk arról, hogy 18 ország mezőnyében hol helyezkedik el a magyar mezőgazdaság az élőmunka-termelékenység színvonalára szempontjából.

A harmadik kiadványban a mezőgazdasági termelési eredményét 42 mezőgazdasági termék figyelembevételével állították elő. Ezek a következők: búza, rozs, rizs, árpa, zab, cirok, kukorica, bab, lencse, burgonya, cukorrépa, dohány, napraforgó, repce, olajlen, rostlen, rostkender, vöröshagyma, paradicsom, káposzta, zöldborsó, zöldbab, karfiol, alma, körte, szilva, kajszli, őszibarack, szőlő, komló, gyapot, földimogyoró, szója, marhahús, sertéshús, juhhús, baromfi, tej, tyúk, tojás, nyersgyapjú, méz.

Árként 7 európai ország (Magyarország, NSZK, Egyesült Királyság, Olaszország, Hollandia, Spanyolország, Franciaország) és az USA az 1971–1975 évek átlagárait használták fel és ezeket az országokénti termelői átlagárakat közös átlagárrá számították át.

A szóban forgó kiadványban 1960/65, 1966/70, 1971/75 és 1976, 1977, 1978 évekre – többek között – 18 ország mezőgazdaságában hasonlították össze az élőmunka-termelékenység és a földkihasználás színvonalát. [3.]

Ausztria és Magyarország mezőgazdaságának összehasonlításáról 1983-ban napvilágot látott a negyedik kiadvány, mely egy nagyon érdekes dolgot is említ. Miközben megállapítja, hogy a munkatermelékenység színvonalára nálunk kétharmada az osztrák mezőgazdaságénak, üttörő módon utal arra is, hogy a tőkehatékonyság színvonalára a magyar mezőgazdaságban több mint 3,5-szerese az osztrák színvonalának. (69., 70. p.) (A szerzők a nemzeti valutában számított mezőgazdasági végső termelést viszonyították a mezőgazdasági állóeszközök bruttó értékéhez, szintén nemzeti valutában kifejezve. Végső termelés alatt tulajdonképpen halmozatlan termelést értünk, tehát nem tartalmazza a mezőgazdasági termékek termelői célú újrafelhasználását.)

A KSH 1985-ben megjelent kiadványa [6.] az összehasonlításban szereplő országok számát már 23-ra bővítette és új módszereket is (faktoranalízis, klaszterelemzés) alkalmazott. Összehasonlító vizsgálatait az 1969–1981 közötti 13 évre végezte el.

A magyar állattenyésztés főbb jellemzőinek nemzetközi összehasonlításában való vizsgálatából [9.] csupán egyetlen dolgot emelek ki. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

3. Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Budapest: KSH, 1980. 196 p.

4. Ausztria és Magyarország mezőgazdasága 1979–1981. években. Budapest: KSH, 1983. 115 p.

5. A műtrágya-felhasználás alakulása nemzetközi összehasonlításban. Budapest: KSH, 1983. 65 p.

6. A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban. Budapest: KSH, 1985. 207 p.

7. A mezőgazdasági termelés ár- és költségviszonyai nemzetközi összehasonlításban. Budapest: KSH, 1986. 89 p.

8. A magyar mezőgazdaság hatékonysága nemzetközi összehasonlításban. Budapest: KSH, 1988. 47 p.

9. Állattenyésztésünk nemzetközi összehasonlításban. Budapest: KSH, 1989. 82 p.

10. Mezőgazdasági árak, arányok, agrárálló. Budapest: KSH, 1990. 103 p.

Egy hektár mezőgazdasági területre jutó állati termék termelés (1985)

Országok	Dollár	Magyarország = 100 /
Hollandia	3779	720
Belgium	1992	379
NSZK	1265	241
Dánia	1220	232
Norvégia	918	175
NDK	892	170
Svájc	864	165
Ausztria	651	124
Csehszlovákia	628	120
Franciaország	564	107
Egyesült Királyság	543	103
Finnország	542	103
Írország	528	101
Magyarország	528	100
Svédország	515	98
Olaszország	487	93
Lengyelország	445	85
Bulgária	312	59
Románia	290	55
Portugália	282	54
Jugoszlávia	272	52
Spanyolország	201	38
Görögország	124	24

E parciális mutató alapján Magyarország a középmezőnyben foglal helyet.

Az előbbihez hasonló kép bontakozik ki az élőmunka-termelékenységre, illetve a földkihasználás színvonalára. A 23 európai ország adatai alapján elvégzett összehasonlító vizsgálataik szerint [8.] a munkatermelékenység színvonala alapján 1983–1985 években a magyar mezőgazdaság a 12. helyen állott, a területi termelékenység színvonala alapján pedig a 7. volt. (A mutatók GE/őő, illetve GE/ha voltak).

2. A Külkereskedelmi Minisztérium 1977-ben

A minisztérium Terv- és Közgazdasági Főosztályán 1979 évben készített számításokra utalok.³ Ezeknek a számításoknak az volt a lényege, hogy az egyes országokban a mezőgazdasági termékekért kifizetett felvásárlási árakból indultak ki, azokat mintegy korrigálták a támogatásokkal és ezeket a korrigált árakat az 1977. évi hivatalos nemzeti valuták dollár kurzusán átszámították dollárárakra. (Így például a magyar adatok átszámítására az 1977. évi átlagos 40,86 Ft/\$ koefficienst használták.) A magyar adatokat két variációban becsülték meg. Az első variációban a felvásárlási árakhoz az áron kívüli, a támogatások összegét hozzáadták, a második variációban az előbbihez még az átlagos adókedvezményt is hozzászámolták, azaz ezzel is korrigálták az árat. Az összehasonlításban szereplő termékek adatai minden országban az átlagos minőségre és fajtára vonatkoztak. (A termékek közül néhányat kiemeltem a 2. sz. táblázatban.)

2. sz. táblázat

Néhány termék termelői (felvásárlási) ára nemzetközi összehasonlításban

\$/q

Országok	Étkezési búza	Cukorrépa	Alma	Élő marha
		támogatásokkal növelt termelői ár		
Svájc	38,5	6,24	39,0	208
EGK	35,4		51,0	154
Finnország	23,8	5,21		357-472
Ausztria	20,9	4,77	25,4	142
Görögország	18,3	3,50		250
Svédország	16,5	3,40	46,0	240
Törökország	16,1	3,54		
Spanyolország	15,7	4,87	31,0	134-143
Magyarország II.	9,5	2,81	14,0	108
Magyarország I.	9,0	2,67	13,2	102

Forrás: Külkereskedelmi Minisztérium Terv- és Közgazdasági Főosztály. Budapest, 1979.

Amint az adatokból látható, meglehetősen egyoldalú kép rajzolódik elénk. Az összehasonlításban szereplő országokban az étkezési búzának a támogatásokkal korrigált felvásárlási ára például lényegesen magasabb volt a magyar áraknál.

Ha Magyarországot a Közös Piaccaal vetjük egybe, az eltérés közel négyszeres, a Közös Piac javára. Kísértetiesen hasonló a kép az alma esetében. A cukorrépa és az élőmarha esetében a számszaki reláció előjelét tekintve ugyanez a helyzet, a

³ Lásd: A magyar mezőgazdaság hatékonysága. Budapest, 1979. október. Kézirat, 17 p.

nagyságrendi eltérés viszont számottevően kisebb. A táblázat egyértelműen jelzi, hogy az EGK-ban és az összehasonlításban szereplő többi országban a felvásárlási árak színvonala számottevően magasabb a hazainál.

Az összehasonlítás természetesen csak becslésnek tekinthető. Ebből következően számos torzítást tartalmazhatnak az előbb említett korrigált áradatok. Ezek közül az összehasonlítás készítői hármát is kiemelnek. Így például utalnak arra, hogy a tőkésországokban a valutaárfolyamok határárfolyamok, míg Magyarország esetében a dollárárfolyam átlagkitermelés alatti volt. Amennyiben a magyar árakat forintról dollárra a határárfolyamon számították volna át, Magyarországra vonatkozóan alacsonyabb dollárárakat kaptak volna. Torzítási problémát jelent továbbá az, hogy a nyugat-európai támogatások közül többet nem sikerült az illetékes szakembereknek számszerűsíteniük, mivel nem tudták az összes támogatási formákat összegyűjteni. Ezért a nyugat-európai tényleges költségek valószínűleg a táblázatokban szerepelt számadatoknál valamivel magasabbak. Végezetül utalni kell a föld problémájára az összehasonlításokban. Amíg ugyanis a nyugat-európai mezőgazdasági árakban kb. 10 százalékot tesz ki az abszolút földjáraadék nagysága, addig a magyar mezőgazdaság termelési értékének ez jelentéktelen hányada. Az anyag készítői szerint ez 1 százalék körüli lehet, ami a szocialista birtokviszonyokból következik. Amennyiben a magyar mezőgazdasági árakban is realizálnánk abszolút földjáraadék, a költségek kb. 10 százalékkal magasabbak lennének. Végezetül a szerzők összefoglalóan értékelik az elvégzett összehasonlítás eredményeit. Arra a következtetésre jutnak, hogy kevés kivétellel, a vizsgált termékeket tekintve, azokat Magyarországon termelik a legolcsóbban. (Az összehasonlításban a következő termékek szerepeltek: étkezési búza, kukorica, cukorrépa, napraforgómag, burgonya, vöröshagyma, alma, élőmarha, vágottcsirke). Ez a vizsgálat tehát azt mutatta, hogy a mezőgazdasági termékek többsége esetében a nyugat-európai országokkal szemben Magyarországnak komparatív előnye van. Végezetül a szerzők keresik ennek a komparatív előnynek az előidézőit, megalapozóit.

3. Mérlegen a dán és a magyar mezőgazdaság

Vadász László debreceni professzor 1982-ben sokoldalúan összehasonlította a magyar és a dán mezőgazdaságot.⁴ Módszertani szempontból azt emeljük ki, hogy a közös nevezőt a növénytermesztés esetében a gabona-egyenértékben, az állattenyésztésre vonatkozóan pedig a csontoshús-egyenértékben találta meg. Ezek meghatározásánál azonban a hagyományos energetikai egyenérték mutatók helyett az Európai Gazdasági Közösség elszámolási árainak arányait vette figyelembe. Összehasonlító elemzésének eredményei közül a következőkre utalunk: kimutatta, hogy 1978/79-es gazdasági évben egy hektár mezőgazdaságilag művelt területre Dániában 146 kg istállótrágyában és 200 kg műtrágyában megtestesülő vegyes hatóanyagot juttattak ki, azaz mindösszesen 346 kg vegyes hatóanyagot. Ugyanezen időszakban Magyarországon az egy hektárra jutó istállótrágyában 50 kg hatóanyag, műtrágyában pedig 226 kg hatóanyag testesült meg, ami együttesen 276 kg/ha hatóanyag

⁴ Lásd Vadász László: "A dán műszaki fejlesztés hasznosításának lehetőségei a magyar mezőgazdaságban" c. doktori értekezésének téziseit, valamint részletesebben Vadász László: A műszaki fejlődés hatása a dán mezőgazdaságra (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 409 p.) c. könyvét.

felhasználást jelent. Mindezek alapján Vadász László megállapítja, hogy 25 százalékkal nagyobb hatóanyag-felhasználási szinttel Dániában 60 százalékkal több növényi terméket állítanak elő a magyar eredményekhez képest. Ezt a szignifikáns különbséget az eltérő természeti adottságokon kívül a dánok következetesen megvalósított talajerő-pótlásával, a kedvezőbb elővetemény hatással, valamint a hazai talajerőgazdálkodás jelentőségének lebecsülésével, illetve a nálunk hosszabb időn át érvényesült egyoldalú műtrágya centrikussággal magyarázza. Megjegyzi még, hogy a magyar gyepterületek elhanyagolt hasznosítása is belejátszik ebbe a különbségbe.

További lényeges jellemzője a két mezőgazdaságnak, hogy az 1970-es évtized végére a magyar gabonatermelés 1 ha-ra jutó színvonala elérte a dán színvonalat, jóllehet 1928-ban még igen jelentős különbség mutatkozott ezen a területen a dánok javára.

Ugyanakkor Vadász László utal arra is, hogy a gabonatermelés gyorsütemű fejlődésével hazánkban nem tartott lépést a gyök-gumósok és a szalastakarmányok termelése. Ezen a területen lényeges a lemaradásunk. Gyök-gumós növényeink országos átlagban a dán termésátlagnak csak kb. 60 százalékát adják, míg a zöldtakarmányok, a fűfélékkel együtt a dániai hozamszintnek csupán egynegyedét közelítik meg. Érdekesek a komparatív elemzés állattenyésztésre vonatkozó megállapításai is. A szerző 4 mutató alapján vizsgálta meg a területegységre jutó csontoshús egyenérték nagyságát Dániában és Magyarországon az 1980-as évben. Az eredmények igen differenciáltak. Amíg az 1 ha mezőgazdaságilag művelt területre jutó csontoshús egyenérték Magyarországon a dán színvonalnak csupán 43 százalékát tette ki, addig az 1 ha takarmány-termő szántóegységre jutó csontoshús egyenérték a takarmányexport-import egyenleg módosító hatását figyelembe véve Magyarországon 6 százalékkal volt magasabb a dán színvonalnál. A szerző időben is mintegy fél évszázadot áttekintve jelzi az 1 ha-ra jutó csontoshús egyenérték nagyságának változását a két országban. Grafikonja világosan mutatja, hogy a magyar adatok a kérdéses fél évszázadban megközelítették Dánia megfelelő adatait.

Az állattenyésztés hatékonyságára vonatkozóan sokat mondanak az egy állategységre jutó hozamérték adatok 1978-1980 évekre vonatkozóan. (Lásd a 3. sz. táblázatot).

A szerző itt is négy mutató alapján végezte el a komparatív elemzést. Meg kell jegyezni, hogy a négy közül három mutató esetében a magyar színvonal 9-12 százalékkal fölülte van a megfelelő dán mutatóknak, míg az egy FAO számosállatra jutó állattenyésztési hozamérték mutatója. Magyarországon és Dániában lényegében azonos. (A magyar adat 99 százaléka a dán mutatónak.) Közel 50 évet áttekintve a szerző grafikonon is ábrázolja a két ország állattenyésztésének ezen jellemzőjét. (Lásd az 1. sz. ábrát).

**Az állategységre jutó hozamérték Dániában és Magyarországon
(1978–1981. évi adatok)**

Megnevezés	Egység	Dánia	Magyar- ország	Index Dánia=100
Egy FAO számosállatra jutó csontoshús egyenérték 1980. évben	kg	424	464	109
Egy hagyományos számosállatra jutó csontoshús egyenérték 1980. évben	kg	524	572	109
Egy FAO számosállatra jutó állattenyésztési hozamérték 1978. évben	USA dollár ^X	491	486	99
100 dollár anyaállat értékre jutó állattenyésztési hozamérték 1980. évben	USA dollár ^X	168	188	112

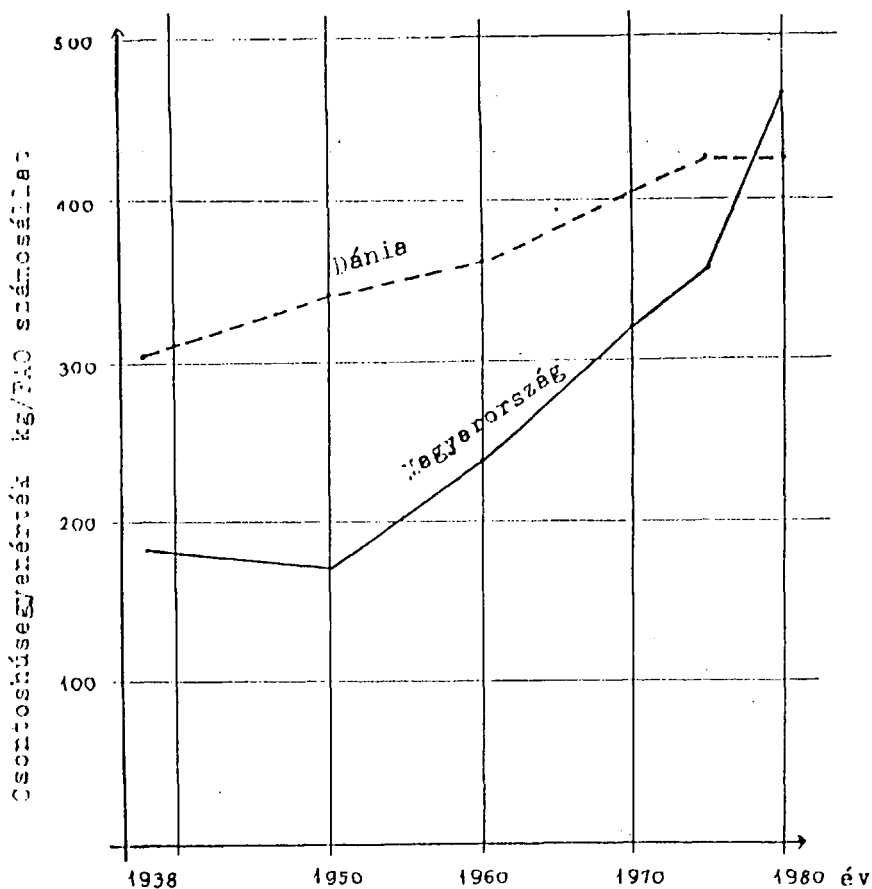
^X 1971–1975. évi termelői átlagárakkal számítva.

Forrás: Die dänische Landwirtschaft in Zahlen. Landwirtschaftsrat, Copenhagen, 1980.; Landøkonomisk Oversigt 1980. De danske Landhøforeninger. København, 1981.; Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH, Budapest, 1980.; Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. KSH, Budapest, 1981.

A grafikonból kitűnik, hogy Magyarország a hetvenes évtized végén az egy FAO számosállatra jutó csontoshús egyenérték termelésben elérte, majd megelőzte Dániát.

A szerző a műszaki fejlesztés hatásainak vizsgálatokor elemzi a két ország mezőgazdaságának energetikai bázisát is. Arra a következtetésre jut, a dán mezőgazdaság túl van gépesítve. Az 1980. évi adatok szerint például egy ha mezőgazdasági területre 5,5 kW motorikus teljesítőképesség jutott, ami csaknem háromszorosa a megfelelő magyar számnak.

Egy FAO számosállatra jutó csontoshús-egyenérték Dániában és Magyarországon
(1938–1980 között)

4. Történetileg és nemzetközileg nézve

Az 1970-es évtized közepén Nagy Lajos – már említett könyvében – az első között vizsgálta a magyar mezőgazdaság élőmunka-termelékenységének és földkihasználási színvonalának nagyságát nemzetközi összehasonlításban.

Talán a munka folytatásának tekinthetők az 1980-as évtized elején Csepely-Knorr András összehasonlító vizsgálatait, amelyeket annak érdekében végzett, hogy az 1970-es évtized nagy változásait reálisan lemérhesse. A hozamok összehasonlítható kifejezésére a gabonacységet választotta.

A szántóföldi növénytermelés színvonalát 26 ország mezőnyében mérte le. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

**A szántóföldi növénytermelésben elért eredmények 1956/60. és 1976/78. évek
átlagában**

Sor- szám	1956/60. évek átlagában		Sor- szám	1976/78. évek átlagában	
	Ország	GE/h a		Ország	GE/ha
1.	Hollandia	56,6	1.	Hollandia	124,6
2.	Svájc	49,3	2.	Belgium-Luxemb.	81,6
3.	Belgium-Luxemb.	45,0	3.	Svájc	67,8
4.	NSZK	42,6	4.	Írország	60,0
5.	Írország	40,5	5.	Egyesült Királyság	54,6
6.	NDK	40,4	6.	Ausztria	53,7
7.	Dánia	40,0	7.	NSZK	53,6
8.	Egyesült Királyság	37,3	8.	Olaszország	53,2
9.	Norvégia	34,0	9.	Franciaország	50,2
10.	Ausztria	28,7	10.	Görögország	46,2
11.	Csehszlovákia	28,6	11.	Csehszlovákia	45,5
12.	Franciaország	28,4	12-13.	Magyarország	44,7
13-14.	Olaszország	24,4	12-13.	NDK	44,7
13-14.	Svédország	24,4	14.	Dánia	43,9
15.	Lengyelország	23,8	15.	Lengyelország	42,0
16.	USA	22,4	16.	Bulgária	41,7
17.	Magyarország	20,9	17.	Norvégia	40,3
18.	Bulgária	20,6	18.	Svédország	39,5
19.	Finnország	18,4	19.	USA	38,4
20.	Görögország	18,0	20.	Jugoszlávia	38,0
21.	Jugoszlávia	15,9	21.	Románia	31,8
22.	Spanyolország	15,4	22.	Spanyolország	29,5
23.	Kanada	15,1	23.	Finnország	28,7
24.	Románia	13,7	24.	Kanada	25,1
25.	Szovjetunió	12,5	25.	Szovjetunió	22,5
26.	Portugália	10,3	26.	Portugália	19,4

Forrás: Dr. Csepely-Knorr András: A mezőgazdasági termelés vizsgálata nemzetközi összehasonlításban. Agrobiel, 1981. FAO évkönyvek adatai alapján

Magyarország az 1956/60-as évek átlagában a 17. helyen állott a rangsorban és 1976/78 átlagában előrejött a 12-13. helyre. Ebben döntő szerepe volt az 1970-es évtized első felének, amikor a növekedési ráta magas volt a magyar mezőgazdaságban, illetve a szántóföldi növénytermelésben.

Vizsgálataiba bevonta az állattartást is. Az egy hektár mezőgazdaságilag művelt területre jutó állati eredetű termékek termelésében (GE) 1956/60-ban és 1976/78-ban Magyarország egyaránt a 16. helyen állott.

Csizmadia Ernő 1982-ben a Közgazdasági Szemle hasábjain röviden érintette a hatékonysági kérdéseket nemzetközi összehasonlításban.⁵ Ebben a cikkben a megállapítja, hogy 1980-ban az egy főre jutó gabonatermelés Magyarországon 1,3 tonna volt, s megjegyzi, hogy Európában ennél csak Dánia mutatója (1,5 tonna/fő) volt kedvezőbb. Csizmadia Ernő utal arra is, hogy az európai országok közül szintén az elsők közé került Magyarország az egy főre jutó sertéshús-, baromfihús-, tojás-, valamint az almatermelésben is. Az 1 ha mezőgazdasági területre jutó mezőgazdasági termelési érték 1975–1978 átlagában a világtalag csaknem ötszöröse, a KGST országok átlagának háromszorosa, a nyugat-európai országok átlagának pedig 70 százaléka volt. Az 1 ha szántó-, kert-, szőlő-, gyümölcssterületre vetített mezőgazdasági termelési érték alapján 26 ország között a korábbi 17. helyhez képest a 12. helyre került Magyarország. A jövőre vonatkozóan megjegyzi továbbá azt, hogy az állattenyésztés részaránya a mezőgazdaság termelési értékében a miunket megelőző országokban 60–80 százalék, nálunk pedig csupán 50 százalékra tehető.

5. A mezőgazdaság versenyképessége

A mezőgazdaság hatékonyságával kapcsolatosan fellángolt viták közepette ragadott tollat Mentényi Miklós.⁶ Utalva a hazai vitákra, cikkében a következő izgalmas kérdéseket veti fel, illetve megválaszolásukra törekszik. Mihez képest drága a magyar mezőgazdaság? A külkereskedelemben elérhető piaci árakhoz képest? Vagy más fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok belső mezőgazdasági termelői áraihoz képest? Az ilyen országokban kialakult önköltségekhez, költség-színvonalhoz, anyag- és eszközigényességhez képest? Esetleg az élelmiszerek hazai fogyasztói árszínvonalához vagy a hazai árrendszerünkben kimutatott termelő-felhasználáshoz képest? A továbbiakban Mentényi Miklós szintén a nemzetközi összehasonlításokhoz folyamodik annak érdekében, hogy válaszolhasson a feltett nagyon is izgalmas kérdésekre. A kérdéses cikk 218. oldalán összehasonlító adatokat találhatunk a legfontosabb mezőgazdasági termékek termelői árára vonatkozóan az 1980–1981-es gazdasági évben, mégpedig 18 országra vonatkozóan. Ezek az ár-adatok, amelyeket a tárgyévi 32,43 Ft/S árfolyamon hozott közös nevezőre, azt bizonyítják, hogy a magyar termelői árak színvonala nemzetközi összehasonlításban nézve alacsonynak mondható. Még izgalmasabb azonban Mentényi Miklósnak az a kísérlete, amelyben néhány termék önköltségét próbálja meg összehasonlító módon megvizsgálni. Az összehasonlításban az Egyesült Államok és Magyarország szerepel és a vizsgálat az 1979., 1980. és 1981-es évekre vonatkozik. A főbb termékek, kukorica, búza, hizottmarha, tej és a hizottsertés. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) Ez az összehasonlító vizsgálat is, minden problémája ellenére arra utal, hogy a magyar mezőgazdaság költség-színvonala az USA-val való összehasonlításban nem minősíthető magasnak.

⁵ Csizmadia Ernő: Agrárpolitikánk alapkérdéseiről. Közgazdasági Szemle, 1982/12. 1417–1423. p.

⁶ Lásd Mentényi Miklós: Versenyképes-e vagy túl drágán termel a magyar mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 1984/2. 215–230. p.

Hozamok, költségek és termelői árak^a az Egyesült Államokban és Magyarországon

Megnevezés	1979		1980		1981	
	dollár	forint ^b	dollár	forint ^b	dollár	forint ^b
Kukorica						
<i>Egyesült Államok</i>						
Hozam (kg/ha)		6879		5679		6940
Önköltség I. (földkült. nélkül)	6,39	227	9,29	301	8,76	302
Önköltség II. (a föld költ.-vel)	8,33	296	12,09	392	11,45	394
Átl. term. ár	9,92	353	12,24	397	9,76	336
<i>Magyarország</i>						
Hozam (kg/ha)		5400		5320		5860
Nagyüzemek önkölt.	-	221	-	288	-	272
Átl. term. ár	-	275	-	303	-	321
Búza						
<i>Egyesült Államok</i>						
Hozam (kg/ha)		2179		2011		2011
Önköltség I. (földkült. nélkül)	10,25	364	13,29	431	15,18	522
Önköltség II. (a föld költ.-vel)	13,67	486	17,70	574	19,55	673
Átl. termelői ár	13,89	494	14,37	466	13,41	461
<i>Magyarország</i>						
Hozam (kg/ha)		3260		4760		4000
Nagyüzemek önkölt.	-	288	-	235	-	280
Átl. termelői ár	-	301	-	311	-	332
Hízott marha^a						
<i>Egyesült Államok</i>						
Önköltség	148,81	5289	106,10	5192	173,48	5969
Átl. term. ár	149,89	5327	149,89	4861	173,41	5967
<i>Magyarország</i>						
Nagyüzemek önkölt.	-	3558	-	3844	-	3988
Átl. term. ár	-	3418	-	3807	-	4088
Tej						
<i>Egyesült Államok</i>						
Hozam (kg/tehén)		5211		5393		5510
Önköltség ^c	23,83	831	26,90	872	28,66	986
Átl. term. ár	26,46	940	28,66	929	30,42	1047
<i>Magyarország</i>						
Hozam (kg/tehén)		3401		3557		3882
Nagyüzemek önkölt.	-	671	-	720	-	724
Átl. term. ár	-	582	-	621	-	618
Hízott sertés^d						
<i>Egyesült Államok</i>						
Önköltség	100,18	3560	109,35	3546	134,19	4617
Átl. term. ár	94,22	3349	88,85	2881	112,76	3880
<i>Magyarország</i>						
Nagyüzemek önkölt.	-	25,92	-	2926	-	3036
Átl. term. ár	-	2904	-	3327	-	3620

^a 1979: tény; 1980: előzetes; 1981: előre becsült (tejnél: 1979 és 1980 tényadat).

^b Átszámítási kulcsok: 1979-ben: 35,54; 1980-ban: 32,43; 1981-ben: 34,41 forint/dollár.

^c A tehén utánpótlási költséget is tartalmazza.

^d Az 1. sz. táblázattól eltérő adatok minőség-választéki különbségekből adódnak.

Mentényi Miklós cikkében még részletesebben szól az állami támogatások kérdéseiről. Záró következtetéseiben pedig azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a magyar mezőgazdasági termelés azért tűnik drágának, mert a költségvetésre nagy teher hárul mind az export-szubvenciók, mind pedig az élelmiszerekhez adott fogyasztói árkiegészítések vonatkozásában. Emögött azonban a mezőgazdaságra és az élelmiszeriparra vonatkozóan egy torz, alacsony árszintet megtestesítő árszínvonalú árrendszer húzódik meg, s ezen változtatni kellene olyan értelemben, hogy a szabályozórendszer tegye lehetővé a mainál – értsd ezen az 1980-as évtized elejét – a nagyüzemeknek nagyobb körében a bővített újtermelés gyakorlati megvalósítását.

6. Az EK és Magyarország

Mentényi Miklós cikke nagy vitát váltott ki. Többen hozzászóltak. Én most Pálovics Béláné írására utalok,⁷ aki Lázár Erzsébetnek azt a következtetését, hogy a magyar mezőgazdaság nagyobb ártámogatást élvez, mint az EGK országok mezőgazdasága, adatokkal cáfolja. Arról ír, hogy például a búza termelői ára a legutóbbi tíz évben az exportár 40–70 százaléka volt, tehát igen jelentős negatív protekcionizmus érvényesült. Ugyanakkor a Közös Piac országaiban a belső ár 40–70 százalékkal magasabb volt a világgpiaci árnál. Nem ugyanez a helyzet azonban az állattenyésztés termékeinél. Itt jóval kisebb az eltérés különbsége. 1978-ban például itthon a termelői ár a határon mért exportárnak vágómarhánál 92, marhahúsnál 76, élő sertésnél 94, sertéshúsnál 87, élő juhnál 96, és juhhúsnál 86 százalék volt. A Közös Piac országaiban viszont ebben az évben a hús belföldi ára a világgpiaci árnak 148 százalékát tette ki. A szerző utal Csikós Nagy Bélának egy modellszámítására, amely azt mutatta, hogy 1977-ben a magyar mezőgazdasági termelői árszínvonal összességében egybeesett a világgpiaci árszínvonalal. Tehát a nominális protekcionizmus rátája e számítás szerint nulla volt.

7. A hazai és a világgpiaci árak, ráfordítások

A kialakult vitához csatlakozott Borszéki Éva, Mészáros Sándor és Varga Gyula is.⁸ Célkitűzésük az volt, hogy a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott metodika felhasználásával olyan számításokat végezzenek, amelyek elősegítik a magyar mezőgazdaság hatékonyságának, illetve versenyképességének tárgyilagos megítélését. Számításaik során három mutatót alkalmaztak, ezek: az NPC mutató (a névleges ártorzítási mutató); az EPC mutató (a tényleges ártorzítási mutató); illetve a DRC mutató (a komparatív költség mutatója). Mindezeknek a pontos tartalmi leírását is megadták. Itt most csak annyit jegyzek meg a harmadikként említett DRC mutatóval kapcsolatban, hogy annak számlálója a hozzáadott értéket terhelő belföldi költségeket tartalmazza forintban, míg nevezője a hozzáadott érték nagyságát világgpiaci árakon dollárban fejezi ki. A szerzők számításait tíz termékre végezték el, s ennek

⁷ Pálovics Béláné: Mezőgazdaságunk a hatékonyság javításának útján. Közgazdasági Szemle, 1984/12. 1475–1479. p.

⁸ Lásd Borszéki Éva–Mészáros Sándor–Varga Gyula: Mezőgazdasági termelői áraink és a világgpiaci árak. Közgazdasági Szemle, 1985/4, 456–466. p.

legfontosabb eredményeit közre is adták. Ezek közül a téma szempontjából legfontosabbat, a DRC mutatókat közlöm. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

Az egy dollár nettó devizabevételhez felhasznált hazai erőforrások számított értéke (DRC) forintban

Megnevezés	1978	1979	1980	1981	1982	1978/1982 átlaga ^a
Búza	34,57	47,95	16,85	21,76	23,80	28,99
Kukorica	32,85	26,93	23,73	25,38	33,68	28,60
Élő marha	58,31	55,33	44,19	49,00	52,94	51,95
Marhahús	46,43	47,01	55,80	86,19	124,92 ^b	72,07
Tehéntej	74,26	77,05	42,60	42,97	34,76	54,33
Fehér krémsajt	63,33	40,18	37,86	29,91	25,90	39,44
Élő sertés	61,22	72,17	53,52	45,28	39,57	54,35
Sertéshús	45,58	42,74	164,21 ^b	49,54	55,19	71,45
Élő juh	29,05	26,10	27,25	36,80	42,13	32,27
Juhhús	42,87	33,48	32,11	32,06	48,56	38,80
A dollár keresk. árfolyama	37,91	35,58	32,53	34,31	36,63	35,39
A dollár árnyék- árfolyama	47,24	45,87	44,18	42,59	42,33	44,44

^a Egyszerű számtani átlag.

^b A világpiacon számított hozzáadott érték rendkívüli csökkenése miatt.

Következtetések közül kettőt emelek ki. Az egyik az, hogy a kiszámított DRC mutatók alapján egyértelműen megállapítható, hogy búza- és kukoricatermelésünk kompetitív voltához nem férhet kétség. Komparatív előnyünk e termékek vonatkozásában jelentősnek mondható. Másrészt viszont a nyers- és a feldolgozott állati eredetű termékek versenyképessége nem ilyen egyértelműen kedvező. Legjobbnak mutatkozik a juh ágazat, és a tehéntej, illetve az abból készült fehér krémsajt pozíciója, az élőállatoké pedig általában kedvezőbb, mint a feldolgozott állati termékek.

8. A mezőgazdaság támogatottsága

A magyar mezőgazdaság nemzetközi szinten mért hatékonyságával kapcsolatosan az elmúlt évtizedek vitáiban is mindig előjött a támogatások figyelembevételének a kérdése. Ezt a témát is nemzetközi összehasonlításban célszerű, amennyire lehet, megnyugtató módon megvizsgálni, illetve kvantifikálni. Erre vállalkozott az

Agrárgazdasági Kutató Intézet egyik kollektívája 1988 decemberében.⁹ A nemzetközi összehasonlítás elvégzésére a PSE mutatót számították ki, mégpedig több változatban. Ez a PSE mutató tulajdonképpen egy viszonyszám a mezőgazdasági termelőknek jutott támogatások arányát fejezi ki a termelési értékhez (árhoz) viszonyítva. A nemzetközi összehasonlítás érdekében az 1982–1986 közötti időszakban évenkénti adatokkal is számoltak, valamint három és ötéves mozgó átlagokat is számítottak. Mindezt 14 termékre végezték el, amelyek között 7 mezőgazdasági és 7 élelmiszeripari termék szerepelt. Ez a 14 termék az 1982–1986 évek átlagában a mezőgazdasági termelési értékének 55 százalékát, az élelmiszeriparénak pedig 44 százalékát reprezentálta, az élelmiszeripar támogatásaiból pedig 54 százalékkal részesedett. Végeredményben arra a fő következtetésre jutottak, hogy a 14 termék aggregált PSE mutatója a külkereskedelmi támogatásokat csak az exportált termékekre vonatkoztatva 7 százalékos támogatottságot mutat. Ez a 7 százalékos támogatottság a nemzetközi mézónnyel történő összehasonlításban alacsonynak ítéltető meg. Ezt ök számadatokkal bizonyítják. Az 1982–1984. évi időszakra Magyarország támogatottsága még a legkevesebb támogatást nyújtó Ausztráliáé (9 százalék) sem éri el, de az 1986. évi 9 százalékos magyar támogatottság is messze elmarad az USA 35 százalékos és az EGK 49 százalékos aggregált PSE mutatójától. A szerzők a nemzetközi összehasonlítás tanulságai alapján azt a következtetést is megfogalmazzák, hogy nem Magyarországnak kell élenjárnia a támogatások csökkentésében, hiszen legalább négy fejlett régió van, ahol lényegesen magasabbak a támogatások (Japán, skandináv országok, EGK, USA).

9. Hatékonyságvizsgálat földértékeléssel

Végezetül a földértékelési vizsgálatokkal végzett nemzetközi összehasonlításokra utalok, amelyeket sajátmagunk készítettünk.

Az eddigi hét pontban különböző aspektusokban érintettem a magyar mezőgazdaság hatékonyságának kérdéseit. Közös jellemvonása azonban ezeknek az aspektusoknak, hogy valamilyen módon nemzetközi szinten próbálták meg lemérni a magyar mezőgazdaság helyét a nemzetek rangsorában. Zárópontunk saját vizsgálatainkon alapul, de természetesen szerves folytatásának tekinthető a korábbi vizsgálatoknak.

Kiindulópontunkat az képezte, hogy megalapozott választ adjunk arra a kérdésre, hogy reálisan hol van a helye országunk mezőgazdaságának a nemzetközi mézónnyben az erőforrások hatékonysága szempontjából. Erre választ adni csak úgy lehet, ha az összes lényeges erőforrást beépítjük a kvantifikálást szolgáló modellbe. A magunk részéről a Cobb-Douglas függvény módosított változata mellett döntöttünk többoldalú vizsgálatok után. Döntésünket az befolyásolta, hogy ennek a függvénynek az illeszkedése volt a legszorosabb a kérdéses adathalmazhoz. A módosított Cobb-Douglas típusú függvény tulajdonképpen esetünkben négy független és egy függő változóból áll.

Képlete

⁹ Lásd Borszékí Éva-Mészáros Sándor-Spitálszki Márta: Az agrártermékek támogatottsága nemzetközi összehasonlításban. Budapest: AKI, 1988. december, 74+14 p.

$$Y = aF_1^\alpha L^\beta K_1^\gamma K_2^\delta,$$

ahol Y = az összehasonlításban szereplő országok mezőgazdasági bruttó termelési értéke.

1971–1975 közötti dollárárakban mérve fejeztük ki. A bruttó termelési értéket valamennyi ország esetében így számoltuk. Számításunk alapjául 42 termék termelésének mennyisége és a már említett dollárban kifejezett termelői árak szolgáltak. Számításaink során ötéves átlagadatokkal dolgoztunk annak érdekében, hogy az összehasonlíthatóságot még inkább megalapozottabbá tegyük, hiszen így az időjárás tényezők hatása feltehetőleg az országok között kiegyenlítődött.

F_1 = az egyes országok mezőgazdasági földterülete hektárban kifejezve.

Jobb lenne valamilyen módon természetesen a minőséget is jelezni, erre azonban egyáltalán nincs lehetőség, mivel a földminőség összehasonlítható módon való kifejezése nem megoldott. A földváltót még egy másik értelemben is használtuk, amikor a földterületet csak a szántó + kert + szőlő + gyümölcsös területtel reprezentáltuk és szintén hektárban fejeztük ki. (F_2)

L = a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma, főben.

Részben FAO adatokból vettük a számokat, részben pedig a magyar Központi Statisztikai Hivatal idevonatkozó megfelelő kiadványaiból.

A K_1 = az állóeszközöket van hivatva reprezentálni, konkrétan az egyes mezőgazdaságokban meglévő traktorokat tünteti fel darabban.

K_{K1} = a traktorkapacitás kW-ban.

Kétségtelen tény, hogy bennünket is zavar az épületek, építmények figyelembevételének hiánya.

A K_2 = a műtrágya-felhasználás hatóanyagban az egyes országok mezőgazdaságában.

Az $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ = az ún. elaszticitási együtthatók.

Amint látható, ez a módosított Cobb-Douglas függvény tulajdonképpen a földet, a munkát, valamint az álló és forgótőkét egyaránt egy változóval reprezentálja. Így megoldása lehetőséget ad arra, hogy ne egyszerűen az élőmunka-termelékenység színvonalát mérjük össze, vagy a földkihasználás színvonalát elemezzük, vagy az állóeszköz-hatékonyságot vizsgáljuk, illetve a forgóeszköz-gazdálkodás egy bizonyos aspektusát elemezzük hatékonysági szempontból, hanem együtt az egészet a mezőgazdasági termelési folyamatot, mégpedig négy fő termelési tényezővel reprezentálva.

Számításainkat számtalan variációban elvégeztük.¹⁰

Itt csupán – erős szelektálás után – két számítási eredményt ismertetek, amelyek 1981–85 évekre vonatkoznak.

Az első variációban 15 ország szerepel az összehasonlításban. A következő függvénymegoldást kaptuk:

$$Y = 1.798 F_1^{0,03} L^{0,04} K_{kl}^{0,33} K_2^{0,60}$$

$$\alpha, \beta, \gamma, \delta = 1.$$

A függvénymegoldást felhasználva, valamennyi ország mezőgazdaságára kiszámíthatunk egy másik termelési értéket (Y'). Ez az Y' azt mutatja, hogy mekkora lett volna az egyes országok mezőgazdaságának a termelése, ha ott az országcsoport átlagára jellemző hatékonysággal hasznosították volna a modellben szereplő négy termelési tényezőt. Ezután az Y/Y' hányadosok kiszámítása orientál bennünket az egyes országok mezőgazdaságainak hatékonyságára vonatkozóan. Nyilvánvalóan az a jó, ha a tényleges termelés $Y > Y'$, mivel ez azt jelzi, hogy az illető ország mezőgazdaságában a termelési tényezők együttes hatékonysága felülmúlja az összehasonlításban szereplő országok mezőgazdaságainak együttes, átlagos hatékonysági színvonalát. E hányados nagyságáról tájékoztat 2. sz. ábránk. Ez a grafikon néhány általánosabb érvényű következtetés levonására ad lehetőséget.

Először: az összehasonlításban szerepelnek országok mind Kelet-Európából, mind Nyugat-Európából. A grafikonból kitűnik, hogy Kelet-Európa mezőgazdasága a termelési tényezők együttes hatékonyságát illetően elmarad Nyugat-Európától. Ez a megállapítás nem új keletű, és összhangban van korábbi gyakorlati tapasztalatainkkal.

Másodsor: Az Y/Y' hányadosokat vizsgálva szembeötlő Hollandia, Belgium és Dánia mezőgazdaságának kiemelkedő globális hatékonysági színvonala. Ezt a kérdést érdemes lenne egyszer részletesebben is megvizsgálni, hiszen ezek a mezőgazdaságok Nyugat-Európán belül is kiemelkedő hatékonyságúak.

Harmadszor: ha nem is általános érvényű következtetés, de számunkra nagyon fontos, hogy a magyar mezőgazdaság globális hatékonysága szintén 100% felett van, azaz jobb, mint az összehasonlításban szereplő 15 ország átlagos mezőgazdasági hatékonysági színvonala. Igen jó a pozíciója a román mezőgazdaságnak is.

A következő lépésben 10 tőkés ország és Magyarország szerepel az összehasonlításban. A függvény-megoldás a következő:

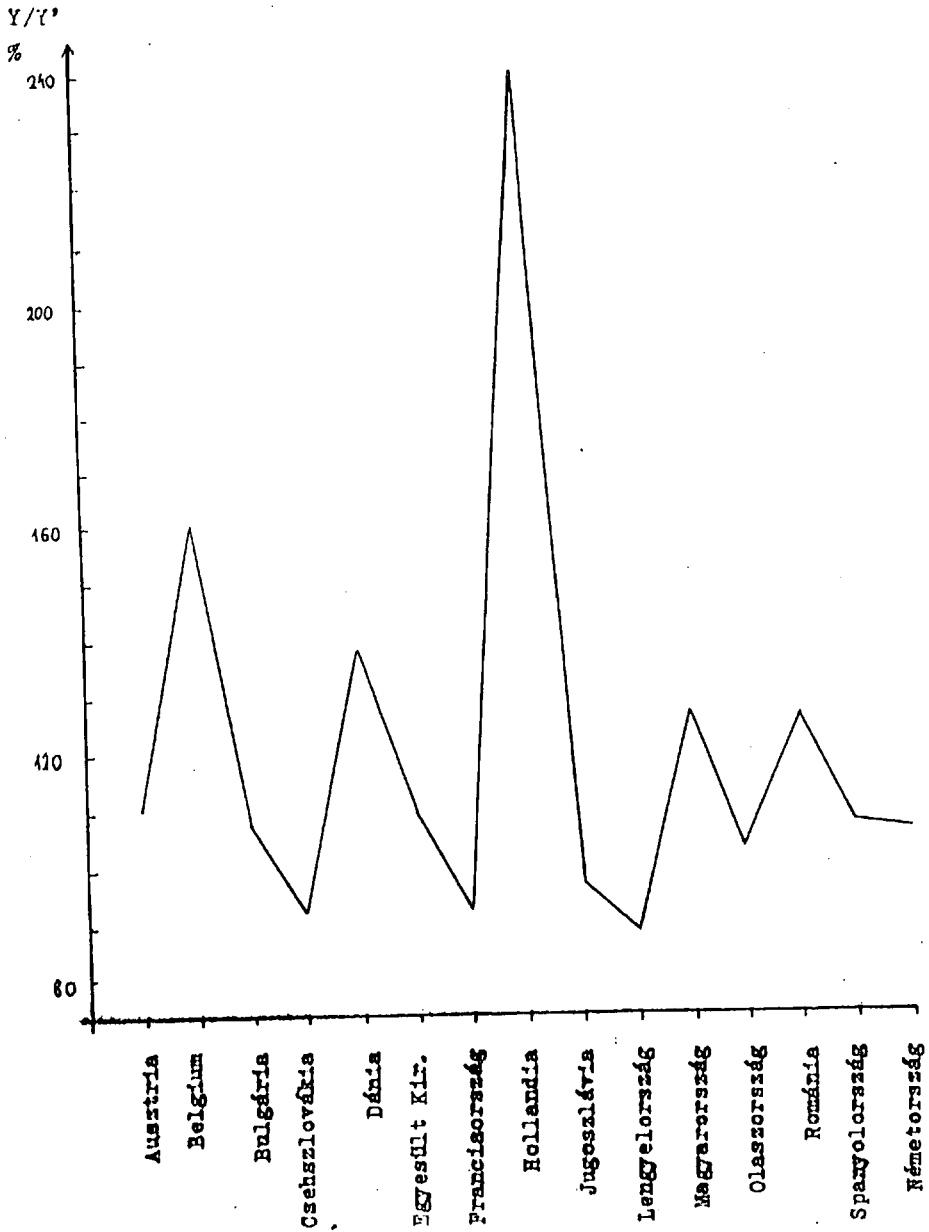
$$Y = 1.5189 F_1^{0,114} L^{0,06} K_{kl}^{0,269} K_2^{0,557}$$

$$\alpha, \beta, \gamma, \delta = 1$$

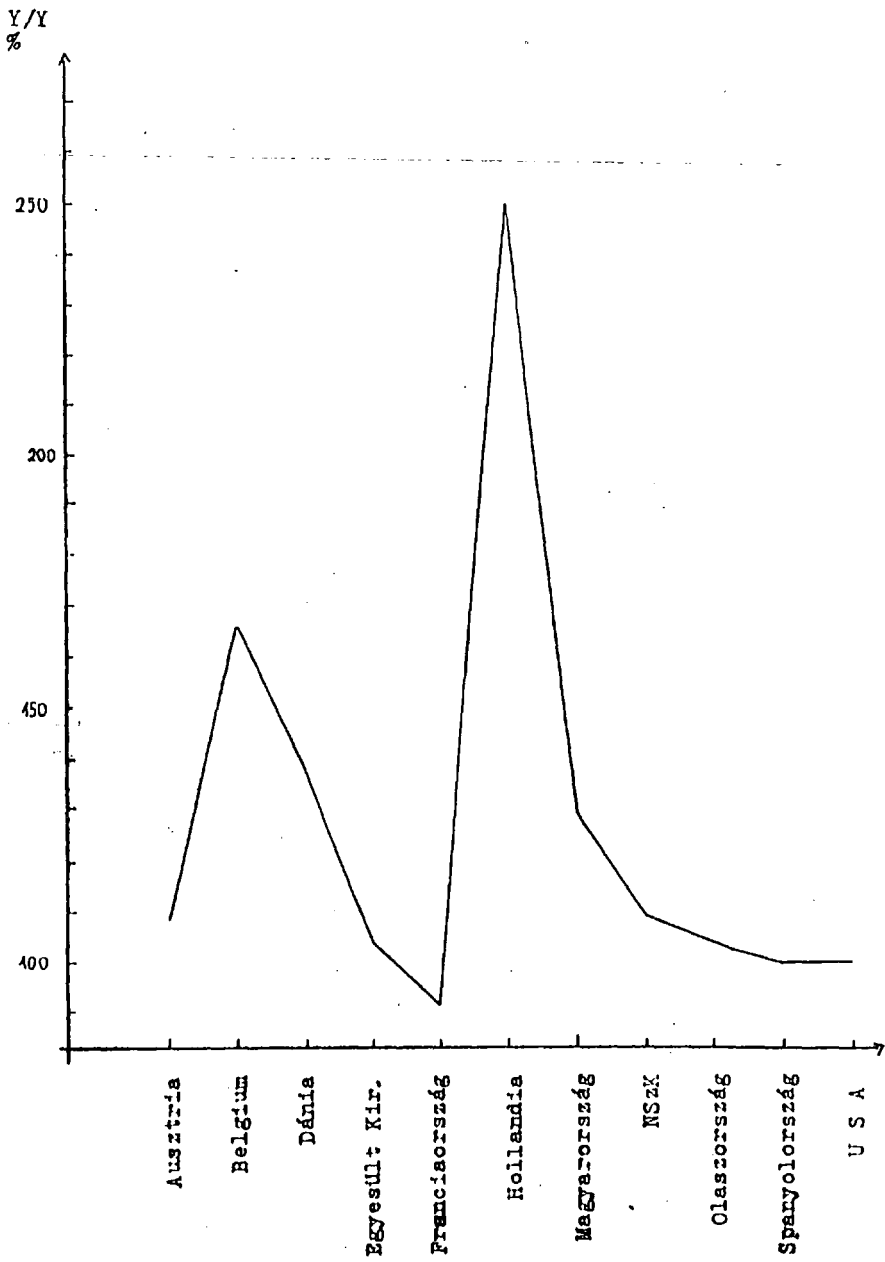
Ez az összehasonlítás is fontos tanulsággal szolgál. (Lásd a 3. sz. ábrát.) Nevezetesen az, hogy Magyarország még ebben az összehasonlítási verzióban és átlag feletti globális mezőgazdasági hatékonyságot tudhat maga mögött, ami elgondolkodtató, sőt vitára is késztető...

¹⁰ A számítástechnikai munkák elvégzéséért Senteleki Károlynak tartozom köszönettel.

A magyar mezőgazdaság hatékonysága 15 ország mezőnyében (1981–1985)

A magyar mezőgazdaság hatékonysága 11 ország mezőnyében (1981–1985)

A magyar szakirodalom nagyon gazdag különféle hatékonysági vizsgálatokban. Én ebben a tanulmányban csupán néhányra utaltam. Ezek a nemzetközi összehasonlítások nagyon különbözőek az időhorizont, az alkalmazott módszer szempontjából, de a végkövetkeztetésben nagyon hasonlóak egymáshoz: a korábbi magyar mezőgazdaság nem állott rosszul a hatékonyság vonatkozásában Európában. Fontos azonban, hogy ne csak az élőmunka-termelékenységet, hanem az alapvető termelési tényezők komplex hatékonyságát is hasonlítsuk össze.

A nemzetközi összehasonlításban mutatkozó, viszonylag kedvező kép szoros összefüggésben van azzal, hogy a magyar agrárpolitika a kollektivizálás megtörténte után, lépésről lépésre kifejlesztett egy sajátos agrármodellt.¹¹ Ez az agrármodell az ún. vegyes (állami-, szövetkezeti- és privat-) tulajdonra épült, a nagybani és kitermelés szintézisére alapult, a mezőgazdasági nagyüzemek és a kistermelők tevékenységi körébe "bevitte" az ún. "nem mezőgazdasági tevékenység"-et (feldolgozás, ipari, építőipari- és kereskedelmi tevékenység, valamint a szolgáltatások) és jelentős szerepet játszottak benne a termelési rendszerek.¹² A magyar agrármodellnek számos gyenge pontja volt, amelyeket fokozatosan, jól átgondolva, fel lehetett volna számolni. Az agrármodell rendelkezett tartalékokkal a hatékonyságjavítás terén is. Az 1991. évi új magyar agrárpolitika azonban a rendszerváltás mámorában szakszerűtlenül, meggondolatlanul, forradalmi változásokat erőszakolva közelített a magyar agrármodellhez, s szétverte azt. Ennek nagy szerepe van abban, hogy a korábbi sikerághoz jelenleg az anarchia állapotában van, s az 1990-es években a kudarcok dominálnak az eredmények fölött. A magyar mezőgazdaság az 1990-es évek közepén cca egyharmaddal kevesebb mezőgazdasági terméket állít elő, mint az 1980-as évek második felében. Ilyen visszaesés még a tömeges kollektivizálás idején sem volt Magyarországon. Miért kellett a termelőségcsökkenést halálra ítélni? Mi értelme volt 1991-ben potenciális lehetőséget adni az 1949. évi farmstruktúra visszaállítására? A piacgazdaságra való áttérés ürügyén miért kellett a mezőgazdaság támogatottsági szintjét irreálisan alacsony színvonalra vinni? Vajon megtettünk-e mindent a poszt-szovjet piacon a korábbi szovjet piacon meglévő pozícióink megtartására? Hogyan lehetett elfelejteni azt, hogy a magyar állami gazdaságok és termelőségcsökkenetek integrációs pólusok is voltak? Kinek volt jó az egyéni "full time" parasztság újbóli létrehozásának ilyen egyoldalú középpontba állítása?... stb. Úgy tűnik, nem tanultunk történelmi tapasztalatainkból. Nagy Lajos említett könyvében megfogalmazott ajánlások többsége, sajnos, ma is nagyon aktuális...

¹¹ A nemzetközi szakirodalomban olyan nagy tudású szaktekinetly, mint Karl-Eugén Wädekin nyugat-német agrárközgazdász-professzor észlelte és jelezte ezt! Lásd: K.E. Wädekin (Edited): *Communist Agriculture*. London: Routledge, 1990. 323. p.

¹² Ezekre vonatkozóan lásd részletesebben: Benet Iván: A magyar agrármodell Csizmadia Ernő munkássága tükrében. *Statistikai Szemle*, 1994/11. 822-832. p.

IVÁN BENET

THE EFFICIENCY OF HUNGARY'S AGRICULTURAL MODEL

(Summary)

The study summarizes the major conclusions of the researches made by Hungarian scientist on the efficiency level of Hungary's agriculture within an international perspective. It indicates the contributions of Prof. Lajos Nagy to this issue. Finally the author itself makes comparative analyses on the total factor productivity (land, labour and capital) of Hungary's agriculture in the period of 1981–1985. As far as the labour productivity is concerned the place of the Hungarian agriculture is in the middle group of the countries but the indicator of the total factor productivity puts the country into the first group of the countries. (Mainly due to the high level of capital efficiency of the Hungarian agriculture.)

The above mentioned picture is closely connected to the fact, that the Hungarian agricultural policy step by step developed an own agricultural model after the collectivisation. This model was based on the mixed property relations (state-cooperative- and privat ownerships) it made a synthesis between the large-scale- and small-scale type agricultures, the so called non agricultural activity (processing, construction, industry, trade and services) was involved into the activity-structure of the farms and the technically operated production systems paid a significant role in the farm structure. This mode had some weak points which could have been gradually eliminated. The model had reserves for improving its efficiency too.

The new agricultural policy introduced in 1991 forced revolutionary changes and unthinkingly destroyed the model. This policy – together with other factors – led the former success branch to the present anarchical state of agriculture in which the failures exceed the successes. The first half of the nineties the agricultural output – in constant prices – will be by cca 33 percent lower than that of 1986–90. Such a downfall we have never had in the postwar history of the country.

Why should the sector of farming cooperatives be totally neglected? What was the sense to give potential possibility reestablishing farm structure of the year 1949? Have we done our best to keep our position in the former Soviet market? Why should we have reduced the subsidies for agriculture to unrealistically low level in the transition to the market economy? How was the fact forgettable that the state- and cooperative farms were centers of integration too? What was (is) the rationality of putting into the focus the reestablishment of full time family farms?

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Szabadka története a tatárjárásig

Földrajzi helyzet, előzmények

Szabadka bel- és külterülete a Duna-Tisza közének része. E nagyobb földrajzi egység közepén észak felől a Szabadkán és Martonoson át húzható képzeletbeli vonalig terjed a diluvi-ollurialis homokvidék, amelyet a középkori források Homokság néven említenek. A felszíni formáit különösen a növényzet pusztulása után gyorsan változtató homokdűnés vidék mélyedéseiben a talaj és esővizeket összegyűjtő állandó és időszakos tavak alakultak ki. Déli részét a Dunáig terjedően a Telecska nevű diluviális löszfennsík foglalja el, amelyet észak-nyugat – dél-keleti irányban folyó- és aszóvölgyek szabdalnak, amelyek mélyén állandó vagy időszakos folyású erek és folyócskák haladnak a Tisza felé. A Homokság és löszvidék találkozásánál is számos tó alakult ki, amelyek közül, több ma is létezik, Szabadka tágabb vidékéről ismeretesek a Kelebia, a Palicsi, a Ludas és a Tisza árterével összeköttetésben lévő Gyékény tó.

A vidéket nyugatról és délről a Duna, keletről pedig a Tisza ártéri területe zárja, amelybe meredeken szakad a löszfennsík. Az alluviális vidék a rétségi táj képét ölti, kiemelkedő magaslatok álló- és folyóvizek (tavak, laposok, síkok, erek és fokok) teszik változatossá.¹

A három terület, a Homokság, a Telecska löszhátsága és az ártéri vidék jellemzőit kitűnően bemutatja a találkozásuknál elterülő Felső-Adorján birtokról készült határjárás, amely akkor készült, amikor Felső-Adorjánt I. Károly király mint az elhalt Daut-i (Dávodi) Barnabás fia Leustach (Lesták) birtokát 1335-ben Magyar Pál mester Gimes-i várnagynak adományozta. Bár ennek Keled fiai: János pap és Miklós ellentmondottak, a birtok végül Magyar Pál kezére jutott. "A határjelek egy, a Tisza folyó közepén, a Kanizsa (Canysa) falu alatt fekvő szigetnél kezdődnek, ahol két határjel van, közülük az egyik egy jellel ellátott, nyugat felé eső kő, amely ezen Pál mesteré, a másik Kanizsa falué.

Ezek a határjelek a Tisza folyót két részre osztják oly módon, hogy az alattuk lévő szakasz Magyar Pál mesteré lesz, a felettük fekvő szakasz pedig Kanizsa falué marad. A határ itt átmegy a Tisza folyó két másik határjelig, amelyek közül az egyik Pál mesteré, a másik pedig Bekus és Bertalan fia Gergely Mortunus-i nemeseké, innen észak felé halad tovább egy jó darabon közbülső határjelek mentén két határjelig, amelyek közül az egyik Pál mesteré, a másik az említett martonosi nemeseké, majd

¹ Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Bp., 1947., 196–214. p. A vonatkozó részt Mendöl Tibor írta.; Magyarország, táj, földrajza 2. A Tisza-Alföld, Pécsi Márton szerk., Bp. 1969., 142–165. p.; Szekeres László: Középkori települések Észak-kelet Bácskában, Újvidék, 1983., 6 p.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., Bp., 1961., 695–697. p.

nyugat felé fordul, ahol egy nagy út mellett két határjel van, mégpedig a dél felé eső Pál mesteré, a másik pedig a martonosi nemeseké, ugyanabban az irányban egy jó darabon halad hasonlóan két határjelig és tovább bizonyos Gyékény tó (Gekentew) nevű tóig, és tovább, át az úton, nyugat felé két közbeeső határjel található. Innen a határ ismét két másik határjel felé halad, ahonnan egy mezőn át újabb két közbülső határjel mentén egy réten át a Seeg nevű dombig haladtak addig a két határjelik, amelyek közül a dél felé eső Pál mesteré az észak felé eső pedig Pusztagyház (Pustaighaz) földé. Onnan egy jó darabon tovább menve egy hármas elágazáshoz jutottak, ahol a kelet felé eső határjel Pál mesteré az észak felé eső Pusztagyház földé, a harmadik pedig Ludasegyház (Ludasyghaz) földé... Innen egy Woszarwelgh nevű völgyön haladtak tovább, és déli irányban elértek egy bizonyos hegyet, amelyen két földből készült határjel található, és onnan három közbeeső határjel mellett elhaladva elértek két újabb földéből készült határjelet, majd pedig a következő két közbülső határjel után keletnek fordultak, ahol a Seeg nevű hegyen két határjel található, mégpedig észak felől Pál mesteré, dél felől Gothard fia Lőrincé. Ezen határjelek szomszédságában Felsőadorján (Felsuadrian) birtokon át valamint az említett Gothard fia Lőrinc Alsóadorján (Olsowadrian) birtokán át ismét a Tisza folyóhoz tér vissza a határ, ahol Pál mester gyakran említett Felsőadorján nevű birtokának határa véget ér.²

Az oklevél által leírt képet mutatta a mai szabadkai kommuna területe a középkorban, amelyet északról Horgos és az országhatár, keletről Kanizsa határai, délről Csantavér határa, nyugatról pedig az ugyancsak a kommunához tartozó Bajmok és Kelebia határai át húzható vonal, amely az országhatárig terjed, jelöl ki számunkra. Jóllehet a középkor idejére az egészen más birtokviszonyok miatt más határviszonyok voltak jellemzőek, végeredményben mi a már fent vázolt határok között fekvő közigazgatási egységet vesszük vizsgálat alá annál is inkább, mert a XV. század második felétől fokozatosan alakult ki a városhoz tartozó hatalmas pusztai birodalom, amely a település újkori történetében ennek területét, elsődleges piaci vonzáskörzetét jelentették. E helyzet – népes lakosság, nagy határ – az Alföld szabad királyi- és mezővárosainak egyaránt sajátossága volt, a történelmi folyamatok következtében kialakult gazdasági, gazdálkodási struktúrák miatt.

Előzmények

A magyarság Kárpát medencébe érkezése – amely az általunk tárgyalandó korszak teljes idejére eldöntötte a tájék és lakói sorsát – előtti Szabadka és tágabb vidéke, Észak-Bácska területe a magyar állam kialakulása előtt a Kárpát medence egész területét egybefogó avar államhoz tartozott. Az avar kaganátus Nagy Károly frankjainak hadjárati nyomán, amelyek a 790-es években indultak, összeomlott, majd Krum bolgár kán 803–804. évi pusztító hadjárata súlyos csapást mérve az avarság keleti részére az avar uralom megszűnt az Alföldön is. Az Al-Dunától északra elterülő síkság a bolgár hatalmi szférába került. Krum kán fia Omurtag 825 táján a Tisza mindkét oldalára kiterjesztette fennhatóságát. Nem telepedett ide mégsem népes bolgár

² DI. 2946. Trosztavszky Gabriella fordítása. Mivel a középkor embere a földmérés módját nem ismerte egy vagy több királyi ember és egy káptalan vagy konvent képviselője, mint hiteles helyi megbízott jelenlétében a birtok határait megállapították az ott lévő szomszédok és határosok beleegyezésével, a régi határjeleket megújították és ha szükség volt rá újakat állítottak.

lakosság, egy-egy várat, mint például Csongrádot és vidékét szállták meg és ott hatalmi központot építettek ki. Néhány azóta máig továbbélő nándor azaz bolgár szót magába foglaló határrész név is bizonyítja ezen feltételezést. Éppen a bolgár uralom elől menekültek a bolgár állam végvidékére (gyepűjére) a korábban a bulgáriai Timok folyó mentén élő timoceanok, akik a Szerémségbe húzódtak, míg az abodritok (brodnikok), akiket predenecentinek (predennaci = elpártolók) is neveztek, a Temes közben és Szeged környékén tűntek fel. Ezen szláv törzsek a frankok védelme alá helyezkedtek, ám a bolgárok ebbe nem nyugodván bele 827 és 831 között igyekeztek véglegesen hatalmuk alá gyűrni őket. Mivel a térségre vonatkozó további pontos adat nem került elő, feltételezhető, hogy a magyar honfoglalásig vidékünk a bolgár állam peremterülete maradt.³

A korra vonatkozó csekély számú forrás alapján az adatok másféle elrendezése és a hangsúlyok máshová helyezése alapján olyan felfogás is kialakult, hogy a régió IX. században a bolgárok mellett másik jelentős hatalmának, Morvaországnak a központi területe nem északon, a Morava-ról elnevezett morva-földön volt, hanem a Duna szerbiai jobboldali mellékfolyója, a Morava melletti vidéken volt. Eme déli Nagy-Morávia, amelyhez hatalmának és kiterjedés e tetőpontján a másik (északi) Morvaország is tartozott, uralkodói (Moimir 826? – 846, Rasztiszláv 846–870, I. Svatopluk 870–894) uralmuk alá vonták Észak-Bácskát is.⁴

A Svatopluk nagy-morva államának központi magját a mai Szlovákia nyugati részére helyező kutatók közül is található olyanok, akik a kiterjedése és hatalma csúcán álló morva állam részeként tekintik vidékünket is.⁵ Más vélemények szerint, bár a terület a bolgár államhoz tartozott, rendkívül gyér számú lakossága miatt szinte elnéptelenedettnek volt tekinthető.⁶

Akármit is áll a dolog, a nyugaton és keleten szerveződött hatalmi centrumok nem tudták teljesen vonzáskörzetükbe kapcsolni a rendkívül csekély avar-özláv lakosságú vidéket, amelynek következtében hatalmi vákuum keletkezett, ami megteremtette a feltételeit a magyar honfoglalásnak.

A finnugor (urali) nyelvcsaládba tartozó magyarság Kárpát medencébe érkezését megelőző története hosszú évezredekre nyúlik vissza. Kialakulása az Ural déli felének mindkét oldalán lejátszódhatott a késő bronz, illetve vaskor idején. Itt kerültek elő a Kárpát medenceihez hasonló régészeti leletek. Mindenesetre ezek azt bizonyítják, hogy a magyar etnikum a jelzett időben jelent volt e tájon. A Magna Hungaria-ból Levédiába, majd Etelközbe vezető út sem egyértelműen rajzolódik ki a kutatók előtt. A vándorlás, amely mintegy 1000–1200 évig tartott, útját a steppe vidék déli részén képzeli el a kutatók egyik csoportja, a másik pedig a ligetes steppe határai között. Levédi területének meghatározásában eltérőek a kutatók nézetei. A leginkább

³ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk: Székely György. Szerk: Bartha Antal: I. Bp. 370–373 p. A vonatkozó részt *Bóna* István írta; Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk: Kristó Gyula, Szeged, 1983. A vonatkozó részt *Szádeczky-Kardoss* Samu írta. A témára vonatkozó szakirodalomból ld. Vasil *Gjuselev*: Bulgarischa-frankische Beziehungen in der erste hälfte des IX. Jhs. Byzantiobulgarica, 2. 1966., 28–34. p.; Petar *Kaldedarov*: Politiceska geografija na grednovokovnata Bälgarska Därzä I. Sofija 1979., 8. térkép (a 48. és 49. oldal között); *Fodor* István: Verecke Híres útján, Bp., 1975., 235. p.

⁴ Imre *Boba*: Moravia's History History Reconsidered The Hague 1791. passim. Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről, Valóság 1978.; II. 60–166. 195.

⁵ Ágnes Cs. Sós: Die Slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Wiesbaden 1973. és térképek.

⁶ István *Bóna*: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969.) Acta Archeologica Hungarica 1971., 265–336.

elfogadott álláspont szerint Levédia, ahol 830 tájában Levedi vezetésével a hét törzs szövetségéből jött létre a törzsszövetség, a Don, Dnyeper és Dnyeszter folyók között elterülő steppe volt. Ezen a vidéken alakult ki végeredményben a finnugor és törökös népelemkből a későbbiek során a mai hazájában megjelenő nép. Itt a IX. században a magyarok történeten összefonódott a kazár birodaloméval. Etelköz, ahová a besenyők nyugat felé nyomulásának hatására mentek, a Kárpát medencébe érkezése előtti utolsó szálláshely volt, amely Levédiától nyugatra feküdt. Nyugati határa a Kárpátokig ért, de területének egy része egybeesett Levédiával. Végül is a magyar szállásterület nyugat felé tolódott, de keletre továbbra is a Dnyeperig terjedt.⁷

A magyarság a honfoglalás évei előtt jóval korábban megismerkedett későbbi hazája földjével. 862-ben beavatkozván a keleti frank ügyekbe – Német Lajos császár ellenében fiát, az Ostmark élén álló Karlmann-t támogatták – eljutottak a mai Ausztria területére. 881-ben Bécs környékére vezettek hadjáratot a keleti frankok ellen Szvatopluk morva fejedelem szövetségében. Mintegy tíz évvel később kezdődött meg azon hadjáratok sora, amelynek része volté a honfoglalás. A korabeli közép- és dél-európai hatalmak, keleti frankok, bajorok, Arnulf király. Szvatopluk morva fejedelem, a bolgárok és Bizánc küzdelmébe bekapcsolódó magyarok 882-ben Arnulf királyt támogatták Szvatoplukkal szemben, 894-ben pedig az utóbbi szövetségesei voltak. Közben már a Kárpát medence keleti felén maradt egy részük, sőt 892-től a Duna–Garam vonalig ellenőrizték a területet. Ekkor már a letelepedés szándéka egyre nyíltabban megfogalmazódott bennük, jóllehet ekkor még a népesség nagyobb része a Kárpátokon kívül, az Al-Duna, a Dnyeper és a Kárpátok közötti területen élt.

A végleges beköltözés később, 895-ben történt. A magyarok az Al-Dunánál bizánci szövetségre lépve Simeon bolgár cár ellen hadakoztak. Miután győzelmesen visszatértek a Duna bal oldalára és a Bazileosz serege is visszatért Bizáncba, Simeon cár azonban a háború további folytatása mellett döntött. Hogy elkerülje a kétfrontos háborút, előbb a magyarokkal akart leszámolni. Szövetséget kötve a besenyőkkel azok a Dnyepernél támadtak, ő pedig az Al-Dunánál indított hadjáratot. Miután a besenyők legázolták a magyar szállásterületeket, a sereg pedig nem tudta felfogni a bolgár támadást, a sok áldozattal és veszteséggel járó vereség után a törzsszövetség a Kárpát medencébe vonulás mellett döntött.

A magyarság a Kárpátok északkeleti hágóin érkezett új hazájába. Az Uzsoki, Vereckei, Tátár, Radnai és Borgói hágó, valamint a Tölgyes és Békés szoros átjáróin nyomultak be Erdélybe, amely terület nem a mai Erdély földjét jelentette, hanem az Igfon erdőről, a mai Réz hegységről (Muntii Plopișului) elnevezett vidékre, a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Kolozs, Doboka megyék és Szatmár megye keleti részének területére. Itt pihenőt tartottak – miközben Álmos fejedelem rituális gyilkosság áldozatául esett –, majd tovább nyomultak a Kárpát medence belseje felé.⁸

A Kárpát medence keleti fele, így Szabadka és tágabb vidéke is 895-ig Árpád vezér és honfoglaló társai birtokába került. A magyar honfoglalás történetét regényes formában megőrkítő, 300 évvel később élt Anonymus gestájában a "Salán vezér elleni csata helyét Alpárra teszi, így vidékünk is szerepet kap leírásában: "Salán vezér a görögök és bolgárok segédcapataival együtt elindult Titelről, és övéi biztatására is dühösen Árpád vezér ellen lovagolt. S mialatt a két sereg egymás közelében éjszakázott

⁷ Kristó Gyula 1980., 42–43. 68., 118. MT. I. 717–825., Sz. I. 224–230.

⁸ Kristó Gyula 1980. 93., 149–193. passim. SZT: 221–232.

egyik sem mert aludni egész éjjel, hanem felnyergelt lovukat kézen tartva virrasztottak. Reggel pedig, még hajnal előtt, mind a két fél készült a csatára. Árpád vezér, akinek a mindenség Istene volt a segítője, felövezte fegyvereit, felállította a csatarendet, aztán könnyhullatva imádkozott Istenhez, majd imigyen tüzelte vitézeit: "Szittyák, kik a bolgárok dolyféből Hung várától a hungárus nevet kaptátok, a görögöktől való félelem miatt ne feledkeztek meg kardotokról és el ne veszítsétek jó hírneveteket. Hanem serényen és vitézül harcoljatok a görögök és bolgárok ellen, akik a mi asszonyainkhoz hasonlítanak és úgy féljünk a görögök sokaságától, mint az asszonyokétól." Ennek hallatára vitézei ugyan felbuzdultak. Tas fia Lél megfújta kürtjét, Bogát fia Bulcsú meg felemelte zászlaját, s az első hadsorban indultak ütközetbe a görögök ellen. Erre harcba elegyedett a két ellenséges csatarend és kezdtek hevesen vívni egymással. S amikor Árpád vezérnek egész serege viadalra kelt a görögök ellen igen sokan elesetek a görögök és bolgárok közül. A fent említett Salán vezér pedig, amint látta, hogy övéi alulmaradnak a küzdelemben, futásnak eredt, s hogy életét megmentse, Bolgárfejérvárba (ma Belgrád, magyarul Nándorfehérvár) sietett. A görögök meg bolgárok a magyaroktól való rettegésükben eszüket veszítve, elfelejtették, hogy melyik úton jöttek, amidőn életüket mentve futásnak eredtek a Tiszát kicsiny folyónak nézve át akartak úszni rajta. De mivel ekkora félelem és rémület szállotta meg őket, a magyaroktól való rettegésükben majdnem mindnyájan a Tisza vizébe veszttek, s alig maradtak néhányan, hogy császáruknak balsorsukról hírt mondjanak. Ezért azt a helyet, ahol a görögök vesztüket lelték, attól a naptól kezdve mostanig görögök rétének hívják.⁹

Úgy véljük, hogy a Duna–Tisza közén talán éppen az Anonymus által megnevezett Alpár táján verték le Árpád csapatai az ellenálló szláv állam seregét és szerezték meg véglegesen a későbbi magyar állam keleti részét. Ezen leírás is, akárcsak az Anonymus által írásba foglalt más események is vajmi kevés valóságot tartalmaznak. E Jelen esetben is egy szláv vezér elleni küzdelem emléke köré szőtt tetszetős mesét a szerző. Hasonló hangzású névből pl. Hung (azaz Ung) várának nevéből származtatja a magyarok nevét, vagy XII. századi birtokelnevezéseket vetít vissza a honfoglalás idejére és történetet is kanyarít hozzá.

A XVI. századi Mahmud Terdzsümen a Tarik-i Üngürüsz (Magyarország története) című műveiben is hasonlóképpen meséli el az eseményeket: a magyarok Erdélyből indultak Csupolug (Szvatopluk) ellen, majd legyőzése után Pest ellen vonultak. Ludovicus Tubero dubrovniki humanista ugyancsak lejegyzí, hogy a magyarokat a szomszéd népek, különösen a csehek és lengyelek azért gyűlölték, mert a magyarok elválasztották őket a dalmátoktól, akik a velük szomszédos területeket lakták, és egyetlen idegen nép sem választotta el őket. Maga Tubero a nyelvi rokonságban látta e nézet kialakulását. Mi úgy véljük, nemcsak a forrásokban, a népi tudatban is megőrződtek a honfoglalás emlékei évszázadokig, így nemcsak Anonymus, hanem a későbbi szerzők tudósításainak is van némi valóság magva.¹⁰

⁹ Kristó Gyula: 1980. 461–467. Vö. MST: I. 6234–634 Györffy György szerk.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és Krónikások hirdatásai. Bp., 1986., 164–165.; Pais Dezső fordítása. Görögök réve (portus grecorum) azaz Alpár A: 12. században részben a szávaszermeteri görög monostor birtoka volt, s a görögöké volt az alpári rév is. Innen a görög elnevezés, amely Anonymust egy epizód kioldozására serkentette.

¹⁰ Kristó Gyula 1980., 151–206. SZT. I. 221–232. Ludovicus Tubero: Commentarii de suo tempore rebus. Scriptores rerum Hungaricam veteres ac genuini Tomus V. cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri. é Vindobonensis 1746. 146.

A magyarság, amely törzsenként telepedet le, már 895-ben megszállta vidékünket. Bár teljesen nyitott kérdés a fejedelmi törzs szállásterületének meghatározása, más nomád népek elhelyezkedésének analógiájából kiindulva, azaz a fejedelmi törzs a többi törzs által közrefogva a szállásterület közepén helyezkedett el, Kristó Gyula a fejedelmi törzs első szállásterületét a Duna–Tisza közére, észak déli irányban a nógrádi domboktól a két folyó déli vidékéig a bácsi részekig terjedő tájakra helyezi. Szerinte e szállásterület később terjedt ki a Duna jobb parti részére. Ennek megfelelően Észak-Bácska, és benne Szabadka és környéke a fejedelmi szállásterülethez tartozott, amelyet keletről a Tisza túloldalán Ajtony és Vata törzse, északról a kabarok, nyugatról Sur-Órs törzse, délről pedig a Karkhasz (bírói tisztség viselője a törzsszövetségben) törzse határolt szállásterületével.

A X. században a magyar törzsszövetség bomlásnak indult és a társadalomban is mélyreható válság játszódott le, amelynek kísérő jelenségei a kalandozások voltak. A fejedelmi törzs tagjai kevésbé vettek részt a kalandozásokban, mint a körülötte elhelyezkedő törzsekéi, így a fejedelmi törzs területén erős törzsi állam szerveződött, amely egyik indító ereje végül győzelmes megindítója lett a magyar feudális állam létrehozásának.

A törzsi államok közül Ajtony államának leírását ismerjük, a róla adott kép azonban illik a többi törzs állapotára is. A nagyobbik Gellért legenda lírája szerint államának gazdasági alapját hatalmas állatvagyona képezte, amelynek egy része már istállózott volt. Udvarházakkal és birtokokkal is rendelkezett, tehát népe földművelést is folytatott. A gazdasági berendezkedés így a félnomád állapot képét tükrözi. Ajtony vitézei társaságában élt, mit sem törődött a fejedelmi hatalommal, nyájait pásztorok őrizték. Mindez már erősen jelentkező társadalmi különbségekre utal. Bár megkeresztelkedett, mégis pogány módon élt, akárcsak Géza fejedelem. Az Ajtonyról és államáról rajzolt képe a törzsi államok X. század végi képének felel meg, azon időszaknak, amely a feudális állam szervezésének előestéje volt.¹¹

A magyar állam alapítása és területi megszervezése

A X–XI. század fordulóján érkezett el az idő, amikor a magyar társadalom fejlődése oda jutott, hogy a vérségi alapon szervezett törzsi állam átadja a helyét a területi alapon szerveződött feudális államnak. Az államszervezés munkáját Géza nagyfejedelem alapozta meg és Szent István király vitte végbe. Magának az államnak a kiépítése összekapcsolódott az egyházszervezet felállításával. A feudális államapparátus kiépítésének bemutatása nem feladata jelen kötetnek, azonban az állam és egyház területi szervei közül a megyék, pontosabban Bodrog megye és a bács-kalocsai érsekség kialakulásáról szót kell ejtenünk, ugyanis a megyei és püspökségi hovatartozás adta meg a kor települései és azok lakói számára az egyházi- és közigazgatási kereteket.

A Duna–Tisza közének déli részét a Szent István által alapított tíz püspökség közül a kalocsai, később bács-kalocsainak mondott diocesis foglalta el. Az érsekség megszervezése körül számos megoldatlan probléma merül fel ma is. Miért lett érsekség

¹¹ Kristó Gyula 1981., 443–445. p. és a 466–468. p., 476–478. p. közötti térkép, Vö. MT.I. 605–634.

a kalocsai is, amikor a korai időkben egy országon belül csak egy érsekség volt. Egyes vélemények szerint Szent István Kalocsán térítő érsekséget hozott létre. A másik nézet szerint Szent István eleve két érsekséget hozott létre a fehér magyarok számára az esztergomit, a fekete magyarok számára pedig a kalocsait. A két ország (Alba Ungria és Ungria Nigra) emlékét éppen az őket egyesítő Szent István által alapított két érsekség léte őrzi az utókor számára. A két felfogás közül talán az utóbbi látszik elfogadhatónak további adatok felbukkanásáig. Nem egyértelmű a diocesis alapításának ideje sem. Kristó Gyula úgy foglal állást, hogy feltehetően 1009-ben és nem korábban szervezték a kalocsai egyházmegyét, akkor amikor az egrit és a pécsit is. Ugyancsak több feltételezés született az érsekség székhelyét illetően Bács és Kalocsa irányában. Korábban kalocsait, Szent László uralkodása idején és a XII. században bácsi érseket említenek az oklevelek, majd ismét a kalocsai érsekek fordulnak elő 1266-ig, ugyanakkor azonban bácsi és kalocsai egyházmegyéről és káptalanról külön, egymástól függetlenül szólnak. 1266-ban a pápa egyesítette a bácsi és kalocsai egyházat, az érseket pedig kalocsai és bácsi érseknek nevezte. A két egyház és egyházmegye viszonyának kérdésében több nézet alakult ki. Városovics Gyula és az álláspontját támogató Kristó Gyula szerint Szent István érsekséget alapított Kalocsán, amelyet Szent László király Bácsra helyezett a Szerémség elfoglalásával vagy a váci püspökség alapításával kapcsolatosan. A két egyház egyesítése pedig, mint említettük, 1266-ban következett be. A szerémi püspökség megalapításától kezdve az érsekség központját immáron felesleges volt Bácsra tartani, az ismét Kalocsa lett. Végeredményben sohasem volt két egyházmegye, ugyanis mindkettőnek ugyanaz, Szent Pál volt a patrónusa. Az érsekségnek két káptalana működött, a bácsi és a kalocsai az egész középkoron át, amelyek egyenlő joggal bírtak. A püspökválasztásban egyforma jogokkal vettek részt, az érsek megválasztásához egyetértésükre volt szükség. Miután az érsekség központja ismét Kalocsára lett visszahelyezve, a bácsi káptalan létevel tovább őrizte az érsekség időleges, bácsi székhelyének emlékét.

A másik nézet szerint, amelyet Györfly György fejtett ki, a kalocsai érsekséget kalocsai székhellyel Szent István létesítette, és miután a Szerémséget a magyarok elfoglalták (1072) a sirmiumi görög püspökséget áttelepítették Bácsra. A tetszetős feltételezés elfogadása előtt tisztázni kellene a sirmiumi görög püspökség létét, továbbá a bizánci Kinnamos és a török Idriszi feljegyzéseinek, amelyekre alapozta Györfly az állítását, értelmezését kell közmegegyezéssel tisztázni.

A püspökségek főesperességekre tagozódtak. Jellemző, de nem általános vonása az állam és egyházszervezésnek, hogy egy-egy főesperesség és megye területe egybeesett.¹² A kalocsai érsekség főesperességei, melyek két káptalanhoz tartoztak (a kalocsaihoz a székesegyházi, vagy kalocsai és a bodrogi, a bácsihoz a bácsi, a szegedi és a szerémi) ugyancsak több esetben megyék területével estek egybe. A szerémi főesperességnek a kalocsai érsekséghez tartozása mutatja, hogy Szerém megye területe is egy ideig hozzá tartozott. Bács megye és a minket közelebből érintő Bodrog megye területén két-két főesperességet szerveztek. Az előbbin a bácsit és a szegedit, míg Bodrogban a kalocsait és bodrogit. Kristó Gyula a két főesperesség létét azzal magyarázza, hogy Kalocsán mint érseki székhelyen – bár nem lett egyúttal megyeközpont – főesperességet szerveztek, Bodrogvárban pedig feltehetően keresztelő-

¹² Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon, Bp., 1988., 442–452. p. A szakirodalom részletes ismertetését lásd ugyanott és a vonatkozó jegyzetekben.

egyházi előzmények után alakult ki a főesperesség. A kalocsai, vagy székesegyházi főesperesség, amelyet a későbbiek során sárközinek neveztek, területe Kalocsa és a körülötte lévő falvak vidéke korai időben a Duna–Tisza közére átterjedő Fejér megye része lett. 1234-ben szegénysége miatt a bodrogi főesperességet az ugyancsak Bodrog megyében fekvő hajszentlőrinci társaskáptalannal egyesítették.

A Szent István-i alapítású Bodrog megye, amelynek törzsterülete a Tolna mezővárostól a Bodrog várral szemközt a baranyai részen fekvő két falu, Csátár és Csurá tartozott hozzá, szakon Györffy György szerint a löszvidék pereméig terjedt, délen pedig Bács megye határolta. Keleti irányú kiterjedése az idők folyamán változott. A korai időkben (XI–XII. század) nem érte el a Tiszát. Erre abból következtet Kristó Gyula, hogy a szegedi főesperesség a Bácsi káptalanhoz, és így a Tisza mentén Szegedig kiterjedő Bács megyéhez tartozott. A XIII. században fokozatosan előre tört a Tisza felé és egy ideig, a XIII. századig a Martonos és Mohol közötti Tisza szakaszon elért a folyóig. Ezen időtől a feltehetően Szolnok közelsége miatt dél felé terjeszkedő Csongrád megye fokozatosan kiszorította a Tisza völgyéből, sőt a korszak vége felé még városunkat is, amely Bodrog megyéhez tartozott annakelőtte mindvégig bekebelezte Csongrád megye, amint erről a későbbiekben szólni fogunk.¹³

Életmód és települések a feudalizmus első századaiban

A Duna–Tisza köze déli részén letelepedő magyar csoportok gyér avar-ósláv lakosságot találtak a vidéken, amelybe más töredék etnikumok népei is tartoztak. Emléküket ma is élő helynevek őrzik. Szláv jelenlétre utalnak a tágabb régióban Csongrád, Gajgonya, Gorzsa, Kanisa, Morotva, Rahonca elnevezések. Törökös nyelv használatára utalnak a Baks, Buzgán, Szatymaz, Tere, Velcz, Zsombor helynevek, míg az egykori bolgár jelenlétet a Nándor tó és Nándor füzes őrizték meg.¹⁴

Nem sokat tudunk a régióban megletelepült nemzetségekről. Györffy György Botond névnek személynévi előfordulásából a Botond nemzetség jelenlétére következtet. A Haraszt más néven Sebestyén nemzetség birtokai részint a Tisza mellett (Felső-Adorján), részint a Duna völgyében (Tárnokmonostora) feküdtek. Az említett helyeken családi monostoraik, a kor szokása szerint egyúttal temetkező helyeik álltak. A Haraszt nemzetség tagjai 1237-ben bukkanak fel a Tisza parti Kanizsa-Szatmár birtokperben. E nemzetségből származtatja Györffy György a Lekseai, Sulyok és Baracskaai családot¹⁵ Hogy miféle kapcsolatban álltak később az oklevelekben felbukkanó nemzetségek a honfoglaláskoriakkal az ma már nem dönthető el.

A nomád népek letelepedésének évezredes útján az utolsó állomásokat járó magyarságnak már nem kellett hosszú idő a földművelés életforma kialakításához. A honfoglalók társadalmában feltehetően a nomád pásztorok lehettek túlsúlyban, illetve ők voltak a hangsúlyosabb elem a földművelőkkel szemben. A kétféle életformát (mezőgazdaság, szilaj állattartás) folytató családok számára is ez lehetett a

¹³ Kristó Gyula: Szeged kialakulása, Somogyi könyvtári műhely 1984/3, 94–95. p. Uo. 452–453. p. Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., Bp. 1987., Továbbiakban: TF: I. 698–699. p.

¹⁴ TF. I. 696., SZT. I. 229–232. A vonatkozó részt Szegfű László írta.

¹⁵ TF. I. 697. Lásd még Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I., Bp., 1900, 273 p. II. Bp., 1901., 140. p.

rokonszenvesebb. Az új hazába érkező magyarság azonban az itt talált, jobbára földművelést folytató népesség és a kalandozások (az országhatárokon kívülre vezetett zsákmányszerző hadjáratok) során elfogadott és magukkal hurcolt majd letelepített földművelő keresztény rabszolgák közé beékelődve kellett hogy éljen, amely meggyorsította gazdasági és társadalmi átalakulásának folyamatát. A honfoglalók a téli és nyári szállások használatát hozták magukkal. Az előbbieknél folyó- vagy állóvizek partján állandó telepei voltak, amelyekből többnyire a későbbi falvak elődeit képezték, az utóbbiakra pedig az ideiglenesség volt jellemző. Csak addig használták őket, amíg a körülöttük lévő területet a pásztor állataival felélte. Az előfordulhatott, hogy rendszeresen vissza-visszatértek a helyekre a pásztorok jószágaikkal.¹⁶

A feudális állam és társadalom kialakulása során létrejött az annak megfelelő települési struktúra is. A XIII–XIV. században Észak-Bácska területén egy sajátosan az Alföld löszvidékére jellemző településszerkezet alakult ki. A folyók, patakok, erek, tavak és egyéb állandó vizek mellett az őslakosság földműves telepeiből és a megerősödő téli szállások nagyobb részéből jöttek létre az állandó földműves lakosságú falvak, amint ezt Szekeres László kimutatta.¹⁷ A települések sora nagyszerűen látszik a Tisza és a belétorkolló Körök, Csik és Bács erek mentén. Ezen falvak mellett több ideiglenes jellegű, laza szerkezetű település is létrejött, amelyeken elsősorban állattartók éltek. Létük korántsem volt olyan hosszú életű mint előbb említett társaiké. Az ideiglenes szállásszerű telepek jelenlétével is számolniuk kell, amelyeket a régészeti kutatás az észak-bácskaihoz hasonló domborzati területeken már feltárt. E szállások közül nem egy a vizektől távolabb helyezkedett el. Létrejöttüknek alapvető feltételét valamilyen másféle víznyerési forrás, pl. kút (Budakuta, Tavankut) biztosította. Ezen utóbbi két településtípus lakói lehettek azok, akiknek vándorlását László és Kálmán királyok megtiltották.¹⁸

Szabadka területéről mint nagyon sok alföldi településről és környékéről ebből az időszakból nem marad ránk semmiféle írásos dokumentum. Egyrészt azért, mert a XIII. század második felében kezdett fellendülni az írásbeliség Magyarországon, másrészt pedig mert a török hódoltság korában elsősorban a kisebb birtokosok oklevelei pusztultak el. Mivel az Alföld nem tartozott az ország fejlett régiói közé eleve kevesebb területére vonatkozó oklevél keletkezett. Pusztulásuk azt jelenti, hogy a kutatásnak nélkülük kell következtetésre jutnia. A régészet eredményeivel és településtörténeti analógiák segítségével kell tájékozódni, az eltűnt dokumentumok adatai azonban pótolhatatlanok.

Szabadka középkori területének domborzati viszonyait alapvetően a Palicsi tó elhelyezkedése határozta meg. A tó vízgyűjtő területe a tőle északra elterülő homokos vidék, amelynek vizei észak-déli irányú sekély mélyedésekben, völgyekben és a felszín alatt haladnak máig a tó felé. E vízlevezetők Radanovácon, a kertvároson és Szabadkán (Mlaha és Vlucsidol) ma is láthatók. A vízjárta vidék, amely inkább az ártéri területek mint a mezőségi vidék képét mutatta, alapvetően meghatározta a letelepedés feltételeit. A korabeli lakosok a vízvilágból kiemelkedő hátaikat ülték meg és építették fel

¹⁶ Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Bp., 1971.; Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század), Bp., 1971.

¹⁷ Szekeres László: 1983-as térkép

¹⁸ Minderre lásd Blazovich László: A Körös–Maros köz középkori településrendje, Szeged, 1986., 45–51. p. Az adatokat Szekeres László már idézett, a témára vonatkozóan összefoglaló jellegű munkájából vettük. Szekeres László, 1983., 49. p.

házaikat. Az egyes telepek azután feltöltések következtében lassan közeledtek egymáshoz, összenőttek. Nem pusztán szabadkai jelenség ez, a környező folyó vagy víz menti települések: Szeged, Makó, Hódmezővásárhely esetében hasonló helyzetet tapasztalhatnak.

A kora-középkorból, amely hozzávetőlegesen az Árpád-kornak felel meg a Kárpát medencében, Szabadkáról és környékéről mindössze egy, ám nem teljesen bizonyítható adat, Kér-é maradt ránk, ezért a településhálózat képét és benne városunk elődjének helyzetét régészeti adatok alapján tudjuk csak megrajzolni azon szerencse folytán, hogy a legtöbb alföldi településtől eltérően jelentős mennyiségű adatot tártak fel területéről az említett korszakból. A mai város elődjének központja a ferencesek temploma tájékán, két mocsaras hely között foglalt helyet, ahol 1960-ban a Munkásotthon alapozásakor egymás alatt elhelyezkedő rétegekben különböző korokban létezett településekre utaló reliquiákat találtak. A legalsó rétegben XI–XII. századi cserépdarabokra bukkantak, amik ezen időszakban fennállt településre utalnak. Ugyancsak a XI–XII. századi nyomokra letek a kózkórház mellett és Radanovácon, de XIII. századinál nem lehet későbbi a Tukon és a Majsai szőlőkben feltárt lelet.

A Palicsi tó nyugati ágának, amely Szabadkától délre esik, déli oldalán húzódó magaslaton a Szekeres László által Sándor néven azonosított ugyancsak Árpád kori település állt. Lipszky térképén (1804.) e helyen, a Kameniti háton régi templom romjai vannak feltüntetve. E romok követi ugyanazon sorsra jutottak, mint annyi más a török időköt túlélő pusztatemplom álló falmaradványai: a környéken házaikat, tanyáikat felépítő lakosok széthordták és beépítették őket új otthonuk falaiba. A romok feltételezett helyén 1961-ben próbaásatást végezte, amely azonban nem vezetett eredményre. A bizonyára többször megbolygatott lelőhelyen értékelhető anyagot nem találtak. A korábbi ásonyomok önmagukért szólnak. Bizonyítják, hogy itt egykor kerestek valamit és nemcsak kerestek, találtak is és el is vitték. E helytől nem messze a Sándor és a szabadka-újvidéki vasútvonal közötti földterület rendezése során minden bizonnyal ugyanazon település emlékét őrző néhány kisebb cserépdarab és egy cserépiüst került elő. A Molczer téglagyár tevékenysége és a tereprendezés nyomán ezen egykori település nyomai, úgy látszik végérvényesen eltűntek.¹⁹

A sándori középkori templom sorsára jutott az a templom is, amely Borcsakon állt. Egy 1744-ben készült jegyzőkönyv szerint, amelyet Szabadka pusztáinak felmérése során készített a kiküldött császári bizottság. A tanúk vallomása szerint Borcsakban templom állt egykoron, mégpedig a ferencesek templomától ezer ölnyire (kb. 2 km), a szőlők végétől 200 ölnyire. Még tégladarabokat is találtak. Az egyik tanú maga is téglát hordott el innen a Rákóczi szabadságharc előtt. A templom melletti falu épületeinek maradványai és a temető egy része került elő 1957-ben föld kitermelése közben a Dózsai tanya mellett. E település ugyancsak magaslaton volt, mégpedig a kertvárosi homokterületen túl lévő mocsaras mélyedés keleti felén, ott ahol a körösi út a löszhátat eléri.²⁰

Annak a falunak a temploma, amely egykor a budapest-szabadkai vasút és a Borjúköz közötti dombon állt, amelyet a XIX. és XX. század fordulóján Templomhegynek neveztek, pusztulása után társaihoz képest jobb sorsra jutott. 1913-ban Bibó-Bige György szabadkai gimnáziumi tanár itt végzett ásatása nyomán feltárta

¹⁹ Uo. 66. p.

²⁰ Iványi István: Szabadka szabad királyi város története I., Szabadka, 1886., 158. p.; Szekeres László 1983., 66. p.

földben rejtőző maradványait. Bibó-Bige leírásából az alföldi úgynevezett rétségi területeken azaz a folyók, vizek melletti vidékeken fekvő települések és templomaik képe bontakozik ki: "... nádas, mocsaras lapálytól körülveve emelkedik három dombocska egymást teljesen kiegészítőleg, s első pillanatra látszik, hogy valami célból emeltettek, s össze is voltak egymással kötve. A mocsárnak nyugati részén, ahol úgy látszik legkönnyebben volt a hely megközelíthető, a legmagasabb domb állott, körülveve árokkal is, amely még ma is egészen jól kivethető... Ábraszerűleg előállítva egy tompaszögű háromszöget képez (a három domb). A dombok közötti rész lapályosabb "A templom falait 1–1,5 m széles döngölt földre helyezték. A falai keskeny és lapos téglákból épültek. (A középkori téglá azért volt keskenyebb és vékonyabb, mert szalmával égették ki, amely során kisebb hő keletkezett, amellyel nem lehetett nagyobb méretű darabokat átégetni.) A templom díszítéséhez készített téglákat még az égetés előtt formázták a megfelelő alakúra. A kelet-nyugati irányban elhelyezett templom egyenes szentélyzáródású román stílusú épület volt. A nyugat felől nyíló bejáratnál lépcső vezetett a pincébe, amelynek hossza 8 m, szélessége 4 m. A bejáratnál két 0,7 m négyzög alakú oszlop állott. A templom fala mellett vert agyagból készült járda nyomai voltak fellelhetők. A templom körül volt a temető. Két fedél nélküli, felnőttek számára készült téglakoporsóra is rábukkantak, amelyek érintetlenek voltak. Tőlük 2 m-re északra két hasonló téglá gyermekkoporsó volt. Mellettük számos csontváz fekiüdt fejfel nyugat felé, egyenként vagy párosan elhelyezve. A templom déli oldalán minden rendszer nélkül elhantolt csonkolt testű emberek csontvázait találták meg. A csonkítás nem a temetés után a sírok feldúlása során következett be, mert későbbi beavatkozás nyomai nem voltak láthatók.

A kevés sírleletből – 2 db ezüst dénár a XII. századból, ezüst gomb Árpád kori díszítéssel, zománcozott bronz csat pegazus díszítéssel stb. – egyértelműen látszik a templom és temető kora-Árpád kori jellege. Amint a csontvázak egy részének állapotából kiderül, a templomot és vele együtt a települést valamilyen ellenség pusztította el. Talán éppen a tatárok, akik elől a lakosság a templomba menekült, végül ezt elfoglalva nyilván a közelharcban elesetteket, legyilkoltakat temették el a megmaradtok az inunáron felgyújtott és kiégett templom fala mellé.²¹

A központtól, a ferencesek templomától kiindulól 5 km-es sugarú körben nyolc település helyezkedett el, amelyek közül hármát templomos helyként ismerhettünk meg. Feltehetően volt temploma a Szabadka elődjének tekintett településnek is, a nyolc települést takaró lelőhely mellé kilencedikként Kért kell hozzávennünk, ugyanis a város Kérnek nevezett részéhez közel 1877-ben, majd 1981-ben XI. századból származó leleteket tártak fel.²² A bemutatott kép, bár Szabadka és környéke nem folyó melletti terület, mégis ezen alföldi tájék folyók menti településhálózatának szerkezetét adja, ahol 1–2, illetve 3–4 km-re helyezkedtek el egymástól az egyes települések, amelyek mindössze 5–10 házból állottak, és amelyeken ennek megfelelően 10–50 lakos élt. Mindez egyezik azzal a képpel is, amelyet Maksay Ferenc és Szabó István rajzoltak a X–XIII. századi Magyarország településhálózatáról, amely szerint 2–10 családból, házból álló apró települések sokasága jellemezte a magyar falurendszert. Mindazon területen, ahol a megtelepedésre és földművelésre alkalmas terület a megélhetést biztosította, apró falvak sokasága keletkezett. Az egyes vidékeket elfoglalt nemzetségek

²¹ Archeologiai Értesítő, 1895., 58–59. p.; Szekeres László, 1983., 66–67. p.

²² Szekeres László, 1983. 35. p.

birtokos tagjainak életforma váltása – az állattenyésztő gazdálkodásról földművelésre tértek át – a nagyobb telepekről való kirajzásukkal járt, azaz széttelepültek és mindenki a maga földjét művelte szolgálival. Ezen társadalmi mozgás nyomán született az a kilenc kis település is, amelyeknek hagyatékát a régészek ásíói felszínre hozták.²³

A régészeti feltárások nyomán Szabadka tágabb keleti és északi határa, a Palicsi és Ludas tó, valamint a Körös ér vidéke a fentiekhez hasonló képet mutat. A Palicsi tó délkeleti pontjától néhány száz méterre a zentai földút északi oldalán, a Suplyákon alig észrevehető kiemelkedés található. A felszínén középkori tégladarabokat és embercsontokat lehetett találni, feltehetően egy kis falu templomának és temetőjének maradványait. A felszíni leletek tanúsága szerint a település a tó partján húzódott észak felé. Szekeres László e helyet Pálegyházával, azaz Palicséval azonosította. E romokat "Gradina" néven egy 1782-es térkép is feltünteti. Mivel Mátyás király 1462-ben kiadott oklevele Palij-t a prédiomok, azaz puszták között sorolja felé, ebben az időben már lakatlan volt, vagy csak időlegesen szállták meg. Éppen ezért a település, amelynek maradványait fellelték, Árpád-kori lehetett, amely feltehetően a tatárjárás idején vagy később, ha azután még újratelepült, a falupusztásodás nyomán, amely a kis települések főképp gazdasági okok miatt bekövetkező elnéptelenedését jelenti, néptelenedett el.²⁴

Ludasegyház – amely a Ludas tó legdélibb szöglete mentén feküdt – emlékéit a Baba halom őrizte hosszú ideig, amíg egy út alapjának feltöltéséhez el nem hordták anyagát, benne a középkori emlékeket is. A halom tetején elhordása előtt a felszínen épületmaradványokat és emberi csontokat találtak. Ludas neve az 1335-ös határjáráskor került be oklevélbe Ludasegyház elnevezéssel. Amint azt Györffy György kimutatta, az egyház telke utótagú helynevek elpusztult, egykor volt falvak helyeit jelölik, így Ludasegyház területe is pusztta volt már amikor oklevélbe került, így temploma a fentiekben felsoroltak sorsában osztozott a körülötte lévő faluval együtt.²⁵

A Ludas tó keleti partján lévő hosszán elnyúló magaslaton, amelyet a helyiek Őrhelynek neveznek, 1958-ban gyümölcsös telepítések soros temető sírjait bolygatták meg. A leletek: S végű hajkarika és egy I. László kora-beli ezüstérme alapján a temetőt kora-Árpád korinak lehet vélni. A hozzá tartozó falu nyomai még nem kerültek elő.²⁶

A Ludas tó és a Körös ér szögletében, Nosza északnyugati részén talált leletegyüttes, amelyet lelőhelyéről Nosza névvel látott el Szekeres László, egy a XI. és XVI. század között fennállt temetőt és egy település emlékeit foglalja magába. A temető, amely a Ludas tó partjától mintegy 300 méterre fekvő Hinga halmon van, már a múlt század vége felé ismeretes lett a környék lakói és a kutatók előtt. Amikor 1940-ben betonerdőt építettek a halom tetejére, a temető nagy része elpusztult. A szabadkai múzeum által 1948-ban és 1949-ben végzett feltáró ásatások nyomán 132 sírt bontottak ki. A Körös érrel párhuzamosan elnyúló magaslaton, a Jankó hegyen állt a falu, amelynek helyén silőgödörket és házromokat figyeltek meg, továbbá agyagedényeket és középkori magyar uralkodóktól származó ezüstpénzt és vaseszközöket találtak.²⁷

²³ Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Bp., 1971., 35–47. p.; Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon, Bp., 1971., 36–54. p., 189–203 p.; Blazovich László, 1986., 41–51. p.

²⁴ Szekeres László, 1983., 43. p.

²⁵ Uo. 37–38. p.

²⁶ Uo. 65. p.

²⁷ Šafarik – Šulman: Hinga, szednjevekonva nekropala kod Subotice., Rad. vijvodanekih mezeja, 3. (1954.) 5.; Szekeres László, 1983., 64–65. p.

A Hajdújárás mentén feltárt három egymáshoz közel fekvő lelőhely Szekeres László szerint egy középkori település létéről tanúskodik. A Hajdújárástól északra, a tőzgebánya közelében a Körös patak magas nyugati partján szántás után a föld felszínén szétszórta középkori eredetű cserépdarabokat lehetett találni. 1958-ban pedig mélyszántás után a Simiç tanya közelében vasszerszámokat (ekevas, balta, lánc, nyersvas), valamint egykor állt házakra utaló paticsdarabokat találtak. A Hajdújárás előtt, ahol a Kővágónak nevezett mély fekvésű terület, amely a Ludas tóval és a hajdújárás erdő részeivel van összeköttetésben, találkozik a Fűzfásor nevű homokos táblával, a magasban fekvő homokos részen és hozzá kapcsolódó Talánterem nevű területen középkori cserépdarabokat, Zsigmond király kora-beli pénzérmét és kisebb tárgyakat találtak.

Hajdújárástól délnyugatra, az E-5-ös út délnyugati oldalán Vő háton, a Székely halom nevű magaslaton és a tőle délre elterülő Csurgó nevű részen késő középkori cserépdarabokat találtak, valamint sírokat is. Schulmann Imre 1949-ben végzett próbaásatást e területen és melléklet nélküli sírokat talált. A Csurgótól nyugatra lévő magaslaton, az említett Kővágó nevű víz közelében középkori templom maradványaira bukkantak. E helyen régebben gyakran bányásztak követ és téglát a környék lakói. 1962-ben próbaásatáskor egy épület érintetlen alapjait találták meg. Véleményünk szerint kora középkortól fennálló, a tatárjárást is túlélte, illetve lakói vagy mások által újra megült település nyomára akadtak itt a lakosok és a régészek. Ha rápillantunk a vidék kora középkori településhálózatának rekonstruált térképére, láthatjuk, hogy ezen a helyen valamiféle falunak kellett lennie.²⁸

A tavas, vizes Szabadka környéki kora középkori települések sorába vesszük még a várostól észak-nyugatra fekvő Kelebia tó mellett egykor volt falut is. A Kelebia elnevezés az ótörök keläp "egyfajta növény" jelentésű szóból származik és Keleb, Kelebi változatokban jelent meg a magyar nyelvben. Innen került a szerb horvát nyelvbe Kelebi alakban és annak a visszakölcsönzése a Kelebia elnevezés. Ma már nem dönthető el, hogy a tó nevét vette fel a település, vagy a településről nevezték el a tavat. Mindössze annyi bizonyos, hogy a derékszögben meghajló tó déli szögletében helyezkedik el ez a domb, amelyet Templom hegynek neveznek, ahol középkori településre utaló cserépdarabokat találtak. A dombon egy 1758-as térkép szerint templomrom állt. Bár a településről csak a XVI. század közepétől fordulnak elő írásos adatok, az feltehetően a mi időszakunkban is létezett.²⁹

Szabadkára és környékére vonatkozóan a középkori forrásoknak főként az Alföld múltját az utókorra hagyományozó pusztulása miatt nem maradt fenn írásos adat a tatárjárás előtti időkből. Györffy György vetette fel, hogy a johannita lovagok székesfehérvári rendházának korábban tett birtokadományokat 1193-ban III. Béla király által kiadott megerősítő oklevélben a Ker és a Quer alakban előforduló praedium emléket Szabadka egyik korábbi Kér nevű városrészének elnevezése őrizte meg az utókor számára. Ezen Kéren a lovagoknak az oklevél szerint három ekényi, azaz hozzávetőlegesen 300 hold földje volt, ami szántóvető életmódot folytató lakosság jelenlétére utal.³⁰

A kereszties hadjáratok során a Szentföld megszerzéséért folytatott küzdelemben lovagrendek alakultak. Eredetileg a zarándokok befogadására és betegek ápolására

²⁸ Szekeres László, 1983., 62-63. p.

²⁹ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Bp., 1980., 325. p.; Szekeres László, 1983. 33. p.

³⁰ Ó-magyar olvasókönyv, összeállította: Jakubovich Emil és Pais Dezső, Pécs, 54. 53. TFI. 884.

szerveződött az "ispotályos testvérek" rendje, akik kezdetben Alamizsnás Szent Jánost, majd Keresztelő Szent Jánost fogadták oltalmazójukul. Később lovagrenddé alakultak, és a Szentföld védelmezését, a zarándokok oltalmazását és a hitetlenek elleni küzdelmet tekintették feladatuknak a szerzetesi élet erényeinek gyakorlása mellett.

A Jeruzsálemi Szent János lovagrendet II. Géza telepítette Magyarországra. Székesfehérváron Martyrius esztergomi ések alapított számukra rendházat. Az érsek művét Eufroszina királyné, II. Géza király felesége fejezte be és gazdag adományokkal látta el az egyházat. III. Béla király, aki uralkodása kezdetén igénybe vette a lovagok segítségét hálából többek közt említett oklevelében megerősítette a fehérvári johannitákat birtokaikban."

Kér neve az oklevélben első alkalommal akkor szerepel, amikor a király azon birtokok listáját sorolja fel, amelyeket édesapja adott a rendnek. Először Toploza-Copuil-Areinnel-Ker-Fuinnes-Szegued-Halaz sorban foglal helyet, második alkalommal pedig, a britokok részletes leírásában a Tudeu-Franca villa-Toploza-Quer-Fuenes-Szegued-Coboz-Halaz sorban. Bár – mint általában a kora középkori oklevelekben – az oklevél birtoklistáiban a területi elrendezés semmiféle elvét nem fedezhetjük fel, a Kért követő birtokok: Fövény, Gyoboz, Halász, Fejér megyében található. Ha a Szegued nevet nem szigetnek hanem Szegednek olvassuk, amint ezt Györffy György és mások is tették, akkor elképzelhető, hogy vele együtt a Káliz út – törökös eredetű kereskedők útvonala – Szeged és Kalocsa közti szakasza mellett egykor állt Kér, ahol korabeli régészeti emlékeket is találtak, valóban a mi Kértünk elnevezésére.³¹ A kérdésre ma már teljesen megnyugtató választ adni nem lehet.

Szabadka tágabb határában, a várostól délre fekvő területen a Csík és Bács ér ágai mellett a löszvidékek korabeli településhálózatának megfelelően további települések nyomai találhatóak. Az erek közötti terület 5–10 km távolságban lakatlan volt, az érparton pedig 1–3 km-re követték egymást a települések, amint ezt Szekeres László munkájában kimutatta.³² Az egyes lelőhelyeket az erek mellett észak-nyugatról délkelet felé haladva vesszük számba.

Sebesity pusztán a Csík ér lapos völgyének nyugati oldalán emelkedő halmon, amely Kisbajmoktól mintegy másfél kilométerre fekszik, középkori templom tégladarabjai és emberi csontok találhatóak. Távolságban feltételezhetően XV. századra keltezhető edénytöredékekre leltek. A helyet Szekeres László Sebestyénegyházával azonosította, amelynek neve 1504-ből praediumként bukkan fel az oklevelekben. Mivel egyháza utótagú névként került elő, ekkor már pusztá volt. Hogy a tatárjárás-e vagy a falupusztásodás valamely más formájának hatásaként néptelenedett el, azt későbbi feltárásoknak kell eldönteni.³³

Szabadkától 7 km-re, a Csík értől kissé tovább Verusity pusztán a Nitrogén művek területén két XI. századi temetőt tártak fel. Hogy milyen nevű egykori település lakói nyugszanak a zárt soros sírokat magában foglaló temetőben, a kutatás nem tudja eldönteni.

A Csík ér völgyének déli partján a szabadka – csantavéri földút mellett fekvő magaslaton, amelyet ma feltehetően az eklesia szóból Klisiá-nak neveznek, a föld felszínén embercsontokat és tégladarabokat lehet találni, amelyek egy középkori

³¹ Jakubovich Emil – Pats Dezső: i.m. 54. 59- TFI. 884. 525 l. 298-300. p. A vonatkozó részt Szegfü László írta.

³² Szekeres László, 1983. passim.

³³ Szekeres László, 1983., 47.

templom és egy mellette volt temető maradványai. A romok egy 1789-ben készült kéziratós térképen is szerepelnek. Mivel ásásokat helyütt nem végeztek, a leletek pontos származási idejét megállapítani nem lehet. Mindenesetre abból, hogy 1423-ban Veresegház, azaz Verese gyháza névvel előforduló praediummal azonos a hely, Szekeres László szerint XIV. századnak, vagy még korábbiaknak kell tekinteniünk, talán Árpád korának. Mivel nem tudjuk mikor és milyen körülmények között hagyták el lakói, sorsa hasonló némiképp Sebestyénegyházáéval. Azonban míg ezt nem telepítették újjá, Verese gyháza területét a XV. század folyamán betelepítették.³⁴

A csantavéri vasútállomástól hozzávetőlegesen 500 km-re észak felé a Csík ér völgyéből kiemelkedő halmon egy középkori templomocska romjai, téglatörmelék és csontok találhatóak. Minden bizonnyal itt állt egykor a középkori Csantavér temploma és mellette a temető. A község lakói e helyet török templomnak nevezik. Ásások hiányában a templom és a temető kora nem határozható meg.³⁵

A középkori Likasegyház praedium emlékét a Likas puszta elnevezés őrizte meg. A Sebestyénegyház és Verese gyház sorsában osztozó település templomának romjait Korek József és Szekeres László fedezték fel a Csík ér nyugati partján Csatavér és Zentagunaras, Oronovo között az egykori Basch tanya közelében, egy félsziget nevű magaslaton, ahol ma is téglatöredékek és embercsontok találhatóak. A romoktól délre a völgygel párhuzamosan a XI. századtól a XV. századig terjedő időre jellemző cserépdarabokat találtak. A falu helye a XV. században már puszta volt, de a XVI. században újratelepítették, a területen még régészeti ásások nem történtek.³⁶

A Bács ér északi ága mellett fekvő Tavonkút középkori régészeti emlékei ugyancsak a XI. századig nyúlnak vissza. A felsőtavonkúti "Sveta Ana" templomrom körüli ásások eredményei: S végű hajkarikák és V. századi építkezésre jellemző pártadisz azt bizonyítják, hogy a település, amelynek templomát a két Tavonkút között futó aszfaltút északi oldalán az ún. Vermes keresztje mellett egy hosszúkás kiterjedésű, két oldalról mocsárral körülvett háton találták meg, ha nem is állandóan az említett időszakban fennállt. A templom, amelynek helyét a falubelick hosszú ideig téglabányának használták, talán már a XI. században is szilárd anyagból épült, mindenesetre a feltárások alapján két építési szakaszra lehet következtetni. A 90–100 cm széles falakat több helyen háborítatlanul találta Szekeres László. A kelet-nyugati fekvésű templom nyugati oldalán erős torony nyomai maradtak meg. A falakat talán nem figurális freskókkal díszítették. A torony és egy faragott gótikus ablak pedig arról árulkodik, hogy a nagyobb, díszesebb középkori templomok közé tartozott a tavonkúti. 1967-ben a templom melletti temetőből 115 észak-déli irányú sorosan elhelyezett, kelet-nyugati tájolású sirt tártak fel, valamint egy ossariumot (csontkamrát), amelyben mintegy 100 koponyát találtak.

A falu, a középkori Tavonkút, amelyről az első írásos adat 1435-ből származik, az említett Sziget nevű magaslattól délnyugati irányban lévő hátságok, ahol 1500 m. hosszúságban a felszínen cserépdarabokat és különböző korú apró középkori eredetű tárgyakat találtak.³⁷

³⁴ Uo. 37.

³⁵ Uo. 21.

³⁶ Uo. 37.; *Kozek József: Zenta középkori templomhelyei. Kalangya XIII. (1944), 321. p.*

³⁷ *Szekeres László: Gomji Tavankut, Sr. Ana – Srednjevekovna nekropola i crkva. Arheološki pregled 9 (1967) 146., Szekeres László 1983., 52–53. p.*

A Bács ér völgyének Kaponya nevű részén, a szabadka-zombori műüttől délre, a Mistic'evo közelében lévő halmon egy kis középkori templom romjainak maradványát lehet észlelni, ugyanis téglatörmelékek és habarccsal vegyes emberi csontok találhatók a felszínen. 1744-ben a kamara bizottságának kiszállásakor a felvett jegyzőkönyvben említést tettek a hely felmérésekor egy itt található templomromról és habarccsós téglákról. Alapos feltárás hiányában a lelőhely korának pontos meghatározása nem lehetséges. A templom a kora-középkori alapítása sem lehetetlen, még akkor sem, ha Györffy György Bodrog megyéből készített történeti földrajzában Itádot, amelyet Szekeres László a helyet feltételelesen azonosítja, nem ide helyezi. Régészeti terepbejárással a terephez tartozó egykori falu helyének felderítése még a tudósokra vár.³⁸

Ugyancsak a Bács ér völgyének keleti oldalán a Vámtelek pusztán az egykori pavlaváci vasútállomás közelében 1929-ben egy városi bizottság bejelentés nyomán végzett kutatás alkalmával megállapította egy feltehetően középkori templom és mellette lévő temető helyét az ott található, felszínre került maradványok alapján. A hely, amelyet Szekeres László a XVI. é században (1543, 1590) előforduló Vámtelekkel azonosított, egy 1789-es kéziratos térképen "Kléisa" néven szerepel. Ásatások hiányában a lelőhely pontos időbeli meghatározása nem lehetséges. XVI. századi nevéből kiindulva azonban jóval korábbi, Árpád kori eredetről következtethetünk.³⁹

A Bács ér völgyének keleti partján Nagyfénnytől délnyugatra Kolár I. szántóföldjén alig észrevehető halom van, amelynek felszínén mélyszántás után téglá és embercsont töredék látható. Az említett helytől északra és délre jellemző, kis számú középkori cserepet lehet találni. A helyen régészeti feltáró munkálatok nem folytak. Terepbejárása alapján Szekeres László a helyet a forrásokban 1462-től előforduló Nagyfény falu középkori maradványaival azonosította.⁴⁰

A mai Bajmok középkori elődjének, amely az oklevelekben 1462-től szerepelt igen kevés régészeti emléket találtak meg. A Bács ér egyik középső ágának keleti oldalán, a falu területén egy 1747-ben készült térkép templomromot jelöl. Szekeres László abban a középkori falu templomának emléket látja. A beépítés során, mint annyi más helyen, a középkori nyomok teljesen eltűntek. Ezért már nem tudjuk megmondani, hogy a középkori falu történetében e XV. századtól korábbi időre meddig tekinthetünk vissza.⁴¹

A középkori Györgyén falu, amelynek neve ugyancsak az 1462-ben kiadott oklevélben jelent meg először a mai Györgyén településtől északkeletre, a Bács ér völgyének nyugati partján terült el, ahol nagy területen piros téglatörmelék és malter darabok láthatók szántás után és helyenként emberi csontmaradványok. A helyiek Királynő földjének, illetve Földvárának nevezik e területet. Feltehetően a falu templomának és temetőjének maradványai láthatók még itt. Mivel régészeti feltárás még nem történt, az objektumok fennállási idejét meghatározni nem lehetséges. E helyet Paul Flach egyébként Váraddal azonosítja.⁴²

³⁸ TFI. 720. Paul Flach: Beiträge zur Historischen Geographie der ehemaligen Koemitate Bács und Bodrog sowie der einstige Solter Stuhle – München 1963., 10.; Szekeres László, 1983. 28–29.

³⁹ Szekeres László, 1983., 56.

⁴⁰ Uo. 40.

⁴¹ Uo. 16.

⁴² Uo. 28–29. Paul Flach: i.m. 9.

Áttekintésünkéből kitűnik, hogy Szabadka belterületén már a tatárjárás előtti időkben több település születet. Falutömörülés és lakosság koncentráció jött létre, ami a jó létfeltételekre utal. Ugyanez jellemző azonban a Ludas tó vidékére is. Ezen időszakban még nem dőlt el, vajon melyik lesz az a terület, amelyen a középkori mezőváros létrejön. Ha a Csik és Bács ér mellékére tekintünk, látható, hogy kisebb a települések száma, a helyek kevésbé tűntek a kor embere számára olyan terepnek, ahol nagyobb falut vagy várost szervezhettek volna. Állításunkat hipotézissé teszi azonban az a körülmény, hogy a város egykori pusztáinak ezen déli területe régészetileg kevésbé feltárt, mint a tavak vidéke. Ez az oka annak is, hogy a földműves és állattenyésztő falvak, valamint a szállások nem különíthetők el, és elsősorban az egykori templomos falvak helyeiről van biztos tudomásunk.

A X. századtól a XIII. század közepéig terjedő időszakból főképp templomokról maradtak fenn emlékek. A korszak falujának képét is rekonstruálhatjuk a régészet feltárásai nyomán. A XI. században a nemezsátor mellett kezd elterjedni a földbe mélyített ház, amely azonban kis méretével (10 m²), ablak és kémény nélküli szerkezetével elsősorban csak télen nyújtott menedéket az átlagosan öt fős családoknak. E gödör-házak mellett hasonló helyiségekben tartották az állatokat. Mivel az efféle ház alkalmatlan volt az állandó otlakásra, csak menedékkül szolgált az időjárás viszontagságaival szemben. Tavasztól őszig a falvak lakói szabadban, illetve sátrakban töltötték idejüket. E putrik mellett azonban már a XI. században terjedt a felmenő falú ház vert vagy döngölt falazattal, illetve fából készült oldalakkal. A házak nagy portákon egymástól távolabb álltak, azonban falvakká rendeződtek, amelyeket körülárkoltak a védelem és az állatok elkóborlásának megakadályozása miatt. A falu elnevezések is állandósultak még legtöbb esetben akkor is, ha kisebb körzetben még vándoroltak, azaz újonnan feltárt föld vagy jobb legelő mellé költöztek lakói.⁴³

A XII. században egyre jobban terjedt a földművelés, és a rideg állattartást kezdte felváltani az istállózó állattenyésztés, amely – mint XIII. századi adatok bizonyítják – a föld trágyázását (terra finata) tette lehetővé, amely az egy helyen végzett és magasabb terméshozamot biztosító földművelést tette lehetővé. Jóllehet éppen vidékünk volt az a terület elsősorban a földbőség miatt, ahol még hosszú ideig megmaradt a kezdetlegesebb vad talajváltó rendszer, amely során az állatok által legelőként használt és így trágyázott földet törték fel, miután az addig művelt föld kimerült. Az agrokultúra alapeszközei az ökrökkel húzott eke és sarló voltak. A falu lakói határukat a földközösség keretein belül végezték, amely művelési kényszerrel és évenkénti újraosztással járt. A telekrendszer a XIII. század második felétől kezdett kialakulni. A falu élén a bíró (villine) állt, a földesúr embere, aki a település gazdasági és társadalmi életét irányította. Nemcsak a termelésre ügyelt és az adókat nyújtotta be, hanem a kisebb ügyekben az alsó fokú igazságszolgáltatás fórumaként is működött.⁴⁴

⁴³ Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301., Bp. Egyetemi jegyzet, 131. MTI. 1113–1114.

⁴⁴ Kristó Gyula, 1984. 163–165. MTI 1114–1115.

LÁSZLÓ BLAZOVICH

DIE GESCHICHTE MARIA-THERESI-OPELS BIS ZUM
TATARENSTURM

(Zusammenfassung)

Die Arbeit stellt von Anfang bis zum Tatarenzug den Zeitraum der Geschichte von Szabadka (Maria-Theresi-opel) dar. Sie deckt auf, zu welchen Staatsgebilden Szabadka und die weitere Umgebung gehörten, beziehungsweise welche Völker zur Zeit der Völkerwanderung durch dieses Gebiet zogen. Sie legt die Veränderungen, die infolge der ungarischen Landnahme eintraten, eingehend dar, baeschreibt, die Ergebnisse der archäologischen Aufdeckungsarbeiten anwendend, das Kleindorfsiedlungssystem, das, wie auch auf anderen Gebieten des Landes, in der Umgebung von Szabadka entstand. Die Arbeit handelt extra vom mittelalterlichen Dorf Kér und von dessen Lokalisationsproblemen.

Az aranykorona és a termőföld-érték

Az aranykorona értéket már több száz éve használjuk a gazdasági életben. 1875-ben törvényi szabályozással kezdődtek meg azok a talajosztályozási munkálatok, amelyek a földek tiszta hozadékát, ezen belül a talajok minőségét illetve a termőhely közgazdasági viszonyait voltak hivatottak megállapítani. A hozadéki kataszter osztrák minta alapján készült.

A földértékelés aranykoronás rendszerének bevezetését az 1887. évi VII. törvénycikk rendelte el. E törvényben az aranykorona meghatározása akként szól, hogy: "A föld tiszta jövedelmének vétetik a közönséges gazdálkodás mellett tartósan nyerhető középtermésnek értéke, levonván belőle a gazdálkodási rendes költségeket." A tiszta jövedelem az elért bruttó árbevétel volt, amely összegből levonásba kellett helyezni a ráfordítási költséget. A jogalkotó a tartósan nyerhető középtermés meghatározásánál különbséget tett aszerint, hogy milyen művelési ágú földről volt szó.

Az egy évre jutó termelés értékét és a gazdálkodási költségeket az erdőnél 25, a szőlőnél 15, a többi művelési ág nál pedig 10 év tapasztalatai alapján számították ki. Az eredményt kivétítették az akkori területi mértékegységre: egy kataszteri holdra (1.600 négyszögöl) és az értéket először forint-krajcárban, majd korona fillérben határozták meg.

A földek aranykorona mutatói úgy mentek át a köztudatba, mint a termőterületek minőségének fontos ismérvei. Holott, mint arra Vági Ferenc rámutat, amikor ezeket az értékeket az adott helyrajzi szám alatt szereplő földrésztelre megállapították, azt keresték, hogy az adott területen mekkora összegű tiszta jövedelmet értek el.¹ A tiszta jövedelem azt a tiszta hozadékot jelenti, amely a telektőkének, az ingatlan-felszerelési tőkének, a fejlesztési, az épület- és az ültetvényitőkének a bruttó jövedelméből maradt, miután levonták az összes termelési költséget. Az aranykoronában kifejezett tiszta jövedelmi értékek természetesen a föld minőségére is adnak eligazítást, mert ez a földértékelési rendszer a tiszta jövedelmet befolyásoló közgazdasági tényezőkön kívül a talaj, a domborzat és az éghajlat tulajdonságait is számba vette. Ezért a nagyobb aranykorona-értékek mögött általában jobb minőségű földek húzódnak meg.

Az aranykoronás földminősítési rendszer bevezetése során az ország területét becslőjárásra osztották. A történelmi Magyarországon 570 becslőjárást és ezen belül osztályozási vidéket különítettek el. Egy becslőjáráshoz több település területe tartozott.

¹ Vági Ferenc: Az aranykorona érték és a termőföld minősítés. Pénzügyi Szemle, 1970. évi 7. szám 559. és köv. p.

E területek furcsa elnevezésüket onnan kapták, hogy egy-egy osztályozási vidéken belül az azonos művelési ágú földeket a talajminőség figyelembe vételével becsléssel minősítették. Becslőjárásonként az egyes művelési ágakon (szántó, rét, szőlő, kert, legelő, nádas és erdő) belül 8 minőségi osztályt állapítottak meg. Ezután pedig külön-külön minden művelési ágban minőségi osztályonként vizsgálták meg azt, hogy átlagos gazdálkodás és ráfordítás mellett egy kataszteri holdon mekkora pénzben kifejezett tiszta jövedelem keletkezik.

Mint azt Szücs István részletesen kifejtette: a kataszteri tiszta jövedelem rendszeréből következett, hogy az azonos művelési ágak azonos minőségi osztályú földjeinek aranykorona-értéke sem lett azonos, hanem becslőjárásonként jelentős szóródást mutatott. A mai nyilvántartás szerint például az 1. osztályú szántó kataszteri tiszta jövedelme hektáronkénti 11,10 aranykoronától 62,60 aranykoronáig terjed, de még nagyobb az eltérés a szőlőnél.²

A tiszta jövedelem meghatározásánál figyelembe vették:

- a becslőjárásban érvényes piaci árakat,
- a szállítási költséget,
- a gazdálkodási módot,
- a napszámberéket,
- a nagyobb fogyasztói helyektől való távolságot,
- az útviszonyokat,
- a munkaerővel való ellátottságot és
- a terület infrastrukturális ellátottságát.

A rögzített kataszteri tiszta jövedelem értékek azonban csak a vizsgált értékek változatlansága mellett igazak.

Miután a földek minőségét a század eleji terméseredmények és ráfordítások alapján állapították meg, az aranykorona-rendszert éppen emiatt érte és éri a legtöbb bírálat.

Az aranykoronának főképp a közgazdasági tartalma avult el, mert a földek minőségéhez képest a közgazdasági környezet dinamikusabban alakult át.

Ennek ellenére több szerző azt állítja, hogy az aranykorona még ma is jól mutatja a földek "tiszta jövedelmének" különbségét, ezért alkalmazható mérőszám.³

Az elmúlt időszakban megjelent számos jogszabályi rendelkezés alapult az aranykorona értéken:

a) A mezőgazdasági szövetkezet megváltással szerezte meg annak a közös használatban levő földnek a tulajdonjogát, amelynek tulajdonosa kívülálló lett. A megváltás esetén fizetendő megváltási ár – művelési ágtól függően – az 1968. évi IV. törvény hatályba lépésekor 80.- illetve 400.- Ft, majd 100.- illetve 500.- Ft volt aranykoronánként.

b) A közös használatban levő földnek tulajdonba való felajánlása esetén a térítés az a) pontban meghatározott összeg kétszerese volt aranykoronánként.

c) A földjáraadék mértéke is a közös használatba adott föld kataszteri jövedelméhez, tehát az aranykoronához igazodott.

² Szücs István: Leesett az aranykorona. Figyelő, 1992. április 9., 21. p.

³ 3. Csendes Béla-Mentényi Miklós: A földtulajdon és földhasználat reformja. Közgazdasági Szemle 1989. 7-8. sz. 939. p.

d) A mezőgazdasági szövetkezet megváltással megszerezhetette a használatában volt állami tulajdonban levő föld tulajdonjogát. A megváltási ár az aranykorona érték százszoros forintösszege volt.

e) Ugyanígy a mezőgazdasági szövetkezet felszámolásakor a szövetkezet tulajdonában lévő az a termőföld, amelynek értékesítésére, illetőleg hasznosítására nem volt lehetőség, az aranykorona érték százszoros forintösszege ellenében állami tulajdonba került.

Az aranykorona-rendszer bevezetése óta, az elmúlt száz év alatt bekövetkezett közgazdasági változásokat nem kell bővebben ecsetelni. A század eleji terméseredmények a többszörösükre nőttek, megváltoztak a korábbi piaci viszonyok, a ráfordítások, más az árrendszer és mások az árarányok is.

Az 1960 utáni években nagyarányú meliorációs, talajjavítási munkák indultak, az új öntöző rendszerek épültek ki, amelyek nagyobb régióban is megváltoztatták a talajok termékenységét, ezért megváltozott a konkrét földminőség is.

A melioráció hatására a szántóföldi növénytermesztés azokban a térségekben is meghatározóvá vált, ahol korábban más művelési ágak voltak jellemzőek. Emiatt 1979-ben minisztertanácsi határozat intézkedett arról, hogy el kell végezni a termőföld komplex (ökológiai és ökonómiai) értékelését.

A határozat szerint a földértékelést össze kell kapcsolni:

- a földvédelmi előírások érvényesítésével;
- a kisajátítási kártalanítás mértéke meghatározásával;
- illetve a mezőgazdasági nagyüzemek jövedelemszabályozásával.

A komplex értékelésből csak az ökológiai értékelés készült el, erről az 1980. évi 16. számú törvényerejű rendelet és végrehajtási rendelethez szólnak.

Az új értékelési rendszer mértékegysége a talajértékszám, illetőleg a termőhelyi értékszám: ez a leggyengébb talajoktól a legjobbakig 1–100 lehet. A talajértékszám meghatározásához mintegy 55 ezer mintateret tártak fel. Azokon országosan azonos módon talajmintákat gyűjtöttek, s ugyancsak egységes eljárással laboratóriumban határozták meg a talajnak azokat a fizikai és vegyi tulajdonságait, amelyek annak termékenységét legjobban alakítják. Így:

- Vizsgálták a talaj kémhatását. Az erősen savanyú úgynevezett hidrogéntalajoknak és az erősen lúgos, szikes talajoknak a termékenysége rosszabb.

- A termékenységet befolyásoló tényezője a talajnak a kötöttség. Így különítik el – szövetük szerint – a homok-, a könnyű vályog-, a közepes kötöttségű vályog-, a nehéz (agyagos) vályog-, az agyag- és a nehéz agyagtalajokat.

- A talajok vízgazdálkodásának fontos ismérve a nedvszívó képesség, más szóval az a tulajdonság, hogy a levegőből nedvességet szívnak magukba anélkül, hogy azzal kémiaiilag egyesülnének. Minél finomabb szemcséjű a talaj, annál nagyobb a részecskék viszonylagos felülete, tehát annál több nedvességet tudnak megkötni, s ezzel szárazabb időszakban segítik a növények vízellátását.

- Megmérték az egységnyi talajban lévő összes só mennyiségét is, azon belül a mész arányát; ezek a mérési eredmények a talajban lévő növényi tápanyagoknak, illetőleg a káros sóknak a mennyiségéről és minőségéről adnak felvilágosítást.

- A humuszt, vagyis a talajba jutott állati és növényi maradványokból származó szerves anyagok összességét szintén mérik. Ezeknek az anyagoknak igen fontos szerepük van a talaj termékenységének fenntartásában és fokozásában. De kihatnak a talaj szerkezetére, ezáltal annak víz-, levegő- és hőgazdálkodására is.

– Mindamellet megvizsgálják a talajoknak azokat a tulajdonságait is, amelyeknek az ismerete elsődlegesen fontos ahhoz, hogy a talajjavítás – a melioráció – eredményes legyen.

A felsorolt és még több más talajjellemzőből határozzák meg a talajértékszámot, amely – mint mondtuk – a legjobb talaj esetében 100. A talajértékszám azonban még nem termőhelyi értékszám. Ennek megállapításához vizsgálni kell még a domborzati viszonyokat, a lejtő meredekségét és égtájak irányában való kitétséget, a fakadó vizek jelenlétét, sík területen az időszakos vízállás időtartalmát a növények tenyészidőszakában.

Éghajlati szempontból öt klímaövezetre osztották fel az ország területét: ehhez a tenyészidőszakban és az azon kívül lehulló csapadék mennyiségét, a tenyészidőszak középhőmérsékletét, átlagos relatív páratartalmát és fagymentes időszakának hosszát vették figyelembe. Ily módon a talajérték – ha az imént említett környezeti (ökológiai) sajátosságokat is figyelembe vesszük – termőhelyi értékszámmá teljesül ki.

Az új földértékelés a szántóföldi, a gyephasznosítási, a kertészeti, a gyümölcsstermesztési és az erdő- és szőlőművelési ágban egységes rendszerben értékeli a termőhelyet. (Vagyis: annak értékszáma nem változik, ha ezen öt művelési ág egyikét egy másik művelési ág váltja fel.) A nádasokban nem a talajt, hanem a termést minősítik a szálhosszúság, a vastagság, az egyenesség, a szín és a szilárdság stb. ismérvei alapján. Ha a nádas művelési ág megváltozik valamely területen, természetesen az addigi értékszám is módosul. A halastóként hasznosított mezőgazdasági földet nem értékelték külön. A mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter a gyakorlati munka végrehajtására Földértékelési Szabályzatot adott ki, amely meghatározza az ökológiai értékeléssel kapcsolatos feladatokat.

A vizsgálatok szerint a termőhelyi értékszám és az aranykorona között szoros kapcsolat van ugyan, de korrekciókkal. A vizsgálatot az MTA által létrehozott Földértékelési Tématanács végezte, és azt állapította meg, hogy a termőhelyi értékszám kedvezőtlen aranykoronájú területeket fel-, a magas aranykoronájú földeket pedig leértékelt.

A Tématanács értékelése szerint a termőhelyi értékszám:

– alkalmas a föld termelésből történő kivonásáért fizetendő térítés megállapítására;

– a jövedelemszabályozásnál való felhasználhatóságát az dönti el, hogy a központi állami akarat csupán a földek eltérő minőségéből keletkező jövedelemtöbbletet, az un. földjára I., vagy a pótlólagos ráfordításokat is tükröző földjára II. elvonására irányul-e. A földjára I. elvonására ugyanis a termőhelyi értékszám alkalmas, a földjára II. elvonására azonban nem.

A Tématanács kapta azt a feladatot, hogy végezze el a föld ökonómiai értékelését, mégpedig úgy, hogy az ökonómiai értékelés ráépüljön az ökológiai értékelésre.

A kutatómunka összegzése illetve annak esszenciája a következő: egy adott földrészen elérhető földjövedelmet úgy számíthatjuk ki, hogy az egységnyi területre eső tiszta jövedelmet megszorozzuk a termőhelyi értékszámmal. Az így kiszámított földjövedelemből a földár pedig úgy alakítható ki, hogy a kapott földjövedelmet meghatározott százalékkal tökécsíteni kell.

Bár a Tématanács munkája már 1985-ben elkészült, bevezetésére azóta sem került sor. Ennek alapvető oka az, hogy pusztán a tiszta jövedelem tökécsítésével

földárát kapitalista körülmények között sem lehet meghatározni. Tudniillik a földár meghatározásában a földpiac keresleti-kínálati viszonyai játszanak alapvető szerepet. Ezért a Tématanács által meghatározott földár, Magyarországon sem mint földár, hanem legfeljebb mint földárbasis jöhetne szóba. Ehhez azonban a tőkésítési kulcsot úgy kell meghatározni, hogy az ne csak a racionális földhasználatot biztosítsa, hanem a földnek a védelmét is.

Mivel az ökonómiai értékelés nem vált általánosan elfogadottá, s mivel nem alakult ki a földeket minősítő más értékmutató sem, az aranykorona túlélt minden társadalmi-gazdasági változást. (Megjegyezni kívánjuk, hogy már csak hazánkban használatos ez a Monarchia-korabeli örökség.)

Az ingatlanvilvántartásra vonatkozó jogszabályi módosítás ismét elrendelte az aranykorona kötelező használatát.

A hatályos jogi szabályozás szerint az aranykoronára épülnek az alábbi legfontosabb rendelkezések:

a) A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által, az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény a kárpótlás alapjául szolgáló termőföld értékét az aranykorona alapján állapította meg úgy, hogy egy aranykoronához a termőföld esetében 1.000.- Ft-os, erdő esetében – figyelemmel annak alacsony átlagos aranykorona értékére – 4.000.- Ft-os szorzót rendelt. Ezen átalányösszegek magukban foglalták a földdel együtt elvett ültetvények értékét is. A kárpótlás összegének megállapításakor ezért nem vizsgálták azt, hogy milyen állapotban volt elvételkor a szőlő- vagy gyümölcsültetvény, erdő esetében nem voltak tekintettel a fajaj összetételére, de a vágásérettségre sem.

Mivel a kárpótlás rendszere termőföld esetében az aranykorona értékre épül, olyan okirati bizonyítékokat kellett a kárpótlási kérelemhez csatolni, amelyből az volt megállapítható, hogy az elvételkor a termőföld milyen aranykorona értéket képviselt.

A törvény két kisegítő szabályt is tartalmaz:

– amennyiben a földrészlet aranykorona adatai a korábbi okiratokból nem voltak megállapíthatóak, úgy a föld fekvése szerinti település kataszteri tiszta jövedelmi adatainak átlagos aranykorona adataival kellett számolni;

– amennyiben pedig az eredeti földet vagy annak egy részét művelés alól kivett területként illetve halastóként tartották nyilván, a kár mértékét a föld fekvése szerinti település legalacsonyabb minőségű szántó művelési ágra meghatározott aranykorona érték alapján kellett megállapítani.

A fentiek szerint meghatározott értékű kárpótlási jegyet lehet az árveréssel történő földtulajdon megszerzésénél felhasználni. A törvény szerint az árverésen a licitálásnál a föld kikiáltási ára 3.000 Ft aranykoronánként. Ha e kikiáltási áron vagy felette nincs ajánlat, akkor a licitálás lefelé is történhet. A törvény a licitálási ár maximumát nem határozza meg, de előírja, hogy a kikiáltási ár 500 Ft/aranykorona alá nem csökkenhet.

A kárpótlási törvény ugyancsak az aranykorona segítségével határozta meg azt, hogy amennyiben a szövetkezet tagjának és alkalmazottjának, az állami gazdaság dolgozójának nincs földje, úgy a szövetkezeti tagoknak 30, a szövetkezeti és állami gazdasági alkalmazottaknak 20 aranykorona értékű földet kellett juttatni személyeként.

b) Az 1992. évi II. törvény határozza meg a szövetkezetben részaránytulajdonnal bíró személyek földjei nevesítésének szabályait. Ezek szerint a részaránytulajdonosok

földjeit úgy kell kijelölni, hogy a földek kataszteri tiszta jövedelme feleljen meg a részaránytulajdonosok ingatlannyilvántartás szerint megillető összesített aranykorona értéknek.

Ugyanezen törvény akként rendelkezik, hogy amennyiben a szövetkezet közös használatában lévő földek aranykorona értéke kisajátítás, nem értékarányos földcsere, művelési ág változás vagy más ok kevesebb, mint a részaránytulajdonosokat megillető aranykorona érték, ez utóbbi aranykorona értéket és a tulajdonosonként kimutatott területnagyságot a tényleges állapotnak megfelelően tulajdonosonként arányosan csökkenteni kell. A részaránytulajdonosokat legfeljebb 2.000 Ft/aranykorona alapulvételével a szövetkezet választása szerint pénzben vagy szövetkezeti üzletrész formájában kártalanítani kell.

c) Az aranykorona az alapja a részaránytulajdon nevesítésével történő földkiadásának. Az 1993. évi II. törvény írja elő azt, hogy a részaránytulajdonosnak az általa bevitt földdel azonos értékű földet kell kérelmére kiadni. A jogszabály az azonos értékű föld fogalmát nem határozza meg. Abból a rendelkezésből, hogy a földkiadási kérelemhez csatolni kell az igazolást arról, hogy a részarány-földtulajdonost milyen jogcímen, hány aranykorona értékű föld illeti meg, továbbá az előző pontban részletezett földkijelölési eljárásból azonban következik, hogy a részarány-földtulajdonnak megfelelő föld az aranykorona összegének való megfelelést jelent.

d) Ugyancsak az aranykorona az alapja a földvédelmi járulék és a földvédelmi bírság megfizetésének.

Az 1994. évi LV. törvény határozza meg azt, hogy a termőföld és a mezőgazdasági művelés alatt álló belterületi föld más célú hasznosításáért nyolcadik minőségi osztály esetén az aranykorona érték négyezerszeres szorzatának megfelelő forintösszeget kell földvédelmi járulékként megfizetni. Ha a termőföld nyolcadik minőségi osztálynál jobb minőségű, a járulék megállapításánál a szorzót minőségi osztályonként szántó, szőlő, gyümölcsös és kert művelési ágú termőföldnél az ötödik minőségi osztályig ötezerrel, az öttől az első minőségi osztályig hétezerrel, gyeper, nádas, halastó esetén az ötödik minőségi osztályig kétezerrel, az öttől az első minőségi osztályig négyezerrel növelni kell.

Földvédelmi bírságot kell fizetni annak, aki neki felróhatóan a termőföld hasznosításával kapcsolatos kötelezettségét elmulasztja. A bírság összege a termőföld aranykorona érték ezerszeres szorzata. De az aranykoronához kapcsolódik a földvédelemhez kapcsolódó egyéb bírság összege is.

e) Aranykoronához kapcsolódik a belföldi magánszemélyek tulajdonszerzése is. A termőföldről szóló törvény a termőföld tulajdonjogának megszerzését olyan mértékben teszi lehetővé, hogy belföldi tulajdonában legfeljebb 300 hektár nagyságú, vagy hatezer aranykorona értékű termőföld legyen.

f) Korábban a föld aranykorona értéke volt az alapja a gyenge termőhelyi adottságú települések meghatározásának. A 9/1995. (IV.28.) FM. rendelet a vissza nem térítendő, egyéb bevételnek minősülő normatív támogatás igénylését köti ahhoz, hogy a földhasználó ilyen településen használja a földjét.

Látható az, hogy az aranykoronához a hatályos jogszabályok forintértéket rendelnek, ezért joggal vetődik fel az a kérdés: meghatározható-e az aranykorona segítségével a földár? De ezt megelőzően kell feltennünk azt a kérdést szükség van-e egyáltalán földár meghatározására vagy elégséges az, ha a földár a piac határozza meg.

Ezzel kapcsolatban a szerzők álláspontja egységes, szükség van földárbaázis meghatározására, mert csak így lesz megállapítható mennyit jelenthet a föld értéke a mezőgazdaság vagyonszerkezetében.

Ugyanakkor a földpiac és a földforgalom beindulása hazánkban is a jelen történéseinek része, így kialakul a piaci földár.

Mi jellemzi a földpiacot általában?

A termőföldnek mint termelési tényezőnek a piaca sajátos piac. A földnek tulajdonítható sajátosságok miatt földpiacon nem érvényesülnek tisztán a kompetitív piac jellemzői. A földpiac nagyrészt a helyi kínálati és keresleti feltételekhez igazodik. Az eladó – eladandó földjére – csupán néhány potenciális vevő figyelmét tudja felhívni.⁴ Magyarországon a földtulajdonszerzés szabályozása is gátat szab a nagyobb méretű földforgalom kialakulásának.

Sajátos a földpiac a tekintetben is, hogy a termőföld helyhez kötött, térben nem mozgatható, térbeli pozíciója általában a környezet változásának függvénye. Ez azért lényeges, mert emiatt sok esetben spekulációs céllal vásárolnak termőföldet. Egy ipari üzem létesítése, élelmiszer-feldolgozó telepítése, közlekedési út építése stb. lényegesen megváltoztathatja a földek fekvési pozícióját, ezen keresztül azok értékét is. Végső esetben földkivonásra is sor kerülhet, vagy más művelési ággá sorolják át a területeket (például belterületté), aminek értéke sokszorosa lehet az eredeti mezőgazdasági területnek.

Nagy Lajos mutat rá arra, hogy Magyarországon a rendszerváltás után legmagasabbak azok a mezőgazdasági földárak, amelyek rövid időn belül infrastrukturális földdé válhatnak. (Például autósztráda lejárók közelében nem ritkák az 5–6 mill. Ft/ha árak sem.) Magasak a jó fekvésű mezőgazdasági földek árai. A városközei, közlekedési hálózatokhoz közel fekvő földekért 500–600 ezer Ft-ot is kínálnak hektáronként. De nem olcsók azok a mezőgazdasági földek, amelyek külterületi – lakott területektől messzebb fekszenek. (Ezekért 250–300 ezer Ft-ot is megadnak hektáronként.)⁵

A sajátosságok közül hangsúlyozandó még a föld vagyonszerző képessége, amely egyszerűen annak tulajdonítható, hogy a termőföld nem amortizálódik, értékét megtartja (sőt növelheti), tartós megélhetési garanciát és bizonyos értelemben egzisztenciát jelent tulajdonosának, illetve a használójának, ezért a földet eladó vagy vásárló a legtöbb esetben a hosszabb távon kalkulálható hozadékhoz igazítja a vételárat.

A kérdés az, hogy milyen összefüggés van a föld minősége és a földár között, továbbá hatnak-e más tényezők is a földár kialakulásakor. Az eddigiekből kitűnően a földek minőségi különbözősége részben ökológiai, részben ökonómiai tényezőkkel határozható meg.

Az ökológiai adottság a talaj, az éghajlat és a domborzat, amelyeket a már korábban kifejtetteknek megfelelően a termőhelyi értékszám jól reprezentál. Az ökonómiai tényezőket Sipos Aladár–Szűcs István az alábbiak szerint csoportosítja:⁶

a) fekvés, elhelyezkedés:

– lakott területtől való távolság;

⁴ Sipos Aladár–Szűcs István: A termőföld árának meghatározása. Közgazdasági Szemle 1995. 7-8.sz. 767. és köv. p.

⁵ Nagy Lajos: A földtulajdon koncentrációja és a földpiac az EU-ban. Gazdálkodás 1995. 2.sz. 14. p.

⁶ Sipos Aladár–Szűcs István: im. 769. p.

- kiemelt településközponttól való távolság (nagyváros turisztikai központ, vásárhelyek stb.);
- élelmiszer-feldolgozó helytől való távolság;
- útsűrűség (100 hektárra jutó szilárd útburkolat);
- repülőtér, vasútállomás, hajókikötő;
- b) helyi potenciális lehetőségek:
 - öntözési lehetőség;
 - hőforrás (gázlencse, melegvíz);
 - energiavezetékhez kapcsolódás lehetősége;
- c) helyi károsító hatások:
 - mesterséges vagy természetes tereptárgy, amely, akadályozza a termelés zavartalan vitelét;
 - légszennyezés, zajártalom, vadkár;
 - természetvédelmi szempontok;
- d) távlati fejlesztési elképzelések:
 - a mezőgazdálkodás vitelére vonatkozó fejlesztések;
 - a művelésből való kivonást prognosztizáló fejlesztések (úgy mint ipari jellegű vagy az infrastruktúra fejlesztéséhez kötődő változások, illetve belterületté vagy üdülőövezetté történő várható átminősítések).

Mindebből az következik, hogy a föld minősége és a földár között igen bonyolult összefüggés található. Ugyanis a termőhelyi értékszám jól kifejezi a talajok alaptermékenységét, de kevés támpontot ad a piaci értékesíthetőségre nézve.

A földárra egyaránt hatnak az ökonómiai és az ökológiai tényezők, prioritást – a részletesen taglalt földpiaci sajátosságok miatt – egyik tényezőnek sem adhatunk, mert az egyes tényezők a piaci ár kialakulásakor esetlegesen érvényesülnek.

Az elmondottak is sejtetni engedik azt a nehézséget, ami a szakemberekre hárul akkor, amikor az ún. képzett (valószínűsíthető) földárat kell meghatározniuk. Egy ilyen lehetséges képzési módot már bemutattunk a Tématanács munkájának ismertetése kapcsán.

A közgazdasági irodalomban a földár meghatározására vonatkozó megközelítéseket lényegében az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:⁷

a) A növénytermelés hozadékának tőkésítésén alapuló módszer. Ennek alkalmazása esetén a különböző termőhelyi minőségű területeken határozzák meg 1 hektár szántóterület tiszta jövedelmét. A jövedelem számításához a fő termékek (búza, kukorica, árpa, cukorrépa, napraforgó, burgonya, zöldborsó, paradicsom, vöröshagyma, fűszerpaprika) adatait veszik figyelembe. A pontosabb eredmény elérése érdekében a számításokat a fogyasztóiár-kiegészítéssel és a forgalmi adóval korrigált áron végzik el.

A földértékelés alapjául tehát a szántóföldi növénytermelés tiszta jövedelmének az a része szolgál, amely a földnek, mint termelési tényezőnek tulajdonítható. Ezért a szántóföldi növénytermeléshez lekötött álló- és forgóeszközök, valamint az élömunka kamatigényével. E három termelési tényező határozza meg ugyanis alapvetően a tiszta jövedelem alakulását.

b) A következő megközelítés a termelési tényezők parciális hozadékának méréséből indul ki. Ez a módszer viszonylag egységes rendszerbe kapcsolja az

⁷ Sipos Aladár-Szűcs István: A mezőgazdasági termőföld komplex értékelése. Közgazdasági Szemle 1992. 12. sz. 1148. és köv. p.

ökológiai és az ökonómiai tényezőket. E számítás szerint az egy hektár szántóterület növénytermelésének megtermelt tiszta jövedelme úgy határozható meg, hogy a termőhelyi értékszámhoz, mint a földminőséget mutató mérőszámhoz, hozzá kell rendelni a bruttó állóeszközértéket, a munkaerő sűrűséget, az értékesítés helye szerinti szállítási távolságot és a piaci viszonyoknak megfelelő földrajzi helyzetet.

c) A harmadik lehetőség a helyettesítési módszerrel végzett értékelés. Ez az érték meghatározás abból a feltételezésekből indul ki, hogy kisajátított földterületen kieső termelés – meghatározott pótlólagos többletbefektetéssel – pótolható. E többletbefektetés tőkésített értéke gyakorlatilag a föld értékének (kártalanítási összegének) tekinthető, s ezért az adott egységnyi terület termelésének éves költségösszege állóeszközeinek évi kamata tőkésítve megegyezik a termeléshez szükséges föld helyettesítésére szolgáló tőke értékével.

d) A negyedik változatban a szakemberek a tiszta jövedelem (hozadék) tőkésítését végzik el. Ez a számítási mód a mikroökonómiának azt a tételét fogalmazza meg, hogy a hozadék (járadék) tőkésítése szabja meg a föld árát.

Olyan tőkésítési kamatlábat kell választani, amely reálisan értékeli a földet, mint termelési eszközt, s emellett lehetőséget ad a föld mint sajátos termelési eszköz megkülönböztetett kezelésére. A tőkésítési kamatláb becslésekor többféle kiindulási alap lehetséges, mert a tőkésítési kamatláb értelmezhető úgy is, mint a földbérlet és a földár sokévi átlagának hányadosa, de a tőkésítési kamatláb a termelőágazatok átlagos növekedési üteméből is megközelíthető. Ugyanis a betéti kamatláb hosszabb távon a termelőágazatokban kialakult átlagprofit függvénye, ugyanakkor a földtulajdonos a bérbeadás során legalább a betéti kamatlábat szeretné realizálni. Indulóban lévő földforgalom esetén szakértők ezt a módszert látják a leginkább alkalmazhatónak.

Magyarországon a szakemberek 1,5–3 százalék közötti tőkésítési kamatláb alkalmazását javasolják.

Összefoglalva: a termőhelyi pontokra kidolgozott közgazdasági értékelés, esetünkben az a) és b) variáns – különféle módszereket alkalmazva – a termőhelyi pontértékeket korrigálja közgazdasági faktorokkal.

A helyettesítési módszerrel történő számítás alkalmazása esetén lehet leginkább támaszkodni a nyilvántartásokban szereplő aranykorona értékre. Amennyiben ugyanis a szükséges pótlólagos ráfordítás összegét aranykoronára vetítjük (X forint/aranykorona) a választott tőkésítési kamatlábbal bármely földrészlet értéke meghatározható.

Egyik elméleti megoldást sem vehetjük el, vagy zárhatjuk ki végérvényesen. Sőt a lehetséges megoldások száma tovább nőtt, a Sípós–Szücs szerzőpáros újabb álláspontja szerint a valószínűsíthető földárat a földhozadék és a piaci földár jelenértékének összege adja meg.⁸

Az elmondottakra is figyelemmel összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy számított, vagy másképp az ún. valószínűsíthető földár meghatározásakor a lehető legtöbb információt kell figyelembe venni, különös tekintettel arra, hogy az elkövetkező időben sem áll majd rendelkezésre megfelelő pénzeszköz új (komplex) földértékelési rendszer kifejlesztésére.

⁸ Sípós Aladár–Szücs István: 4. pont alatt im. 773. p.

Ezért támaszkodni kell az eddigi elért hazai kutatási eredményekre, de a nemzetközi (a készülő új ingatlannyilvántartás miatt különösen a német) földértékelési tapasztalatokra is.

PÁL BOBIVOS

DIE "GOLDKRONE" UND DAS WERT DER FRUCHTBAREN ERDE

(Zusammenfassung)

Das System der Bodenbewertung nach der sog. "Goldkrone" wurde durch das Gesetz VII. vom Jahre 1887 ewingeführt. Der reine Ertrag des Bodens – anders formuliert: das netto Einkommen aus einer Bodeneinheit – ist mit diesem Parameter bestimmt woerden. Seitdem sind mehrere Versuchungen geschehen, eine neue Maßzahl zu definieren. Eine, der "Goldkronen" ähnliche, allgemein akzeptierte, neue Maß einheit wird ein Diskussionsgegenstand unter den Forschern, es gibt also immer noch keinen mneuen Maßstab.

Das sich keine neue Wertanzeige zur Qualifizierung der fruchtbaren Erde herausgebildet hat, hat die "Goldkrone" alle gesellschaftliche-wirtschaftliche Veränderungen überlebt. Die obligatorische Benutzung dieser Kategorie wird auch heutzutage von Rechtsregeln vorgeschrieben. So die Anschaffung des Bodeneigentumsrechts durch Entschädigung sowie durch Benennung des Eigentumanteils knüpft sich zur "Goldkrone": Die "Goldkrone" dient zum Grund der Zahlung des Bodenschutzbetrages und der Geldbuße vom Bodenschutz. Auch die Begrenzung des Eigentumserwerbs der einheimischen Staatsbürger, sowie die Bestimmung der Maße der Benutzung der fruchtbaren Erde bei den einheimischen natürlichen und rechtlichen Personen knüpft sich zur "Goldkrone".

Es gibt eine theoretische Annäherung, die auch die Bestimmung des Wertes der fruchtbaren Erde mit der "Goldkrone" verbindet. Der Kern dieser Theorie ist die Bestimmung des Bodenpreises durch die sog. Ersetzungsmethode. Wenn nämlich der Betrag des nachträglichen Aufwandes zur Ersetzung einer ausgefallenen Bodeneinheit auf die "Goldkrone" projiziert wird, so man kann mit Hilfe eines ausgewählten Kapitalisation-Zinssatzes das Wert irgendwelcher Bodeneinheit feststellen.

BURGERNÉ GIMES ANNA

A Csongrád megyei birtokviszonyok változása*

Összefoglalás

A megye földterületének újraelosztása közel befejeződött 1994-ben a megfelelő 1991-es és 1992-es törvények szerint. A föld majdnem teljesen egészében magántulajdonba került, a földhasználat azonban vegyes maradt. A megye mezőgazdasági területének kb. 50 %-át művelik egyénileg, saját tulajdonban lévő, vagy bérelt földön. A szövetkezetek a földterületnek mintegy 32 %-át használják, és 18 %-át a különböző vállalatok és társaságok (RT-k, KFT-k, stb.), amelyek részben a korábbi termelőszövetkezetekből, részben az állami gazdaságokból alakultak.

A földterület 50 %-án gazdálkodó egyének főként a megye homokos részén termelnek. Többnyire öregek és nehezen élnek meg. Néhány dinamikus vállalkozó jobban boldogul, elsősorban zöldséget és gyümölcsöt termesztve. A szövetkezetek főként a megye jobb talajjal rendelkező területein éltek túl a változásokat, tagjaik részben a közös, részben a korábbi háztájinál valamivel nagyobb földön gazdálkodnak. Magántevékenységük egy részét még mindig a szövetkezetek integrálják. Néhány szövetkezet eredményesen gazdálkodik, többnyire azok, amelyek korábban is erősek voltak, sokan közülük azonban éppen csak hogy léteznek. Jó néhány most kerül felszámolásra, vagy végelszámolás alá.

Az elmúlt évek mezőgazdasági átalakulását, rosszabbodó feltételek mellett csökkenő termelés kísérte.

Csongrád megye mezőgazdasága

Csongrád megye az Alföld déli részén fekszik. Évi középhőmérséklete 11,2 C°. Az országban itt emelkedik legkorábban 10 C° fölé a napi középhőmérséklet (április 5 és 10 között) és itt süllyed legkésőbb az alá (október 20 és 25 között). A nyár tartós és forró. 32 olyan napra lehet számítani, amikor a hőmérséklet maximuma 30 C° fölé emelkedik és átlagban 89 napon át éri el a maximum 25 C°-t. A tenyészidő itt a leghosszabb az országban. A tél viszonylag enyhe. A napsütéses órák száma a legtöbb

* Köszönetemet fejezem ki az OTKA-nak és az OKTK-nak a cikkel kapcsolatos kutatás támogatásáért, továbbá azoknak a Csongrád megyei szervek munkatársainak, és szövetkezeti, társasági elnököknek, akik információt nyújtottak.

az országban: 2.100. Az éghajlat kontinentális jellegű, nagy a napi és évi hőingadozás. Gyakori az aszály és a tavaszi fagy. A megye az ország legszárazabb területeihez tartozik.

Talajai három nagy egységre oszthatók: 1. Duna–Tisza közti Hátság keleti lejtője a megye nyugati részén. Itt főként homokon kialakult talajok vannak. 2. Az Alsó Tisza-völgy. A területet zömmel réti talajok borítják. 3. A Békés–Csanádi löszös felszín nyugati része. A megye keleti részén a löszön kialakult csernozjom a fő talajtípus (Andó, 1983).

Az Alsó-Tisza vidék Magyarország gazdag hévízkészletéből jelentős aránnyal rendelkezik, az országos készlet kb. 1/5-ével. A feltárt hévízkutak felét a mezőgazdaságban hasznosítják. Az üvegházakat majdnem teljes egészében, a fűtött fóliasátrakat nagyobb részben termálvízzel fűtik. Az üvegházi terület jelenleg 90 ha, a fóliasátrak területe 1.200 ha a megyében, ez az országos területnek mintegy 50 és 40 %-a megfelelően (Csongrád megyei F.M. Hivatal tájékoztatása).

A megye mezőgazdaságának története

A felszabadulás előtt a természeti tájak szerint különböztek a birtokviszonyok. A Duna–Tisza közén a török megszállás után az elnéptelenedett homokos füves pusztás terület és a városok határán (Szeged, Kecskemét), a városoktól két-három mérföldnyire jött létre a szállások vagy tanyaföldek övezete, amelyet a pusztai legelők övezete követett, amelyen főként rideg marhát tartottak. Kezdetben a szállások állattenyésztésre szolgáltak, később gazdáik vagy bérlők rátértek a földművelésre, majd a XVIII. század utolsó harmadában a dohány és gyapjú iránti kereslet növekedésével a dohánykertészetre és a juhtartásra. Megjelent a merinó juh és a napóleoni háborúk alatt kiterjedté vált a sertéshizlalás. A XVIII. század második és a XIX. század első felében kialakult a paprika- és zöldségtermelés. A szegedi szállások körül a feketeföld és a homok határán létrejöttek a szőlő övezetek, "szőlőhegyek" és kibontakozott a homok gyümölcs kultúrája is.

Hódmezővásárhelyen és Szentesen az 1850-es évek elején, Makón 1861–62-ben osztották fel a közlegelőket a volt telkes jobbágyoknak és a házas zselléreknek, illetve utódaiknak. Szeged város a felosztás helyett 1852-ben 10 ezer hold pusztának tíz esztendőre szőlő bérbeadását választotta. A bérletek a későbbiekben megújultak vagy gazdát cseréltek. A közlegelők bérbeadásához más földek is járultak. Szeged város 1770-ben nagyobb összeget kölcsönzött a kincstárnak. Ennek fejében zálogba kapta a szőregi uradalmat (Szőreg, Újszeged, Szentiván faluk és Gyála, Rábé, Térvár puszták). A Tisza szabályozása és a kiöntéses területek ármentesítése további hatalmas területeket szabadított fel a mezőgazdasági művelés számára. Szeged birtokainak egy részét kicserélte és eladta, más részét bérbeadta. A XIX. század végén 141.775 kh-al rendelkezett. Hosszú lejáratú bérletei (10-25-30 évesek) kiterjesztették a kisüzemi gazdálkodást és a tanyásodást. Az ármentesített öntéstalajok Újszegeden kiváló paprika és zöldségtermő területek lettek. Mivel a haszonbért évente kétszer pénzben kellett fizetni, a bérlők ártermelésre kényszerültek (Szántó, Juhász, 1985).

A Duna–Tisza-köz és a Tisza–Maros-szög a törpe és kisbirtokosok illetve bérlők hazájává vált.

Bár Hódmezővásárhely, Makó és Szentés határára is jellemző volt a tanyásodás, ez a vidék inkább vált nagybirtokos területté. 1895-ben a Tisza jobb partján a földterület 40 %-a volt az 1.000 kh-nál nagyobb birtokosok kezén, a Duna-Tisza közén 26, a Tisza-Maros szögén ugyancsak 26 %-a. A 100 holdon aluli gazdaságok földterülete a Duna-Tisza közén 53 %, a Tisza-Maros szögében 62 % volt. A Duna-Tisza közén magas volt a 100–500 kh-s paraszt- és dzsenti birtokok aránya is (15 %, míg a Tisza jobb partján 9 %). Ugyanakkor igen nagy volt az 5 kh-n aluli kisbirtokok száma (az 1895. évi országos mezőgazdasági összeírás alapján idézi Gunst, 1970.) A kisbirtokosok megélhetésük érdekében intenzív paprika- és zöldség-, Makó környékén pedig hagyma termesztésre kényszerültek.

A nagybirtokok főként a Tiszán túli öntéstalajokon és feketeföldeken gazdálkodtak.

A kollektivizálás

A tanyás település – főként a Duna-Tisza közén – a mezőgazdaság kollektivizálása után is megmaradt. A 80-as évek közepén Csongrád megye népességének közel 1/6-a, a falvak népességének közel 1/3-a élt tanyán (Rudl, 1985). A központi szocialista gazdaságirányítás kezdetben erősen tanyaellenes volt, a tanyák lakóit falvakba és városokba kívánta költöztetni.

A 70-es évek közepétől, végétől megváltozott a gazdaságirányítás szemlélete a tanyákkal szemben. A népesség falvakba és városokba tömörítésének koncepcióját, a nyugatihoz hasonlóan, nálunk is a szabadabb és egészségesebb életmód pártolása kezdte felváltani. Ezt alátámasztotta a tanyák infrastrukturális (víz-, villany-) ellátásának javulása és a gépkocsik számának növekedése. A kistermelés szükségességének és lehetőségének elismerése, a lakóhelyi funkció mellett újjáélesztette a tanyák gazdasági funkcióját is. A Duna-Tisza közén a tanyák belterjes művelésre tértek át, növelték a gyümölcsös-, zöldség-, szőlő- és fólia területet a szántó rovására. Újra foglalkozni kezdtek a dohány-termesztéssel is. A népesség korösszetétele határozott javulást mutatott, nőtt a fiatalabb korosztályok aránya. Új, modern lakó- és gazdasági épületek épültek. A 80-as évektől gyakorlatilag nem korlátozták a háztáji föld mértékét. Míg a tiszántúli területek termelészövetkezeteinek nagy részében a háztáji területet vagy évente újraosztották vagy pénzben fizették ki az ún. eszmei háztáji részesedést, addig a Duna-Tisza-közi tanyások többnyire állandó háztáji földdel rendelkeztek. Ehhez gyakran még földet is béreltek a tsz-ektől. Bár földművelésük és állattenyésztésük a kis, 1–2 ha-os földterületükön önállósodott, az mégis erősen függött a közös gazdaságtól. A szántóföldi művelés gépi munkáit rendszerint a tsz végezte, műtrágyával, szaporítóanyaggal, tenyészanyaggal ő látta el a kisgazdaságokat, agronómusai nyújtották a termelési tanácsokat és a kistermelői árak nagy részét a tsz vásárolta fel és értékesítette.

A Duna-Tisza közti homokos területeken volt a specializált (zöldség, szőlő, gyümölcs) szakszövetkezetek többsége is. A szakszövetkezetek csak kis közösen művelt földterülettel rendelkeztek, a termelés nagyjából egyénileg történt.

A Tiszántúl tanyái a Duna-Tisza közivel ellentétes fejlődést mutattak. A termelés sem a növénytermesztésben, sem az állattenyésztésben nem vált intenzívvé. Jövedelmük messze elmaradt a Duna-Tisza köziekétől. A távolabbi tanyák lakói közül

sokan költöztek be a falvakba, városokba, a tanyán maradók előregedtek, kihaltak. A városok környékén a tanya lakóhely-funkciója került előtérbe a gazdasági funkcióval szemben és a tanyaiak a tsz-k által integrált kistermelésbe nem kapcsolódtak be sem jobban, sem kevésbé, mint más tsz tagok. A fejlődés különbözőségében valószínűleg szerepet játszott az, hogy a jobb földeken gazdálkodó tsz-ek magasabb jövedelmet tudtak biztosítani tagjaiknak a közösből, mint a gyengébbeken gazdálkodók, továbbá, hogy az egyéni termeltetést – földiák bérbeadása családoknak, baromfitelek bérbeadása csoportoknak, stb. – előbbiek részben a közös gazdaságon belül szervezték meg.

A birtokviszonyok alakulása az 1990-es rendszerváltozás után

Feltételezhető, hogy a felszabadulás előtti és utáni történelmi utak különbségei a megye különböző tájain lényeges mértékben befolyásolták a rendszerváltozás utáni mezőgazdasági átalakulást. A Duna–Tisza közti homokvidék termelőszövetkezetei és szakszövetkezetei nagyobb részben szétestek, a Tiszamenti és Tiszántúli jobb földeken gazdálkodók pedig így vagy úgy, jobbára együtt maradtak. A széteséshez a múlt századra visszanyúló hagyományokon kívül valószínűleg egyéb tényezők is hozzájárultak. Számba jöhetett az is, hogy a tanyaiak rendelkeztek gazdasági épületekkel, hellyel az állattartáshoz, bizonyos eszközökkel (bár géppel ők is kevés), igásállatokkal, míg a Tiszántúliak alig. A sűrűn lakott falvakban, kis városokban mód sem volt majorok létrehozására. A Duna–Tisza közti homokos területeken a tsz-földek kb. 70 %-a nevesítve maradt, szemben a kb. 1/3-os országos átlaggal. A tsz-vezetők viselkedése is különböző volt. Míg a jobb földeken gazdálkodó vezetők többnyire a nehezedő körülmények között is igyekeztek összetartani gazdaságukat, addig a kedvezőtlen adottságú tsz-ek vezetői közül sokan reménytelennek látták a jövőt a kedvezőtlen adottságú nagygazdaságoknak nyújtott ártámogatások megszünte miatt (Burger, 1995).

1994 június végéig Csongrád megyében a kárpótlásra kijelölt szövetkezeti földek (Törvények) mintegy 80 %-át vették igénybe. Az állami gazdaságokban 700 ha földet jelöltek ki kárpótlásra, ez azonban valószínűleg nem fogja kielégíteni az összes igényt. A városoktól, közlekedéstől távol eső területeken a felajánlott földek egy részét nem kérték ki, a könnyen megközelíthető területeken ugyanakkor kevésnek mutatkozott a föld. A kezdeti földárveréseken, amikor még kevesen rendelkeztek kárpótlási jeggyel, nemigen haladta meg a licit-ár az 500 Ft/AK-t, a későbbiekben azonban, ahogy fogyott a föld a városok környékén, olykor több tízezer forintba emelkedtek az árak. Az olcsó 500 Ft/AK licit-ár lehetővé tette, hogy sokan nagyobb földet vásároljanak eredeti tulajdonuknál, ezzel fokozva a földszűkét.

A 117 ezer hektáros részarány földalap közel 81 ezer tulajdonos között oszlott meg, egy tulajdonosra átlag 1,5 hektár jutott. További 31 ezer ember kapott egy-egy hektárnyi földet a tsz-ek tagi-alkalmazotti földalapjából. Legnagyobb átlagos földterülettel az árveréseken elkelt 143 ezer hektár 29 ezer tulajdonosa rendelkezik, közel 5 ha-al (Pálfalvy, 1994).

A birtokelaprózódáshoz hozzájárul, hogy a kimért földek jelentős része sokszor egymástól távol eső tagokban található. Ez megnehezíti a földművelést és akadály a gépi munkának. A részaránytulajdonok szétszórtságának problémáját az is súlyosbítja,

hogy nagy részük helyét még ki sem jelölték. 1994-ben a kárpótlással és részarány nevesítéssel kapott földeknek csupán 10 %-át jegyezte be telekkönyvbe a csongrádi földhivatal. Mindennek következtében a földek jelentős részének ismeretlen a tulajdonosa. A tulajdoni problémákat tetézi, hogy az árveréseken nem csak az eredeti tulajdonosok árvereztek, hanem mások is, utóbbiakról összevásárolt utalványokkal és azok meghatalmazásával. A már elárverezett földek vételére is több "zsebszerződést" kötöttek. A tényleges földkoncentráció, tehát nagyobb volt az adatok által kimutatottnál, de hogy mekkora, az csak a végleges földkijelölések, a hároméves eladási korlátozások megszűnése, és a telekkönyvi bejegyzések után fog kiderülni. Az egyéni művelésben lévő földek egy részét tovább gyarapítják vásárlással és bérlettel. A megyében jó néhány 30–100 ha-os birtokkal rendelkező egyéni gazdálkodó ismert.

A tulajdoni bizonytalanságot fokozza, hogy a részaránytulajdoni kijelölések miatt még számos fellebbezés és peres ügy van folyamatban. Különösen a tanyák körüli földek érintettek. Ezeket az eredeti tulajdonosokon kívül sokszor mások is kérték, és előfordult, hogy a földkijelölő bizottságok különböző okokból (pl. mert a korábbi kérelmezőket részesítették előnyben) azt részben vagy egészben nem a tanyatulajdonosoknak ítélték. Az alacsony vételi árak miatt a tanyák körüli földigény is nagyobb volt, mint amekkora föld rendelkezésre állt.

Az új földtulajdonosok nagy része a volt földhasználónak, a szövetkezeteknek vagy gazdasági társaságoknak adja bérbe a földjét. A bérleti díj többnyire megegyezik a korábbi tsz tag részaránytulajdonosok földjáradékával, a 15–20 kg mindenkori búza árral AK-ként, de a szövetkezetek helyzetétől, és a föld iránti kereslet-kínálattól, továbbá attól függően, hogy szövetkezeti dolgozó vagy külsőkapja a bért 0-tól 37 kg búzáig terjedhet AK-ként. A megyei KSH közlése szerint 1994-ben a szövetkezetek és társaságok által használt egy ha bérleti díja átlagban 3.702 Ft volt. A magántermelők ennél magasabb bérleti díjat, hektáronként 6.262 Ft-ot fizettek. Más értesülések szerint 1 ha föld adásvételi ára a magánforgalomban 700–1.000 Ft AK-ként a megyében.

Az egyénileg használt föld kereken 170 ezer ha (lásd az 1. sz. táblázatot), a megye összes, 337 ezer ha mezőgazdasági földterületének 50 %-a. Az országos átlag 1994-ben 42 % volt. A magánhasználatban lévő föld jelentős része kis parcella, magában foglalja a hétvégi hobbi kertektől kezdve, a szövetkezeti tagok korábbi háztáji helyettesítő kis magángazdaságait is. A legújabb összeírás szerint a megyei magángazdaságokban a 150 ezer munkát végzőből 5.982 a főfoglalkozású gazdálkodó, azaz nem egészen 4 %. Az adatot valószínűsíti, hogy 4.587-en rendelkeznek kéttengelyes traktorral. Országosan a 3.064.639 munkát végző kistermelőből 50.910 a főfoglalkozású, azaz 1,7 %, és a traktorral rendelkezők száma 58.433 (Tájékoztató, 1994).

**A Csongrád megyei mezőgazdasági terület használatának megoszlása
1994. V. 31-én**

	Hektár	Százalék
Összesen	337.163	100
Vállalatok és gazdasági társaságok	59.650	17,7
Szövetkezetek	107.819	32,0
Egyéb szervezetek és gazdálkodók	169.694	50,3
Ebből: egyéni mg-i vállalkozók ^x	613	0,2
önálló és lakossági gazdálkodók	169.081	50,1

^x Vállalkozóként bejelentkezettek
Forrás: Csongrád Megyei KSH közlése.

A szövetkezetek a megyei földterület 32 %-át használják, az állami gazdaságok és az állami gazdaságokból és szövetkezetekből alakult vállalatok és gazdasági társaságok 18 %-át. 1989-ben 70 %-os volt a szövetkezetek mezőgazdasági földhasználata, az állami vállalatoké 12 % és az egyénileg használt föld 18 % (ebből 6 % a háztáji és illetményföld), a jelenlegi 50 %-al szemben. A magángazdálkodók 6638 ha erdőterülettel is rendelkeznek a mintegy 170 ezer ha-os mezőgazdasági területen kívül. 1989-ben erdőterületük gyakorlatilag nem volt.

A termőterületből mintegy 100 ezer ha a homokos föld. A magángazdálkodás utóbbin vált kiterjedté.

A termelés alakulása

Érdemes összehasonlítani a művelési ágak megoszlását a korábbival (lásd a 2. sz. táblázatot).

2. sz. táblázat

A művelési ágak megoszlása Csongrád megyében százalékban

	1989		1994	
	Összes	Egyéni	Összes	Egyéni
Szántó	76,6	67,1	79,6	77,7
Gyümölcs	1,2	3,4	1,2	2,0
Szőlő	1,9	3,8	1,5	2,5
Gyep	17,6	12,8	17,2	16,9

Az egyéni gazdálkodók összes mezőgazdasági területéből 67 % volt a szántó 1989-ben. Ez 1994-re 78 %-ra növekedett. Az egyéni gyümölcsös részaránya 3,4 %-ról 2 %-ra, a szőlőé 3,8 %-ról 2,5 %-ra csökkent. A gazdálkodás tehát extenzívebbé vált. A korábbinál jobban előtérbe került a gabona – búza és rozs – termelése alacsony hozamokkal. Az új egyéni gazdák, de a megnövekedett magángazdasággal bíró szövetkezeti tagok sem rendelkeznek elegendő géppel és munkaerővel az intenzív gazdálkodáshoz. Az egyéni gazdák jelentős része öreg. A műveléshez nyújtott korábbi termelőszövetkezeti gépi, műtrágya, stb. segítség megszűnt vagy erősen csökkent. Különösen ez a helyzet a Duna–Tisza közén, ahol alig maradt olyan tsz, amely szolgáltatást végezne.

Az egyéni gyümölcsös terület abszolút mértékben 2.260 ha-ról 3.294 ha-ra nőtt és a szőlő 2.260 ha-ról 4.390 ha-ra, de ez nem pótolta az állami gazdaságok és tsz-ek gyümölcs és szőlő területének csökkenését. A növekedés egy része is látszólagos, mert a tsz-ekből kivitt szőlők, gyümölcsösök közül sokat elhanyagolnak, nem művelik. A Csongrád megyei FM hivatal szerint a KSH által nyilvántartott szőlőterületnek kb. csak a fele gondozott.

A megye összes gyümölcsös területe 4.140 ha-ról 3.863 ha-ra, szőlőterülete 6.512 ha-ról 5.240 ha-ra esett vissza 1989 és 1994 között. Nőtt ugyanakkor a szántó 265 ezer ha-ról 268 ezer ha-ra, viszont az összes gabona mennyisége a megyében a 80-as évek 750-800 ezer tonnájáról 510 ezer tonnára csökkent (lásd a 3. sz. táblázatot). Az összes zöldség tömege a 80-as évek 200–250 ezer tonnájáról 150–160 ezer tonnára, a paradicsomé 55–75 ezer t-ről 10 ezer t alá süllyedt.

3. sz. táblázat

Növénytermelés Csongrád megyében 1000 t-ban

	80-as évek	1994
Gabona	750–800	510
Zöldség	200–250	150
Paradicsom	55–75	10

A termelés csökkenéséhez a termelési nehézségeken kívül a piacok szűkülése is hozzájárult. A korábbi állami és szövetkezeti zöldség-gyümölcs kereskedelem helyébe nem lépett magán nagykereskedelem, a szegedi és kecskeméti konzervgyárak zöldség- és gyümölcsfeldolgozása megszűnt és felszámolták a Délalföldi Pincegazdaságot.

Az állatállományban még nagyobb volt a visszaesés (lásd a 4. sz. táblázatot Csongrád megye Statisztikai Évkönyve 1990, és a Csongrád megyei Földművelési Hivatal által közölt adatok alapján).

Állatállomány Csongrád megyében 1.000 db-ban

	1988		1994	
	Összes	Egyéni	Összes	Egyéni
Szarvasmarha	97,7	28,2	44,5	12,4
Sertés	618,0	307,0	328,0	124,0

A sok rossz között jó jel, hogy a fólia terület dinamikusan nő az utóbbi években, elsősorban Szeged és Sentes környékén, tehát az idényen kívüli zöldségek termelése is.

Következtetések

Konklúziót nemigen lehet levonni. A régi prosperáló mezőgazdaságot visszaállítani nem lehet, a kívánt új, a farmergazdálkodás nem született meg, és nincs is születőben. Bár az egyéni gazdálkodás aránya nagy, a mezőgazdasági terület 50 százaléka a megyében, de a gazdálkodóknak csak 4–5 százaléka tekinthető főfoglalkozású magángazdálkodónak, – zömmel gyenge felszereléssel –. A többiek nem sokban különböznek a régi "kistermelők"-től, akik jövedelem-kiegészítés céljából gazdálkodtak kis parcellájukon. Ma a parcella valamivel nagyobb lett, de a jövedelem alig. Viszont sokaknak – más kereső tevékenységtől elesve –, abból kell megélniük. Az öregek csekély nyugdíjukat is csak azzal egészíthetik ki, mivel a szövetkezetektől már alig várhatnak segítséget.

A megmaradt szövetkezeteken és közös vállalkozásokon az segítene, ha stabilizálnák helyzetük. A költségvetés állapotát ismerve, a jelenleginél sokkal több pénzügyi támogatásra nemigen lehet számítani. Meg lehetne viszont gyorsítani a még hátralévő kárpótlási ügyeket, földkijelöléseket, befejezni a földkimérést, regisztrálást, tagosítani kellene, felszabadítani a földforgalmat, lehetővé tenni a szövetkezetek számára is a föld- és tulajdon szerzést. Mindez megkönnyítené megkapaszkodásukat és a fejlődést azok számára, amelyek fejleszteni tudnak.

A homoki gazdálkodókon nehezebb pénz nélkül segíteni. Régóta köztudott, hogy a homok nem való szántóföldi növénytermelésre. A költségek nagyok, a hozamok kicsik, a termelés csak nagyarányú támogatással fizetődik ki. Ilyen volt régen a kedvezőtlen adottságú területek támogatása. Ma a szántóföldi növénytermelés – a hektáronkénti 8–10 q-ás búza és 5–6 q-ás rozs hozamokkal – nem hogy szűkülne, de bővül. Érthető, hogy a szegény magángazdálkodóknak megnövekedett földjükön nincs esélyük másra, mint a gabona jól-rosszul történő elvetésére és learatására.

A területen erdősíteni kellene. Emellett újra gyümölcsfákat és szőlőt telepíteni. A gyümölcsösöket és szőlőket elhanyagolták, kivágták, mert nem volt, aki művelje őket. A pusztulás szükségességét közzgazdasági érvekkel is alátámasztottak: a

gyümölcsnek nincsen piaca, a borból csak a hegyvidéki borokra van szükség. Az alma ára ma már vetekszik az import vámmal terhelt déli gyümölcseivel. A borból is kezd hiány mutatkozni. A sivatagosodás csak erdő-, gyümölcs- és szőlőtelepítéssel állítható meg. Ez környezeti és nemzeti érdek. Nem rendelhető alá a napi, piaci keresletnek és kínálatnak. Ehhez kellene állami telepítési terv és segítség mind a magántermelők, mind a még meglévő nagygazdaságok számára.

HIVATKOZÁSOK

- Andó, M. 1983: Természetföldrajzi Környezet. In: Csongrád Megye Gazdasági Földrajza (Szerk. Krajók, Gy.) Szeged.
- Burger, A. 1995: Changes of Farm Structure in Hungary. A Case Study of County Csongrád. Proceedings of the 41st EAAE Seminar on "Challenge and Strategies for Re-establishing East-Central European Agricultures" Gödöllő, pp. 63-68.
- Gunst, P. 1970: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Juhász, A. 1985: Szeged város agrárpolitikája és annak következményei 1850 és 1914 között; Rudl, J. 1985: A mezőgazdaság termelési szerkezetének átalakulása Csongrád megye tanyavilágában; Szántó, I. 1985: A mezőgazdasági termelés fejlődése Szegeden (1790-1848). In: Agrárgazdaság, agrártársadalom, agrárpolitika (Szerk. Hegyi, A.) Szeged.
- Pálfalvy, Zs. 1994: Földtulajdon és földhasználat. Új kisbirtokrendszer alakul. Délmagyarország szept. 21. Gazdasági Melléklet III. és Megyei Statisztika.
- Tájékoztató az 1994 évi mezőgazdasági gazdaságszerkezet összeírás előzetes eredményeiről 1995 január, KSH, Budapest.
- Törvények, 1991, 1992: Az 1991 évi XXV. első kárpótlási törvény (Magyar Közlöny 1991. 77 sz.). Az 1992 évi XXIV. második, az 1992. évi XXXII. harmadik, az 1992 évi II. negyedik kárpótlási törvények. A szövetkezetekről szóló 1992 évi I. törvény és az átmeneti szabályokról szóló 1992 évi II. törvény (Magyar Közlöny 1992. 6 sz.).

ANNA BURGER

CHANGES OF LAND-OWNERSHIP IN COUNTY CSONGRÁD

(Summary)

The redistribution of land area in County Csongrád was almost accomplished in 1994 according to the corresponding laws of 1991 and 1992. Rights of disposal over the lands which remained in the name of cooperative members and used by the cooperatives have been reestablished. The 117000 ha land assigned for this purpose are shared now by 81000 owners owning 1.5 ha in average. 31000 cooperative members and employees, owning earlier no land at all, received about 1 ha each. Those who were compensated by compensation bonds bought on auctions 143000 ha land. Each of the 29000 new owners of this category owns 5 ha in average. There are owners

however, who succeeded to buy much bigger land properties either on their own rights or buying up the bonds of some compensated people. Few land property is marked and cadastered up to now.

Many new owners left their land in the cooperatives, bidding low rents for their use, equalling the market price of 300 – 800 kg wheat per ha.

While land ownership became private, land use not quite so. 50 percent of the county's agricultural land area is individually cultivated on owned and rented land. Production cooperatives use about 32 percent of the land and cca 18 percent the different enterprises and corporations (share holdings, LTD-s, etc.) organized partly from the former production cooperatives, partly from State farms.

The share of individual farming exceeds the 43 percent country average. There are more full-time farmers in Csongrád. They farm mainly on the sandy part of the county as they did earlier. Most of them are old aged and hardly surviving. Cooperatives farm farther on better soils however, their members have bigger household farms (now privately owned) than earlier. Some cooperatives do well, generally those which were earlier strong but many are just surviving or going into bankruptcy.

Agricultural property restructuring was accompanied by worsening conditions of production.

Az abszolút földjáradék modellezése Cobb-Douglas típusú termelési függvénnyel

I. Terminológiai problémák

1. A Samuelson–Nordhaus-féle járadékfogalom

Mielőtt elmerülnék a földjáradék elméleti kérdéseiben, mindenképp előtérbe kell hozni magát a fogalmat. Az általam ismert nem túl nagy irodalomban is többféle megközelítés van.

Eltérések vannak magának a *járadéknak* a definiálásában is.

A Samuelson–Nordhaus-féle tankönyvben a következőket olvashatjuk: "Mindazonáltal elfogadhatjuk a földkínálat jellemző vonásaként, hogy teljesen kötött. Fejtegetéseinket hagyományos módon a természet egy olyan eredeti és kimeríthetetlen ajándékára korlátozhatjuk, amelynek az összkínálata a dolog természeténél fogva állandó, vagyis teljesen rugalmatlan. Az ilyen tényező árát nevezték a múlt századi klasszikus közgazdászok *járadéknak* vagy néha *tiszta gazdasági járadéknak*.

A közgazdászoknak a járadékról (rent) adott definíciója különbözik a szokásos szóhasználatától, amelyben a bérleti díj (rent) az a pénzösszeg, amelyet valamilyen dolognak – egy háznak, egy teherautónak és így tovább – egy bizonyos időn át való használatáért fizetnek. Az V. rész hátralévő részében a járadék (rent) kifejezést olyan tényező árának a megjelölésére használjuk, amelynek kínálata állandó, vagyis teljesen rugalmatlan, a bérleti díj (rental) kifejezést pedig bármely tényező egy bizonyos időn át való igénybevételeért kifizetett pénzösszeg megjelölésére."¹

E járadék-fogalom tehát a speciális kínálati tulajdonságokkal rendelkező t.i. teljesen rugalmatlan – termelési tényező *teljes jövedelmét* tekinti járadéknak. (Természetesen megkülönböztetve a földanyagot és a földtőkét, s így a teljes bérleti díjnak csak a földanyaghoz kapcsolható része minősíthető járadéknak.)

Samuelson annyira következetes e kategória alkalmazásában, hogy a nem tanulható (így befektetésekkel nem szaporítható) emberi képességekkel élvezett jövedelmet is járadéknak nevezi. Néhány sportoló, művész és tudós világsztár felsorolása után azt írja: "Ezek a rendkívül tehetséges emberek olyan különleges szakértelemmel rendelkeznek, amelyet napjaink gazdaságában nagyra értékelnek és jól megfizetnek. Speciális területükön kívül talán csak a tizedét keresnek a jelenlegi jövedelmüknek. E határok között továbbá a kínálati görbéjük esetleg csaknem teljesen

¹ P.A. Samuelson – W.D. Nordhaus: *Közgazdaságtan*. II. KJK, Bp., 1987. 851. p.

rugalmatlan, nem befolyásolják a bérek. A közgazdászok az ilyen béreknek a más foglalkozási ágakban megszerezhető legjobb jövedelem feletti többletét tiszta gazdasági járadéknak nevezik, logikailag tehát ugyanolyan járadéknak, mint amilyen az állandó földterületnek az előző fejezetben elemzett járadéka."² A nem versenyző képességre, az "őstehetségre" jutó teljes jövedelem tehát járadék.

2. Buchanan járadékfogalma

Ettől eltérő járadék-fogalmat találunk J. M. Buchanan Nobel-díjas közgazdász nemrég magyarul is megjelent tanulmánykötetében. A következőket írja a járadékról: "A kifejezés nem annak a földbirtokosnak a magatartását jelöli, aki földje után járadékot szed. Jobb, ha a járadék szónak ezt a köznapi értelmét a közgazdaságtan közhasználatban levő tankönyvekben található definícióját vezetjük be. Eszerint a járadék egy erőforrás tulajdonosának kifizetett összeg ama része (kiemelés tőlem Cz. L.), amely meghaladja az erőforrás alternatív hasznosítása esetén realizálható értéket. A járadék a lehetőségköltséget, az opportunity costot meghaladó bevétel. Bizonyos értelemben ez az allokáció szempontjából szükségtelen kifizetés, amire nincs szükség ahhoz, hogy az erőforrást az adott alkalmazási területre lehessen vonzani."³

Buchanan itt tulajdonképpen a normál profitot meghaladó jövedelmet, szokásosan gazdasági profitnak nevezett bevételt nevezi járadéknak. Ezt igazolják következő sorai is:

"A leírt folyamatban a járadék két sajátos tulajdonsága érdemel külön említést. Először is: a piaci rendszerekben minden járadék elkopik, szertefoszlik, ahogy az időbeli alkalmazkodásokra sor kerül. Ha bármely vállalkozó, erőforrás-tulajdonos költséget meghaladó bevételhez jut, az a járadékra-profitra törekvőket azonos vagy nagyon hasonló alkalmazásra ösztönzi. A piaci alkalmazkodás elvi egyensúlyi állapotában a gazdasági járadék megszűnik, és minden erőforrás-tulajdonos – az is, aki vállalkozói képességekkel rendelkezik – piaci versenyben kialakult profitját realizál. Másodszor: a dinamikus alkalmazkodási folyamatban, amely természetesen sohasem éri el a modellbeli elvi egyensúlyt, a gazdasági járadék éppúgy lehet negatív, mint pozitív. Elképzelhető, hogy az előrejelzéseikben csalatkozó vagy látszólagos, de nem realizálódó lehetőségekhez túlbuzgóan alkalmazkodó erőforrás-tulajdonosok és vállalkozók a lehetőségköltségnél kisebb jövedelemre tesznek szert. A negatív járadéknak vagy veszteségnek ez a lehetősége szimmetrikussá teszi az alkalmazkodás folyamatát, és természetesen felgyorsítja az erőforrások átcsoportosítását."⁴

A két járadékfogalom közötti lényeges eltérések:

a) Az elsőnél a járadék alatt termelési tényezők teljes jövedelme, a másodiknál teljes jövedelmük egy része.

b) Az elsőnél a járadék csak a rugalmatlan kínálatú tényezők jövedelme, a másodiknál bármely tényező tulajdonosa (még a tulajdon nélküli vállalkozó is) hozzájuthat járadékhoz.

² P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus: Közgazdaságtan. II. KJK, Bp., 1987. 875. p.

³ J. M. Buchanan: Piac, állam, alkotmányosság. KJK, Bp., 1992. 71. p.

⁴ J. M. Buchanan: Piac, állam, alkotmányosság. KJK, Bp., 1992. 73. p.

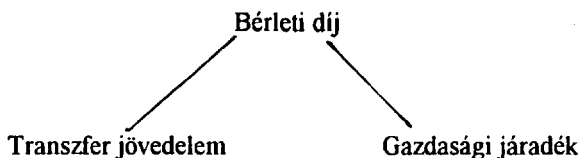
3. Szintézis

Ebben a terminológiai zűrzavárban a Budapesti Közgazdasági Egyetem Mikroökonómia tankönyve megpróbál rendet rakni.⁵

A *bérleti díj* – mint legáltalánosabb fogalom – definiálásával kezd. Bérleti díj (rent, rental) kölcsönzött inputtényezők díja adott időegységre. A köznapi szóhasználatban is bérleti díjnak nevezzük azt az összeget, amelyet egy ház, egy autó, egy földterület vagy egyéb jóságok kölcsönvételeért fizetni kell. Közgazdasági tartalmát tekintve a bérleti díj gyűjtőfogalom, mert rendszerint többféle jóság, szolgáltatás együttesét kell a bérleti díjban megfizetnünk.

Az inputtényezők bérleti díja (ára) az ágazati tényező-kereslet és a tényezők piaci kínálatának egybeesésével határozódik meg. A tényezők rövid távú piaci egyensúlyát a D kereseti és S kínálati görbék metszéspontjai fejezi ki. A tankönyv e szokásos eszköztárat felhasználva elemzi a bérleti díj tartalmát. A bérleti díj elvi felosztásának alapja a tulajdonosok transzfer jövedelme. *Transzfer jövedelem* (transfer earning) az a *minimális összeg*, amennyiért egy tényezőt egy bérlő elvileg kibérelhet (vagy fenntarthatja bérletét) illetve amennyiért a tulajdonos elvileg hajlandó átengedni saját tényezőjét. A transzfer jövedelem tehát tulajdonképpen az opportunity cost egyik formája, s nagyságát tekintve így a termelési tényező alternatív lehetősége határozza meg.

A transzfer jövedelem bevezetésével a bérleti díjon belül megkülönböztethető a gazdasági járadék. *Gazdasági járadék* (economic rent) egy tényező díjának az a része, amennyivel e díj több, mint a tényező transzfer jövedelme. Azaz

Ez a felosztás teljesen analóg azzal, hogy a számviteli profiton belül megkülönböztethetünk normál profitot és gazdasági profitot. A "gazdasági járadék" ilyen értelmezése pontosan megfelel Buchanan járadék fogalmának.

A különböző termelési tényezők alternatív felhasználási lehetősége fizikai vagy közgazdasági okoknál fogva nagyon eltérő lehet. Az egyik szélsőséges eset az, amikor egy adott speciális termelési tényezőnek egyetlen hasznosítási módja van és ennek nincs alternatívája. Ebben az esetben a transzfer jövedelem zérus, vagyis a bérleti díj teljes egészében gazdasági járadék. Az, hogy nincs alternatív hasznosítási lehetőség, annyit is jelent, hogy ha a tényező tulajdonosa egyáltalán jövedelmet akar elérni, akármilyen alacsony áron hajlandó bérbeadni a tulajdonát, illetve passzívan elfogadja a keresleti bérleti díjat. Más szavakkal: a tényező kínálatának árrugalmassága teljesen merev.

⁵ Mikroökonómia. (Szerkesztő: Koppányi Mihály). Aula, Bp., 1990. 236–240. p.

Így jutunk el a Samuelson-féle járadékfogalomhoz ("...a járadék kifejezést olyan tényező árának megjelölésére használjuk, amelynek kínálata állandó, vagyis teljesen rugalmatlan.") Nincs ellentmondás a Buchanan- illetve a Samuelson-féle járadékfogalom között. Buchanan definíciója az általánosabb érvényű. Azt mondja, hogy a "járadék egy erőforrás tulajdonosának kifizetett összeg ama része, amely meghaladja az erőforrás alternatív hasznosítása esetén realizálható értéket." A Samuelson által leírt speciális esetben ez az érték zérus, tehát a teljes bérleti díj "meghaladó" rész.

A BKE-jegyzet tesz még egy további differenciálást. Megkülönbözteti a tiszta járadékot és a kvázi járadékot. *Tiszta járadék* (pure rent) azon tényezők gazdasági járadéka, amelynek kínálata hosszú távon is érzéketlen az árakra, kínálata merev. *Kvázi járadék* (quasi rent) azon tényezők gazdasági járadéka, melynek kínálata rövid távon rugalmatlan, hosszabb távon azonban érzékeny az árakra. Kommentárként azt írják: "A tiszta járadék tipikus esete a telekjáradék, a földjáradék. A járadék elnevezés is ezzel együtt jelent meg a tartósan határozott tényezők bérleti díjának megnevezéseként. A termelési tényezők többségének kínálata azonban csak rövidebb időszakokban érzéketlen az árakra. Ezek járadékát meg kell különböztetni az előzőektől, mert eltérő közgazdasági események kapcsolódnak hozzájuk. Kvázi járadék tehát minden olyan humán és tárgyi erőforrás járadéka, amely képzéssel vagy termeléssel szaporítható, ezért csak időlegesen fix a kínálata."⁶

A *marxista politikai gazdaságtan* munkaérték-elméleti alapokról építkezve tartalmilag eltérő, de jól összehasonlítható kategóriákkal operál. A Buchanan-féle szélesebb értelmezésű járadéknak megfelel minden átlagprofitot meghaladó realizált értéktöbblet. Ezen belül megkülönbözteti a marxi elmélet a *közönséges extra-profitot*, amely ideiglenes, s ez megfelel a polgári mikroökonómia gazdasági profitjának illetve kvázi járadékának. A marxi (ricardói) *földjáradék* – a keletkezés alapjának és okának eltérő magyarázata mellett – megfelel a "tiszta járadék" fogalmának.

III. A modell leírása

1. A neoklasszikus megközelítés

A terminológiai problémák tárgyalása után rátérhetünk a földjáradék modellezésére. Vizsgálatunkban a földjáradékot – a szokásos módon – a föld bérleti díjának azon részeként értelmezzük, amelyet a föld tulajdonosa a földanyag (a tőkebefektetés nélküli pusztá föld) használati jogának átengedéséért kap. A földjáradékot tiszta gazdasági járadékként fogjuk fel, amit két feltétel támaszt alá:

- a) az alternatív felhasználási mód hiányában a transzfer jövedelem zérus
- b) a földanyag mennyiségének és minőségi összetételének természeti eredetű adottságánál fogva kínálata teljesen rugalmatlan az árakra, vagyis minden pozitív földjáradék nagyság esetén ugyanakkora a bérbeadott földek mennyisége.

Modellünk a klasszikus (neoklasszikus) mikroökonómia szemléletével, fogalmi rendszerével, módszereivel működik, s elég jelentős eltéréseket eredményez a marxista

⁶ Mikroökonómia. (Szerkesztő: Koppányi Mihály). Aula, Bp., 1990.

földjradék-elmélet megközelítéseihez, konklúzióhoz képest. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy tanulmányom nem kívánja minősíteni vagy preferálni egyik elméletet sem. A kérdés nem úgy vetődik fel, hogy valamelyik elmélet jobb vagy rosszabb. Ha helyenként mégis utalok a marxista megközelítésre, az csak az adott részprobléma "beazonosítását" szolgálja.

Közismert, hogy a két iskola alapvető különbsége az értékelméleti bázis eltéréseiből fakad. A marxizmus minden új érték forrásaként a munkát jelöli meg és a piaci mechanizmus csak a munka által létrehozott érték jövedelmekké való elosztásában, realizálásában játszik szerepet, ezzel szemben a polgári neoklasszikus iskolának valójában nincs is "érték" kategóriája, a piaci árakat a kereslet és a kínálat viszonya határozza meg, a jövedelmekből való részesedést az egyes tényezőknek a javak előállításához való hozzájárulás mértéke és – nem kompetitív piac esetén – a tényezők tulajdonosainak pozíciói határozzák meg. Ez annyit is jelent, hogy a polgári felfogás szerint valamennyi szükséges termelési tényező hasznot hajt, ha úgy tetszik az "érték" forrása.

2. A Cobb–Douglas típusú termelési függvény alkalmazása a kompetitív piac leírására

Modellünk kiindulópontja a walrasi típusú "tisza piac", bár ezt tárgyunkból adódóan rögtön korlátozni is kell, hiszen a föld – alternatív felhasználási mód hiányában és merev kínálata miatt – nem ugyanúgy versenyző tényező, mint a többi. A kompetitív – illetve korlátozottan kompetitív – piac jövedelmi tulajdonságainak elemzésére *Cobb–Douglas típusú termelési függvényt*, illetve az ebből levezethető mutatókat használjuk. Ez a függvény matematikai tulajdonságainál fogva legalkalmasabb a tiszta piaci modell leírására.

A Cobb–Douglas típusú termelési függvény eredeti alakja:

$$Q = k \cdot K^b \cdot L^{1-b}$$

amelyben

Q = a termelés mennyisége naturáliákban,

k = konstans szorzó,

K = a tőke mennyisége,

L = a munka mennyisége.

Általánosabban a termelési függvénybe tetszőleges számú termelési tényező bevonható, de a hozam mindig az egyes tényezők felhasznált mennyiségének adott hatványaiból nyert szorzatként jelenik meg, a pozitív hatványkitevők összege mindig 1.

$$Q = k \cdot A^a \cdot B^b \cdot C^c \cdot \dots \cdot N^n$$

amelyben

A, B, C, N a tényezők mennyisége

a, b, c, n > 0

a + b + c + + n = 1.

A tiszta piac modelljének elméleti követelménye az *állandó skáláhozadék*. Csökkenő skáláhozadék szükségszerűen monopóliumhoz vezet, a növekvő skáláhozadék nem biztosítja a lentebb tárgyalt "kimerítési feltétel" érvényesülését. A Cobb–Douglas típusú termelési függvény lineárisan homogén, így biztosítja az állandó skáláhozadék kritériumát:

$$\beta \cdot Q = f(\alpha \cdot K, \alpha \cdot L)$$

esetén

$$\beta = \alpha$$

Tehát, ha a tényezők mennyiségét egy adott szorzó szerint azonos arányban növeljük, akkor a hozam ugyanolyan arányban nő.

A tiszta piac elmélet modelljében az egyes termelési tényezők határtermékeik mértéke szerint járulnak hozzá a hozamokhoz. Ennek leírására azért alkalmas a Cobb–Douglas típusú termelési függvény, mert a tényezők nagyságának növelése során bármilyen nagyság mellett érvényesül a csökkenő határtermék tendenciája, de a határtermék pozitív marad.

$$MPK = \frac{dQ}{dK} > 0 \text{ és } \frac{d^2Q}{dK^2} < 0$$

Ugyanez L-re is áll.

A tiszta piac elméleti modelljében a tényezők határtermék szerinti hozzájárulása alapján a hozam maradék nélkül felosztható az egyes tényezők szerint

$$Q = K \cdot MPK + L \cdot MPL$$

Ez az úgynevezett "kimerítési elv". A Cobb–Douglas függvény leírja ezt.

A tiszta piaci modell elemzése során nagy szerepet kap a parciális termelési rugalmasság mutatója, amely azt jellemzi, hogy egy tényező egységnyi változása – ceteris paribus – hány egységnyi változást idéz elő a hozamban.

$$E_K = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta K}{K} = \frac{\Delta Q}{\Delta K} : \frac{Q}{K}$$

$$\rightarrow 0 \text{ esetén } E_K = \frac{dQ}{dK} : \frac{Q}{K}$$

Vagyis a parciális termelési rugalmasság egyenlő a határtermék és az átlagtermék hányadosával. A Cobb–Douglas típusú termelési függvénynél az egyes tényezőknek a függvényben szereplő kitevője megadja a termelési rugalmasságot, vagyis

$$E_K = k \quad \text{és} \quad E_L = l$$

A Cobb–Douglas típusú termelési függvénnyel leírt tiszta piaci modellben az egyes tényezők "hozzájárulásának" aránya a hozamhoz a termelési rugalmasság mutatójával jellemezhető. A "kimerítési tételből" kiindulva:

$$Q = K \cdot MP_K + L \cdot MP_L$$

ebből

$$1 = \frac{K}{Q} \cdot MP_K + \frac{L}{Q} \cdot MP_L$$

$$1 = \frac{MP_K}{AP_K} + \frac{MP_L}{AP_L}$$

$$1 = E_K + E_L$$

A tiszta piac elméleti modelljében az egyes tényezők normáljövedelme megegyezik határbevételükkel, s a piaci mechanizmus ezen a szinten határozza meg a tényezők árát.

$$MRP_L = MP_K \cdot P_X = P_K$$

amelyben

MRP_L = a tőke határtermékbevétele,
 MP_K = a tőke határterméke,
 P_X = a termelt jószág egységének ára,
 P_K = a tőke ára.

E tanulmányban feladat lesz az egyes tényezők normáljövedelmének (pl. a földjáradéknak) a meghatározása. Az előbbi összefüggésből egy nagyon egyszerű képlet levezethető. Ha ugyanis

$$K \cdot MP_K = k \cdot Q$$

Mindkét oldalt P_X -szel szorozva

$$K \cdot MP_K \cdot P_X = k \cdot TR \quad (TR = \text{árbevétel})$$

és

$$MP_K \cdot P_X = MRP_K = P_K$$

akkor

$$P_K = \frac{k \cdot TR}{K}$$

3. E tanulmány modellfeltevései

A mezőgazdasági termelés jövedelmi viszonyainak elemzéséhez kétségtelenül indokolt lenne minimum három termelési tényezővel operálni és ebben az esetben a Cobb–Douglas típusú függvény a következő lenne:

$$Q = K^k \cdot L^l \cdot A^a$$

amelyben

Q = a termelt termék mennyisége,
K = a felhasznált tőke mennyisége,
L = a felhasznált munka mennyisége,
A = a felhasznált föld mennyisége.

$$k, l, a > 0$$
$$k + l + a = 1$$

Miután azonban a tanulmány a földtulajdonosok jövedelmét, a földjárdékot tárgyalja, az egyéb ráfordítások (a tőke és a munka) szerkezetét és az ezzel kapcsolatos jövedelmek megoszlását a tőketulajdonosok illetve a munkavállalók között nem vizsgálom. Tehát a modellben kéttényezős termelési függvényt használok, amelynek általános alakja

$$Q = A^a \cdot B^{1-a}$$

amelyben a B jelöl minden ráfordítást a földanyagon kívül.

Ilyen típusú összevonások nemcsak matematikai modellekben, hanem gyakorlatiasabb elemzésekben is előfordulnak. Jó példa lehet erre Nagy Lajos professzor kísérlete az ún. teljes munkatermelékenység mutatójának alkalmazására, amelynek során a tárgyiasult ráfordításokat és a munkaráfordításokat a tárgyiasult ráfordítások "létszámtartalma" alapján aggregálta.⁷

⁷ Nagy Lajos: Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. KJK, Bp., 1976. 205. p.

Ebbe a B-vel jelzett agregátumba tartozónak fogja fel a modell a vállalkozást, mint erőforrást is. Tehát a mikroökonómiai modelleknek azt a szokásos feltételezését alkalmazom, hogy a vállalkozó a tényezőtulajdonosoktól piaci áron megvásárolja a termeléshez szükséges erőforrásokat (fizikai tőkét, munkát és a mi esetünkben a földet is), a termelési költségek egyrészt (túlnyomórészt) ebből adódnak, másrészt a termelési költségek tartalmazzák a vállalkozó normálprofitját is. Ez utóbbi nem explicit költség, hanem implicit opportunity cost. Amikor tehát modellünkben zero profitot mutatunk ki, akkor a vállalkozó nem jövedelem nélküli, hanem a normálprofitot, marxista terminológiával élve átlagprofitot élvez.

A walrasi piacon a különböző kategóriák egy zárt kört alkotnak, kölcsönösen meghatározzák egymást. Így pl. egy részpiacon kialakuló egyensúlyi ár, kereslet, kínálat, jövedelemszint stb. nem független a többi részpiac viszonyaitól, de egy adott részpiacon kialakult egyensúlyi állapot oka is a többi részpiac viszonyainak. A modellben én eltekintek az általános egyensúlyi állapot komplex bemutatásától, ennek megnyilvánulása lesz pl. az, hogy a mezőgazdasági termékek árát illetve keresleti függvényét, vagy a B agregátum árát (normálprofitját) külső adottságként kezelem, nem foglalkozom ezeknek az áraknak a mezőgazdasági viszonyokkal való összefüggésével.

III. Az abszolút földjáradék

1. A piaci egyensúly kialakulásának mechanizmusa

Tudomásom szerint a neoklasszikus polgári közgazdaságtan nem használja az "abszolút földjáradék" kifejezést. E pont témájának megjelölésével – kissé önkényesen – a marxi megközelítés analógiájára utalok. Itt ugyanis *eltekintünk a földek minőségi különbségétől*, azt vizsgáljuk meg, hogy egy walrasi gazdaságban hogyan határozódik meg a földtulajdonosok jövedelme a többi tényezőtulajdonosoktól eltérő, speciális viszonyaik alapján. E walrasi modellben

– Az egyes jószágok iránti kereslet a racionálisan döntő fogyasztók haszonoptimalizálása révén alakul ki. A fogyasztó a termelési tényezők eladásából származó jövedelmét úgy igyekszik elkölteni, hogy maximális haszonhoz jusson.

– Az egyes jószágok iránti kínálat a vállalkozók profitmaximalizálási törekvése révén alakul ki. A vállalkozó kibocsátása akkora, amely számára az elérhető legnagyobb profitotmeget biztosítja.

– Az egyes jószágok, illetve az egyes termelési tényezők piaci ára egyensúlyi ár, amely mellett az adott részpiacon a kereslet és a kínálat egyenlő egymással.

– A piaci mechanizmus az általános egyensúly felé tereli a rendszert, a gazdaság tendenciaszerűen Pareto-hatékony.

– Valamennyi tényezőtulajdonos normálprofitot élvez, hosszútávon nincs ezt meghaladó gazdasági profit. A normálprofit egy-egy termelési tényező hatékonyságának (határtermékének) függvénye. A tényezőtulajdonosok igyekeznek gazdasági profitot realizálni, de ezt ellensúlyozza a kínálati verseny, ugyanis a piacra lépésnek nincsenek korlátai.

Egy ilyen walrasi gazdaságban legyen a mezőgazdaság termelési függvénye

$$Q_X = A^a \cdot B^{1-a}$$

amelyben Q_X a homogén X mezőgazdasági termék mennyisége természetes mértékegységben. (A többi jelölést már ismerjük.) Legyen a rendelkezésre álló összes földterület A (pot). A véletlenszerűen kialakult ársorozat

- a mezőgazdasági termék ára: p_0 ,
- a föld bérleti díja: r_0 ,
- a B aggregátum egységének ára: n .

Ez utóbbi egy olyan normálprofit, amely a többi nemzetgazdasági ágban alakul ki a tényezőtulajdonosok versenyében, s amelyet végig állandónak fogunk tekinteni.

Miután létezik a mezőgazdasági termékekre érvényes keresleti függvény, p_0 meghatározza az aktuális keresletet.

A termelési függvény és a tényezőárak arányai meghatározzák a legalacsonyabb önköltséget biztosító tényezőarányokat, s lévén a termelési függvény lineárisan homogén, ez bármilyen termelési volumen mellett érvényes. Az optimális inputkombináció akkor alakul ki, ha a tényezők határtermékeinek aránya egyenlő az árarányokkal

$$\frac{MP_A}{MP_B} = \frac{r_0}{n}$$

$$MP_A = a \cdot \frac{B^{1-a}}{A} \quad \text{és} \quad MP_B = (1-a) \cdot \left(\frac{A}{B}\right)^a \quad \text{ebből}$$

$$\frac{MP_A}{MP_B} = \frac{a \cdot B}{(1-a)A} = \frac{r_0}{n}$$

tehát a tényezők aránya

$$\frac{A}{B} = \frac{a \cdot n}{(1-a)r_0}$$

A fentiek figyelembevételével a termelési függvény felírható

$$Q = \left(\frac{a \cdot n}{(1-a)r_0}\right)^a \cdot B$$

alakba, tehát a tényezők szükséges mennyisége

$$B = Q \cdot \left(\frac{a \cdot n}{(1-a)r_0} \right)^{-a}$$

és

$$A = Q \cdot \left(\frac{a \cdot n}{(1-a)r_0} \right)^{1-a}$$

Legyen pl. a termelési függvény $Q = A^{0,2} \cdot B^{0,8}$, a föld aktuális bérleti díja egységenként 80, a B tényezőaggregátum normálprofitja 10. Ebben az esetben 1 egységnyi mezőgazdasági termék önköltsége akkor lesz legalacsonyabb, ha 1/16 egységnyi földön 2 egységnyi egyéb tényezővel állítjuk elő. A minimális önköltség a megadott árak mellett 25 lesz.

Az így kialakult $AC = A \cdot r_0 + B \cdot n$ minden Q mellett érvényesíthető, hiszen elsőfokú homogén függvénnyel dolgozunk, amely állandó skáláhozadékot ad. Állandó skáláhozadék esetén az önköltség bármilyen kibocsátás mellett egyenlő a határtermékkel. Ha a mezőgazdasági termékek aktuális ára mellett a gazdasági profit nem negatív, tehát

$$p_0 \geq AC$$

akkor az ár függvényében kialakult piaci kereslet teljes egésze ezzel az önköltséggel kielégíthető.

Egyensúly azonban csak akkor van a piacon, ha két feltétel egyidejűleg teljesül, nevezetesen

$$Q \cdot p_0 = A \cdot R_0 + B \cdot n$$

és

$$A = A(p_0)$$

tehát ha mezőgazdasági termékek ára egyenlő a minimális önköltséggel és a kereslet kielégítéséhez a rendelkezésre álló összes földet felhasználták. Nézzük meg az ettől eltérő eseteket

a) *A bérlők gazdasági profitja zérus, de nem használták fel az összes rendelkezésre álló földet (az első feltétel teljesül, a második nem).*

Miután a földnek nincs alternatív hasznosítási módja, a transzfer jövedelem 0, a földtulajdonosok kínálata teljesen rugalmatlan, azaz a teljes $A(p_0)$ -ot viszik piacra. A túlkínálat következtében a *bérleti díj csökkeni fog*, s ennek következményei lesznek

- nő a föld iránti kereslet,
- megváltozik az optimális tényezőkombináció,

- csökken az önköltség,
- nő a mezőgazdasági termékek iránti kereslet.

Ha pl. az első numerikus példánkban szereplő díj 40-re csökken, akkor az alábbi változások lesznek (B normálprofitja nem változik, hiszen az külső adottság)

	r = 80	r = 40
Az optimális tényező-kombinációban		
A	0,0625	0,1088
B	2,0000	1,7411
A/B	1:32	1:16
Minimális önköltség	25,00	21,76

A mezőgazdasági termékek kereslete azért növekszik, mert az önköltség csökkenése miatt pozitív gazdasági profit keletkezik az eredeti mezőgazdasági termékárak mellett. Ez azt eredményezi, hogy tőke áramlik a mezőgazdaságba, nő a kibocsátás, túlkínálat keletkezik, csökken az ár egészen az AC minimumáig. Alacsonyabb ár mellett megnő a kereslet.

b) *A bérlők gazdasági profitja pozitív és nem használták fel az összes rendelkezésre álló földet.*

$$Q \cdot p_0 > A \cdot r_0 + B \cdot n$$

és

$$A < A(\text{pot})$$

A pozitív gazdasági profit eleve tőkét vonz a mezőgazdaságba, ez miatt túlkínálat lesz, csökken a mezőgazdasági termékek ára. *A bérlési díj alakulása nem egyértelmű.* A földek túlkínálata következtében csökkenhet is, de a beáramló tőke miatt a túlkínálat enyhülhet, így a bérlési díjak változatlanok maradhatnak, sőt nőhetnek is. A tőkebeáramlás mindenestre addig tart, amíg az árak csökkenése miatt a pozitív gazdasági profit el nem tűnik. A zérus gazdasági profit vagy a teljes földterület felhasználása mellett jön létre, s akkor egyensúlyi helyzet van, vagy pedig ki nem használt földterület mellett, s akkor az a, pontban tárgyalt helyzet alakul ki, s folytatódik az igazodás az egyensúlyig.

c) *A bérlők gazdasági profitja pozitív és kihasználták az összes rendelkezésre álló földet.*

A pozitív gazdasági profit tőkét vonz a mezőgazdaságba, de mezőgazdasági termelést nem lehet föld nélkül csinálni, így túlkereslet alakul ki a földpiacon. *A bérlési díjak emelkednek,* megváltozik az optimális tényezőkombináció. Az önköltség is növekszik. Igaz ugyan, hogy elvileg lehetséges a megdrágult föld egyéb – változatlan alternatív költségű – tényezőkkel való helyettesítése. Ebben az esetben a többlet $B \cdot n$ mindenképpen többletköltséget jelent, de nem lehet kizárni, hogy a földkivonás

költségcsökkentő hatása túlkompenzálja a bérleti díj növekedésének költségcsökkentő hatását, de kicsi a valószínűsége, hogy a túlkompenzálás miatti bérleti díj megtakarítás nagyobb az egyéb tényezőkkel kapcsolatos többletköltségeknél. (Cobb–Douglas függvény esetén matematikailag sem lehetséges, s miután modellünkben ezt alkalmazzuk, kötelező tendenciaként tekintjük az önköltség emelkedését.)

Numerikus példánkhoz kapcsolódva

	r = 80	r = 120
Az optimális tényező-kombinációban		
A	0,0625	0,0452
B	2,0000	2,1680
A/B	1:32	1:48
Minimális önköltség	25,00	27,10

Az önköltség emelkedése miatt csökken a gazdasági profit, s a folyamat addig tart, amíg a vállalkozók a zérus gazdasági profit szintjére nem kerülnek.

d) *A gazdasági profit negatív.*

A tőke kivonul a mezőgazdaságból, a bérleti díjak csökkennek, a felhasznált földterület is csökken. Az eredeti mezőgazdasági termékárak mellett túlkereslet, ezt követően áremelkedés következik be, a rendszer tart az egyensúly felé.

2. "Nem azért drága a kukorica, mert magas a földjáraadék..." (Ricardo)

A piaci mechanizmus elemzése során azt tapasztaltuk, hogy a földjáraadék nagysága függ

- a mezőgazdasági termelésben keletkezett összjövedelem nagyságától,
- a jövedelem elosztásától a földtulajdonosok és az egyéb termelési tényezők között (ideértve a vállalkozókat is).

A mezőgazdaságban keletkezett jövedelem nagysága az agrártermékek mennyiségének és egységárának függvénye. Ezek a paraméterek viszont az agrártermékek keresleti és kínálati viszonyainak ütközése révén alakulnak ki. A keresleti függvény konstituálódásával nem foglalkozunk, azt külső adottságként kezeljük. A kínálati görbe természetét azonban megvizsgáljuk.

Ehhez felhasználjuk a tiszta piac legfontosabb jellemzőit leíró függvényeket.

- A tökéletes piac elméleti modelljében általános egyensúly van, minden részpiacon a kereslet és a kínálat összhangban van,
- A piaci verseny "kitermeli" a technikailag optimális termelési eljárásokat,
- A technikailag lehetséges inputkombinációk közül a vállalkozók azt választják, amely a legalacsonyabb önköltséget biztosítja,
- A verseny hatására valamennyi tényezőtulajdonos a normálprofitot tudja realizálni, gazdasági profit nem keletkezik.

A mi modellünkben

ad a) Témánk szempontjából legfontosabb részpiaci egyensúly

$$A^S = A \text{ (pot)}$$

ad b) $Q = A^a \cdot B^{1-a}$

ad c) $\frac{A}{B} = \frac{a \cdot n}{(1-a)r}$

ad d) $Q \cdot p = A \cdot r + B \cdot n$

A harmadik egyenletből kifejezhető B

$$B = \frac{1-a}{a} \cdot \frac{r}{n} \cdot A$$

Ezt a negyedik egyenletbe behelyettesítve

$$Q \cdot p = A \cdot r + \left(\frac{1-a}{a} \cdot \frac{r}{n} \cdot A \right) \cdot n = A \cdot r \left(1 + \frac{1-a}{a} \right) = A \cdot r \cdot \frac{1}{a}$$

ebből

$$r = \frac{Q}{A} \cdot p \cdot a$$

Ez a formula azt szimbolizálja, hogy a földjárdék nagysága függ

– az egységnyi földterületre jutó termeléstől, vagyis a naturálisan értelmezett terméshozamtól,

– a mezőgazdasági termékek árától,

– a föld termelési rugalmasságától,

• A föld (illetve általánosabban a természeti erőforrások) kivételével a többi termelési tényező (gépek, berendezések, munka, vállalkozás stb.), amelyeket mi itt B jelzés mellett összevontan kezelünk, korlátlanul áramolhatnak az egyes nemzetgazdasági ágazatok között és a gazdaság egészében alakul ki a normálprofitjuk. A mezőgazdaságban sem lehet nagyobb B jövedelme, mint más ágazatokban, mert ezt a beáramló konkurencia letörné. Ha kisebb lenne, akkor pedig nem áramolhatna ide. A normálprofit tehát kívülről adott. Hogyan befolyásolja a földjárdék nagyságát a többi tényező jövedelme. Ezt az $r = f(n)$ típusú függvényt megkaphatjuk, ha a már bevezetett

$$B = \frac{1-a}{a} \cdot \frac{r}{n} \cdot A$$

összefüggés segítségével írjuk fel a termelési függvényt.

$$Q = A^a \cdot \left(\frac{1-a}{a} \cdot \frac{r}{n} \cdot A \right)^{1-a}$$

Megfelelő átalakítások után

$$Q = A \cdot \left(\frac{1-a}{a \cdot n} \right)^{1-a} \cdot r$$

ebből:

$$r = \left(\frac{Q}{A} \right)^{\frac{1}{1-a}} \cdot \frac{a}{1-a} \cdot n$$

A földjára nagyságára vonatkozóan immár két képlet is rendelkezésünkre áll. E kétféleképpen kifejezett földjára egyenlősége alapján egy olyan egyenlethez jutunk, amelynek megfelelő átrendezésével megkapjuk a mezőgazdaság kínálati függvényét.

$$\frac{Q}{A} \cdot p \cdot a = \left(\frac{Q}{A} \right)^{\frac{1}{1-a}} \cdot \frac{a}{1-a} \cdot n$$

átrendezhető

$$Q = \left(\frac{p(1-a)}{n} \right)^{\frac{1-a}{a}} \cdot A$$

$S = f(p)$ összefüggést keresve:

$$Q = A \cdot \left(\frac{1-a}{n} \right)^{\frac{1-a}{a}} \cdot p^{\frac{1-a}{a}}$$

A mezőgazdasági termékek kínálati függvénye tehát:

$$Q = f(A, n, 1-a, p)$$

mégpedig

$$\frac{dQ}{dA}, \frac{dQ}{d(1-a)}, \frac{dQ}{dp} > 0 \text{ és } \frac{dQ}{dn} < 0$$

Ez a függvény jól illusztrálja azt a sokat emlegetett tételt, hogy a földjáradék nagysága nem befolyásolja a mezőgazdasági termékek kínálatát. Ellenkezőleg: a földjáradék nagysága a mezőgazdasági termékek kínálatától, e kínálat befolyásoló tényezőitől függ:

- a mezőgazdasági termékek árától,
- egyéb inputtényezők normálprofitjától,
- a rendelkezésre álló föld mennyiségétől,
- a mezőgazdaságban alkalmazott termelési eljárásoktól.

LÁSZLÓ CZAGÁNY

THE MODELLING OF ABSOLUT LAND RENT BY THE COBB-DOUGLAS PRODUCTION FUNCTION

(Summary)

The special literature don't use uniformly the concept of the rent. The Samuelson-Nordhaus economic textbook and the Buchanan approach significantly differ. By the first the rent is the total earning of production factors, by the second the rent is only one part of the total earning. In the case of the first the rent is only earning of the inelastic supply factors, in the case at the second only owner of factor can acquire. The Microeconomics textbook of the Budapest University of Economics divide the rental into two parts: transfer earning and economic rent. If a special production factor has only one way to utilize, and it has no alternative, than the transfer earning is zero and the full rental is economic rent. This is called pure economic rent.

This study considers the land rent as a pure economic rent. The modell investigates the land rent on Walras-type competitive market. For the description of that market the Cobb-Douglas-type production function can well be applied.

Since the study focus the attention on the land earning, that is on the land rent and considers the rest of the inputs as a combined factor. The general form of the function

$$Q = Aa \cdot B^{1-a}$$

in which land is denoted with A and the rest of the input with B.

Following the pure market mechanism it turns out that balance can be in the land market it there is no economic profit in the agriculture, that is the enterpreners can realize only the normal profit. The other precondition of the balance the available land is fully utilized.

The factors influencing the size of land rent is presented here with two functions. With the use of these, describes the study the supply function of agriculture. This shows that the land rent does not influence the supply.

Szövetkezetek az átalakuló mezőgazdaságban

1. Agrárpolitika és a szövetkezetek

A kilencvenes évek első felében az agrárgazdaság korábbi teljesítőképessége jelentős részben megsemmisült. A szövetkezetek szétverését a kisgazdaságok egyoldalú dominanciájának megvalósítását célzó agrárpolitika következtében számos nagyüzem tönkrement, földjeik teljes egészében, termelőeszközeik jelentős részben kistulajdonba kerültek, a megmaradó eszközök jórészt kihasználatlanul maradtak, gyorsuló ütemben mennek tönkre. Ugyanakkor a kisgazdaságok túlnyomó többsége az anyagi feltételek hiánya, a kedvezőtlen közgazdasági feltételek közepette a túlzottan elaprózott földterületen nem tud eredményesen gazdálkodni. A termelés négy év alatt mintegy 40 %-kal csökkent. A mezőgazdasági termékek piaca szétzilálódott, összeszűkülött és teljesen kiszámíthatatlanná vált. A mezőgazdasági munkanélküliség messze meghaladja más foglalkozási ágak hasonló mutatóit.

Ez az állapot, ami a mezőgazdaságot jelenleg jellemzi távolabb áll a holnap korszerű gazdálkodásától mint valaha. Nem véletlen, hogy sokan a korábbi nagyüzemi struktúra visszaállításáról álmodoznak, míg mások a farmergazdaságba ugrattak be mezőgazdasági vállalkozókat.

Mára választút elé kerültünk. Mezőgazdaságunkban a föld magántulajdona vált meghatározóvá, a termelési eszközöknél is a magántulajdon dominál. Ugyanakkor a földtulajdon soha nem látott mértékben elaprózódott, ami hosszabb ideig így nem maradhat. Hasznosítása viszont egyelőre jórészt nagyüzemi méretekben folyik. Hasonló a helyzet a nagyüzemi eszközök, épületek esetében is.

A mezőgazdasági termékek integrációja szétzilálódott. A megmaradt nagyüzemek integrációs tevékenysége lényegében megszűnt (eszközök hiányában és a szövetkezetellenes tevékenység következtében). A mezőgazdasági termelők az élelmiszeriparban és kereskedelemben nem jutottak számottevő tulajdonhoz. A felvásárló kereskedelme kaotikus képet tükröz; jellemzőjévé vált a spekuláció, a pillanatnyi érdekek hajszolása, a termelők végtelen kiszolgáltatottsága.

A nagyüzemi eszközök elavultak, elhasználódtak, a kis- és közepméretű gazdaságoknak megfelelő eszközök ma még hiányoznak, beszerzésük alig kezdődött el. Állandósult a nagymértékű tőkehiány. A kialakult tulajdonviszonyokat tudomásul véve és elfogadva a kormányzat ma még kihasználhatja azt a különleges lehetőséget, hogy megakadályozza a vidék visszasüllyedését egy olyan régi provinciális paraszti struktúrába, amiből az Európai Unió országai több évtizedes erőfeszítéseik ellenére sem tudtak kikerülni. (Ez jelenik meg az ismételt közösségi agrárreformokban).

A hanyatlás megállítása, egy új, korszerű agrárstruktúra kialakítása komplex feladat, aminek ki kell terjednie a tulajdoni-használati viszonyok mellett az agrárágazat intézményi rendszerének, közgazdasági-műszaki feltételeinek, oktatási, kutatási ügyeinek stb. korszerűsítésére. *A sokrétű feladat között fontosságát és időszerűségét tekintve, jelenleg kiemelkedő jelentőségű a szövetkezeti összefogás előmozdítása.* A magántulajdon általánossá válásával kialakult egyéni gazdaságok és a magántulajdon alapján átalakult szövetkezeti nagyüzemek számára egyaránt rendkívül fontos a szövetkezetekkel összefüggő időszerű kérdések megválaszolása. *Az elmúlt néhány esztendő keserves tanulsága, hogy a szövetkezeti nagyüzem és a családi kisüzemi gazdálkodás szembeállítása érdekeik ellen hatott, hogy egyiknek a másik rovására történő előnybe helyezése az egész mezőgazdaság esélyét rontja.*

A szövetkezeti eszme másfél évszázados nemzetközi hagyományai, a hazai szövetkezők felhalmozott értékei, a szövetkezeti ügy mellett elkötelezett százezrek hite a ma működő a szövetkezetek megújulási készségében, alkalmazkodóképességében és az a meggyőződés, hogy a szövetkezeti eszméinek kiteljesítésére, az emberek közötti szolidaritás gyakorlatára szükség van a szociális piacgazdaságot építő magyar társadalomban, olyan alap, amelyen felépülhet a szövetkezetek jövője.

A szövetkezés hatékony védekezési forma individualizálódó világunkban a piaci elidegenedés, a mások tönkretétele útján való boldogulás ellen. A szövetkezetek olyan *emberi közösségek, amelyek a nemzetközi szövetkezeti elvek betartásával: az önkéntesség és a megkülönböztetéstől mentes nyitott tagság a demokratizmus (választott és a tagságnak felelős vezetés, egy tag, egy szavazat) a korlátozott kamat, a szövetkezeti tagok demokratikus neveléséről való gondoskodás, valamint a szövetkezetek közötti együttműködés alapján tevékenykednek. Ezen elvek alapján megkülönböztethetők, elhatárolhatók* a szövetkezetek az egyéb társaságoktól.

Napjainkban ez különösen fontos lehet, mivel a szövetkezeti átalakulás során a legkülönbözőbb gazdasági társaságok jöttek létre, közülük számosan "szövetkezeti" cégér alatt működnek, miközben a szövetkezeti elvek nem érvényesülnek. Ugyanakkor akadnak olyan ténylegesen szövetkezeti vállalkozások, amelyek nevéből minden következhet csak szövetkezet nem. Nem arról van szó, hogy az egyéb társas vállalkozók nem hasznosak, sőt előnyösebbek lehetnek bizonyos esetekben, de ezért ne nevezzük szövetkezeteknek. Az eltérő tartalom következtében az egybemosás súlyos működési zavarokhoz, céltévesztéshez, emberi félreértésekhez, csalódásokhoz vezethet. Félreértésre ad okot (a jelenlegi átmeneti viszonyaink közepette) az, hogy a szövetkezetek is és az egyéb gazdasági társaságok is tulajdonosok társas vállalkozásai.

A szövetkezeti elvekkel történő szembesítés teheti egyértelművé a megkülönböztetést és a társasági viszonyok további alakítása során rendező elvként szolgálhat az egyik vagy a másik irányba.

Az a tény, hogy a *szövetkezetek magántulajdonosok társulásai*, egyrészt az elmúlt évtizedek hazai gyakorlatához képest új alapokra helyezi a szövetkezést, szabad teret engedne a szövetkezeti elvek következetes érvényesülésének a mezőgazdasági szövetkezetekben, másrészt az azonos alapok megszüntethetik a magántermelők és a mezőgazdasági szövetkezetek közötti markáns szembeállást. Az egyik szabadon átmehet a másikba, együttműködhetnek anélkül, hogy tartani kellene attól, hogy a másik bekebelezi, a magántermelők szabadon alakíthatnak szövetkezetet magántermelésük támogatása eredményesebb, biztonságosabb alapjának megteremtése végett. Mindez olyan változásokat indíthat el, amelyet ma még sem a mezőgazdasági

nagyüzemek, sem a magántermelők igazán nem tudnak elképzelni, mivel még hatnak a múlt negatív tapasztalatai, a szövetkezettelenes hadjárat ezeket felnagyította éjjel-nappal harsogta. Csak a mindennapos tapasztalatok meggyőző ereje hozhat lényeges változást és új hozzáállást a szövetkezés ügyében.

2. A kárpótlás következtében kialakult birtokviszonyok és a szövetkezés időszerűsége

A kárpótlás a mezőgazdaságban ideológiai – politikai indíttatású volt, így a gazdasági racionalitás szempontjai nem érvényesültek, ezeket nem is mérlegelték. Pedig a mezőgazdaságban, különösen a föld tulajdonviszonyainak radikális változtatásánál számos olyan szempontot kell figyelembe venni, amelyek megsértése súlyos gondokhoz vezet. Az alábbiakban néhány időszerűt áttekintünk közülük. Az 1945 előtti agrárgazdaság-tani, agrárpolitikai egyetemi tankönyvek az itt következő szempontokat részletesen taglalták. Az alábbiakat dr. Ihrig Károly: Agrárgazdaságtan, Bp., 1941. c. egyetemi tankönyve alapján állítottuk össze.

– A föld a nemzeté, művelését csak arra szabad bízni, aki arra alkalmas, s csak az minősíthet bárkit, hogy a neki juttatott föld birtokában nagyobb teljesítményre képes-e, mint amelyet a föld addigi tulajdonosa felmutatott. Ezért csak azok kezébe való, akik azt hivatásszerűleg akarják és képesek művelni. Teljesen hamis itt a hivatkozás a társadalmi igazságra.

– Egy földosztásnál lehetőleg kímélni kell a termelést, amiből az is következik, hogy az érintett nagygazdaságban a birtok igénybevétele után az üzem átrendezése a csökkent területen ne okozzon megoldhatatlan problémát.

– Az épületet nem lehet darabonként szétosztani, de azokra a lecsökkent területű üzemeknek már csak részben van szüksége (ugyanez áll az egyéb eszközökre is). A birtok nagyobb részének elvesztésével az egész leltár értéke csökken.

– minél belterjesebb egy üzem, annál nehezebb és annál több következménnyel jár felbontása, mégpedig nemcsak a tulajdonos, hanem másokra nézve is, annál több munkás veszt el keresetét, annál inkább érezhető az üzem hiánya közgazdaságilag. Annál nehezebb az új kisüzemekben ugyanezt a színvonalat fenntartani. Néha bizonyos üzemnagyság az előfeltétele valamely termelési ágazatnak.

– Attól a pillanattól kezdve, hogy kialakul egy földosztás terve az érintett birtokok bizonytalanságban vannak. Ezért igyekeznek termelésüket úgy rendezni, hogy minden eshetőség mellett a lehető legcsekélyebb veszteség érje őket (befektetésben, földjavításban, felszerelésben, mezei leltárban stb.). Mindez nem válik előnyére a termelésnek és ha a bizonytalanság nagy és tartós, a közgazdasági veszteség komoly lehet.

– Az átalakulás annál kevésbé veszélyezteti a közgazdasági érdekeket, minél inkább igyekeznek a nagygazdaságok belterjességben pótolni azt, amit területben veszítettek. Ennek pedig előfeltétele, hogy az ellenértéket készpénzben, vagy könnyen azzá tehető értékben kapják.

– Közgazdaságilag fontos kérdés, hogy ingyen vagy valamilyen terhelés mellett juttassák-e a földet, esetleg a felszerelés az új tulajdonosoknak. Nem kétséges, hogy bizonyos fokú anyagi teljesítmények megkövetelése kiválasztó hatású. Ha van mit veszíteni csak az jelentkezik aki bízik abban, hogy vagyontöredékét nem elveszteni, de gyümölcsözletni és gyarapítani fogja. Ellenkező esetben a gazdálkodáshoz nem értőket

is vonzza az ajándékba kapott föld, és egyben tág kaput nyit a pártpolitikai demagógia és koncepció számára, "még többet lehet ígérni, s még több pártérdemet lehet jutalmazni".

- A birtokmegosztási politika célját csak akkor éri el, ha a létrehozott kisüzemek életképesek és birtokosaik boldogulni tudnak. A nagyméretű reform során egyszerre nagytömegű új üzem keletkezik, ami az életképesség biztosításával járó feladatokat nemcsak megsokszorozza, hanem hatványra emeli. A helyes birtokmegosztási politika, az üzemnagyságok tekintetében nem lehet egyoldalú, lényeges elv, hogy kis-, közép- és nagyüzemek bizonyos aránya a legegészségesebb helyzet. Ezért a birtokreform során sem szabad csak bizonyos fajta üzemek létesítésére törekedni.

- Ügyelni kell arra, hogy minél több olyan üzem létesüljön, amely a piaci teljesítőképesség szempontjából sem marad el az előző nagyüzemektől. Ugyanezért helyes középirtokokat is létesíteni. Ezekre az a feladat is hárul, hogy átmenetet teremtsenek a kisüzemekről a nagyüzemek felé és közvetítsék utóbbiaknak technikai és egyéb újításait. Ahol egy nagygazdaságot teljesen felosztanak ott középirtokra az épületek felhasználása végett is szükség van.

- Egy széleskörű földreform után, ha túl sok apró birtok jött létre, rövid pár év alatt a mezőgazdaság csak akkor lesz képes többé-kevésbé elviselhető módon termelni, ha a gazdálkodók kevéske földjüket bérlettel egészítik ki. A bérlő azonban nehezebben boldogul mintha csak saját földön gazdálkodna, mivel a földjáradék nem az övé, így csak több tőkével, ügyességgel hozhatja ki a megélhetéséhez szükséges jövedelmet. Az ilyen ügyes vállalkozók viszont nem termelődnek ki elegendő számban máról-holnapra.

- Az új gazdák számára új a környezet, legtöbbszörük számára pedig maga a feladat is: önállóan vezetni üzemet, piacra termelni stb. Ha értik is a termelést sok eddig ismeretlen közigazgatási, adóügyi, pénzügyi teendőjük támad, új feladatokkal kerülnek szembe a beszerzés, az értékesítés tekintetében.

- Az új üzemek életképessége egyenes arányban van az új gazdálkodók szakatudásával, általános műveltségi színvonalával. Ezért számolni kell hosszabb-rövidebb átmeneti idővel, mikor az új birtokstruktúra kevesebbet tud felmutatni, mint a korábbi. Az oktatás, a szaktanácsadás gyors kiépítése, megfelelő színvonalra lerövidítheti az átmenet időtartamát.

- Az új kisüzemek, feltéve, hogy a nagyüzemekkel egyenlő szinten gazdálkodnak, hektáronként több épületet, gépet, eszközt stb. kívánnak, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdaság tőkeigényessége fokozódik. Itt nem csupán az új üzemek első felszereléséről van szó, állandóan magasabb tőkeigénnyel dolgozik a kisüzemi mezőgazdaság (azonos termelési szintvonalat feltételezve).

- Számolni kell továbbá a távolabbi birtokpolitikai következményekkel is. A birtoknagyság a tagosíthatatlan állapot minden józan mértéket meghalad. Az örökösödéssel a helyzet csak tovább romlik, a tagosítás nehéz, költséges művelet, azt egyébként sem szabad újból és újból végrehajtani.

- Egy nagyobb arányú birtokreform alapvető szerkezeti változást kíván a forgalmat lebonyolító szervezet tekintetében is. A forgalom lebonyolításának költsége, akár beszerzésről, akár a termelvények piaci elhelyezéséről van szó, a kisüzem számára magasabb a nagyüzemekhez képest. Ha még a kisüzemekben a hozamok is kisebbek, a magasabb beszerzési és alacsonyabb eladási árak lehetetlenné tehetik a gazdák

jövendelmét. "Ezért fontos az új üzemeket a piaci kapcsolatok szempontjából ugyanakkora egységekbe összefogni, amilyeneket jelentettek a korábbi nagyüzemek. Ennek megoldását nyújtják a szövetkezetek."

A szövetkezeti szervezet (és mozgalom), csakis fokozatos szerves fejlődés útján alakulhat ki. "A szövetkezeti megoldásra váró feladatokat csakis olyan alakulatokra szabad bízni, amelyek már megalapozták létüket gazdaságilag és gyökeret vertek a földmivelők körében..."

3. Szövetkezetek a mezőgazdasági termelésben

Az ötven évvel ezelőtt írottak máig ható követelményeket fogalmaztak meg, ugyanakkor velük szemben nem hozható fel, az elmúlt néhány év agrárpolitikájával szembeni politikai elfogultság.

Gyakran hallhatjuk, olvashatjuk egyesektől, hogy az elmúlt négy évben Magyarország eddigi történelmének legnagyobb földreformját hajtották végre. Az előzőek alapján azt is joggal mondhatjuk, hogy ez egyben a legalapvetőbb gazdasági követelmények figyelmen kívül hagyásával történt, egyoldalú politikai szempontok domináltak.

Ami történt, megtörtént. *A létrejött tulajdonviszonyok nem kérdőjelezhetők meg*, azokat elismerve kell a lehetséges és szükséges teendőket meghatározni.

Ami a teendőkből a szövetkezeteket illeti; abban teljes az egyetértés, hogy a magángazdaságokat mielőbb célszerű beszerző, értékesítő, szolgáltató stb. szövetkezetekbe összefogni. Abban is többé-kevésbé megvan az egyetértés, hogy a korábbi (időközben átalakult) mezőgazdasági szövetkezetekben is az említett tevékenységeket kellene erősíteni. Ugyanakkor a szövetkezetek mezőgazdasági termelőtevékenységét illetően erősen megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint a termelő típusú szövetkezeteknek nincs helyük egy piacgazdaságban, mások szerint csupán átmenetileg van.

A fentiekben ismertetett követelmények egyértelműen aláhúzzák *a nagyüzemek létjogosultságát* (pl. hatékonyabbak a kisüzemeknél, bizonyos ágazatokban a termelés előfeltételét képezik, nagyarányú ártermelőik, az üzemi struktúra nélkülözhetetlen részei, a szakértelm, az újítások szempontjából kiemelkedő a helyük stb.) *A nagyüzemek Magyarországon túlnyomó többségében szövetkezetek* voltak, bizonyították életképességüket, rugalmasságukat alkalmazkodóképességüket, tagjaik ez ideig is többségükben ragaszkodnak szövetkezetükhöz, s ezek már önmagukban is indokolják tartós fennmaradásukat.

Az előző koalíciós kormány mindent megtett 1990–1994 között a szövetkezetek lehetetlenné tétele, felszámolása érdekében, de ennek ellenére fennmaradtak (1989-ben 1300 szövetkezet működött. Ma 2016 szövetkezet van és mintegy 3000 Kft alakult).

Nagyüzemekre a mezőgazdaságban szükség van és a jövőben egyre inkább szükség lesz.

Ezek között szükségszerűen ott kell lenniük jelentős arányban a mezőgazdasági termeléssel (is) foglalkozó szövetkezeteknek. A 2–2,5 millió tulajdonos birtokában levő több mint 5 millió hektár földből, a mintegy 4 millió parcellából – amennyiben a mezőgazdasági szövetkezetek megszűnének – évtizedek kellenének ahhoz, hogy a nagyüzemek a szükséges arányban kialakuljanak.

A meglévő nagyüzemi épületek, gépek, ültetvények stb. hasznosítása csak nagyüzemileg társasági – benne szövetkezeti – formában oldható meg racionálisan. Erre lehet azt mondani, hogy ez csak átmenetileg szükséges, de ez az átmenet legalább 10–15 év, ami egy gazdaságban már feltételezi a tartós berendezkedést. A családi gazdaságok keretei, méretei ennél gyorsabban kellene, hogy változzanak egy korszerűsödő mezőgazdaságban. A tartós-átmeneti-bizonytalanságot a mezőgazdaság nem képes elviselni kedvezőtlen következmények nélkül. Vigyázzunk tehát az "átmenetileg indokolt" minősítéssel!

A szövetkezetek olyan alakulatok, amelyek már megalapozták létüket gazdaságilag és gyökeret vertek a földművelők körébe. Az elmúlt négy esztendő létüket szándékosan igyekezett aláásni, a földművelők körébe eresztett gyökereiket szövetkezetellenes agitációval megpróbálta elvagdosni, azonban a megsemmisítéshez szerencsére a négy év kevés volt.

A mezőgazdaságban aligha képzelhető el, hogy a következő 10–15 évben minden mezőgazdaságból megélni akaró vállalkozó, vagy csupán a saját gazdaságból megélni képes egyénekből fog állni. Lesznek munkavállalók. Miért kellene előlük elzárni azt az utat, amelyet csak a szövetkezet tudhat nyújtani; emberi közösséget, szolidaritást, szociális etikai előnyöket a gazdasági mellett.

A szövetkezeti mezőgazdasági termelőtevékenység kizárása a piacgazdaságban lehetséges. Célszerű tevékenységekből egyenlő:

a) a nagyüzemi gazdálkodás előnyének,

b) a piacgazdaságokban is létező, termelőtevékenységre alakult szövetkezeteknek,

c) a tagok magántulajdonán alapuló szövetkezetek széleskörű lehetőségeinek a tagadásával.

Ez utóbbinál – a korábbi mezőgazdasági szövetkezetekkel szemben – a szövetkezeti üzemet a magántulajdonos tagok együttesen működtetik, tulajdonolják. Az egyéni tagvállalkozások együttesen szabják meg a szövetkezet gazdasági pályáját azért, hogy saját gazdasági pályájukat hatékonyabban csinálhassák. Miért kellene ebből kirekeszteni eleve a mezőgazdasági termelőtevékenységet?

Az új földtulajdonosok nagyobb része kora, lakhelye, eszközök, szakismereteik hiánya, a elégtelen földterület miatt nem képes saját maga gazdálkodni, kénytelen földjét bérbeadni. Ezen tulajdonosok érdekei sérülnének, ha csupán magántermelők és tőkés társaságok közül választhatnának bérlőt, ha a szövetkezetek (esetleg földbérlő szövetkezetek) a bérlési versenyből ki lennének zárva. A versenyben a szövetkezetek a nagyobb bérelt terület, a szövetkezet társadalmi-gazdasági vonásai folytán előnyöket jelenthet a bérbeadó kistulajdonosok számára.

Az átalakult szövetkezeti üzemek eszközei lehetővé, a még mindig itt található szakembergárda képessé tehető az egyéni gazdaságok részére gépi munkák, kémiai szolgáltatások, szaktanácsadás, pénzügyi tanácsadói feladatok végzésére. Vagyis ott tudnak segítséget nyújtani, ahol az egyéni termelők többségénél a legégetőbb a hiány.

A fenti esetekben nem zárható ki, sőt többnyire valószínűsíthető a szövetkezetek hatékonysági fölénye az alternatív gazdasági szervezetekkel szemben. Ugyanakkor szövetkezetek létrehozásának akkor is megvan a motivációja, ha az alternatív gazdasági szervezet (tőkés) gazdaságilag nagyobb fölényt tud ugyan felmutatni, de az emberek egyes csoportjai az adott tevékenységen elérhető jövedelmet a maguk számára kívánják megszerezni (pl. a beszerző, értékesítő szövetkezetek esetében). Szövetkezetek

létrejöhetnek azért is, mert nincs más szervezet egy adott szükséglet kielégítésére. Az utóbbi eset a mezőgazdasági termelésnél is előfordulhat. (Ilyen lehet bizonyos infrastrukturális létesítmények megvalósítására és működtetésére alakuló szövetkezet.)

A mezőgazdasági termelésben a szövetkezetek versenyképességi előnyét nagymértékben javíthatja az is, hogy szoros kapcsolatokat képesek kiépíteni a termelést megelőző és követő szakaszokkal (esetleg ezeket, vagy egy részüket is maguk a szövetkezetek végzik). Ennek jelentősége ma és a közeli jövőben különösen nagy.

A termelés–felvásárlás–feldolgozás integrációja, a termelők védelme a spekuláció ellen, az arányosabb osztozkodás a vertikum eredményeiből sürgősen megoldandó feladat. Nélküle a piacképesség aligha javítható (nincs aki közvetítse a valós piaci igényeket és az arányos osztozkodás nélkül a termelők érdekeltsége is aligha teremthető meg). A mezőgazdasági termelés piaci realizálási területei ma az állam segítő támogatását igénylik. Ugyanakkor messzemenő óvatosságra van szükség, hogy a támogatást ne nyelje el a felvásárló kereskedelemben meglévő spekuláció. Megfontolandó ezért egy itt alkalmazandó támogatásnál csupán a szövetkezeti alapon működő non-profit társaságok támogatása. A mezőgazdasági termeléssel (esetleg feldolgozással, boltokkal rendelkező) is foglalkozó szövetkezetek korábban már bizonyították előnyüket, alkalmasságukat.

A szövetkezeti termelés versenyképességének tagadása lényegében a szövetkezetek alkalmazkodóképességét, rugalmasságát kérdőjelezi meg. A szövetkezetek pedig a korábbi évtizedekben is a legkezdeményezőbb, legrugalmasabb gazdasági szervezetek voltak. A magántulajdon alapján működő szövetkezetek lényeges vonásokban különböznek a korábbiaktól, amelyek egyértelműen a rugalmasságot, az alkalmazkodóképességüket erősítik. A szövetkezetek szinte egyedileg különböző szervezetben, érdekeltségben, tevékenységi körben működhetnek. Bizonyos alapvető szövetkezeti elv betartása mellett tagok igényei a meghatározóak.

4. Szövetkezetek a mezőgazdasághoz kapcsolódó tevékenységekben

A mezőgazdaság a többi termelési ághoz képest sokkal nagyobb számú üzemből tevődik össze és ezek az ország területén sokkal szétszórtabban fekszenek. Ezért szervezetét decentralizáltság jellemzi.

A kitűzhető cél és annak eléréséhez vezető terv végrehajtása nem érvényesülhet olyan szabadon, mint más termelési ágakban. (A szerves folyamatok az időjárás, az idényszerűség, a helyhezkötttség befolyásolja a döntést és még inkább az eredményt.)

A piaci kapcsolatokban is érvényesülnek a mezőgazdasági termelés sajátosságai. Ezek az agrártermelők számára többnyire kedvezőtlen piaci pozíciót jelentenek.

A kereskedelem (a piac) összepontosított; a nagybani tételeket részesíti előnyben, néhány nagy országos vagy nemzetközi piacon határozódnak meg az árak. A forgalom az egységes minőségű árut részesíti előnyben. Az élelmiszerkereslet állandó és egyenletes kielégítést kíván, vagy idényszerűen hullámszik. A mezőgazdaság üzemei egyenként nem képesek az ipar vagy a kereskedelem nagybani igényeinek megfelelő tételeket termelni, még kevésbé a kisebb üzemek.

Az előzőekben vázolt sajátosságok a piaci kapcsolatokban a mezőgazdaságra nézve a következő hátrányokkal járnak:

– kicsinybani kereslete és kínálata nagybanival áll szemben, ami utóbbinak több piaci erőt biztosít,

– a nagytétellel való összegyűjtés, illetve a nagytételek szétosztása költségekkel jár, közvetítők ékelődnek be, a közvetítési költségek halmozódnak,

– a termelő (különösen a kistermelő) nem rendelkezik kellő kereskedelmi ismeretekkel, megfelelő piaci tájékozottsággal,

– mivel a termelő közvetítőkön keresztül kapcsolódik a felhasználóhoz, azok a piaci helyzetet saját érdekük szerint állíthatják be, amikor a termelővel alkudoznak,

– a területi távolság, a termékek romlékonysága jelentékeny szállítási költségeket emészt fel,

– a termékeket nem elég megtermelni piacképessé is kell tenni (szortírozni, csomagolni stb.).

A mezőgazdaság nagyfokú idényszerű kötöttségei miatt nem képes termelését és kínálatát teljesen a kereslet hullámzásaival párhuzamosan alakítani. Időnként túlkínálat lép fel, költséges tárolásra, esetenként a többlet kényszerhasznosítására van szükség.

A mezőgazdaság viszonylagos tőkeszegénysége miatt, nincs abban a helyzetben, hogy ön maga finanszírozza termelvényeinek forgalmát, amíg a végső felhasználó megfizeti a termelés és a forgalmazás költségeit.

A piaci kapcsolatok bővülésével, elmélyülésével az ismertetett hátrányok fokozódnának, ha a termelők összefogása, illetve az állam gazdaságpolitikai beavatkozása elmaradna. Ma már az egyes termelő olyan mértékben rászorul környezetére szolgáltatásaira, az összefogásra, hogy egymagában hosszabb távon megállni sem képes. Ezzel szemben 1990–1994 között a még működő integrációs rendszer is leépült, a vertikum egyes elemei különválva, önálló érdekeltséget kezdtek érvényesíteni. A privatizáció következtében az állami monopólium helyébe magánmonopóliumok léptek, mielőtt még egy új, a termelők érdekeit érvényesíteni tudó, intézményrendszer körvonalazódhatott volna. A szövetkezeteket érintő kárpótlási törvény és az élelmiszeripar privatizációja elkerülte egymást.

Az állami szándék a szövetkezetek átalakítása, integrációs tevékenységük nyitottá és új beszerzési, értékesítési, szolgáltatási partneri viszony létrehozása helyett szövetkezetek és az új földtulajdonosok szembeállítására, a szövetkezetek felszámolására vett irányt. Még a nyugat-európai szövetkezeti beszerzési, értékesítési minta felé sem orientálta a termelőket. A meglévő ÁFÉSZ-eket is az átalakulás ürügyén, ahol csak tudta gyengítette. Beszélt az EU-hoz való közelítésről, de az ott meghatározó, termelőre épülő vertikális integráció alapjait itthon aláásta.

A fentiek magyarázzák a fejlett országok mezőgazdasági termelőinek szövetkezeti összefogását. Nálunk bár ez ideig a mezőgazdaságban a szállítás, a feldolgozás, a beszerzés, az értékesítés fontossága alulbecsült volt, mégis kiépült korábban egy erős beszerző-értékesítő szövetkezeti rendszer és a nagyüzemek integráló tevékenysége is viszonylag fejlett volt. A továbbiakban is lehet az említettekre építeni (egyidejűleg hasznosítva a fejlett országok tapasztalatait), noha a forgalmi, szállítási, hitelezési, mezőgazdasági szolgáltatási, szaktanácsadói szférában a korábbinál jóval szélesebb szövetkezeti alapokra van szükség.

A különböző szövetkezeti formák (típusok) különállását megőrizve, célszerű az integráció területi és országos fokozataiban közös szervezetet is létrehozni, fenntartani.

A világon a legelterjedtebb a beszerző-, feldolgozó- és értékesítő szövetkezet. Nálunk is a *legsürgetőbb feladat ezek hálózatának a megteremtése*, egy olyan szövetkezeti intézményrendszer kiépítése, amely valós érdekképviseleti háttérrel rendelkezik, s egyidejűleg végzi a koordinációt és disztribúciót, valamint az exportorientált minőségfejlesztést.

Egy hálózatban különböző alapszövetkezetek vehetnek részt, azonban működésükhöz elválaszthatatlanul hozzá tartozik a tevékenységhez kapcsolódó tároló, feldolgozó, értékesítési tevékenységet (exportot is beleértve) lebonyolító nagykereskedelmi szövetkezeti szervezet egész régiót, esetleg az egész országot magába foglaló integrált hálózata. Egy termelő, több alapszövetkezetben is részt vehetne és az alapszövetkezet is több integrációs szövetkezeti hálózathoz kapcsolódhatna. Az alapszövetkezetek többnyire megtalálhatók hazánkban, az integrált hálózat azonban hiányzik, illetve csak egyes elemei találhatóak meg.

Egy racionális hálózat megteremtését, a szükséges eszközök hiánya mellett, az érdekelt szövetkezeti szervek (szövetségek) eltérő érdekeltségén alapuló különböző elképzelései akadályozzák. Itt csak fokozatos fejlődés képzelhető el, ami számol az eltérő érdekekkel, a hazai szövetkezeti hagyományokkal, a megvalósításhoz szükséges állami közreműködéssel, és a különböző szövetkezeteknél már meglévő szakmai ismeretekkel, anyagi eszközökkel.

Több elképzelés (terv) létezik jelenleg. Közös a felismerés, hogy szükség van egy hatékony intézményi szervezet létrehozására, csak az hiányzik, hogy a kormányzat is elszánja magát és az érdekeltet összehozva kezdeményezze egy koncepció kimunkálását.

5. A szövetkezés gátjai és az időszerű teendők

Az előző részben bőségesen esett szó a szövetkezést gátló eseményekről, tényezőkről, a kedvezőtlen gazdasági, társadalmi-politikai környezetről. Az alábbiakban a versenyképesség, illetve esélyegyenlőség néhány fontosabb kérdését és az elmúlt négy esztendőben a szövetkezeteket ért méltánytalanságok megszüntetését, de legalábbis mérséklését szolgáló főleg gazdasági jellegű teendőket fogjuk érinteni.

A szövetkezeti törvénnyel, a szövetkezeti átalakulással a korábbitól lényegesen eltérő új, korszerű, a nemzetközi normáknak megfelelő *szövetkezeti modell jött létre.* (Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a szövetkezeti törvény és módosításai korrekcióra szorulnak, az átmeneti törvény pedig kimondottan rossz.) Az új modell tartalma a szövetkezeteket ért koncentrált támadások, a szövetkezetek erőltetett, ugyanakkor bizonytalan átalakulása miatt nem eléggé ismert a szövetkezeti tagok között sem. Az előző kormány képviselői pedig egyenesen le akarták beszélni a tagokat a szövetkezetekről, mondván a gazdasági társaság a mezőgazdaságban alkalmasabb forma.

A szövetkezeti törvényből következően minden szövetkezet saját adottságainak megfelelően alakíthatja működését. Nem lehet kötelezni a szövetkezetbe való belépésre, mindenki csak addig marad tag, ameddig érdekei azt megkívánják, lehetőség van jogi személy tagok felvételére (a holdingszerű működésnél ez szinte általános érvényű), szabadon alakíthatják a szövetkezetek tevékenységi körüket (folytathatnak vertikális vagy horizontális tevékenységet), a szövetkezet a tagok magántulajdonán alapul (de

nem zárja éki, hogy a tagok létrehozzanak oszthatatlan alapot is), nem írja elő a munkavégzési kötelezettséget és a foglalkoztatási kötelezettséget sem. Kötelezővé tette a részjegy jegyzését. Mindezek vonzóvá teszik a szövetkezeteket, segítik alkalmazkodóképességüket, rugalmasságukat. Ugyanakkor a törvény létrehozta az *üzletrészt* mint a tag vagyoni hozzájárulásának új formáját. A későbbi törvények erre alapozva – kárptólási jelleggel – kötelezővé tették az üzletrész formájában történő vagyonnevesítést, megteremtve ezzel a tagok és a kívülálló üzletrész-tulajdonosok, illetve az aktív és a nyugdíjas tagok szembeállítását, a vagyonrészek széthordásának ösztönzését, s mintegy időzített bombaként fenyegetik a szövetkezetek létét.

Az üzletrész nem szövetkezeti sajátosság, rendszeridegen elem (legalábbis ahogyan jelenleg létezik), s mielőbbi felszámolása a szövetkezetek versenysemleges közgazdasági feltételei megteremtésének egyik legsürgetőbb feladata.

A szövetkezetek nemzetközileg elfogadott alapelveit az előző részben ismertettük. Az alapelvek közül a legtöbb problémát a gyakorlatban a szövetkezeti eredmény felosztási és a döntéseknél az egyenlő jogok (egy tag, egy szavazat) elve okozza.

Az alternatív szervezetektől legszembeszökőbb sajátossága a szövetkezetnek, hogy a tiszta jövedelem nem kerül ki a közreműködők köréből, hanem nagyobb részt felosztásra kerül a tagok között a közreműködés arányában és csupán kisebb mértékben a tőke arányában (non-profit jelleg) esetleg a tiszta jövedelem egy részéről vagy egészéből a szövetkezeti tőkét növelik. A szövetkezeti tagok nem pénzüket befektetésére társulnak, a szövetkezeti tőke-hozzájárulás nem lehet spekulációs célú befektetés. (Megállapítható egyébként, hogy a mezőgazdasági termelésben a fejlett országokban sem jellemző a spekulációs tőkebefektetés. Nem gyakori az RT és általában a munka és a tőke nem különül el egymástól, a bérmunka viszonylag ritka, a tulajdonos és a gazdálkodó személye egybeesik.) A szövetkezeti eredmény visszahagyása a szövetkezetben társadalmilag előnyös; a tőkés vállalkozó is akkor tesz jót az országnak – Max Weber szerint – ha a pénzt visszaforgatja a gazdaságba. Nálunk sajnos a jelenlegi tulajdonviszonyok mellett rendszerré vált a tőke kivonás a mezőgazdaságból.

A szövetkezeti törvény szerint a szövetkezet az adózott eredményével szabadon rendelkezik, de tagjai érdekeit kell szolgálnia és a demokratizmus keretében a tagok határozzák meg az elért eredmény felosztási módját. A szövetkezetekre vonatkozó döntéseknél a tagokat egyenlő jogok illetik meg: *egy tag, egy szavazat*. A legtöbb szövetkezeti szakember ebben látja a szövetkezeti identitás megőrzésének legfőbb zálogát (ez az elv azonban csak az elsődleges szövetkezetek esetében kötelező). Valószínűsíthető, hogy nálunk a szövetkezeti formáról való letérést, illetve nem a szövetkezeti forma választását (olyankor, amikor egyébként minden ezt indokolná) nagyrészt az *egy tag, egy szavazat kötelező alkalmazása* okozza.

A nemzetközi tapasztalatok szerint sok országban az egyes szövetkezeti ágakban az említett elvtől eltérően szavaznak, a szövetkezettel folytatott üzleti tevékenység, a tőke-hozzájárulás stb. alapján is. Esetenként az egy tagra jutó szavazatnak felső határt szabnak. A nemzetközi gyakorlatban olyan megoldás is van, amikor például a szövetkezeti vezetőség megválasztásánál, az alapszabály jóváhagyásánál az egy tag, egy szavazat elvét érvényesítik, mg üzletpolitikai kérdéseknél ettől eltérnek. A szövetkezet működése szempontjából ügyelni kell azonban arra, hogy egy-egy tag érdekérvényesítési lehetőségét túlzottan megnöveljék és másokét túlzottan lecsökkentsék. (Áthidaló megoldás lehet esetenként a vagyoni különbségekkel

összefüggő érdekérvényesítési gondokra a tag földjének, ingatlanának szövetkezet részére történő bérbeadása, illetve bérbevétele egy-egy tag vagy csoport részéről, mivel a bérleti díj nem kerül bele a szövetkezet felosztható eredményébe. Ugyanakkor képes honorálni a vagyont és a nagyobb vállalkozóképességet is.)

A kérdéskör roppant kényes és mint máshol, *nálunk is erősen vitatott*. Az átalakulás során létrejött társaságok, szövetkezetek tapasztalatainak elemzése alapján lehet a későbbiek során, tisztázó elvi viták után a szövetkezeti törvény újrafogalmazásánál visszatérni a szavazás ügyére.

Az előbbi sajátosságok érthetővé teszik, hogy a *szövetkezet nem vonzza magához a vállalkozói tőkét*, s a tőkeellátottság ezéért jellemző gondja a szövetkezeteknek. A fejlett országokban szövetkezeti bankok vagy/és a kormányok nagy szerepet játszanak a szövetkezetek olcsó hitellel való ellátásában. Nálunk sem kerülhető ez meg.

Napjainkban *nem egyértelmű, hogy egy társaság szövetkezet-e* ténylegesen vagy nem. A politikai nyomás nem is adott időt a megfontolt döntésekre, születtek életképtelen, a tagok által utólag be nem fogadott átalakulások is. Szétváltak, megszűntek szövetkezetek, belső vállalkozások jöttek létre, termelési eszközök bérlése gyakoribbá váltak, a szövetkezetek gazdasági társaságokká alakultak át, szövetkezeti és/vagy tagi részvétellel gazdasági társaságokat alapítottak (mintegy 3000 Kft keletkezett), holdingok keletkeztek stb. A létező zavar az előző négy évben érvényesült hibás, szövetkezetellenes agrárpolitika, az ezt szolgáló jogi, közigazgatási gyakorlat következménye.

Nem könnyű egyértelmű ítéletet mondani arról, hogy egy adott gazdasági társaság valóban szövetkezet-e. Fel kell azonban hívni a figyelmet, hogy sokáig a jelenlegi zavaros helyzet nem tűrhető, mivel a szövetkezeti mozgalom így könnyen – önhibáján kívül – diszkreditálódhat. Fontos azonban ügyelni arra, hogy a szövetkezeti lényeg sokszínű formában jelenhet meg – s ez a szövetkezetek életképességének jele –, a minősítés nehogy a formagazdaság felszámolásával járjon együtt.

A szövetkezet célja a tagok szolgálata a szövetkezeti vezetésnek ennek érdekében kell munkálkodnia. A valós szövetkezet kivetí magából azokat a vezetőket, akik a szövetkezetet a tagok hátrányára saját önző egyéni érdekeikre kívánják felhasználni és ezzel lejárattják a tagok előtt a szövetkezeti eszmét. Időszerűsége tagadhatatlan mivel szövetkezetek átalakulásakor, a vagyon és a föld magántulajdonba kerülésekor, előfordult esetenként a szövetkezeti menedzsment saját érdekeit túlzottal előtérbe állító ügyeskedése (eredeti tőkefelhalmozása) is.

Nem kimondottan szövetkezeti sajátosság, de a mezőgazdaságban működő termelő típusú szövetkezetek *elengedhetetlen feltétele, hogy rendelkezhessenek a földtulajdonnal is*. Diszkrimináció a magán nagyüzemek és az egyéni termelőkhöz képest az, hogy a szövetkezet tulajdonában nem lehet föld. Az idevágó törvényi tilalom egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy szűnjön meg a szövetkezetek mezőgazdasági tevékenysége. Föld nélkül hosszabb távon képtelenség kiegyensúlyozott mezőgazdasági termelést folytatni, rövid távon pedig mivel a szövetkezet bérleti díjat kénytelen fizetni, ezért neki eleve nagyobb hatékonysággal kell gazdálkodnia, mint azoknak akik saját földön gazdálkodnak (az utóbbiaknak 1995-től még földadót sem kell fizetniük). Ráadásul a földbérleti ügyek törvényi szabályozása hiányzik és ez még a szövetkezeti bérleti gazdálkodást is elbizonytalanítja. A szövetkezeti földtulajdon törvényi engedélyezése és a földbérleti viszonyok törvényi szabályozása nem tűr halasztást.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- A falunak élnie kell! MSZP Országos Központja, Bp., 1994., Magyar Szövetkezeti Évkönyv, OSZT 1994.
- Dr. Ihrig Károly*: Agrárgazdaságtan, Bp., 1941.
- MSZOSZ Kongresszus anyagai, 1995.
- A földtulajdon- és a mezőgazdasági struktúra alakítása I-II., Szerk. Csendes Béla, AKI Bp., 1990.
- Kolyris Panes - Juhász János*: Irányelvek a magyar mezőgazdasági szövetkezetek átalakulási stratégiájának kidolgozásához (kézirat), 1994.
- Domé Györgyné*: A szövetkezet új modellje (kézirat), 1994.
- Pál József*: A szövetkezeti mozgalom fejlesztésének időszerű kérdései (kézirat), 1994.
- Keserű János*: AZ MSZP agrárprogramjának teljesülése az 1994 májusi választások óta eltelt időszakban, MSZP Országos Agrártagozata
- Laczó Ferenc*: A szövetkezetek sajátosságai szövetkezés, 1993., 2. szám
- Laczó Ferenc*: Szempontok a mezőgazdasági szövetkezetfejlesztési stratégia kialakításakor (kézirat), 1994.
- Szeremley Béla*: Exportorientált értékesítő szövetkezetek létesítése az élelmiszergazdaságban, Szövetkezés, 1994. 1-2. sz.
- Dr. Juhász István*: Az átalakult szövetkezet működése, Számadás, 1995. február 16.
- Az agrártámogatási rendszer továbbfejlesztési irányai MSZP Agrártagozat Munkabizottsága 1995. (kézirat)

BÉLA CSENDES

COOPERATIVES IN THE TRANSFORMING AGRICULTURE

(Summary)

The starting point of the author is that according to which the present state, which characterizes the today's agriculture - is much more further away from the tomorrow's modern agriculture, than at any time. He sees the cooperatives as an important instrument to stop the further decline. In his study he discusses the timeliness, necessity and advantages of the cooperatives in the Hungarian agricultural production and in the related fields, like buying up, processing and marketing activities.

ÉGETŐ EMESE

Privatizációs stratégia és privatizációs technikák Magyarországon

A privatizáció fogalmához

A privatizáció első megközelítésre egy egyszerű, jól definiálható jogi kategória. Azt jelenti, hogy az állam a tulajdonában lévő vagyont magánkézbe adja, elidegeníti. Ez a meghatározás azonban egyfelől túl szűk, másfelől túl általános a Kelet-Európában zajló folyamat számára. Magyarországon – de gondolom, a többi volt szocialista országban is – a tulajdonos-cserénél sokkal tágabban értelmezik a privatizációt. Privatizációnak tekintik a magánszféra bármely okból való növekedését, pl. azt is, ha új vállalkozások létrejöttével bővül. Legtágabb értelemben a privatizációt az államtalanítás értelmében használják. Ekkor beleértik a központi állami redisztribúció csökkentését is, amelynek nagysága az államháztartás terjedelmével, pontosabban annak a GDP-hez viszonyított arányával mérhető.

Magyarországon még a reprivatizáció fogalma sem azt takarja, amit általában, ti. hogy a korábban államosított magánvagyont ismét magánkézbe adják. Ez csak privatizáció. A reprivatizáció azt jelenti, hogy nem akárkinek, hanem az eredeti tulajdonosnak adják vissza.

Van aztán a privatizációnak egy más fajta sajátos értelmezése is: amikor a tulajdonos-változás nélküli átalakulást is privatizációnak nevezik. Az állam vállalkozói vagyonának privatizálása elvileg is két mozzanattól áll. Egyrészt az állami vállalatok társasággá alakításából, amely önmagában nem érinti az állam tulajdonosi mivoltát (az Rt-vé vagy KFT-vé alakult vállalat, részvények illetve üzletrészei az állam tulajdonában maradnak). Másrészt a tényleges privatizációból, amikor tőkeemelés révén vagy a meglévő részvények egy részének (vagy egészének) értékesítésével megjelenik a tényleges magántulajdon. A gyakorlatban ez a két mozzanat egyidejűleg is végbemehet, de egymástól időben elkülönülő, egymást követő folyamat részeként is megjelenhetnek. Ez utóbbi esetben a társasággá alakulás, bár része az egész privatizációs folyamatnak, s ezért joggal nevezhető privatizációnak, valójában a befejező mozzanat nélkül (főleg annak huzamosabb elmaradása esetén) önmagában mégsem privatizáció. A privatizációs stratégia kialakulása Magyarországon

A privatizációs stratégiának legalább három kérdésre kell választ adnia: a) mi a célja a privatizációnak, b) milyen tulajdoni szerkezettel érhető el ez a cél, és c) miként akarjuk elérni?

Az első kérdésre adandó válasz közgazdasági szempontból lényegében eleve adott volt. A nyolcvanas évtized a tulajdonviták korszaka Magyarországon. Az évtized

elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékonyan működő gazdaság kialakulásának előfeltétele a tulajdonreform. Ebben az időben a köztulajdon, államigazgatási jellegének megszüntetésének és a tulajdonosi funkciók szétválasztásának szükségessége állt a viták középpontjában. Az elméleti viták gyakorlati következményeként az évtized közepén megszüntették a versenyszféra vállalatainak államigazgatási felügyeletét. Ez jogilag azt jelentette, hogy az állami vállalatok szervezeti önállósága jelentős mértékben megnövekedett: A náluk lévő vagyon tulajdonosa ugyan továbbra is az állam maradt, a kezelési jogot azonban a vállalatok gyakorolták. Mivel ettől a gazdaság nem működött jobban, a viták sem csitulak el. Konceptciók sokasága keletkezett ebben az időszakban, amelyben fokozatosan került előtérbe a tulajdonreform helyett a tulajdonváltás gondolata. Előbb csak a plurális tulajdoni rendszer, később viszont a magántulajdon hegemoniájának szükségessége is megfogalmazódott. Az évtized végére már mindenki egyetértett abban, hogy 1. piac nélkül nincs hatékony gazdaság, és 2. magántulajdon nélkül viszont nincs valódi piac. Privatizálni tehát alapvetően gazdasági okok miatt kell.

b a célok vonatkozásában tökéletes összhang alakult volna ki. A gyakorlatban a fentiek mellett természetesen még számtalan más választható cél is létezik, amelyek a későbbiek során fel is merültek, és ugyancsak változatosá tették az összképet. Közgazdasági vonatkozásban sem csak a hatékonyan működő gazdaság volt az egyetlen cél, hanem egyidejűleg fiskális és monetáris szempontok is felmerültek. Szociológiai oldalról a "népi kapitalizmus" eszméje és valamiféle romantikus, múltba forduló világkép is előtérbe került. Etikai oldalról pedig méltányossági, sőt egalitárius elvek és más erkölcsi jogcímek (pl. a föld azé, aki megműveli) hangoztatása is jellemző volt. Legfőképpen azonban a politikai szempontok domináltak, különösen a kívánatos tulajdonosi struktúra meghatározása esetében. A "ki legyen a tulajdonos?" volt egyébként is az egyik legvitatottabb kérdés. Intézményi tulajdonosok vagy magánszemélyek gyakorolják-e a tulajdonosi funkciókat? Ha az állam rossz tulajdonos, akkor más intézmények alkalmasak-e erre a funkcióra? Ha igen, melyek? Voltak akik a bankokat, mások a biztosítótársaságokat, megint mások holdingokat, esetleg nyugdíjpénztárakat, sőt oktatási és kulturális intézményeket, alapítványokat vagy a helyi önkormányzatokat javasolták. Azok véleménye, akik a természetes személyek "tulajdonlását" tartották csak gazdaságilag hatékony megoldásnak, igencsak megoszlott. Jellemző, hogy volt olyan koncepció, amely mindenkit vállalkozóvá akart változtatni (Liska Tibor és követői), s olyan is, amely mindenkit tulajdonossá (pl. Dicházy Bertalan Népi részvény szocializmus illetve kapitalizmus elmélete). De legalább ilyen nagy vitát váltott ki a külföldiek tulajdonszerzésének lehetősége és az ún. "kereszttulajdonlás" problémája is.

1988–89-ben megkezdődött a privatizáció jogi kereteinek kiépülése (Társasági törvény, Átalakulási törvény), ezt követően pedig kibontakozott egy folyamat, amelyet spontán privatizációnak neveztek. Ez aztán végleg politikai síkra terelte a "ki legyen a tulajdonos?" kérdést.

Politikai pártjaink között eleve volt olyan, amelynek programja szinte kizárólag a reprivatizáció ígéretére korlátozódott. Mi több csak a földtulajdon reprivatizációját tűzte zászlajára. A spontán privatizáció viszont korántsem volt ilyen korlátozott.

Az ellene felhozott legfőbb érv az volt, hogy az állami vállalatok átalakulása a nyilvánosság kizárásával úgy megy végbe, hogy maguk választják meg az új tulajdonost. A vállalatok egymásnál szereznek résztulajdont, ami kereszttulajdonlást

eredményez, de valódi tulajdonváltozást nem. A menedzserréteg így "átmenti" magát, s valódi vagyonértékelés híján "kiárúsítják a nemzeti vagyont".

A spontán privatizáció bírálata kapcsán merült fel a privatizáció mikéntjének egyik kardinális kérdése is. Eszerint e folyamat nagy hibája, hogy állami befolyásolásra mód nincs, s az eladásból állami bevétel nem származik. A privatizáció spontán vagy központilag ellenőrzött jellege mellett a másik fő vitakérdés az ingyenes szétosztás vagy eladás problémája volt. Mindkét kérdés végül egy harmadikba torkollik, amely azóta is vissza-visszatér: ti. lassú-e vagy gyors a magyar privatizáció.

1990 második felében lezárult a privatizáció első szakasza. Létrejött az Állami Vagyonügynökség, amelynek eredményeként megszűnt a privatizáció spontán jellege. Továbbá megszületett az a kormánydokumentum, amely állást foglalt a tulajdon és a privatizáció vitatott kérdéseiben.

Az állásfoglalás a fejlett piacgazdaságokban kialakult tulajdonosi, vállalkozási és szervezeti formák és arányok kiépítését célozza.

Ennek megfelelően a meglévő állami vagyon új tulajdonosai elvileg a következők lehetnek:

- belföldi természetes személyek és társaságaik
- külföldiek
- helyi önkormányzatok
- a kincstár
- a társadalombiztosítás
- közcélú alapítványok és közcélú egyesületek (egyházak, pártok, stb.)

A nemzeti közteljesítés elvéből kiindulva általános érvennyel elveti a reprivatizáció módszerét. Kivételt csak a földre és az egyházi javakra vonatkoztatva enged meg. (A föld esetében olyan értékpapírban kifejezett részleges kártalanítást – kárpótlási jegyet – javasolt, amely licitálás révén módot ad földtulajdon szerzésére is. Az egyházi javak esetében – külön egyezmény alapján – bizonyos mértékű reprivatizációra sor kerülhet. Ennek érdekében az állam a tulajdonában lévő azon ingatlanokat, amelyek 1948. jan. 1-én egyházi alapfunkciót láttak el, nem privatizálja.)

Általános érvennyel elveti az állam vállalkozói vagyonának ingyenes szétosztását is. Ingyenes, de teherrel (tehát az adott vagyont terhelő adóssággal együtt) a közcélú intézmények – önkormányzatok, társadalombiztosítás, közcélú egyesületek és alapítványok – juthatnak hozzá véglegesen az állam nonprofit vagyonához. A gazdaság minden más szereplője csak piaci módon – tehát vásárlás és/vagy a tulajdonnal kapcsolatos terhek átvállalása révén – juthat tulajdonhoz. Ennek megfelelően alapelveként rögzítették azt is, hogy a piacgazdaságra jellemző formákat és arányokat nem egyszeri tulajdonreformmal, hanem egy kb. 3–5 éves privatizációs folyamattal kívánják megteremteni. Ennyi idő alatt az állami tulajdon eredetileg több, mint 90 %-os részarányát 60 % alá tervezték csökkenteni.

Figyelembe véve, hogy ez az állásfoglalás egyben a privatizáció mikéntjének vitatott kérdéseit is eldöntötte, természetesen a folyamat lebonyolítását elősegítő intézmények kiépítésére is intézkednie kellett.

A spontán privatizáció felváltása a központilag ellenőrzött folyamattal azt jelenti, hogy belföldi és külföldi tanácsadó cégek és vagyonértékelő cégek bevonásával az Állami Vagyonügynökség vezényli. A stratégia arra épül, hogy egyszerre több oldalról, több szereplő kezdeményezésére indulhat meg a folyamat. Kezdődhet

a) a tulajdonos, az állam – konkrétan az ÁVÜ illetve a helyi önkormányzatok – kezdeményezésére;

b) kezdődhet a külső vállalkozó a befektetni szándékozó vevő kezdeményezésére, és végül

c) a vállalat is kidolgozhatja a saját privatizációs programját. Vagyis spontán privatizáció nem, de az ÁVÜ által ellenőrzött önprivatizáció továbbra is lehetséges.

Tehát az ÁVÜ az állami vagyont illetően széles körű jogosítványokat kapott. Bár ezeknek a jogoknak is voltak törvényszabta korlátai. Az egyik ilyen korlát az volt, hogy az ÁVÜ ellenőrző és jóváhagyó jogkörét csak az átalakulások és a privatizáció tekintetében gyakorolhatta, az ilyen ügyletekkel nem érintett vállalatoknál a tulajdonosi jogosítványok továbbra is a vállalati, önkormányzati szervek, illetőleg az ágazati minisztériumok kezében maradtak. További korlát volt a tranzakciók értékhatára. A húsz-, illetve harmincmillió forintnál kisebb ügyleteket a vállalatok saját hatáskörükben megköthették.

Az Állami Vagyonügynökség öt éves működésének eredményeképpen jelentősen átalakult a magyar gazdaságban a tulajdonosi struktúra. Az elmúlt öt év alatt 1,2 millió magyar állampolgár jutott tulajdonhoz a privatizáció során. Az új tulajdonosi struktúra szerint a gazdaság 50 %-a állami tulajdonban van, a hazai magántulajdon aránya 30–35 %, a külföldi tulajdon 10–13 %, az önkormányzati pedig 4–6 %. Az előkészített privatizációs tranzakciók alapján úgy becsülhető, hogy az ÁVÜ-höz tartozó társaságok értékesítése másfél éven belül befejeződhet.

Az Állami Vagyonügynökséghez 1990-ben 1.848 vállalat került, ezek vagyonértéke 1.670 milliárd forint volt. Jelenleg 306 többségi állami tulajdonú vállalat vár privatizációra, 145,5 milliárd forint vagyonértékben. Ugyanakkor 291 kisebbségi állami tulajdonú társaságot kell még értékesíteni. Eddig 696 társaság teljes értékesítése történt meg. Vagyonértékük 273,5 milliárd forint volt. Többségi állami tulajdonú részvénytársaság 220,3 milliárd forint értékben talált gazdára. Az állami vállalatok átalakításával létrehozott társaságokból végelszámolással, felszámolással 109 cég megszűnt, ezek vagyonértéke 31,48 milliárd forint volt. Más vagyonkezelő szervezetek részére az átalakult vállalati körből 66 társaságot adott át az ÁVÜ, amely vagyonértéke 1.243,84 milliárd forint volt. A vagyonvesztés értéke 59,2 milliárd forint. Az ÁVÜ az elmúlt öt év során 5 milliárd forintot költött garanciafedezetre.

Az Állami Vagyonkezelő Részvénytársaságot a tartósan állami tulajdonban maradó vagyon kezelésére, működtetésére hozták létre, róla az 1992. évi LIII. törvény rendelkezett. Az Alkotmány rendelkezései értelmében a kizárólagosan állami tulajdonban lévő vagyon körét törvényben kell rendezni. Ehhez képest ez az 1992. évi LIII. törvényt konkretizáló 126/1992. (VIII. hó 28.) Kormányrendelet mellékletében történt meg. Ez a rendelet tartalmazta a 100 %-osan állami tulajdonban maradó vagyontárgyak körén kívül a kisebb mértékben állami tulajdonban maradó javak felsorolását is.

Az ÁV Rt. létrejöttétől fogva feladatát tekintve identitászavarral küszködött. Nem lehetett ugyanis eldönteni, hogy az ÁV Rt. elsősorban vagyonkezelő vagy privatizáló társaság-e. Az ÁV Rt. története során folyamatos hangsúlyeltolódás figyelhető meg az előbbtől az utóbbi felé.

Ennek következtében az ÁVÜ és az ÁV Rt. közötti különbség fokozatosan elrelativizálódott. Az új kormány hatalomra kerülése lelassította az egész törvényalkotási folyamatot. Ezért igen későn került elfogadásra az új privatizálási

elvekről, eljárásokról és az új privatizációs szervezetről szóló törvény (1995. évi XXXIX. törvény). Ezen törvény alapján azonban végre felállhatott az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Részvénytársaság, amelynek alapító okirata 1995. júniusára dátumozódik. Az ÁPV Rt. létesítése a törvény szerint úgy történt, hogy az ÁV Rt. neve változik ÁPV Rt-re és az ÁVÜ a törvény hatálybalépésével megszűnik, jogai és kötelezettségei – egyetemes jogutódlás mellett – az ÁPV Rt-re szállnak át. Az ÁPV Rt. vagyona szélesebb mint az egykori ÁVÜ és ÁV Rt. vagyona együttvéve, a törvény rendelkezései szerint ugyanis a Kincstári Vagyonkezelő Szervezettől is kerül hozzá vállalkozói vagyon. A KVSZ privatizálható vagyona a nyilvántartás szerint 55 milliárd forint, ám ennek forgalmi értéke nem haladja meg a nyilvántartási érték 15–20 %-át. A törvény ugyanakkor negatív taxációval jelöli meg azon javak körét, amelyek nem tartoznak a törvény hatálya alá és ilyen módon nem része az ÁPV Rt. vagyonának.

A tartós állami tulajdon tekintetében az ÁPV Rt-nek a vagyonkezelés tevékenysége kerül előtérbe. Éppen ezért különösen nagy jelentősége van a tartós állami tulajdonba került vagyon kezelési feladatainak, alapelveinek gyakorlati módszerei kialakításának, alkalmazásának. Így ennek keretében ki kell dolgozni azokat az elveket és módszereket, amelyek alapján az ÁPV Rt. e társaságokat maga fogja kezelni vagy valamilyen formában szerződéses, illetve holding-szerű kezelésbe adja. A törvény a szerződéses vagyonkezelés eseteit és szabályait rendezi. A vagyonkezelő kiválasztása nyilvános felhívást követően pályázat útján történik.

Az ÁPV Rt. fő profilja azonban, ahogy azt a törvény első szakasza is megállapítja, az állam tulajdonában álló részvények és üzletrészek, illetve egyéb vagyon mielőbbi értékesítése magántulajdonosok részére, vagyis a privatizáció. Az ÁPV Rt. a törvény szerint eszközölheti az értékesítést közvetlenül a tőkepiac intézményrendszerén keresztül, befektetési célú alapokon vagy társaságokon keresztül, illetőleg a társaságok vezető tisztségviselői útján. Az alkalmazott privatizációs technikák

Az állami tulajdon privatizálására többféle eljárás használatos. Ezek a következők:

– nyilvános pályáztatás, amikor az értékesítésre kijelölt vagyonrészeket nyíltan – a sajtó útján – meghirdetik;

– zártkörű meghívásos pályázat, amikor az értékesítésre kijelölt vagyonrészekre csak az értékesítő által kiválasztott és pályázatra felhívott befektetők tehetnek vételi ajánlatot;

– tőkeemelés, amikor az új tulajdonos nem meglévő üzletrészek, részvények vásárlása, hanem tőkeemelés révén jut részesedéshez. Az állami tulajdon nagysága tehát változatlan marad, csak aránya változik,

– végül a vállalat részvényeinek tőzsdére vitele és nyilvános értékesítése.

A különböző technikák egymással párhuzamosan, de egymással kombinálva is alkalmazhatók.

A kínálati oldalnál sokkal nagyobb problémát jelent a keresleti oldal biztosítása. A nagy kérdés az, hogy egy olyan országban, ahol korábban az egyének szinte kizárólag munkavállalók voltak, ezért megtakarítások is csak korlátozott mértékben halmozódhattak fel, miként biztosítható a belföldi kereslet az állami vagyon reális áron való megvásárlásához? Ennek is többféle eszköze került alkalmazásra, köztük a legkézenfekvőbb: a hitel

a) Az ún. egzisztencia-hitel és részletfizetési kedvezmény konstrukciójának alapfogolata hosszúlejáratú, alacsony kamatozású hitelforrás biztosítása. E hitelakció keretében a kereskedelmi bankok az MNB által rendelkezésükre bocsátott refinanszírozási hitelből nyújtanak kölcsönt magánszemélyeknek illetve újabban magánszemélyek társaságainak az állami vagyon megvásárlásához. Kondíciói:

- 5 millió Ft-ig 2 % önerő, 1 év türelmi idő, 6 év futamidő;
- 10 millió Ft-ig 15 % önerő, 1 év türelmi idő, 8 év futamidő;
- 10 millió Ft felett 25 % önerő, 2 év türelmi idő, 10 év futamidő.

Eredetileg 50 millió Ft volt a maximum, amelyet több részletben lehetett igénybe venni. Jelenleg a felső határ nem fix összeg, hanem a hitelfelvevő vállalt kötelezettségeinek együttes összege nem haladhatja meg a saját tőke kétszeresét. Kamatozása változó, de maximum a mindenkori jegybanki alapkamat 75 %-a + 4 % lehet.

Mivel e hitel kizárólag olyan privatizációhoz nyújtható, amelynek bevétele az államadósságot csökkenti, a tanácsi alapítású vállalatok esetében ez nem jelent megoldást. Ott ugyanis a bevétel 20 illetve 50 %-a az önkormányzatot illeti. Ezen hányad privatizálását segíti elő – hasonló feltételekkel – a részletfizetési kedvezmény. Ez a konstrukció újabban részvényvásárlás finanszírozásához is igénybe vehető.

b) Az MNB privatizációs hitele esetében a kondíciók hasonlóak az E-hiteléhez, azzal a különbséggel, hogy az összeghatás egyáltalán nincs maximalizálva, viszont az igénylőnek eleve 25 % saját erővel kell rendelkezni (részvényvásárlás esetén 50 %-kal).

A hitelfelvétel szigorú feltétele, hogy a visszafizetésért a vállalkozónak magánvagyonával is helyt kell állnia. A pénzüzetek pedig biztos garanciát akarnak, így előnyt élveznek a módosabbak.

c) A Munkavállalói Rész tulajdonosi Program (MRP) a fejlett és fejlődő országokban a hetvenes-nyolcvanas években már sikerrel alkalmazott ESOP (Employee Stock Ownership Plan) programokat tekintette mintának. E programok közös vonása, hogy az adott vállalatnál dolgozók együttesen, egy, a dolgozók tulajdonhoz juttatásának elősegítésére létrehozott szervezet (ESOP) segítségével részvényt vásárolhatnak a saját társaságuknál az állam által biztosított kedvezmény igénybevételével. Miután a dolgozók anyagi helyzetük és megtakarítási képességük alapján nem tudnának részvényt vásárolni, ezért vagy maga a vállalkozás vagy az ESOP szervezet hitelt vesz föl egy pénzüzetettől részvények vásárlása céljából, illetve hitelfelvétel nélkül a társaság rendszeres átutalásaiból az ESOP szervezet vásárol részvényeket. A hitel visszafizetésének döntő forrása minden esetben annak a társaságnak a jövedelme, amelyben az MRP-t létrehozták.

Magyarországon sok vita folyt arról, hogy érdemes-e egyáltalán bevezetni, s ha igen, milyen körben és feltételek között az MRP-t. Legfőbb ellenérv az volt, hogy a tulajdonosi érdek érvényesítése helyett a munkavállalói érdek dominanciáját hozza majd létre. Ennek ellenére – főként a kis és közepes vállalatok esetében – a privatizáció hatékony eszközeként tartják. Ott szervezhető, ahol az alábbi feltételek együttesen fennállnak:

- az adott társaság munkavállalóinak legalább 50 %-a + 1 fő a program indítása mellett dönt,
- valamely tulajdonos, tulajdonosok eladják részvényüket (üzletrészüket), - a társaság hozzájárul az MRP indításához,

- valamely pénzintézet hitelt folyósít a részvények (üzletrészek) megvásárlásához, illetve az eladóval részletfizetésben állapodnak meg (nem állami tulajdon esetén ettől el lehet térni, azaz a dolgozók tulajdonhoz jutásának ez a formája sem ingyenes)

Az MRP keretében megvásárolt részvények fokozatosan kerülnek a dolgozók tulajdonába. Mindaddig azonban, amíg a részvények (üzletrészek) nincsenek teljes egészében törlesztve, addig azok egyfelől nem idegeníthetők el, másfelől a dolgozók azt nem kapják kézhez. Mindez természetesen nem érinti a dolgozók szavazati, osztalékhoz fűződő jogait, illetve az egyéb tagsági jogokat.

Az MRP Szervezet tulajdonszerzését hitel és részletfizetési konstrukció, valamint adókedvezmények segítik elő. A hitel- és részletfizetés feltételei az E-hitelével azonosak. Kedvező viszont, hogy a visszafizetés fő forrása nem a dolgozók egyéni jövedelme, hanem a társaság nyeresége. A társaság az adózás előtti eredményének 20 %-át adómentesen használhatja fel a hitelek törlesztésére. (Természetesen ennél többet is fordíthat erre, de csak az adózott jövedelméből.) További adókedvezmény, hogy az MRP keretében megvásárolt részvények csak akkor számítanak jövedelemnek, ha értékesítik azokat, a befizetett saját erőre viszont érvényes a befektetési kedvezmény.

d) Az MRP-hez hasonló feltételekkel működik az MBO (Manager Buy Out) program is, azzal a dolog természetéből adódó különbséggel, hogy ez nem a dolgozók szervezetét, hanem a vezetők kivásárlási programját jelenti.

e) Új, még tapasztalat nélküli privatizációs technika a lízing. Ez a konstrukció azon vállalatok privatizálását hivatott elősegíteni, amelyeknek a) pillanatnyilag alacsony a jövedelmezősége, de javítható és b) amelyeknek privatizációját egyszer már meghirdették, de a pályázat sikertelen volt.

A lízing-technika alkalmazása a privatizációra azt jelenti, hogy az ÁVÜ, mint tulajdonos a privatizálandó vagyონrészt meghatározott lízingdíj és futamidő kikötése mellett a magánszemélynek vagy társaságnak bérletbe adja. A bérlő a lízingdíjat költségként elszámolhatja. A tulajdonjog a szerződés lejártáig az ÁVÜ-t illeti meg, a vevő csak irányítási jogot kap. Tulajdonjogot csak a futamidő lejártával, az utolsó részlet kifizetésével szerez a vevő.

A futamidő 100 millió Ft-ig 6 év, fölötte 8 év, a mező- és erdőgazdaságban valamint az élelmiszeriparban 10 év. Az első évben csak a lízing-díj felét kell törleszteni, arra viszont a vevőnek garanciát kell biztosítania.

A konstrukció előnye a korábban ismertetett hitelkonstrukciókkal szemben, hogy: a) készpénz (saját erő) letétele nélkül vehető igénybe; b) a szükséges garancia jóval kisebb: a vállalt lízingdíj 5-7 %-a, szemben a hitelkonstrukciók 100-150 %-ával; c) a törlesztés költségként elszámolható. A megszerzhető vagyón nagysága tehát a saját erő arányától független. A privatizációs lízing kipróbálása a közeljövőben várható. Kísérletképpen 8 vállalat esetében teszik lehetővé, ahol követelmény, hogy 100 Ft lízingajánlat álljon.

f) A hiteljegy indító gondolata a privatizációs folyamatok gyorsítása és a hazai tulajdonosi kör bővítése volt. Még el sem készült ez a konstrukció, már is heves viták dúltak körülötte. Ennek magyarázata az, hogy egyesek szerint nemcsak új technikát, hanem új stratégiát is jelentett volna. Eredendő célja, hogy a tömegek is reális esélyt kapjanak a privatizációba való bekapcsolódásra. Az elképzelések szerint ugyanis bármely magyar állampolgár válhatna privatizációs vásárlásra jogosító hiteljegyet egymillió forint értékben, amelyért vállalati értékpapírokat és ingatlanokat lehet majd

vásárolni az állam által összeállított "kosárból". A kínálati kosár tartalmát az ÁVÜ által megbízottak nyílt árveréses módszerekkel kínálják eladásra.

A hiteljegy tulajdonképpen kupon, amelyhez 2 % költségtérítés, azaz 20.000 Ft ellenében lehetne hozzájutni bármelyik postahivatalban. Tulajdonosát a felhasználástól kezdve terheli adósság, amelynek kamata az E-hitel kamatával megegyező, futamideje 15 év, három év türelmi idővel. Az így szerzett adósság garanciája maga az a tulajdon, amit azon vásároltak. A törlesztés pedig törleszhető a megszerzett vagyon jövedelméből.

Az egyik legfőbb kifogás az "ingyenesség visszacsempézése". Tény, hogy ez a konstrukció egyes elemeiben igencsak hasonlít a cseh kuponos módszerhez. Ha nem is teljesen ingyenes – hiszen minimális saját erőt és visszafizetési kötelezettséget feltételez – de a korábbi technikákhoz képest tényleg annyi könnyítést tartalmaz, hogy már majdnem ingyenes. Akkor pedig nemcsak egy újabb technikát, hanem az eredeti stratégia módosítását is jelenti. Lényegében ez volt a magyarázata a kirobbant vita hevességének. Ami persze korántsem jelenti azt, hogy feleslegesnek tartanak a stratégia módosítását. Ellenkezőleg: a gyorsítás szükségessége mellett sokan érveltek. Végül a koncepciót elvetették. Helyette került bevezetésre az ún. KRP.

Az "állampolgársági részvény" a hiteljegyhez képest jóval szolidabb előnyöket nyújt. Ez főleg az egy állampolgárnak juttatott kedvezmény tekintetében szembevetendő, továbbá abban, hogy nyilvánvalóbbá vált, hogy az egész akció elsősorban azt szolgálja, hogy piacot teremtsen az időközben kibocsátott mintegy 120 milliárd forintnyi kárpótlási jegy egy részének.

Ehhez a hatalmas vásárlóerőhöz képest nyilvánvalóan csepp a tengerben az ÁVÜ által 1994. márciusában felkínált 4 milliárd forint piaci értékűre becsült részvénytömeg, amelyet az áprilisban indult KRP-ben résztvevő 4 vállalat képviselt. Ezek a társaságok a következők voltak: Global TH Rt., Soproni Sörgyár Rt., Pannonplast Rt., valamint a Pannónia Hotels Rt., illetve ezen társaságok még állami tulajdonban levő része. Az akció a cégek tőzsdei bevezetésével fejeződött volna be. Az előzetes tervek szerint – melyek ma már tudjuk, hogy csak tervek maradtak – az ÁV Rt. cégei is bekerültek volna összfel a programba, amelyek elsősorban a közszolgáltató társaságok, így a MOL Rt., a MATÁV Rt., majd a MVM Rt. részvényeit kínálták volna fel, de az EGIS Rt., Richter Gedeon Rt., a PICK Rt., Szegedi Paprika Rt. is színesítették volna a kínálatot.

Az állampolgárok a KRP-nek két, úgynevezett alrendszerébe jelentkezhettek, az OTP által vezetett bankkonzorcium fiókjaiban. Minden magyar állampolgár, aki elmúlt 18 éves és állandó lakóhellyel rendelkezik Magyarországon, az adminisztrációs költségeket fedező 2.000,- Ft befizetése után regisztráltathatta magát az ún. – részletfizetési alrendszerbe –, a saját jogon kárpótoltak ezen kívül még a KRP "kárpótlási jegy alrendszerébe" is beléphettek.

A "részletfizetési alrendszerbe" bejegyzettek összesen 100.000 Ft-ért vásárolhattak KRP-s részvényt a program teljes időtartama alatt. Egy adott vállalat részvényeiből pedig csak a kibocsátó által meghatározott maximumig jegyezhettek. Nem feltétlenül köthették le tehát teljes 100.000 Ft-os keretüket egyetlen cég részvényeire. A részvényt a törlesztés befejezéséig a befektető KRP számláját vezető bank és az ÁVÜ számára óvadékként tartották vissza, tehát menet közben nem volt értékesíthető, sőt addig az osztalékot is visszatartották és az utolsó törlesztésbe tudták

be. A megvásárolt részvények árát 5 év alatt egyenlő részletekben lehetett törleszteni készpénzben vagy kárpótlási jegyben.

A "kárpótlási alrendszer" gyakorlatilag a már ismert kárpótlási jegy-részvény csere mintájára történik. Akik ide jelentkeztek, mentesültek a 2.000 Ft-os regisztrációs díj fizetése alól, továbbá az eredeti kárpótoltakra a 100.000 Ft-os felső határ sem vonatkozott. A jegyzés felső határa csak az, amit a kibocsátó egy-egy vállalat részvényeire nézve meghatározott. A becserélt részvények felett pedig a befektető teljes körű rendelkezési jogokat gyakorolhatott.

A KRP vonzerejét tehát a vitathatatlan kedvezményes jellege mellett az adta, hogy értékes cégek kerültek az értékesítendő társaságok körébe, tehát kevés pénzért nagy értékű vagyontömeghez lehetett hozzájutni. A kormányváltás után hatalomra került MSZP-SZDSZ kormány azonban felfüggesztette az akciót, amelyet időzítéséből és jellegéből adódóan az előző kormány népszerűsítését szolgáló kampányprivatizáció sikertelen kísérletének tekintett.

A privatizáció egyes problémái

1990 óta a legfőbb vitatéma a privatizáció sebessége: igen sokan túl lassúnak tartják. Figyelembe véve az eredeti célkitűzéseket az elmúlt évek eredményei e téren túlzottnak nem mondhatók. A legszélesebb értelemben vett privatizáció, a központi újraelosztás mértékének csökkentése tekintetében semmiféle előrehaladás nem mutatható ki. Az állam-háztartás korábban a GDP kb. kétharmadát osztotta el, s a tervek szerint 3-5 év alatt 60 % alá kellene csökkennie. Jelenleg azonban egyáltalán nem mutatható ki csökkenés. Sőt. A szűkebb értelemben vett privatizáció – az állami vagyon csökkentése – esetében a cél az volt, hogy 3-5 év alatt 50 % alá csökkenjen.

Kétségtelen, hogy a privatizáció körébe vonható állami vállalatoknak túlnyomó többségét érintette valamilyen formában a privatizáció. Ez mindenképp az átalakulási folyamat eredményeként a piacgazdasághoz illeszkedő, korszerű tőkeviszonyt kifejező gazdálkodási formák térhódítását jelenti. (Társaságokká: KFT-vé, RT-vé stb. alakultak.) A folyamat azonban sok esetben itt megrekedt: az átalakult vállalatokat nem sikerült értékesíteni, s az ÁVÜ nyakán maradtak.

Az átalakulás mégis igen jelentős a piacgazdaság kiépülése szempontjából, mindenképp a piaci szereplők számának növekedése következtében. Az elmúlt évek alatt kb. 1,2 millió magyar állampolgár jutott tulajdonhoz a magánosítás eredményeként, és 1994-ig csupán az állam tulajdonában lévő termelő vagyon közel 50 %-át sikerült privatizálni, de a stratégiainak minősített, nemzetgazdasági súlyú társaságok még mindig az állam tulajdonában vannak. Ezért sokan sürgetik a magánosítás gyorsítását – tartva az állami vagyon túlzott leértékelődésétől –, míg mások a privatizáció hatékonyabbá és versenyképesebbé tételét hangsúlyozzák.

Az új privatizációs törvény is a privatizáció gyorsítására helyezi a hangsúlyt, hiszen az idővesztés a gazdaság egész teljesítményére rossz hatással van, az állami vagyon minősége romlik, a vagyonkezelés költségei pedig nőnek.

A privatizáció lassúsága mindenképp azért súlyos probléma, mivel az állami vagyon gyors ütemben veszít értékéből. (Szakértői becslések szerint a mintegy 2 billió forint könyvszerinti értékű állami vállalati vagyon havonta 6 milliárdot veszít értékéből.

A folyamatot lassító okok közé sorolhatjuk: a) a kárpótlással való összekapcsolást, b) az ÁVÜ szerepét (egy viszonylag kis létszámú ügynökség egyidejűleg csak kevés vállalattal foglalkozhat), c) a belföldi kereslet elégtelenségét és d.) az, hogy a külföldi tőke érdeklődését a világméretű túlkínálat (a környező országok privatizációja) csökkenti.

Más problémák is felmerültek. Megjelentek a külföldi befektetők is. A privatizáció kezdeti időszakában azonban valóban nagyobb esélyei voltak a külföldieknek, mivel nagyobb tőkeerőt képviseltek, valamint piaci tapasztalatokkal is rendelkeztek, sőt különböző adókedvezményekben is részesültek, ha magyarországi befektetést eszközöltek.

Felmérések szerint a magántulajdonban lévő vállalatok 10–13 %-a került külföldi kézbe; a privatizált társaságok alaptőkéjében a külföldi befektetők közül a legnagyobb részt a német vállalkozók képviselik 25 %-kal, második helyen az amerikai tőke áll 24 %-kal, harmadik hely 14 %-kal Ausztriáé, majd Franciaország és Nagy-Britannia következik 7–7 %-kal. Velük viszont az a probléma, hogy a szakmai befektetők egy része valójában piacot akart vásárolni, nem termelő céget. Ezért aztán a tulajdon megszerzése után a vállalatot leállították, a dolgozókat pedig elbocsátották.

Folyamatos kísérőjelensége a privatizációs folyamatnak "a nemzeti vagyon kiárusításának" vádja és a korrupciós botrányok. És vele együtt természetesen az ellentétes jelenségek: a vádak gyakran nem bizonyultak igaznak, vagy ha mégis, és ezért az üzletet visszavonták, később még rosszabb feltételek között kellett megkötni; a korrupciót pedig igencsak nehéz, szinte lehetetlen bizonyítani.

Megoldás csak egy képzelhető el: minél hamarabb be kell fejezni a folyamatot, s ezzel lezárni a tömeges privatizációt. Gazdasági és politikai szempontból is ez a kívánatos.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Kornai János: Indulatos röpirat. HVG Kiadó, 1989.
2. Kornai János: A privatizáció elvei Kelet-Európában. Közgazdasági Szemle 1991/11.
3. Voszka Éva: Tulajdonosi szerkezet és tulajdonosi érdek. Közgazdasági Szemle 1991/9.
4. Móra Mária: Az állami vállalatok (á)privatizációja. Közgazdasági Szemle 1991/6.
5. Voszka Éva: Tulajdonreform vagy privatizáció? Közgazdasági Szemle, 1991/2.
6. Voszka Éva: Kerülőutak, ösvények, zsákutcák. Közgazdasági Szemle, 1992/6.
7. Sárközy Tamás: A privatizáció joga, Unió Kiadó Bp., 1991.
8. Voszka Éva: Versenypiac vagy monopolizált szerkezet. Külgazdaság 1992/3.
9. Aleksander M. Vacic: Rendszerváltás Közép- és Kelet-Európában. Külgazdaság 1992/8.
10. Türei Sándor: Társadalmi örökség és tulajdonreform. Közgazdasági Szemle, 1990/11.
11. Tellér Gyula: A burkolt államosítástól a rejtett privatizálásig. Közgazdasági Szemle 1991/4.
12. Tulajdonreform és privatizáció I., II. Figyelő 1990. aug. 23. és aug. 30.
13. Kocsis Györgyi: Osztásnál indul. Heti Világgazdaság 1992. nov. 21.
14. Kérdés a privatizációról. Külgazdaság 1992/1., 2.
15. Csillag István: Társasági tulajdon, a szocialista tulajdon újraértelmezése. Tulajdonreform Pü. Int. RT. 1988.
16. Csaba László: Magyarország útja a reformszocializmusból a piacgazdaságba. Külgazdaság 1992/4.
17. Köhegyi Kálmán: A tulajdonosi szerkezet átalakításának hazai koncepciói. Külgazdaság 1991/4.
18. Matolcsy György: Lábadozásunk éveit.
19. Laki Mihály: A privatizáció gyorsulásának esélyeiről. Külgazdaság 1992/2.
20. Mihályi Péter: Fosztogatás-osztogatás-fosztogatás. Közgazdasági szemle 1992/11.

21. *Dr. Tóth József: A privatizáció magyarországi gyakorlata. Pénzügyi- és Számviteli Főiskola Bp. 1994.*
22. *Valentyini Ákos: A privatizáció makroökonómiai hatásai egy zárt gazdaságban. Konjunktúra - Piacutató és Szám.-tech. Rt. Bp. 1991.*
23. *A privatizációs törvények és kapcsolódó jogszabályok. (szerkesztő: Dr. Seereiner Imre Alfonz). Unio Kiadó 1992.*
24. *Magyar Hírlap 1995. május 5., 12. Privatizáció új szereposztással.*

EMESE ÉGETŐ

STRATEGIES AND TECHNICS OF PRIVATIZATION IN HUNGARY

(Summary)

The author examines some important aspects of the Hungarian privatization. She draws up the privatizational strategies which were concluded as a result of the theoretical debates and introduces the most characteristic technics. She discusses the most important problems of privatization and the disturbing circumstances. Finally she states that from economic and political standpoint it is desirable to complete the process of privatization as fast as it is possible.

Regionális politika Magyarországon. Tendenciák a rendszerváltás időszakában

Az átmeneti időszak sokkal hosszabbnak tűnik egész Közép- és Kelet-Európában, mint számítottunk rá. Ennek a ténynek a megtapasztalása hatással van a regionális politikára is. Vannak új intézmények, vannak új kísérletek (pl. regionális fejlesztési ügynökségek felállítása stb.), de még nem lehetséges értékelni a működésüket vagy megfigyelni hosszútávú tendenciákat.

Ezért nem vállalkozhatunk többre, mint hogy adjunk egy áttekintést:

a) az átmeneti időszak kiindulópontjáról ("szocialista örökségről"),

b) az első demokratikus kormányzat intézkedéseiről,

c) a regionális politika döntő kérdéseiről,

d) folyamatban levő programokról, amelyek célja két regionális fejlesztési ügynökség felállítása és határmenti együttműködés megalapozása Magyarország és Ausztria között.

Regionális politika a rendszerváltás előtt

A szocialista rendszer öröksége meghatározza a jelenlegi regionális politika lehetőségeit. Ezért legalább nagyon röviden összefoglalást kell adnunk róla.

Több kutatónak az a véleménye, hogy a magyar regionális politika összevethető a nyugati országokéival a különböző társadalmi rendszerek ellenére. Mindkettő célja az volt, hogy megszüntessék a regionális egyenlőtlenségeket, noha egyik a szocialista egyenlőség, a másik a polgári jogegyenlőség eszméjére hivatkozott. A cél elérésének fő eszköze a pénzügyi források redisztribúciója. Az eltérő fejlettségi színvonal folytán a hasonló folyamatok időbeli késéssel jelentkeztek Magyarországon. (Enyedi, 1993)

Magyarországon a regionális fejlődés céljait először a hatvanas években fogalmazták meg. Ez mindenekelőtt az ipari decentralizálás volt. A regionális különbségek a hatvanas évek végére valóban csökkentek, de a decentralizált üzemek technikai színvonala nagyon alacsony volt. Ez a folyamat nem vonta maga után a különböző településtípusok közötti különbségek csökkenését. A szocialista állam tudatosan fosztotta meg a jövedelemtől a kisebb településeket a nagyobbak érdekében. A főváros, Budapest volt a legelőnyösebb helyzetben. (Vági, 1991)

A hetvenes évek elejének regionális fejlesztési tervei meghiúsultak. A világgazdasági recesszió a szocialista rendszer gyöngéit erőteljesen napvilágra hozta és a regionális politikát is érintette.

1985-ben országgyűlési határozat fogalmazta meg a regionális politika céljait. Az eszközök és a javasolt megoldások nagyon korszerűek voltak, de a programoknak kevés eredménye volt. Nem volt ugyanis pénzügyi háttere, és az intézményi rendszer nem változott. Az ágazati szempontok előnyt élveztek a regionális szempontokkal szemben. (Hajdú, 1993)

Akkoriban két tendencia merült fel a nyugati országokban. Egyfelől a regionális politika a belső növekedésre kezdett támaszkodni, másfelől a nemzetközi interregionális kapcsolatok megerősödtek. Magyarország más szocialista országokhoz hasonlóan nem jutott el eddig a fázisig.

A regionális politika jogi kerete

A rendszerváltás új feltételeket és keretet hozott a regionális politika számára. 1990-ben egy új minisztériumot, a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumot (KTM) állították fel. 1992-ben egy új alapot, a Területfejlesztési Alapot hozták létre. 1993-ban az országgyűlés elfogadott egy határozatot [84/1993 (XI.11.) OGY határozat] a regionális politika fő céljairól és eszközeiről:

- a hazai és nemzetközi regionális együttműködés kiépítése;
- a regionális válságkezelés, a tartósan elmaradott, illetve hanyatló depressziós körzetek gazdasági reorganizációja, fejlesztése;
- az ország általános infrastrukturális elmaradottságának mérséklése keretében a legelmaradottabb régiókra, térségekre koncentrált szelektív infrastruktúra fejlesztés megkezdése, illetve felgorsítása;
- a fentiekkel összhangban az önkormányzatok hatáskörébe és működési színvonalában meglevő különbségek mérséklése legyenek."

A határozat nem szabályozta a regionális politika intézményeit, de megemlíti, hogy "Olyan intézmények, struktúrák kialakítását kell elősegíteni, amelyek megfelelnek az Európai Közösség intézményrendszerének és a magyar sajátosságoknak".

A határozat tartalmazta a Területfejlesztési Alap támogatásainak céljait, eszerint elősegíti

- "- a gazdasági alapok, ezen belül a magángazdaság megerősödését, a gazdaság modernizációját,
- a munkalehetőségek számának és választékának bővítését, megőrzését,
- a kedvezőtlen termelőhelyi adottságú térségek szerkezetváltozását, a mezőgazdasági földhasznosítást,
- a társadalmi-gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtését, elsődlegesen a több települést is érintő infrastruktúra kiépítését,
- a regionális és kistérségi fejlesztési programok kidolgozását és megvalósítását,
- a vállalkozásokat segítő területi intézményrendszer kialakulását."

1993-ban a kormány döntött arról, hogy melyik az a négy kategória, amelyik igényt tarthat támogatásra:

- elmaradott települések,
- elmaradott körzetekben lévő települések,
- magas munkanélüliségű települések,
- különösen kedvezőtlen helyzetben lévő települések.

Az egyes kategóriák meghatározásához a következő mutatókat használták:

- a munkanélküliségi ráta, 1993. június,
- a mezőgazdasági aktív keresők aránya, 1990,
- a mezőgazdasági területek átlagos aranykorona-értéke, 1992,
- az egy főre jutó személyi jövedelemadó, 1991,
- a vezetékes vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya, 1990,
- az ezer lakosra jutó telefon főállomások száma, 1991,
- a 60 év feletti népesség aránya, 1990,
- a népesség iskolai végzettsége, 1990,
- az 1980–1989 közötti vándorlási különbözet, 1990,
- az 1980–1989 között épített lakások aránya,
- az ezer lakosra jutó személygépkocsik száma, 1990.

A mutatók kiválasztását sokkal inkább meghatározta az, hogy milyen statisztikai adatok álltak rendelkezésre, mint valamiféle elméleti konstrukció. A kritériumok alapján 1322 település lett jogosult támogatásra, ahol a népesség 17,4%-a él. A fő gond az volt, hogy a kiválasztás a településekre vonatkozott és nem régiókra. A településfejlesztési tervek nem fedik le az egyes régiókat. A régiók osztályozását harmonizálni kellene az Európai Unió szabályozásával, amelyen belül az EU 1., 2. és 5b. célterületének felelhetnek a hazai régiók. (Az 1. célterület a fejlődésben elmaradott régiókat, a 2. a hanyatló ipari régiókat, az 5b. az elmaradott mezőgazdasági régiókat öleli fel.)

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a kormány felismerte, hogy nő a szakadék az ország keleti és nyugati fele között. Azonban a fenti jogszabályokon és intézkedéseken túl nem volt átfogó országos regionális koncepció vagy stratégia az elmúlt öt évben. A területfejlesztési törvény javaslata körül végeláthatatlan viták folynak.

A következőkben röviden áttekintjük a regionális politika négy döntő problémáját, amelyet törvényi úton és más jogszabályokkal meg kell oldani.

A regionális politika összehangolása

Mint láttuk, az előző rendszernek volt bizonyos regionális stratégiája, de ez alá volt rendelve az ágazati szempontoknak. Ez a helyzet a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium felállítása ellenére sem változott. Ez a minisztérium felelős a regionális politikáért, de a kormányon belül nagyon gyöngye a pozíciója. 1991-ben a kormány néhány megye válságkezelő programjának kifejlesztését különböző minisztériumokra bízta. Ez világosan mutatja, hogy a KTM-nak nincs megfelelő súlya. Egyértelmű, hogy rendkívül fontos lenne koordinálni a különböző minisztériumok feladatait a regionális politikában. Majdnem minden minisztériumnak (Belügy-, Pénzügy-, Ipari és Kereskedelmi, Munkügyi, Népjóléti, Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi stb.) van bizonyos szerepe ezen a területen. Felmerült az az ötlet is, hogy egy másik, sokkal erősebb minisztériumnak kellene végezni a koordinációt a kormányon belül, ez pedig a Pénzügyminisztérium lenne. Egy Országos Területfejlesztési Tanácsot kellene felállítani, amely a minisztériumok, a helyi és területi önkormányzatok és a szociális partnerek képviselőiből állna. Ez támogatná a koordináló minisztériumot.

Az 1994 körül készülő javaslatok azért is kiemelték az összehangolás szükségességét, mert 26 elkülönült állami alap létezik, amelyek közül több regionális feladatokat is teljesít. Azonban sem koordináció nincs közöttük, sem a felhasználásukra vonatkozó közös prioritások. Most már talán "félmúlt időben" kell beszélnünk erről a kérdésről, mivel a kormányzat jelenleg az elkülönült pénzalapok felszámolására készül.

A demokratikus rend megköveteli, hogy az országgyűlésnek kell dönteni a regionális politika céljairól, intézményeiről, finanszírozásáról és a végrehajtás ellenőrzéséről. Az országgyűlés ezeket a feladatait a területfejlesztési törvény elfogadásával valósítja meg. (2., 3., 4. Jelentés)

A területi és helyi önkormányzat szerepe

A demokratikus változásokkal a helyi önkormányzatok helyzete megváltozott. A központi kormányzat mellett ezek lettek az államhatalom letéteményesei. A számuk drámai gyorsasággal növekedett több mint 3000-re, mert az előző évtizedekben kényszerrel egyesítettek egymással sok kis települést, és most vissza akarták nyerni a függetlenségüket.

A megyék, tehát a területi önkormányzatok helyzete gyöngült. Köztudomásúan a rendszerváltás összes ellenzéki pártja egyetértett a megyék legyöngítésében, mert ezeket a korábbi pártbürokrácia bázisának tekintették. Ez beállítottság politikailag érthető, de több problémát okozott.

Sok szétszórt település működése nem lehet hatékony. A regionális politika nem az egyetlen, de nagyon fontos terület, amely erősebb regionális szintű igazgatást és az egyes települések tevékenységét összehangolását igényelné.

Az utóbbi időkben csökkent a félelem a megyéktől, és részt vesznek a területfejlesztési programok előkészítésében. (3., 4. Jelentés)

A területi szint meghatározása Magyarországon

Az Európai Unió a közös regionális politikában háromféle területi szintet különböztet meg. Ebből a középső (NUTS II rövidítéssel jelzettel) tartja megfelelőnek a regionális tervezéshez. Magyarországon nincs ennek megfelelő területi egység. A megye mint hagyományos történelmi közigazgatási egység inkább a NUTS III-nak felel meg. Az elmúlt évtizedekben a racionálisabb területi politika érdekében többször próbáltak új területi, közigazgatási egységeket létrehozni. A megye a magyar jogrendben, politikában nagyon erős gyökerekkel rendelkezik, ezért a reformkísérletek sorozatosan megbuktak. Most sem tűnik reális vállalkozásnak egy új közigazgatási egység kialakítása. Így az a választási lehetőség áll fenn, hogy vagy a megyét tekintik a regionális tervezés alapjának, vagy "tervezési régiókat" alakítanak ki. (2. Jelentés) Az előző megoldás látszik kivitelezhetőnek, még ha nem is ez a leghatékonyabb.

Területfejlesztési Alap

A Területfejlesztési Alapot (TEFA) 1989-ban alapították, és 1992-ben szervezték újjá. 1986 és 1989 között létezett egy hasonló alap, de a költségvetését először felére, majd harmadára csökkentették. Ezzel szemben a TEFA költségvetése 1991-ben 1,5 milliárd, 1993-ban 6,4 milliárd, 1994-ben 8,4 milliárd Ft volt (Sóvári, 1994)

Mindezek ellenére az Alap pénzügyi lehetőségei nem elegendőek ahhoz, hogy kielégítő megoldásokat nyújtson a regionális politika problémáihoz. A pénzügyi források nem oszlanak meg arányosan a támogatásra jogosult területek között. A pénzeszközök évek óta az észak-keleti régióra összpontosítják, ami politikai okokra vezethető vissza. A szakértők a TEFA decentralizálást javasolják, hogy megvalósuljon az igazságos elosztás. Ha a TEFA állami projektet támogat, a támogatás hozzájárulást kell, hogy jelentsen az állami szervek forrásaihoz, nem pedig helyettesíteni azokat. Ez egyébként az Európai Unió regionális politikájának is visszatérő problémája. A válságkezelés céljait nem szabad összekeverni a gazdasági fejlesztéssel.

A jelenlegi szabályozás a támogatások három típusa között tesz különbséget:

- támogatás visszatérítés nélkül,
- támogatás visszatérítéssel,
- kölcsönök.

A támogatások és a saját források aránya régiók szerint különböző. Ezt a rendszert fel kell tartani. (2. Jelentés, Enyedi – Pálné Kovács, 1994)

PHARE program a területi fejlesztésért

1993 őszén Brüsszelben jóváhagytak egy regionális projektet a PHARE program keretében. 1996. június 30-ig 10 millió ECU-t lehet költeni a területfejlesztés modernizálására, a döntéshozó rendszer decentralizálására. A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium hangolja össze a projektet, amely három részből áll. Az első rész (2,5 millió ECU) a regionális politika modernizálására szolgál (jogi szabályozás és a TEFA decentralizációja). A második rész (4,5 millió ECU) integrált kísérleti program két regionális fejlesztési tanács és ügynökség felállítására Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. A harmadik rész (2 millió ECU) egy új típusú együttműködést szándékozik előmozdítani kistérségek önkormányzatai között. 1 millió ECU-t szervezési költségekre tartanak fenn.

A következő költségvetés mutatja a regionális fejlesztési ügynökségek (RFÜ) létesítésének várható költségeit Borsodban és Szabolcsban. A költségvetés az alábbi alapelvekre épül:

- a PHARE, az állam és a két régió egyenlő arányban (egyharmad-egyharmad) osztja fel a költségeket.

- A szóbanforgó időszakra (26 hónapra) a PHARE-től maximálisan 200.000 ECU igényelhető.

- Az állam maximális részesedése 200.000 ECU, egy-egy régióé 100.000 ECU. Az utóbbiak természetben is fizethetnek.

Egy regionális fejlesztési ügynökség költségvetése

Időszak	Összköltség	PHARE	Állam	Régió
93.11.–94.05.	72.250	50.000	0	22.500
94.05.–95.01.	91.000	15.870	48.810	26.320
95.01.–96.01.	136.500	34.130	51.190	51.180
Összesen	300.000	100.000	100.000	100.000

Forrás: a KTM PHARE Irodája

A regionális fejlesztési tanácsok és ügynökségek koncepcióját a KTM PHARE Területfejlesztési Programirodájában dolgozták ki. A Programiroda ajánlja, hogy állítsanak fel Regionális Fejlesztési Tanácsokat (RFT), mert területi szinten hiányzik az átfogó stratégia kiváltképp a gazdasági fejlesztésben és beruházáspolitikában. A tanácsok működésének legfontosabb alapelve a partnerség. Ez azt jelenti, hogy minden fontos szereplőnek részt kell vennie benne, azaz a területi, helyi önkormányzatok, a minisztériumok, a szakszervezetek, a munkáltatói szervezetek, a kamarák, oktatási intézmények, stb. képviselőinek. A tanács fő feladata lenne:

- meghatározni a regionális prioritásokat és kezdeményezni egy regionális stratégia kidolgozását,

- megállapítani a decentralizált TEFA felhasználásának kritériumait,

- létrehozni az Igazgató Tanácsot.

A RFÜ-ek a RFT-ok titkárságaként működnének. Feladatai lennének:

- stratégiai keretet biztosítani hatékony decentralizált döntéshozatal számára,

- javaslatokat tenni azokra a támogatásokra, amelyeket a RFT-ok adnak,

- kapcsolatokat teremteni a régió különböző intézményei, szervezetei között, azaz hálózatot építeni.

Regionális Fejlesztési Közalapítvány Szabolcs–Szatmár–Bereg megyében

A RFT-ot és RFÜ-et a tervezett két megyében valóban felállították, abból a megfontolásból, hogy a recesszió ezeket sújtja leginkább. Részletesebb jelentés a szabolcsiról készült már. (1. Jelentés)

A Magyar Kormány és a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat közalapítványt létesítettek a megyében 1994. augusztus 19-én. Több vállalkozás, pénzügyi intézmény és más szervezetek csatlakoztak az alapítványhoz. A RFT kezeli az alapítvány vagyonát. A RFT elnöke mindig a megyei közgyűlés elnöke. Az igazgató tanács hozza a stratégiai döntéseket az alapítvány vagyonáról és a személyi kérdésekről.

1994. okt. 1-től a Megyei Fejlesztési Ügynökség (MFÜ) vezeti az integrált területfejlesztési programok operatív feladatait.

1994-ben a szervezet felállítása megtörtént. A MFÜ hét stratégiai célkitűzést fogalmazott meg 1995-re:

1. Kísérleti Program Alap, I. forduló

Az Igazgató Tanács 20 megyei projektről döntött. A MFÜ-nek segítenie kell a projekteket, a projektmenedzsereket, valamint ellenőrizni a projekt végrehajtását.

2. A megye társadalmi-gazdasági helyzetének átfogó elemzése. Az elmúlt öt évben nem készült átfogó, alapos elemzés a társadalmi, gazdasági állapotokról. A megye jólismert szakértőiből létrejött egy csoport, amely a MFÜ néhány tagját is magában foglalta. Ráadásul a MFÜ koordinálja a munkát.

3. Megyei fejlesztési koncepció

A következő lépés, hogy készüljön egy átfogó fejlesztési koncepció, amely különböző programok alapja lehet. Ez kiindulópont lehet állami támogatások megpályázásához, helyi fejlesztési kezdeményezésekhez vagy egy új PHARE projekthez.

4. Hálózatépítés

a) Területi szint

A MFÜ-nek kapcsolatba kell lépnie a megye minden olyan szervezetével, amelyek érdekeltek a területi fejlesztésben, és segíteni ezeket. A MFÜ-nek kapcsolatokat kell építenie a megye fontos vállalataival. Ennek eszköze lehet pl. szakmai fórumok, szakmai munkacsoportok megbeszélésének szervezése stb.

b) Országos szint

A megyei érdekek képviselői megköveteli, hogy a MFÜ-nek sok kapcsolatot kell tartania több országos hatósággal és más megyék hasonló intézményeivel.

c) Nemzetközi szint

Mostanáig a nemzetközi hálózatépítés nem élvezett elsőbbséget a megyében. A MFÜ-nek változtatnia kell a helyzeten.

5. Kísérleti Program Alap, 2. forduló

Ez a PHARE projekt 2. fordulója. Az első forduló tapasztalatai alapján a MFÜ-nek kell megfogalmazni az új stratégiai prioritásokat és kritériumokat.

6. Beruházások ösztönzése

Mindaddig kevés külföldi tőke érkezett a megyébe. A MFÜ-nek meg kell teremtenie a professzionális befektetésösztönzés hátterét.

7. Felkészülés nagy megyei projektek menedzselésére

Jelenleg nincs a megyében olyan szervezet, amely képes lenne megtervezni és végrehajtani megyei jelentőségű projekteket. A MFÜ a projekt teljes menedzselését vállalja.

Határmenti együttműködés Magyarország és Ausztria között

A PHARE program keretében van egy másik program, amely a regionális politikához tartozik. Ez a "Határmenti Együttműködési Program" (HEP), amelynek célja, hogy támogassa a közép- és kelet-európai átalakulási folyamatot a határmenti együttműködésen keresztül; erősítse a szomszédos régiók politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatait; ösztönözze a gazdasági tevékenységet a perifériális területeken, hogy hozzájáruljanak az egész ország fejlődéséhez.

A határmenti együttműködés ezenkívül hozzájárul a transzeurópa hálózatok létesítéséhez a közlekedés, a telekommunikáció és az energiaellátás területén. A helyi és határmenti fejlesztési programokat integrálni szándékoznak a nemzeti fejlesztési

stratégiákba és harmonizálni az Európai Unió strukturális politikai irányelveivel és az INTERREG II. programmal [Comission Regulation (EC) No 1628/94, 1994. július 4.]

Mióta Ausztria EU-tag lett, Ausztria és Magyarország együttműködhet a HEP keretében. Az osztrák-magyar kormányközi együttműködésnek már hosszú hagyományai vannak és jelentős eredményeket tud felmutatni. 1985. szeptember 18-án írták alá a Magyar–Osztrák Regionális Tervezési és Fejlesztési Bizottság megalapításáról szóló szerződést, amely december 1-én hatályba is lépett. A 3283/1985.sz. MT. határozat rendelkezett erről, amely különösen a határmenti régiók együttműködésére koncentrált. Új Albizottság 1994. február 6-án alakult.

Az EU irányelveinek és az INTERREG II akcióprogramjának megfelelően a PHARE HEP program támogatásban az Ausztriával határos három megye részesülhet, amelyek hagyományosan intenzív kapcsolatot tartanak fenn a szomszédos osztrák területekkel: Győr–Moson–Sopron, Vas és Zala megyék. A támogatásra jogosult területek nagysága összességében 11.183 négyzetkilométert tesznek ki, ami Magyarország területe 12,1%-ának felel meg. 1 millió lakos él itt, ami a teljes népesség 9,9%-a. A határmenti megyék ugyan az ország legdinamikusabb, legfejlettebb megyéi, de a közvetlen határ melletti területek viszonylag elmaradottak, a hidegháborúnak és a vasfüggönynek köszönhetően. A régió viszonylagos kedvező helyzete ellenére sem menekül az egész országban általános olyan problémáktól, mint a főbb iparágak hanyatlása. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaság strukturális változásai, a piacvesztés, a tulajdonosváltás miatt megnövekedett a munkanélküliség a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban.

Az előzetes viták és megegyezések alapján az akcióterv a következő öt prioritást határozta meg:

1. Technikai infrastruktúrafejlesztés

Célkitűzés: Bővíteni a jelenleg szűk infrastruktúrát, amely jelenleg határmenti térség fejlesztésének korlátját képezik. Csökkenteni az elmaradottságot a közlekedésben, a telekommunikációban, a víz- és energiaellátásban.

2. Gazdasági fejlesztés és együttműködés

Célkitűzés: Támogatni a határmenti gazdasági együttműködést, hogy megszűnjenek az infrastrukturális akadályok a gazdasági fejlődésben, az ipar és a vállalkozások fejlesztése – különösen a kis- és középvállalatok körében – helyi adatbázis kifejlesztése a befektetők számára. A turizmus és a kutatás-fejlesztés erősítése, amennyiben ennek hatása van a határmenti régiókra.

3. Regionális fejlesztés és tervezés

Célkitűzés: Közös fejlesztési stratégia, – multilaterális és bilaterális – interregionális fejlesztési programok meghatározása, létrehozni azokat a szervezeti és technikai kereteket, amelyek a határmenti régiók koordinált és harmónikus fejlesztését szolgálják.

4. Emberi erőforrások

Célkitűzés: Támogatni a képzést és a kultúrát, a két ország közötti kulturális kapcsolatok további erősítése.

5. Környezet- és természetvédelem

Célkitűzés: Megszüntetni a csatornázás és a hulladékkezelés hiányosságait, amely hátráltatja a határmenti területek fejlődését, javítani az érintett területen a környezetet és az egészségügyi feltételeket.

Az intézményi háttérrel és a felelősségi viszonyokat a későbbiekben kell kidolgozni.

A jelenlegi bevált gyakorlatra támaszkodva, az éves programot a Program- és Ellenőrzési Bizottság határozná meg a Területi Gazdasági Munkacsoport javaslatai alapján, amely a technikai előkészületért felelős. A Program- és Ellenőrzési Bizottság megalakítható az Osztrák–Magyar Területi Tervezési és Fejlesztési Albizottságból. A Területi Gazdasági Munkacsoport magában foglalna kormányzati és helyi szakértőket, míg a Bizottság ugyanebből a körből döntéshozókat. A Bizottság ügynökségeket állítana fel a határmenti területeken, amelyek működését a programból finanszíroznák, mint egy konkrét projektét.

A projekteket a prioritások szerint választanák ki a költségek éves elosztása mellett. A program 1995–1999 között zajlana. A költségek megoszlásának a PHARE és saját források között, ahol az utóbbiak aránya minimum 25% lenne. Az önfinanszírozás tovább oszthatna a helyi és kormányzati források között, sőt a magántőke is játszhatna szerepet. (5. Jelentés)

IRODALOM

Enyedi György (1993): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek és területi politika Magyarországon. In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon (szerk.: Enyedi György), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 9–23. p.

Enyedi György – Pálné Kovács Ilona (1994): A kormány és az önkormányzatok. In: Kormány a mérlegen 1990–1994 Korridor – Politikai Kutatások Központja, Budapest, 231–247. p.

Hajdú Zoltán (1993): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon 39–57. p.

Sóvári Gizella (1994): Ha a vége jó. Figyelő, 1994. ápr. 21. 25. p.

Vági Gábor (1991): Az elosztás ideológiái. In: Magunk, uraim. Gondolat Kk. Budapest, 178–202. p.

JELENTÉSEK

1. Beszámoló a Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Fejlesztési Közalapítvány tevékenységéről. Megyei Fejlesztési Ügynökség, 1995. április 5.

2. Elemző és stratégiai tanulmány a területpolitikáról és a Területfejlesztési Alapról. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium PHARE Területfejlesztési Program Iroda – 1994. június

3. Az Európai Unió hasznosítható regionális tapasztalatai és alkalmazásuk lehetőségei Magyarországon. Az Athéni Planet által készített tanulmány összefoglalója. 1994 május

4. A magyar regionális politika és a Területfejlesztési Alap erős és gyenge pontjai. European Policy Research Centre, University of Strathclyde, 1994 június

5. Long term Programme for the Implementation of Cross-Border Co-operation between Hungary and Austria. CBC PHARE. Republic of Hungary–Austria. 1995–1999 2nd Draft, 31 January 1995.

BEÁTA FARKAS

REGIONAL POLICY IN HUNGARY.
TENDENCIES IN THE TRANSITION PROCESS

(Summary)

The study surveys the tendencies of Hungarian regional policy in the transition process. The most changes have happened in the legal framework. In 1990 it was set up the Ministry of Environment Protection and Regional Protection. In 1992 a new fund, the Regional Development Fund was established, which had already had a predecessor. A Resolution of the Parliament decided on the main goals and means of regional policy. Although the legal framework was partly created, the comprehensive concept of regional policy has not been formed, the law on regional development has not been passed.

The study makes known the experiments of a PHARE programme to set up Regional Development Councils and Agencies in Szabolcs-Szatmár-Bereg and Borsod-Abaúj-Zemplén Counties. Since Austria has become a member of the European Union, the three neighbouring Hungarian counties could join the Cross-Border Co-operation Programme.

These projects are at the very beginning, long-term tendencies cannot be proved yet.

Foglalkoztatás vagy hatékonyság?

Bevezetés

Elmúlt az az időszak, amikor az erőforrások – közöttük a munkaerő – mind nagyobb mennyiségű bevonására törekedtünk. Felhasználásuk nem mindig és nem mindenhol volt hatékony, ezért egészében véve kedvezőtlenül alakult a termelékenység és a hatékonyság. Ma már napirendre került az erőforrások intenzív hasznosítása, amitől egy behatárolt területen mérhető eredményeket várunk, de a termelési tényezők bizonyos hányada – például: a munkaerő, a föld, elavult gépek stb. – kikerül az egyre magasabb szinten folytatott reprodukció folyamatából. *A gazdaság hajójának előrehaladását úgy érezzük el, hogy a felesleges tömeget kitesszük belőle.*

E modell a nagymúltú piacgazdaságokban működik, és a hajó előre megy. Mit szóljanak azonban azok a kísérletező országok, ahol a hajó süllyed vagy jó esetben meg sem mozdul, pedig a tehertől – úgy vélik – már megszabadultak. Tömeges munkanélküliség, bevetetlen földek, bezárt gyárkapuk, lehúzott redőnyök jelzik, hogy a kevésbé eredményesen tevékenykedőket kikapcsolták, a gazdaság teljesítménye mégsem javul.

Vagy idővel mégis megtörténik a kimozdulás? A nagy átalakulás után megmaradó termelési és szolgáltató üzemekben lassan beindul a növekedés? A létért folyó harcból győztesen kikerülők már eléggé költségérzékenyek, nem gyötri őket a beruházási éhség és a hatékonyságot, a versenyképességet tekintik a mindenható vezérelvnek. Ezeknek a majdnem ideális vállalkozásoknak mégis van gondjuk: a túlkínálat nemcsak a munkaerő, hanem a termékek, szolgáltatások piacát is jellemzi, így nem tudnak értékesíteni, s a tevékenység bővülése szükségképpen lelassul. Vagyis most a piachiány akasztja meg az előrejutást, és a modernizált gazdaságban részben kihasználatlanok maradnak a kapacitások.

A gazdaság úgy stagnál, vagy esetleg fejlődik, hogy a kívül rekedők tömege veszi körül. Amennyiben még modernebb lesz ez a zárt mag, annál inkább felerősödnek a túlkínálat és a többletkapacitás jelenségei. "Ha a szocialista rendszerre a hiánygazdaság jellemző – állapítja meg Kornai János – akkor a kapitalista rendszer "többletgazdaságként" jellemezhető."¹ A szerző sejtésnek nevezi a megállapítását, mert nehéz megmondani, hogy a fenti jelenségek mennyiben a rendszerből, mennyiben a ciklusból, mennyiben az adaptációból következnek.

¹ Kornai János: A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1994. 7-8.

Ez a kérdésfelvetés rendkívül alkalmasnak tűnik a belül úgymond hatékonyan foglalkoztatottak és a kívül többnyire feleslegesen lézengők ellentétpárjának az elemzéséhez. Arra ösztönöz, hogy e három szempont segítségével megoldást keressünk az ellentmondás feloldására, mégpedig a következőképpen:

- Csaknem biztos, hogy a kapitalizmus hajlamos a túlkínálati tünetek produkálására. Túlzás azonban azt mondani, hogy nálunk már kapitalizmus van vagy rövidesen az lesz, így a megnyilvánulásai sem annyira pregnánsak. Ahogy a szocializmus sem létezett még teljesen kifejlett formában, sőt nálunk a hiány sem jelentkezett drasztikus méretekben. Így remélhető, hogy a *rendszerspecifikus bajok* enyhébb lefolyásúak lehetnek.

- A *recesszió* - társadalmi berendezkedéstől függetlenül - gazdasági nehézségek okozója. Bizonyított tény, hogy válság idején gyarapodik az eladhatatlan árukészletek mennyisége és az állástalan emberek száma. A kérdés mégis az, hogy a gazdaságpolitika mennyire igyekezett a gazdaságot kimozdítani a mélypontról.

- Az *adaptáció* milyensége közvetlenül kapcsolódik az előző nézőponthoz. A kapitalista országok gyakorlatából át lehet venni a pozitív tapasztalatokat és el lehet kerülni a zsákutcákat. Amint a másodiknak születő gyermeknek, ugyanúgy a később fejlődő országnak is lehetősége van arra, hogy tanuljon a másik hibáiból.

E három kiindulópont segítségével megfogalmazható a tanulmány hipotézise, egyben a célja. *A krónikus és tömeges munkanélküliség nem lehet a hatékony foglalkoztatás ára.* Maga a foglalkoztatás sem lehet hatékony az állástalanok gyűrűjében, mivel a szűk belső piac miatt a kapacitások kihasználatlanok maradnak, a külföldi vevők pedig szinte versenytárs nélkül válogathatnak az olcsó bérű túlkínálatból. Megoldást kell és lehet találni a munkanélküliség jelentős csökkentésére, hiszen nem egy vak természeti törvény erejével sújta a gazdaságot.

Foglalkoztatási paradoxon

Rendszerspecifikus megközelítés

Unalmasnak és „lerágott csontnak” tűnhet a mai munkanélküliség okainak keresése. Pedig a helyes vagy helytelen válasziól függ az alkalmazott kezelés megválasztott módja. Kérdés, hogy a jól ismert nyugat-európai vagy egy újdonsült kelet-európai jelenséggel állunk-e szemben, aminek az enyhítését, sőt a megszüntetését a meglévő tapasztalatok felhasználásával vagy inkább az elkerülésével lehet megoldani? Egyáltalán sikerülhet-e tömeges munkanélküliség nélkül élni, ami tudvalevőleg a kapitalista államok többségében eddig még eredménytelen próbálkozásnak bizonyult.

„Közép-Kelet Európát a tömeges munkanélküliség jelentkezése sokkhatásként érte” – írja Héthy Lajos.² Amíg Magyarországon – a régió más országaihoz hasonlóan – 1990 közepéig a regisztrált munkanélküliség jórészt ismeretlen volt, addig 1993. végére aránya 12,1 százalékra emelkedett. Valószínűnek látszik, hogy ez a

² Héthy Lajos: Foglalkoztatás és foglalkoztatáspolitikai Közép-Kelet Európában. Munkaügyi Szemle, 1995. 7–8. 10. p.

nagyságrend hosszabb időre megmarad. A Szerző világos okfejtéssel magyarázza meg álláspontját.

A tömeges munkanélküliség mindenekelőtt a gazdasági hanyatlással, a GDP tetemes csökkenésével függ össze. A visszaesés húsz százalék körüli mérete nem hasonlítható össze a második világháború utáni nyugat-európai recessziókkal, hanem az 1929–1933-as világválságra emlékeztet. Ez az összevetés arra hívja fel a figyelmet, hogy a mai magyar munkanélküliségnek a jelen nyugat-európaiktól alapvetően eltérő természete van. Ezért kétséges, hogy az átvett segélyprogramok nálunk eléggé célravezetőek-e?

Közhelynek számít elméleti és gyakorlati szakemberek körében, hogy összkormányzati programokkal érhető el eredmény. Az összehangolt cselekvésnek csak része a szociálpolitikai intézkedések foganatosítása, ezen túlmenően az exportösztönzéstől a bérezésig szinte valamennyi döntés éreztetni hatását a munkaerőgazdálkodásban. „A legjobb foglalkoztatáspolitikai – hangsúlyozza a Szerző – az a gazdaságpolitika, amely elősegíti a gazdasági növekedést.”³

Ez a megállapítás összhangban van azzal a magyarázattal, hogy a tömeges munkanélküliség kialakulásának oka a második világháború óta példátlan gazdasági hanyatlásban keresendő. A fő gondot a Szerző abban látja, hogy a koordinált cselekvés kemény akadályokba ütközik. Ilyen ellentmondás például, hogy a gazdasági növekedés előmozdítása az egyensúlytalanság további fokozódását hozhatja magával. Költségvetési korlátai vannak az infrastruktúra átfogó fejlesztésének is.

A GDP tetemes csökkenésével egyfajta „ördögi körbe” jutottunk: Egyfelől ez a foglalkoztatás csökkenésének fő okozója, másfelől a beszűkült termelés korlátozza azokat a pénzügyi eszközöket, amelyek a foglalkoztatási feszültségek enyhítésére mobilizálhatók lehetnének. Héthy Lajos eddig követett eszmefuttatásának végkövetkeztetése az, hogy a mai lecke a kormányzat és a társadalom számára a munkanélküliséggel kapcsolatban sokkal inkább az, hogy „megtanulni vele élni”, mint „megoldani” és „leküzdeni”.

Semmiképpen sem vitatható, hogy a termelés szűkülése nagymértékben közrejátszott a munkahelyek megszűnésében. Ez azonban – véleményem szerint – önmagában nem elégséges magyarázat. A mostani munkanélküliség nem csak konjunkturális jelenség, amely a fellendüléssel automatikusan megszűnik, és visszaáll a teljes foglalkoztatás állapota. Arra lehet csak számítani, hogy kedvező esetben az ipari és a mezőgazdasági termelés emelkedésénél kisebb mértékben bővül a munkaerő iránti kereslet – a magasabb munkatermelékenységi szint elérésének kényszere miatt. Tehát illúzió azt hinni, hogy a növekedés beindulásával direkt módon és érezhetően enyhülnek a gondok.⁴

A munkanélküliség ugyancsak nem a strukturális inkongruencia következménye, mivel a felesleggel szemben jóval kisebb mértékű hiány mutatható ki. Ezért súrlódásos munkanélküliségről sem beszélhetünk, amely az alkalmazkodás időigénye miatt keletkezik. Tényleges munkahelyek hiányoznak, mivel az iparból és a

³ Ugyanott: 12. p.

⁴ Molnárné Venyige Júlia és az általa idézett Sebestyén Tibor számításai szerint a gazdasági növekedés és a munkanélküliség alakulása között nem mutatható ki egyértelmű összefüggés. Vagyis fellendülés idején nem biztos, hogy visszaesik a munkanélküliség aránya és fordítva; a lanyhuló konjunktúrával nem mindig jár együtt az állástalan tömegek gyarapodó létszáma. Molnárné Venyige Júlia: Gazdasági növekedés és munkanélküliség Ausztriában. Statisztikai Szemle, 72. évfolyam 12. szám.

mezőgazdaságból felszabaduló nagymennyiségű létszámot a szolgáltató ágazatok csökkenő mértékben tudják felszívni – főképpen a hatékonyságra törekvés kényszere miatt.

Korunk munkanélkülisége – a modernizáció terméke. A korszerű beruházások sokkal több munkahelyet szüntetnek meg, mint amennyit létrehoznak. Tőkeintenzívvé válik a termelés és fajlagosan egyre kevesebb élőmunkát igényel. Tőkeigényes ma már a szolgáltató szféra is, ahol pedig viszonylag több álláshely létrehozása várható. A modern létesítményekben sajnos többnyire nem működtetik a teljes kapacitást, ezért új termelő és szolgáltató helyek létesítése helyett gyakran célszerűbb a meglévőket jobban kihasználni.

A mindenható termelékenységi és hatékonysági követelmények magát az embert teszik feleslegesé. A nálunk fejlettebb országok példája azt mutatja, hogy nem találnak megoldást az emberi erőforrás egészének foglalkoztatására. Pedig *a foglalkoztatásból való kiszorulás egyben óriási pazarlás a más területeken végtelenségig vitt megtakarítással szemben.*

E paradoxon korunk létező valósága, szinte világjelenségnek tekinthető. Feloldására kompromisszumokat alkalmaznak, amelyek a takarékoság és a pazarlás gyakorlata között feszülő ellentmondást enyhítik ugyan, de valójában nem szüntetik meg. Ezek közül néhányat már kipróbáltak nálunk vagy más országokban. Például a gyárkapun belüli fölös létszámtól valószínűleg már távolodunk, ami az elmúlt évtizedekben hazánkban oly sok jogos bírálatot kapott. Gödrök kiásására és újra oetemetésére sem vagyunk elég gazdagok. Vagyis a teljesen hasznavehetetlen, a foglalkoztatásért történő foglalkoztatást sem lenne célszerű szegény országokban szorgalmazni, hiszen annyi megoldásra váró feladat van előttük. Az emberáldozatot követelő háborúkat remélhetőleg elkerüljük. Maradnak a részintézkedések, amelyek tüneti kezeléseket jelentenek és átmeneti megoldásokat hoznak.

Végiggondolásra érdemes lenne az a megoldási lehetőség: miszerint a gazdaság egyes területein, így napjainkban *az infrastrukturális ágazatokban a hatékonysági kényszert a minőségi elvvel kellene helyettesíteni.* Különösen ott alkalmazható ez a gyakorlat, ahol a létszámmal való túlzott takarékoskodás amúgyis rontja a minőséget, például az egészségügyben, az oktatásban, a kutató munkában stb.

A megoldás lényege tehát: a minőségi munkavégzés preferálása a hatékony befektetéssel szemben. Ott van mód a holt tőkét élő munkával helyettesíteni, ahol magas színvonalú tevékenységet várnak el a jól képzett alkalmazotttól. A minőségi elv tudatos érvényesítésével maga a hatékonyság sem romlana, hiszen végső soron egyik eleméről van szó.

A magas színvonalú és viszonylag munkaintenzív szolgáltatások terjedése azzal is indokolható, hogy az infrastruktúra fejlettségét ma már a termelő ágazatok termelékenysége tükrözi. Vagyis a szolgáltatás mindig valakiért, valamiért van, a hatékonyságát elsősorban nem a saját teljesítménye határozza meg, hanem az általa termelékenyebbé tett nemzetgazdasági ág magasabb teljesítő képessége. Így a termék értékében a szolgáltatások egyre tetemesebb hányadot képviselnek – a szükséges szállítástól, csomagolástól egészen a haszontalannak számító túlköltekezésig.

A takarékoság és pazarlás ellentét-pár a vállalati szférából a nemzetgazdasági ágazatok szintjére helyeződik át. Például egy üzemben a terméket a lehető leggazdaságosabban igyekeznek előállítani, miközben piachiány esetén a raktározásra, kellendőség hiányában a reklámozásra feleslegesen sokat költenek. Maga a verseny is

sokba kerül, hiszen az áru megkedveltetését a fogyasztóval számos ügyes reklám szakember végzi. Egy jól tervezett vagy erősen monopolizált termelés kevesebb plusz kiadást emészt fel, mint a piaci erők szabad játékában keletkező és mozgó áru.

A modernizáció idején a pazarlás ugyanúgy jelenlévő része a gazdaságnak, mint az extenzív időszakban – csak más területeken és új formákban bukkan fel. Olyan fontos részévé válik az életünknek, hogy már nem tekintjük felesleges túlköltségeknek. *A munkaerő egy részének termelékeny, a másik részének ezt kiszolgáló felhasználása elkerülhetetlen a modern gazdaságban.* Hasznos lenne ezt felismerni és a minőségileg magas színvonalú foglalkoztatás érdekében felhasználni. Ha a hajóból ki is dobtuk a felesleges terhet, mellette csónakok ezrei népesíthetnék be a vizet, együttthaladva a főáramlással.

A munkát szolgáltató szektor

A gazdasági ciklus hatása

Sokan vélekednek úgy, hogy a foglalkoztatási problémák elleni „támadás” fő eszköze a gazdasági növekedés útjában álló akadályok eltüntetése. Ezzel az állásponttal lényegében egyetértek, de félok, hogy egy ilyen offenzíva éppen a foglalkoztatáspolitikában hozza a legszerényebb eredményt. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a növekedés egymagában nem elegendő Európa katasztrofális munkaerőhelyzetének a javításához. Nálunk nem annyira eltérő a helyzet, hogy megoldást hozhatna a fellendülés beköszöntése, mivel a munkahelyek megszűnése egy többtényezős folyamat következménye, amelynek egyik eleme a termelés szűkülése, a másik eleme pedig a modernizáció kényszere. Nálunk az első tényező, a nyugati országokban viszont a második ok vált hangsúlyosabbá, de mind a GDP alakulásával, mind a hatékonyság követelményével számolni kell.

A kettős hatás miatt a növekedéssel járó foglalkoztatási illúziók némi megfontolás után szertefoszlanak. 1994-es adatok szerint a teljes munkaidőben foglalkoztatottak 57,7 százaléka dolgozott az infrastruktúrához sorolható ágazatokban, vagyis az iparhoz, építőiparhoz, mezőgazdasághoz nem tartozó területeken. Ez az arány nemzetközi mércével mérve és a fejlettségünkhöz viszonyítva is kedvező. A foglalkoztatás további lehetőségeit mérlegelve viszont önmagában véve a tercier szektornak korlátozott a felvevő képessége.

Amennyiben első megközelítésben feltételezzük, hogy a produktív ágazatok foglalkoztatottak létszáma nem változik az elkövetkező években, akkor például tíz százalékkal bővülő munkaerő kereslet az infrastrukturális ágazatokban mindössze 168 ezer ember elhelyezkedését biztosítaná. A munkanélküliek nagyobbik hányada továbbra is állástalan maradna. A munkaerő iránti keresletben húsz százalékos növekedés hozhatna olyan változást, hogy a jelenlegi munkanélkülieknek több mint a fele dolgozhatna (1. sz. táblázat).

Kedvezőbb lenne a helyzet, ha az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma úgy tudna emelkedni, hogy eközben a munkatermelékenység is javulna. Ez a létszám-bővülés azonban nem lenne elegendő arra, hogy a munkanélküliek másik fele is el tudjon helyezkedni. Rimler Judit számításai szerint kilenc százalékos

munkanélküliségi ráta eléréséhez 3,5 százalékos GDP növekedés tartozna.⁵ Új alkalmazottak felvételére a mezőgazdaságban még kevésbé lehet számítani, legfeljebb az önálló gazdálkodók számának gyarapodása enyhíthet a gondokon.

A gazdasági növekedés várható beindulásának hatása a munkaerőpiacon főleg közvetve, az infrastrukturális ágazatokban jelentkezik. Több lesz a szállítandó, az eladandó áru, bővül a pénzforgalom, a hírközlés és a jövedelemhelyzet javulásával szélesedik a lakossági szolgáltatások piaca is. Reménykeltő, hogy az elmúlt években a munkaerő-csökkenés a szolgáltató szektort kevésbé érintette, mint az ipart és a mezőgazdaságot. Sőt, a pénzügyi szolgáltatásban és a közigazgatásban még emelkedett is a foglalkoztatottak száma (2. sz. táblázat).

1. sz. táblázat

A foglalkoztatottak száma állománycsoportonként⁶
1994. I–III. negyedév

ezer fő

Ág, ágazat	Fizikai foglalkozásúak	Szellemi foglalkozásúak	Foglalkoztatottak összesen
Mező- és erdőgazdálkodás	152	44	196
Ipar	685	202	887
Építőipar	120	30	150
Kereskedelem, karbantartás	167	110	277
Vendéglátás	46	20	66
Posta és távközlés, szállítás	168	89	257
Pénzügyi szolgáltatás	5	61	66
Gazdasági tev.-t segítő szolgáltatás	59	55	114
Közigazgatás, Tb.	108	159	267
Oktatás	85	216	301
Egészségügyi, szoc. ellátás	104	145	249
Egyéb közösségi szolgáltatás	47	34	81
Infrastruktúra összesen	789	889	1.678
Nemzetgazdaság összesen:	1.746	1.164	2.910

Forrás: Munkaügyi Szemle, 1995. 1. Az 1., 2., és 3. táblázat forrása.

Az elmúlt évtizedekben egészen a legutóbbi évekig a szolgáltatás biztosította a munkahelyet a termelő ágazatokból felszabaduló munkaerőnek. Ez a szerepvállalás azonban akkor is különbözőképpen érintette az egyes alágazatokat:

⁵ Rimler Judit: Munkanélküliség és foglalkoztatás a GDP függvényében hosszú távon. Közgazdasági Szemle, 1994. 10.

⁶ A 10 fő feletti gazdasági szervezetek és a költségvetési szervek adatai.

– A pénzügyi szektor szinte mindenkor kész az új munkatársak fogadására. Az idegenforgalom szintén *kevésbé érzékeny a termelés ciklikus változásaira*, bár ezen a területen a szezonális hatások befolyásolják a keresletet.

– Recesszió idején különösen keresetté válnak például a jogi tanácsadással, piackutatással, marketinggel, szakképzéssel, stb. foglalkozó szakemberek, hiszen a vállalatok kiutat keresnek a válságos helyzetből. Ezekben az alágazatokban *a GDP alakulása és a munkaerő kereslete között fordított arányosság* figyelhető meg.

– A feldolgozóipar teljesítményének függvényében alakul például a termelői szolgáltatások, így a csomagolás, a raktározás, a szállítás stb. kapacitásának bővülése. Terjed a termékhez kapcsolódó szolgáltatások pontos megszervezése, hiszen a vállalatok a hatékonyság növelése érdekében a saját részleg fenntartása helyett külső vállalkozókkal végeztetik el a munkát.

2. sz. táblázat

**A foglalkoztatottak számának alakulása állománycsoportonként
1994. I–III. negyedév**

Előző év azonos időszaka = 100,0

Ág, ágazat	Fizikai foglalkozásúak	Szellemi foglalkozásúak	Foglalkoztatottak összesen
Mező- és erdőgazdálkodás	81,1	83,9	81,7
Ipar	92,7	93,0	92,8
Építőipar	90,1	86,5	89,4
Kereskedelem, karbantartás	83,8	95,5	88,3
Vendéglátás	95,6	96,7	96,0
Posta és távközlés, szállítás	95,2	97,9	96,1
Pénzügyi szolgáltatás	96,5	105,5	104,7
Gazdasági tev.-t segítő szolgáltatás	98,1	92,0	95,1
Közigazgatás, Tb.	100,9	103,4	102,4
Oktatás	96,4	101,6	100,1
Egészségügyi, szoc. ellátás	79,3	117,7	97,9
Egyéb közösségi szolgáltatás	92,3	100,3	95,6
Nemzetgazdaság összesen:	90,8	99,7	94,2

Többnyire *ciklusérzékeny* a személyi szolgáltatások iránti kereslet is, hiszen a bérek, jövedelmek alakulása általában együttmozog a termelés hullámzásaival. Jellemző viszont, hogy a fogyasztáshoz hasonlóan a fogyasztói szolgáltatások iránti kereslet is késlekedve követi a ciklikus ingadozásokat.

A felsorolt példák jelzik, hogy a heterogén terciér szektor, bár eltérően reagál a gazdasági életben bekövetkezett változásokra, mégis *minden időben kínál munkahelyet az igényei szerint képzett munkaerőnek*. Ezt a szerepkörét, jóllehet korlátozottabb mértékben, de a jövőben is megőrzi. Gazdaságpolitikai döntéseken múlik, hogy egy

ország az infrastruktúra munkafelszívó képességét mennyire használja ki⁷ (3. sz. táblázat).

Valójában beláthatatlan az infrastrukturális szektor fejlesztésének perspektívája. Még a legfejlettebb országok sem használták ki például az egészségügyi vagy az oktatási hálózat teljes kiépítésének valamennyi lehetőségét. Ezek az alágazatok ugyan rendkívül tökeigényessé váltak, mégsem működhetnek differenciáltan képzett szakemberek nélkül. A hatékonyságot sem lehet a végtelékig fokozni, mint a termék-előállítás folyamatában, mivel például az egy orvosra, ápolónőre jutó betegek, az egy tanítóra jutó gyerekek száma egy bizonyos határon túl már csak a minőség rovására növelhető.

3. sz. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása állománycsoportonként

százalék

Ág, ágazat	Teljes munkaidőben foglalkoztatottak
Mező- és erdőgazdálkodás	6,8
Ipar	30,3
Építőipar	5,2
Kereskedelem, karbantartás	9,4
Vendéglátás	2,3
Posta és távközlés, szállítás	8,9
Pénzügyi szolgáltatás	2,3
Gazdasági tev.-t segítő szolgáltatás	3,9
Közigazgatás, Tb.	9,3
Oktatás	10,3
Egészségügyi, szoc. ellátás	8,5
Egyéb közösségi szolgáltatás	2,8
Infrastruktúra összesen	57,7
Nemzetgazdaság összesen:	100,0

Nem szóltunk eddig a kultúra, a tudomány fejlesztésének távlatairól. A számítógépek képernyője előtt munkatársak ülnek, akik nélkül sem újságok, sem könyvek, sem új kutatási eredmények nem születnek. Nem is kell részletezni, hogy a

⁷ Kopátsy Sándor szerint a tapasztalatok azt mutatják, hogy négy feltétel együttes megléte szükséges egy ország felemelkedéséhez. Ezek a következők:

1. A gazdaság piaci orientáltságú legyen
 2. A munkaerőt a lehető legjobban hasznosítsák
 3. A gazdagok és a szegények közötti szakadék ne növekedjen, hanem inkább mérséklődjön.
 4. Az oktatásra jelentős összegeket költsenek.
- Sajnos, a hazai gazdaságpolitika jelenleg nem ezeket a fejlesztési utakat preferálja.

hatékonyt az ezen a területen ugyancsak az elért minőségi eredmény, nem pedig a foglalkoztatott munkaerőre jutó szolgáltatás méri.

Az infrastruktúra fokozott és munkaintenzív fejlesztése mellett szól, hogy a teljes foglalkoztatásról való lemondás nem hozta meg a kívánt eredményt. A kilencvenes évek elején a munkatermelékenység jelentős visszaesése következett be az iparban, mivel a termelés példátlan csökkenését nem követték ennél nagyobb mértékű elbocsátások. Eddig még nem igazolódtak be azok a feltételezések, miszerint a gazdaság alacsony hatékonyságának oka a teljes foglalkoztatottság volna. „A feltételezett összefüggés érvényesüléséhez – írja Viszt Erzsébet – a recesszióból történő kilábalásra, a gazdaság stabilizálódására van szükség.”⁸

A termelés fellendülésével egyidejűleg bizonyára visszatérünk a munkatermelékenység emelkedésének korábbi trendjéhez, de most már alacsonyabb foglalkoztatási szint mellett. Vagyis a korábbi termelési ciklus csúcspontjának túlhaladása már az akkorinál kevesebb munkaerő bevonásával érhető el. Súlyos áldozatok árán magasabb színvonalra helyeződik a termelékenység. Úgy látszik, hogy a produktív ágakban törvényszerű összefüggés van az alacsony hatékonyság és teljes foglalkoztatottság vagy fordítva: magas hatékonyság és részleges foglalkoztatottság között.

A termelési tényezők nem kielégítő kihasználása a modern gazdaságtól sem idegen. A nálunk fejlettebb országok iparában a munkaerőt hatékonyan foglalkoztatják ugyan, de a termelői kapacitást: épületet, gépet, berendezést ritkán használják ki százszázalékosan. A mezőgazdaságban a kisüzemek százezeiben ugyancsak kihasználatlanok a gépek, és a föld egyetlen munkaerőnek sem tud teljes munkaidejű tevékenységet és az ipari munkásával azonos jövedelmet biztosítani. Vagyis a termelő ágazatokban is fellelhető a megtakarítás és a pazarlás ellentét-pár, jöllehet a produktív ágak egészükben véve hatékonynak minősülnek.

Korunkban az infrastruktúra az a terület, ahol a minőség előtérbe állításával nagyszámú munkaerő bevonására van lehetőség. A minőség a termelésben is fontos, de ez többnyire nem igényel újabb alkalmazottat. A terciér szektorban azonban személyhez kötődő szolgáltatásokat nyújtanak. Vagyis sok olyan tevékenységet végeznek, ami munkatársak közvetítésével jut el a felhasználóhoz. Például a bankban, postán fogadják az ügyfelet, a szervizben megjavítják az autót, az orvos megvizsgálja a beteget, a tanár megtanítja a diákokat stb. Okos gépek, műszerek segítik a munkájukat, de a teljes felváltásukra nincs lehetőség. A gép nem tud szolgáltatni, csak kiszolgálja az embert a terméktömeg előállításával.

A harmadik erő

Gazdaságpolitikai intézkedések

A foglalkoztatáspolitikában a munkaadók és a munkavállalók mellett az államnak – mint harmadik erőnek – jóval fontosabb a szerepe a gazdasági élet más jelenségeihez viszonyítva. Nagy egyetértéssel idézem Michel Hansenne, az ILO

⁸ Viszt Erzsébet: A termelékenység és foglalkoztatás konfliktusai a gazdasági átmenet idején Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1994. 3.

főigazgatója által leírt sorokat: „A teljes foglalkoztatásnak, mint célnak, vissza kell kerülnie és meg kell erősítenie helyét a gazdaságpolitikai célkitűzések top listájának csúcán.”⁹ A jelenlegi helyzet nemcsak erkölcsileg elfogadhatatlan, hanem gazdaságilag is tarthatatlan. Hatalmasak az emberi erőforrás-tartalékok, amelyek kihasználása a fejlődés hajtóerejévé válhatna. Véleménye szerint az intézkedések sorozata szükséges ahhoz, hogy a jelenlegi zuhanó mélyrepülést megpróbálják visszafordítani.

Garai László három szereplős feladatnak tartja a munkaerővel való gazdálkodást. Gondolatmenetét érdemes nyomonkövetni:¹⁰

A Szerző a múlt századbeli és a jelenkori modernizációban különböző szemléletet talál a munkaerő kezelésére. A 19. század gazdálkodója úgy tekintett a humán erőforrásra, mint ami minden gazdasági erőfeszítéstől függetlenül a rendelkezésére áll, így a belőle kihozható haszon ingyen van. Ebből következik az a szemlélet, hogy az emberre való ráfordítás nem kamatozik. A második, vagyis a mostani modernizációban az emberek jól hasznosítható tulajdonságait is termelik. Jogos tehát vele kapcsolatban is az a kalkuláció, hogy mekkora ráfordítással mekkora haszon jár.

A mai korszerű szemlélet szerint a mással nem magyarázható termelékenység-növekedés fontos forrásává válnak a *szerezett képességek*. Ezek már nem ingyenesek, hanem az emberi tőkébe való beruházásból származnak. Amennyiben az egyén saját magát gazdagítja a képzés során, akkor ő a befektető és övé a haszon. Amennyiben azonban valamilyen viszony kialakulásáról van szó a munkaerő és a munkahely között, ennek a hatékonyságjavulást előidéző kapcsolatnak a költségeit a haszonélvezőnek kellene megfizetnie.

Egyértelműen nem mindig dönthető el, hogy a viszonyból a munkáltatónak és a munkavállalónak mekkora haszna származik, ezért áthidaló megoldásként a harmadik erőre, mégpedig az államra hárul e kommunikációs kiadások fedezése. Ennél a megoldásnál viszont az a gond, hogy autonómia híján a kiképzett ember egyre rosszabb hatásfokkal működik. Az állam a képzés mellé az önállóságot is biztosíthatja, ilyenkor viszont alacsony hatásfokú lesz a humán erőforrásba való befektetése. Vagyis az állami szerepvállalás egyik modellje sem bizonyult hatékonynak. Mi tehát a megoldás?

Az lenne a járható út, ha a beruházásokat koncentrálnák a humán ágazatra. Ez olyan szemlélettel tehető, miszerint a ráfordítás hozama része annak a reális haszonnak, amit a rendszer egésze kitermel. A Szerző gondolatmenetéből remélem helyesen következtetek arra, hogy *a gazdaság valamennyi szereplőjének ki kellene vennie a részét az emberi potenciálnak, mint közhasznú erőforrásnak a finanszírozásából.*

Az okfejtésből következik, hogy az államnak feltétlenül részt kell vállalnia mind a beruházások menedzselésében, mind az intézkedések meghozatalában. A kormányzati cselekvés széles skálájából néhányat emelek ki, amelyek napjainkban joggal az érdeklődés középpontjában állnak.

A munkaerő megtartását és felvételét erősen *korlátozzák a munkaadó befizetési kötelezettségei*. A magas költségek miatt a profitorientáltság elve nem tűri el a

⁹ ILO Information: Közös lépések a munkanélküliség csökkentése érdekében. Munkaügyi Szemle, 1995. 6.

¹⁰ Garai László: Gazdasági növekedésünk emberi feltételeiről és a második modernizáció. Közgazdasági Szemle, 1995. 6.

„szociális” szempontok érvényesítését, vagyis az alacsony termelékenységű, rossz minőségű, s megváltozott körülmények miatt feleslegessé váló munkaerő megőrzését. Viszont a magasán kvalifikált munkatársak megtartása létérdekké vált, akiket nemcsak kiemelt bérekkel, hanem különféle juttatásokkal is maradásra bírnak.

A gazdasági szempontok előtérbe kerülését aláhúzza, hogy az élő munkára történő ráfordítások átlagosan a termelési költség mintegy 27 százalékát teszik ki. Ezek előteremtése mindenkor a munkáltatót terheli. A terhek csak viszonylagosan magasak, hiszen a nálunk fejlettebb európai országokban a munkaerőre fordított kiadások jóval tetemesebbek.

A szerkezetben is vannak eltérések. A magyar bérköltségben a közvetlen kifizetések aránya alacsonyabb, mint az Európai Unióhoz tartozó államokban. Ebből következően a társadalombiztosítás költségei nagyobb részarányt képviselnek (4. sz. táblázat). Vagyis 1992-ben az átlagosan kifizetett mintegy 22.500 forint havi béren kívül a munkáltatónak még további 17.000 forintot kellett havonta minden dolgozója után költségként finanszíroznia. A költségszint az inflációval párhuzamosan nő. Így a vizsgált év után átlagosan mintegy 25 százalékkal többre kerül egy-egy munkatárs foglalkoztatása. Az átlagból a banki szféra emelkedik ki, itt csaknem kétszer többre kerül az alkalmazás, mint a nemzetgazdaság átlagában. Ezzel szemben a legkisebb ráfordítással jár a bőr- és a cipőiparban való foglalkoztatás. Ezekben az ágazatokban megfigyelhető a munkatermelékenység kedvezőtlen alakulása, a pénzügyről nincsenek ilyen jelzések (5. sz. táblázat).

A fejlett országokban az egy órára vetített munkaerőköltség a mérsékeltebb infláció ellenére szintén gyors ütemben nőtt és mintegy megkétszereződött a nyolcvanas években. Görögországban és Spanyolországban ennél az értéknél jóval szerényebb az emelkedés, de már Írországban és Portugáliában követték az európai trendet. (6. táblázat) A drágulás úgy következett be, hogy a munkaerőre fordított közvetett kiadások aránya nem haladta meg a 32 százalékot. Sőt, ezen belül a társadalombiztosítási járulék hányada alacsonyabbá vált. A gazdasági növekedés ösztönzéséhez ez az arány kedvezőbb, hiszen a bérek és bérjellegű kifizetések keresletként megjelennek a piacon, jóllehet a munkaerő drágulásának tényén nem változtatnak.

A társadalombiztosítási járulék tervezett mérséklése serkentené az új munkaerő alkalmazását. Emellett hozzájárulna ahhoz, hogy a hazai munkaerőköltség szerkezete jobban harmonizáljon az Európai Unió országaiban követett gyakorlattal.

A munkanélküliséget mérséklő tényező a nálunk fejlettebb országok gyakorlati megoldásainak az adaptálása. Például az új német tartományok gazdálkodásának fontos jellemzője, hogy a munkahely-nélkülivé válók többszörösét teszik ki a munkanélkülieknek. A feltűnő különbség abból származik, hogy a felszámolt munkahelyek dolgozóinak nagyobb részét részmunkaidőben foglalkoztatják, nyugdíjazzák, átképezik vagy ők maguk elvándorolnak, ingáznak, stb. Így a több mint négy millió megszűnt álláshellyel szemben csupán egy millió körül mozog a regisztrált munkanélküliek száma. Vagyis a privatizáció során a munkahelyeknek kevesebb mint a felét sikerült megőrizni, mégis csupán minden negyedik munkavállaló lett regisztrált állástalan.¹¹

¹¹ Falusné Szikra Katalin: Szociális piacgazdaság és munkanélküliség. Problémák és kezelések Németországban. Közgazdasági Szemle, 1994. 7-8.

A feldolgozóipari munkaerőköltség összetétele néhány európai országban

Költségcsoport	Franciaország	Belgium	Németország	Portugália	Magyarország
Bérek	52,2	51,7	56,3	55,9	44,5
Prémiumok, jutalmak	6,5	10,4	9,1	11,6	7,9
Le nem dolgozott időre járó bér	9,7	8,9	11,5	6,2	8,3
Természetbeni juttatások	0,7	0,1	0,1	0,4	1,9
Közvetlen kifizetések	69,1	71,1	77,0	74,1	62,6
Kötelező TB.	19,1	25,4	16,5	19,1	30,3
Nem kötelező TB.	8,5	1,9	4,3	2,2	0,1
Összes TB.	27,6	27,3	20,8	21,3	30,4
Továbbképzés	1,7	0,3	1,5	3,0	1,0
Egyéb költség	1,6	1,3	0,7	1,6	6,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Lindnerné dr. Eperjesi Erzsébet: A munkaerőköltségek összetétele és aránya. Munkügyi Szemle, 1995. 1. 12. p. (A 3. és 4. táblázat forrása)

A fajlagos munkaerőköltség alakulása 1992-ben és 1993-ban

forint/fő/hó

Nemzetgazdasági ág megnevezése	1992.	1993.
Bányászat	51 323	66 566
Feldolgozóipar	36 663	46 023
Villamosenergia és vízellátás	45 511	57 465
Ipar	38 129	48 002
Építőipar	36 677	44 096
Kereskedelem, javítás	38 750	48 531
Vendéglátás	31 522	38 495
Posta és távközlés, szállítás	39 787	48 425
Pénzügyi és gazdasági szolgáltatás	73 031	92 444
Ingatlanügyletek, bérbeadás	45 141	54 376
Megfigyelt nemzetgazdasági ágak összesen:	39 585	49 437

Munkaerőköltség egy órára vetítve az iparban ECU-ban Ország

Ország	1981	1991
Belgium	12,42	20,53
Dánia	9,66	18,07
Németország	11,01	22,88
Görögország	4,09	5,35
Spanyolország	9,13	12,96
Franciaország	9,79	15,27
Írország	6,09	12,99
Olaszország	7,58	14,24
Luxemburg	9,81	15,32
Hollandia	10,83	19,17
Portugália	2,38	4,85
Egyesült Királyság	7,57	13,54

Forrás: ILO Information. Munkaügyi Szemle, 1995. 6. 47. p.

Magyarországon 1990. és 1994. között mintegy 1,4 millió munkahely szűnt meg, jóval több, mint amennyi 1949. és 1990. közötti négy évtizedes időszakban keletkezett. A munkanélküliek számának a növekedése ehhez viszonyítva kisebb mértékű volt. Vagyis „A megszünt munkahelyekről elbocsátottak több mint a fele különböző csatornákon kikerült a munkaerőpiacról” állapítja meg Tímár János.¹² Egyik ilyen csatorna volt, hogy a nyugdíjkorhatáron túl foglalkoztatottak száma gyors ütemben visszaesett. Emellett nőtt a munkaképes korúak nyugdíjazása is. Akik tehették, éltek a rokkantsági, az elő-, a karkedvezményes nyugdíjazás lehetőségével. Nőtt a munkaképes korú továbbtanulók, a háztartásban maradók és a külföldön dolgozók száma. Ilyen módokon négy év alatt közel 600 ezren veszítették el a munkahelyüket, de mégsem gyarapították a regisztrált munkanélküliek számát.

A munkanélküliség növekedésének fékentartásában a keletnémet tartományokban nagy szerepük van a *foglalkoztatási társaságoknak*. Ezekben a képződményekben az átalakult vállalat dolgozói együttmaradnak, ügyeletet tartanak, teljesítik az adódó megrendeléseket és átképezik magukat, elfogadva az állam támogatását. Sajnos, kevés az esély, hogy rentábilissá váljanak, ezért létük vitatott és fennmaradásuk bizonytalan.

Az adaptáció sikeresebb formája lehetne a *részmunkaidős foglalkoztatás*. Az OECD országok többségében az amúgyis magas részmunkaidős foglalkoztatás a teljes munkaidőben történő alkalmazásnál gyorsabban bővült. A gazdaságilag aktív nők 20–40 százaléka részmunkaidőben dolgozik. Nálunk azonban nemcsak alacsony ez a

¹² Tímár János: A foglalkoztatás és munkanélküliség sajátosságai a poszt szocialista országokban. Közgazdasági Szemle, 1994. 7–8.

szám, néhány tizezere tehető –, hanem vissza is esett ennek a formának a kihasználása. Pedig a munkaadók fogadókészek lennének, jogi akadályok sincsenek. A nyugdíjazás előtt álló munkavállalóknál található ellenérdekeltség a bérkiesés miatt.... Ezért a hatékony foglalkoztatás komoly eszközévé válhat ennek a munkavállalási lehetőségnek a kihasználása.¹³

A *munkaerő minőségének emelésében* többet tettünk, mint a részmunkaidős foglalkoztatás formáinak a terjesztésében. Ezek azonban kezdeti lépéseknek számítanak, hiszen a munkaerőpiacon a kvalifikált munkaerő iránt már jelenleg is nőnek az igények, és legelőször a kevésbé szakképzett munkatársaktól válnak meg a munkaadók. Magyarországon a számítások szerint a munkanélkülivé válnak átlagosan 40 százalékkal kevesebbet keresnek mint a foglalkoztatottak. Kedvezőtlen iskolázottsági, életkori, lakóhelyi sajátosságok miatt kerülnek ki az állásukból. Természetesen az átlagszám mögött magas jövedelmű elbocsátottak is vannak, akik később tetemes bérvésztességgel helyezkednek el, de a nagyobbik hányadról feltételezhető valamilyen hátrányosító tényező megléte. A negatív helyzetről részben ők tehetnek, részben a körülmények okolhatók, de itt most nem is ez a vizsgálandó kérdés. Annyi látható az elemzésből, hogy többnyire a *kevésbé hatékonyan foglalkoztatott munkaerőtől válnak meg a munkáltatók.*¹⁴

Az eddig említett tényezők, mint a foglalkoztatás járulékos költségeinek a csökkentése, a részmunkaidős tevékenység terjesztése, a munkavállalók többirányú átképzése, a hazai viszonyok között megfelelően alkalmazva elősegítheti a munkanélküliség enyhülését. Új munkahelyek teremtéséhez azonban főképpen gazdasági növekedésre van szükség, mert enélkül csupán fájdalomcsillapításnak hatnak az említett intézkedések.

Gazdasági növekedés nélkül az infrastrukturális ágazatok is fékezetten fejlődnek. A termelésből alig érkeznek ösztönző impulzusok a bővülésre, a költségvetés pedig nem juttat elegendő pénzt a színvonalas fejlesztéshez. Legalább e két feltétel szükséges ahhoz, hogy a minőségi elv érvényesítésével a szolgáltató szektorban a munkaextenzív fejlődési szakaszba kerüljünk.

Összefoglalás

A tanulmány fő mondanivalóját a bevezetőben felsorolt három szempont szerint összegezzük:

– A *rendszerspecifikus megközelítés* helyett a munkanélküliség esetében célszerűbb foglalkoztatási paradoxonról beszélni. Eszerint a megtakarítás és pazarlás szinte minden társadalmi formációban együtt jelenik meg. Azok a területek, szintek változnak, ahol a profitorientáltság következtében a munkaerővel a végletekig takarékoskodnak – miközben a termelő kapacitás kihasználatlan marad, alulfoglalkoztatás jellemzi a mezőgazdasági üzemeket és országosan is tömeges munkanélküliséget regisztrálnak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a *termelési tényezők egyike vagy másika mindenkor hiányosan, illetve bőségesen áll*

¹³ Frey Mária – Gere Ilona: Részmunkaidős foglalkoztatás a munkáltatók szemszögéből. Munkaügyi Szemle, 1994. 4.

¹⁴ Köllő János – Nagy Gyula: Bérek a munkanélküliség előtt és után. Közgazdasági Szemle, 1995. 4.

rendelkezésre. A közöttük lévő arányok megteremtése a gazdaságpolitika számára hatalmas, de nem megoldhatatlan feladat.

– A munkanélküliség időleges kialakulása nem kerülhető el a termelési tényezők közötti aránytalanságok és a ciklikus ingadozások miatt. Fennmaradása azonban nem szükségszerű. *Gazdaságpolitikai eszközökkel mérsékelni lehet az állástalanok számát: Ilyen intézkedésnek gondoljuk a foglalkoztatás járulékos kiadásainak a lefaragását, a rész munkaidőben való alkalmazás elterjesztését – főleg a nők körében –, továbbá a hátrányos helyzetűek piaci pozíciójának javítását, azaz minőségi munkaerővé való átképzését. A magas színvonalú szolgáltató hálózat bővítése elvileg le tudná kötni a ma feleslegesnek mutató létszám nagyobbik hányadát, ha beindulna a termelékenység vezérelte növekedés a produktív ágakban, és ha gazdaságpolitikai döntésekkel és költségvetési eszközökkel elősegítenék az infrastruktúra kiépülését.*

– *Adaptációs kihívásnak* nézünk elébe. Az összehangoltabb kormányzati politikát elméletileg megalapozhatja *a nagy visszatérés a Keynes-i tanokhoz.* Ausztriában megelégedéssel veszik tudomásul, hogy a konzervatív forradalomnak mind az elméletben, mind a gyakorlatban lejárt az ideje, jóllehet náluk igazából sohasem követték a monetaristák tanításait.¹⁵ Többek között ennek is köszönhető az osztrák gazdaság sikeres fejlődése. Hasznos lenne, ha az amerikai fordulatból a magyar közgazdászok is levonnák a szükséges következtetéseket. Nagy figyelmet érdemelnek a legújabb erőfeszítések az Európai Unió más országaiban is, hiszen fő feladatnak tekintik a munkanélküliség mérséklését, illetve felszámolását. Nem kétséges, hogy az eredményes beavatkozás átvehető tapasztalataiból szintén jótékony felesleg keletkezik.

KATALIN FORGÁCS

BESCHÄFTIGUNG ODER EFFEKTIVITÄT?

(Zusammenfassung)

Anhaltspunkt der Studie: Die kronische und massenhafte Arbeitslosigkeit kann kein Preis für die wirksame Beschäftigung sein. In diesem Fall ist sogar selbst die Beschäftigung uneffektiv. Man muss Lösungen finden, um die Arbeitslosigkeit beträchtlich zu verringern, weil es kein Naturgesetz ist.

Der Verfasser behandelt solche wirtschaftspolitische Massnahmen, die optimalen Anteil der Produktionskräfte erschaffen können.

¹⁵ Felix Butschek: Protokoll der keynesianischen Renaissance. Wirtschaft und Gesellschaft, Wien, 1994. 3.

Quod neque aceat neque muceat, id dabitur: A hordóban lévő bor eladásáról

I.

Az ókori gazdaság legfontosabb termelőágazata kétségtelenül a mezőgazdaság volt. A földművelés és az állattenyésztés kiterjedt szakirodalommal dicsekedhetett: Az ókori szerzők részletes elemzésekbe bocsátkoztak egy-egy művelési ág nyereséghezamának lehetőségeiről, alaposan mérlegelve az éghajlati- és talajviszonyokat, a munkaerő biztosításának módjait valamint a végtermék piaci értékesítésének lehetőségeit.¹ Az i.e. II. század gazdasági-társadalmi viszonyai alapján Cato a következő rangsort tartotta mérvadónak Itáliában: a legjövődmezőbb 100 iugerum szőlő, utána öntözött kert, majd legelő, olajbogyó-ültetvény, rét, gabonaföld, erdőgazdaság fakitermeléssel, majd tölgy- és bükkerdő.²

A felsorolt művelési ágak közül a jelen tanulmány a szőlő és bortermelésnek, főleg a bor értékesítésének néhány jogi vonatkozását szeretné megvilágítani. A szőlőskertek Itália hagyományos mezőgazdasági profiljához tartoznak napjainkig. Az itáliai borok híresek voltak már az ókorban is.³

A szőlőművelés és bortermelés azonban komoly szakértelmet, folyamatos gondozást és a szüret idején sok munkaerőt igényel. Columella az i.sz. II. században alaposan tanulmányozta az itáliai szőlő- és bortermelés hagyományait és mintagazdaságot rendezett be birtokán. Ő hangsúlyozza, hogy már a munkaerő megválasztásán nagyon sok múlik: sokan azt gondolják, hogy a szőlőskertek kapálását, metszését vagy a bor gondozását akármilyen olcsó szakképzetlen rabszolga is képes elvégezni: nam ut amplissimas impensas vineae poscant, non tamen excedunt septem iugera unius operam vinitoris, quem vulgus quidem parvi aeris, vel de lapide noxium posse comparari putat (Colum. 3,3,8). Sok birtokos vesz valamilyen bűnöző, hitvány rabszolgát, és csodálkozik a silány eredményen. Columella alapos gazdaságossági számításokkal igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy a jó munkaerőre fordított kiadás gyorsan megtérülő beruházás.⁴

E tanulmány azonban nem a villagazdaság és az árutermelő rabszolgaság viszonyát,⁵ hanem a szőlő- és bortermelés néhány jogi aspektusát kívánja megvizsgálni. Olyan problémákat szeretnék közelebbről megvilágítani, amelyek talán a

¹ Lásd pl. Plin. nat. 14,56,57, Colum. 3,2.

² Lásd Maróti E., Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása, Budapest 1981, 141. és k. 154. és k.

³ Lásd Plin. nat. 14,55, 14,62, 14,64, 14,66.

⁴ Lásd Frier, Wine Trade 224.

⁵ Lásd ehhez Maróti E., Az itáliai mezőgazdaság XXX

jogtörténészek szűk rétegén kívül is érdeklődőkre találnak. A bortermelők örök problémája az értékesítés, a bor terítése és nagy tételben való eladása. A jogász számára különösen izgalmas ez a terület, mert a veszélyviselés szabályait tárgyaló jogtudósi kommentárok döntő többsége a borkereskedelem területéről származik.

II.

Cato az i. e. II. században a következő szerződési mintát ajánlotta hordóban lévő bor eladására (Cato agr. 148):

1. Vinum in doliis hoc modo venire oportet. vini in culleos singulos quadragenae et singulae urnae dabuntur. quod neque aceat, neque muceat, id dabitur. in triduo proximo viri boni arbitrato degustato. si non ita fecerit, vinum pro degustato erit. quot dies per dominum mora fuerit, quo minus vinum degustet, totidem dies emptori procedent. 2. vinum accipito ante K. Ian. primas, si non ante acceperit, dominus vinum admetietur. quod admensus erit, pro eo resolvito. Si emptor postularit, dominus ius iurandum dabit verum fecisse. locus vinis ad K. Octobres primas dabitur, si ante non deportavit, dominus vino quid volet faciet. cetera lex, quae olea pendent.

"Hordóban lévő bort így kell eladni: minden culleusba 41 urna bort kell önteni, úgy kell adni, hogy nem ecetesedik és nem penészedik. A következő három napon belül kell megkóstolni, feddhetetlen szakértő bevonásával. Ha nem teszi, a bort úgy kell tekinteni, mintha megkóstolta volna. Ahány nap késedelem volt a kóstolásnál a tulajdonos hibájából, annyi napot kell a vevő javára hozzátenni. 2. A bort a következő január 1-ig vegye át, ha nem veszi át, a tulajdonos mérje ki a bort. Amennyit kimért, annyiért fizessen. Ha a vevő követeli, a tulajdonos adjon esküt, hogy becsületesen járt el. Helyet a bornak a következő október 1-ig adjon, ha addig nem viszi el, a tulajdonos csináljon a borral, amit akar. Egyébként ugyanaz a szabály, mint a fán lévő olajbogyó esetén."

Vinum doliare vagy vinum in doliis a szokásos megjelölése az olyan adásvételi típusnak, ahol egy vagy több hordó tartalma mint egész a szerződés tárgya.⁶ Itt tulajdonképpen species-vételtől van szó, ahol a kötelem tárgya egyedileg (egy bizonyos kiválasztott, megjelölt hordó) van meghatározva.⁷ Hordónként általában az új bort (esetleg egyenesen a mustot) adták el. Ezért az ilyen ügyletek tipikus rizikófaktora a bor további erjedése illetve eltarthatósága: az előkészítés és a kezelés kisebb mulasztásai is könnyen a bor megecetesedéséhez ill. penészedéséhez vezethetnek. A fenti Cato-idézet egy szerződési mintát mutat be. A bevezető kifejezés hoc modo venire oportet illeszkedik a Catonál korábban tárgyalt⁸ olajbogyószüret és szőlőszüret

⁶ U. von Lütow, *Catos leges venditioni et locationi dictae*, Symb. Taubenschlag III, Warsawa 1957, 396.

⁷ A generikus vétel a vinum amphoriarium formájában létezik, ahol meghatározott számú amphora, egy bizonyos birtokról származó borral a szerződés tárgya. J. G. Wolf, *Error im römischen Recht*, Köln 1961, 130. szerint ez a típusú vétel azonban sokkal kisebb szerepet játszott Rómában.

⁸ Cato agr. 146, 147.

szerződési mintáinak sorába: hac lege venire oportet. Hac lege vagy hoc modo oportet egyaránt a szokásokra, az általában követett szerződési gyakorlatra utal, és nem valamilyen törvényi előírásra. A köztársaság korában a jó római gazda ún. formuláskönyvek alapján orientálódott az üzleti életben.⁹ Ezek a formuláskönyvek szerződési mintákat tartalmaztak, ahol az ajánlott, általában használatos szerződési kikötések az üzleti élet tapasztalatai alapján a felek kockázati tényezőit megközelítően kiegyenlítve osztották el. Hoc modo venire oportet, "így kell eladni" tehát a szokásos tisztességes üzletkötés követelményét fejezi ki. Oportere tehát nem a ius civile parancsa, hanem a szerződési gyakorlatban kialakult általános üzletkötési szokások meghatározó jellege.¹⁰ Figyelmet érdemel még az a körülmény, hogy a hordóban lévő bor eladási formulája az olajbogyó- és szőlőszüret ügyleti mintái után következik, és Cato mindegyik ügylettipusnál hasonlóan fogalmaz. Hac lege venire oportet az előzőeknél kétségtelenül egy árverési hirdetményt, az eladó részéről tett üzleti ajánlatot jelöl, amelynek a pontjait a vevő a licitnél passzívan elfogadja.¹¹ A hordós bor szerződési szabályait bevezető hoc modo venire oportet jól illeszkedik ehhez a mintához, tehát joggal feltételezhető, hogy itt is árverési formában történt az eladás.¹²

A boreladás proceduráját Cato bizonyos kimérési szabályok rögzítésével indítja: egy culleusra 40 és 1 urna¹³ bort kell számolni. A culleus eredetileg bőrből készült tömlőt jelentett, amelyben a bort szállították vagy raktározták. Később római űrmértéket is jelöl, amely kb. 524 litert tesz ki. Egy doliumba, hordóba kb. két culleus fért bele: a dolium 1000-1300 l közötti űrtartalommal bírt. A nagyság hozzávetőleges, mert a dolia kerámiából készültek, és nem mindig azonos méretűre sikerültek. A dolium szállításra alkalmatlan volt. A borospincében, a cella vinariában földbe süllyesztve tárolták, és az erjedésnél ill. raktározásnál vették igénybe. Az igazán jól kiépített villagazdaságokban a kiperéselt must egy vezetéken direkt a pincében beásott hordókba csorgott.¹⁴

A 40 és 1 urna mennyiségből tehát kb. 40 urna volt az 1 culleusra eső mérték, 1 urna pedig tartalék, amely egyes szerzők szerint a méréskor mellécsorgott rész kiegyenlítésére szolgált.¹⁵ Az eladó garanciát vállalt, hogy a bor nem ecetes vagy penészes. Három napon belül a vevő kóstolja meg, boni viri arbitrato. Ha a kóstolásra három napon belül nem kerül sor, akkor úgy kell tekinteni, mintha lezajlott volna, és a vevő semmi kivetnivalót nem talált volna a borban. Ugyanakkor ha az eladó késlelteti a kóstolást, akkor az így elveszett napokkal a vevő javára meghosszabbodik a határidő.

Már a szöveg első részében tárgyalt szerződési klauzulák számos értelmezési problémát vetnek fel. Mit jelent vinum: must, forrásban lévő vagy kiforrt bor? Mit jelent a kimérés: átveszi ekkor a vevő már a bort vagy nem? Mikortól kell a három

⁹ A legismertebbek voltak Manilius formuláskönyvei, I. *Jakab É.*, *Stipulationes aediliciae*, *Acta Jur. et Pol. Szeged* 1993, 67. és k.

¹⁰ Az oportere ige jogtechnikai jelentéséhez I. *W. Kunkel*, *Fides als schöpferisches Element im römischen Schuldrecht*, *Fschr. Koschaker*, Weimar 1939, 3. és k., *F. Sturm*, *Stipulatio Aquiliana*, München 1972, 66. és k., 88. és k.

¹¹ *V. Lübtow*, *Catos leges* 229. és k. a közületek, a városok által kiírt közjogi árverési hirdetményekből vezeti le a magánjogi leges formulát.

¹² *G. Thielmann*, *Die römische Pivatauktion*, Berlin 1961, 45. és k.

¹³ 1 urna 13,04 l-nek felel meg, I. *Bassermann Jordan*, *Geschichte des Weinbaus I*, 1907, 521.

¹⁴ *L. J. J. Rossiter*, *Wine and Oil Processing at Roman Farms in Italy*, *Phoenix* 35 (1981) 350. és k.

¹⁵ *Wolf*, *Error* 130.

napos kóstolási határidőt számolni: az adásvételtől, a kimérés vagy esetleg a szüret napjától?

Cato folytatása sem teszi egyszerűbbé a magyarázatot. A vevő vegye át a bort a következő év január 1-ig. Ha nem jön határidőre, akkor mérje ki az eladó egyedül a bort. Az átvétel (accipere) tehát a kimérést (admetiri) jelenti. A kimérés fontos, mert a vevő a kimért mennyiség után fizet. Kérdés azonban, hogy ez a kimérés milyen viszonyban van a szöveg elején említett culleusba méréssel? A kimérés után még egy határidőt említ Cato: Október 1-ig raktározza az eladó a bort a pincéjében. A bor elszállítására tehát esetleg csak szeptemberben kerül sor, holott már január 1. előtt átvette és kimérte a vevő. Október 1. a következő szüret ideje, amikor az eladónak szüksége van a pincéjében lévő minden hordóra és minden helyre.

Hogyan lehet Cato eladási formulájának lépéseit logikus láncná fűzni? Az elmúlt évek szakirodalmában több szerző is foglalkozott a Cato-fragmentummal.¹⁶ Mindegyikük a veszélyviselés általános szabályainak kialakulására keresett választ, és ebből a szempontból elemezte Catot. J. G. Wolf szerint a Cato-szöveg a klasszikus kori jogtudósi kommentárok kulcsa, mert a hagyományos római szerződési modellt tartalmazza. Ez a kulcsszerep erősen visszahatott a szöveg értelmezésére. A szerzők igyekeztek a klauzulákat úgy magyarázni, hogy azok harmonizáljanak a Digesta vonatkozó fragmentumaival. Wolf szerint a hordóban lévő bort hamarosan a kiforrás után adják el. Erre abból következtet, hogy a vevő január 1-ig köteles azt átvenni. Ekkor áttöltik a bort: a kimérés Wolf szerint ugyanaz, mint a culleus-mérce, amiről Cato már az első mondatban is beszél. Problémásnak látszik, hogy a Cato által elkülönítve említett két folyamatot Wolf egyként értelmezi. A garancia szerinte ráadásul csak a kóstolásig érvényes, azaz három napig, és csak akkor kerül alkalmazásra, ha a bort nem méri ki azonnal a szerződésalkötéskor a vevő. A kóstolás után mindenképpen a vevőre száll át a veszélyviselés. A három napos határidőt Wolf a szerződésalkötéstől számítja. Kérdés, mi az értelme egy ilyen rövid garanciának? Wolf szerint:

"Diese Klauseln setzen voraus, dass mit Kaufabschluss die Gefahr auf den Käufer überging, und beugen dem Streit vor, der entstehen konnte, wenn schliesslich der Wein bei der Abnahme kahmig oder sauer war: Der Käufer konnte dann nicht mehr vorbringen, der Wein sei schon zur Zeit des Kaufabschlusses verdorben gewesen. Die Degustationsabrede bei Cato ist also kein Mittel, dem Verkäufer das periculum acoris et mucoris bis zur Abnahme oder Zumessung des Weins aufzubürden. Sie dient vielmehr seiner Sicherung, wenn er zugesagt hatte, dass der Wein nicht sauer oder kahmig sei".¹⁷

Wolf elméletét bírálja Harder. Szerinte új, de már kiforrt bort adnak el Catónál. Az eladó garanciával biztosítja a vevőt, hogy nem savanyú vagy penészes bort fog adni. Hogy ezt a szerződő felek tisztázzák, három napon belül a szerződésalkötést követően egy pártatlan harmadik bevonásával megkóstolják a bort (degustatio). A periculum est emptoris klasszikus jogi elve szerint az adásvételben való megegyezés pillanatától

¹⁶ Wolf, Error 128. és k., B. W. Frier, Roman Law and the Wine Trade: The Problem of "Vinegar Sold As Wine", SZ 100 (1983) 257. és k., M. Harder, Weinkauf und Weinprobe im römischen Recht, Fchr. J. Barmann, München 1973, 17. és k.

¹⁷ Wolf, Error 133.

kezdve a vevőnek kellett volna viselni a periculum acoris et mucoris-t. Ezt olvashatjuk Ulpianusnál is, D 18,6,1,pr. A kóstolási kikötés célja, hogy a vinum doliare eladása esetén, mivel a hordókat nem lehet jól lezárni és így a megromlás esélye nagy volt, a savanyodás kockázatát egy rövid időre még az eladóra hárítsa. Harder szerint tehát a garancia arra a három napra szól, amíg a vevő a szerződéskötés után végre nem hajtja a kóstolást. Ha a vevőnek a kóstolásnál nem tetszik a bor, akkor visszaléphet a szerződéstől.¹⁸ Harder elméletében problémásnak látszik, hogy a garanciát egy pactum displicentiae-vel azonosítja, holott egy erre szóló megállapodás másként lett volna megfogalmazva a szerződés szövegében. Ha a degustatio alapján úgyszólván visszaléphet a vevő, akkor a garancia éppen erre a három napra teljesen fölösleges.

Utoljára Pennitz foglalkozott a veszélyviseléssel, aki szerint Cato bora az eladáskor forrásban van: nem must, de még nem is kész bor.¹⁹ Ezzel magyarázható, hogy a dare, az áru átadása nem a szerződéskötéskor, hanem később, legkésőbb január 1-ig zajlik le. A dare és accipere kétoldalú aktusánál történik a degustatio, a kóstolás,

"mit der die Weingüte ja überhaupt erst im Sinn des Vertrags beurteilt werden kann: Das zeigt sich insbesondere daran, dass die Formulierung in triduo proximo viri boni arbitrato degustato unmittelbar auf das vorangegangene quod neque aceat neque muceat folgt und hierdurch ihren Sinn erhält, dementsprechend beziehen sich dann die Worte in triduo proximo zeitlich einzig und allein auf das dabitur des vorigen Satzes, also auf den Zeitpunkt der Zumessung."

Pennitz tehát, Wolfhoz hasonlóan, összevonja a két kimérési procedúrát: a bor eladása a szüret után, az erjedés ideje alatt történt, ha kiforrt a bor, kimérik, ami az adásvétel megkötése és január 1. között zajlik le. A kóstolás három napos határideje szerinte akkor lép életbe, ha eladó és vevő a kóstolásnál nem tudnak megegyezni a bor minőségéről: ekkor a vevő három napon belül hozhat egy vir bonus-t, aki szakértői választott bíróként eldönti a vitát.²⁰ Az eladó garanciája egyébként a degustatioig tart, és semmi köze a három naphoz. Pennitz elméletében zavaró a két kimérés összevonása. A három napon belüli választott bírásokról szóló ötletet pedig nem támasztja alá forrásokkal. Ha csak ez a két elem marad magyarázat nélkül, már akkor sem tekinthető megoldottnak a Cato-fragmentum interpretációja.

Az utóbbi évek szakirodalmából a lényegesebbek áttekintése alapján látható, hogy a Cato-szöveg megérett egy új értelmezésre. Mielőtt azonban ezzel próbálkoznánk, azt javaslom, hogy tegyünk egy kirándulást Egyiptomba. Nézzük meg, milyen adatokat őriznek a boreladásról a papiruszok.

¹⁸ Harder, Weinkauf 21. és k.

¹⁹ M. Pennitz, Die Gefahrtragung beim Weinkauf im klassischen römischen Recht, TR62 (1994) 294. és k.

²⁰ A választott bírói döntést a visszalépési jog gyakorlásához szükségesnek látja D. Flach, Römische Agrargeschichte, München 1990, 145.o. is. Flach egyébként eléggé sző szerint értelmezi Catot, de a két kimérési eljárást ő is egynek látja: "Am Tag der Abnahme lief der Verkäufer nur noch Gefahr, dass seine Leute zuviel Wein verschütteten, wenn sie ihn umfüllten. Für Verluste dieser Art rechnete er von vornherein 2,5 % ein. Um sie auszugleichen, schlug er dem Culleus Wein 1 Urna oder 13,1 Liter zu."

III.

A görög nyelvű egyiptomi papiruszok jogát és a római jogot a jogtörténet többnyire következetesen elkülönítve kezeli. Sok területen kétségkívül igen eltérő szabályokat tárnak elénk, bár a hasonló gazdasági-társadalmi környezet és a Római Birodalomba való integrálódás arra ösztönöz, hogy bizonyos területeken hasonló megoldások létrejöttében bízunk. Azonkívül minden jogtörténész hajlik a kétségekre. Tényleg olyan áthidalhatatlan különbségekkel állunk szemben? Nem arról van-e szó inkább, hogy a ránk maradt forrásokot a történelem véletlenül válogatta ki, és ezek Egyiptomból illetve Rómából éppen ellenkező nézőpontból tükrözik a jogrendszert. A római jogot elsősorban a kvalifikált jogtudósok kommentárjaiból ismerjük. E szerzők filozófiai tanulmányokon iskolázott gondolkodás- és kifejezés módja koruk legmagasabb szellemi és művészeti igényeinek felelt meg. Egyiptomból ezzel szemben sematikusan megfogalmazott okiratok maradtak ránk, amelyek kis, "méltatlan" mindennapi jogügyletekről tudósítanak. Megkísérelhetjük azonban e kettőt kombinálni: a római jogi forrásokat a papiruszokból kiindulva magyarázni és fordítva. E két különböző forrástípus esetleg jól kiegészítheti egymást! Rómából alig maradtak ránk okiratok, amelyek a mindennapi jogélet gyakorlatát tükrözik. Ez a tény sokszor arra csábít, hogy túl dogmatikusan értelmezzük a római jogot. Egyiptomból viszont igen szerény ismeretekkel rendelkezünk a diszpozitív jogról, amely néha túl merész hipotézisekhez vezet. A fentiek szellemében megkísérlek e tanulmányban óvatos összehasonlítást tenni a bortermelés és értékesítés területén. Az összehasonlító elemzés létjogosultságát megerősíti az a tény, hogy már az ókori szerzők is tudatosan párhuzamot vontak ebben a témakörben a római és a görög világ között.²¹ A borkereskedelem is áttörte a provinciák, sőt a kontinensek határait. A görög és egyiptomi borokat már igen korán ismerték és kedvelték Rómában.²²

Vizsgáljunk meg először két papiruszt. Mindkettő borüzletekről tudósít Egyiptom római korszakából.

PSA 23 i.sz. 82-ből származik, Theadelphiaból:

"Imperator Caesar Domitianus Augustus első évében, Dystros hónap hetedikén, Tybi hetedikén, Theadelphiaban, Themistos körületben, Arsinoe körzetében. Ezennel elismeri Dios, kb. 27 éves, heg a bal kéz első ujján, Osis, kb. 24 éves, heg a bal lábon és Herakles, kb. 20 éves, heg a bal sípcsonton, mindhárman az ifjabb Herakles fiai, származásuk szerint perzsák, kölcsönös kézfizetői kezességgel, Theonnak, akit Sokratesnek is hívnak, Heron fiának, aki kb. 31 éves, ismertetőjele nincs, hogy tőle készpénzben átvették az új (hordós) bor árát, amely a Dionysios névvel illetett szőlőskertből származik a fent nevezett Theadelphia környékéről, ahol nekik (az eladóknak) használati és gyümölcsöztetési joguk van, még hozzá 66 arsinoe-i kerámia (mennyeségű új bor árát) a szőlőskert mércéjével, és az eladók azt (a bort) Theonnak a folyó első év Kaisareios hónapjában a hordóból egészen, hiány és késedelem nélkül át fogják adni, de a kerámiaedényeket Theon bocsátja rendelkezésükre. Ha ez az átadás nem történik meg így, ahogyan itt le van írva, akkor (az eladók) a másfélszerest

²¹ Plin. nat. 14,60, 83, 110, 114, 128, Cato agr. 105,2

²² Cato agr. 105,2, Plin. nat. 14,66, 73, 75, 94, 97.

fizessék meg kamatokkal bírság gyanánt, és Theónnak joga legyen a végrehajtásra ellenük, mindegyikük ellen vagy az ellen akit ő akar, az egész vagyonukra, mint egy ítélet alapján. Az okirat írnokaként az eladók nevében Phronton, Popos fia működött közre. Mi, Dios, Osis és Herakles, mind a hárman Herakles fiai, perzsa származásúak, ezennel elismerjük, hogy Theontól, akit Sokratesnak is hívnak, és aki Heron fia, átvettük az új (hordós) bor árát."

A szerződést homologia formájában foglalták írásba.²³ Dios, Osis és Herakles elismerik szerződő partnerük, Theon javára, hogy az számukra bizonyos pénzfizetést, teljesítést eszközölt. A dátum szerint a szerződést Tybi hónapban kötötték.²⁴ A tél folyamán kötött szerződés alapján tehát Theon bizonyos összeget fizetett szerződő partnereinek, amelyet az okiratban timének, vételárnak neveznek, bár összezszerűleg közelebből nem kerül meghatározásra. Mivel az okirat a már lezajlott fizetést rögzíti, a vételár nagysága érdektelen az ügylet további lebonyolítása szempontjából. A homologia célja ugyanis az, hogy az eladók szállítási kötelezettségét bizonyítsa.

Dios, Osis és Herakles az elismervényben kötelezik magukat, hogy folyó év Kaisareios hónapjában, ami augusztusra esik,²⁵ a saját kezelésükben lévő szőlőskert terméséből 66 kerámia új (hordós) bort Theonnak átadnak. Az adásvétel tárgyának megjelölése és a szállítási határidő egyaránt arra utalnak, hogy Theon új bort, még kiforratlan mustot vásárolt. A szállításra majd a Theon által rendelkezésre bocsátott égetett kerámiaedényekben kerül sor.²⁶

Az okirat az úgynevezett "Lieferungskauf", szállítási szerződés mintáját követi. A vételárát fél évvel korábban teljes egészében kifizette a vevő, a viszontteljesítés, a bor szállítása viszont csak a következő szüret idején esedékes. Az eladás idején még a szőlőfürtök sem láthatók a tőkéken.

Az okirat alapján az ügylet lebonyolításának nem minden pontja világos. A szállítási határidőt augusztusra teszik a felek. El akarta-e Theon tényleg azonnal a szüret után szállítani a frissen kiperéselt mustot? Az eladóknál való hosszabb tárolásra vonatkozóan nem találunk egyértelmű utalást magában a szerződésben. Kruit a boreladással foglalkozó papiruszokról szóló átfogó kommentárjában egyáltalán nem említi ezt a szerződéstípust.²⁷ Nem teljesítés esetére az eladók szerződéses bírság, a másfélszeres érték megfizetését vállalják. Mihez viszonyul a másfélszeres érték, ha a vételár nagysága nem került szerződési rögzítésre?

Egyelőre hagyjuk nyitva ezeket a kérdéseket, és térjünk át második okiratunkra. A Görög Papyrológiai Társaság 1993-ban publikált több bizánci korból származó

²³ Ez az okirat-típus igen gyakori volt Egyiptomban. Részletesen elemzi H. J. Wolff, *Das Recht der Griechischen Papyri Ägyptens*, München 1978, 140. és k.

²⁴ Tybi egyiptomi hónap, mely mai naptárunk szerint december 27. és január 25. közé esne, l. H. A. Rupprecht, *Kleine einföhrung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994, 28.

²⁵ L. Rupprecht, *Einföhrung* 28.

²⁶ Ezek a kerámiaedények, amphorák igen drágák voltak, ezért szabályozza az okirat gondosan azt a kérdést, hogy ki köteles a szállítóedényekről gondoskodni, l. E. M. Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, London 1970, 190. és k.

²⁷ N. Kruit, *The Meaning of Various Words Related to Wine*, ZPE 90 (1992) 272. és k. a következő modellt állítja fel a borvételekre: a bort Mesore hónapban az erjesztőhordóban átadták a vevőnek, ami egyben tulajdonátruházást jelentett. A bor azonban Tybi vagy Pharmouthi haváig, december 27. ill. április 25. közötti intervallum, az eladó pincéjében maradt, aki az erjedést ellenőrizte, a bort kezelte. Ezért szokásos volt a bor jó minőségét eddig garantálni. Kruit azonban csak egy modellt ír le, míg a papiruszokban többféle megállapodási séma is jól azonosítható.

okiratot, amelyek közül egyesek jogi szempontból is érdeklődésre tarthatnak számot. Itt találunk egy borvételt is, amely viszonylag késői időszakból származik, mégis hasonló minta alapján fogalmazták, mint a fent elemzettet. Az editorok a 6. századra datálták a hermopolisi okiratot.²⁸

P. Sta. Xyla 6.

"(Ezennel elismerem, ... hogy átvettem) 150 metra bor, azaz 150, bor árát, amit én neked a szüret idején, Mesore hónapban, a boldog eljövendő harmadik indikcióban át fogok adni, új borban, a legjobb és használható minőségben, Apa Apollos kolostor mércéjével mérve, de a szállítóedényeket, mégpedig újakat, te adod. De ha a borból egy rész savanyúnak, rosszul kiforrtnak vagy rossz szagúnak bizonyul a folyó harmadik indikció Phamenothe hónapjában lévő Thynis ünnep napjáig, akkor én azt neked kicserélem jó borra késedelem nélkül, és szolgáljon neked zálogul az én egész vagyonom erre a tartozásra, mint egy itélet alapján."

A papirusz sajnos töredékes. Hiányzik az első rész, így nem ismerjük a dátumot, a keletkezési helyet és a szerződő partnerek adatait. Jól olvashatók azonban a szerződési kikötések. Az eladó tanúsítja, hogy átvette 150 metra bor árát, amit majd a szüret idején fog a vevőnek átadni. A szállítási határidő Mesore hónapra van kijelölve, ami mai naptárunk szerint július-augusztusra esik.²⁹ Ez az egyiptomi szüret szokásos ideje. Az eladó előre átvette a vételárat, és kötelezi magát a szüretkori teljesítésre. Feltehető tehát, hogy az előző okirathoz hasonlóan itt is un. szállítási szerződésről van szó. A szerződést valószínűleg a januártól márciusig terjedő időszakban kötötték meg, mint a többi hasonló típusú boreladásnál.³⁰ A szerződés tárgya az új bor, helyesebben a frissen kiperéselt must. A must átvételével megvalósul a teljesítés, ennek időpontját a szerződés közvetlenül a szüret körüli napokban határozza meg. A szállításra szolgáló kerámiaedényeket (amphorákat) a vevő bocsátja rendelkezésre, a kimérés a közeli kolostor hiteles mércéjével történik. Az eddigi klauzulák megfelelnek az első okiratunkban látott szerződési sémának. Új az itt következő garancia-ígéret, amelynek értelmében az eladó helytáll a bor jó minőségéért. A garancia a Phamenothe hónapban lévő Thynis-ünnepig tart, amely március végére esett.³¹ Ha a bor eddig az időpontig savanyú, rossz szagú stb. lenne, akkor az eladó kicseréli a megromlott részt jó minőségűre. A csere-garancia feltételezi, hogy az eladó bizonyos mennyiségű bort tartalékol, nem ad el, amiből a cserét azután teljesíteni tudja.

A szerződés értelmezésénél a következő problémák merülnek fel. Megtörtént-e a bor átadása ténylegesen a szüret idején? Elszállította-e a vevő a bort az amphoráiban, vagy az erjedés és forrás idejére még az eladónál hagyta? A szerződés szó szerint átadásról beszél, de ez jelenthet bizonyos minőségi átvételt is: a vevő ellenőrzi a mustot, esetleg kiméreti az amphoráiba. A papirusz kiadói úgy értelmezték e kikötést, hogy a megvett mustot a vevő mindjárt a szüret után, Mesore hónapban el is szállítja. Ennek ellenére szerintük sor kerül márciusban a bor kóstolására, amit így a vevő pincéjében vagy kamrájában kellett volna lebonyolítani. Ha valamelyik minőségi hiba

²⁸ B. G. Mandilaras, *The Byzantine Papyri of the Greek Papyrological Society*, Athen 1993, 52.

²⁹ Rupprecht, *Einführung* 28.

³⁰ Lásd ehhez Kruit, *Wine* 275.

³¹ Mandilaras, *Byzantine Papyri* 56.

fennáll, akkor az eladó köteles a garanciaígéretnek megfelelően kicserélni a megromlott mennyiséget.³²

Ez az értelmezés számomra problémásnak tűnik mind a jogi megoldás, mind pedig a bortermelés szempontjából. A jogász számára alig hihető a rizikófaktorok ilyen egyenlőtlen elosztása a szerződő partnerek között. Hogyan garantálhatja az eladó a jó minőséget, ha a vevő a bort elszállítja és az erjedés már a vevő pincéjében fejeződik be? Nehezen képzelhető el, hogy a szerződő partner olyan folyamatokért vállaljon helytállást, amelyek fejlődését egyáltalán nem tudja befolyásolni. Az ókori pincegazdaságról rendelkezésre álló források is ez ellen szólnak. A bor készítése Egyiptomban is hasonlóan zajlott, mint Rómában, esetleg a melegebb éghajlat miatt figyelhetünk meg specialitásokat. A szüret után azonnal taposták vagy préselték a szőlőt. A mustot nagy kerámiából készült tárolóedényekbe töltötték, amelyek általában a pince talajába süllyesztve álltak. A kerámiaedények nem teljesen vízzáróak, ezért a szüret előtt gondosan impregnálni kellett őket. Ez az ókorban úgy történt, hogy az amphorákat belülről gyantával vonták be, amely egy tipikus mellékízt adott a bornak. Az első, gyors forrás mindjárt egy két héten belül bekövetkezett. Ezután lezárták az kerámiahordókat, méghozzá Egyiptomban nilusi agyaggal. Kis szellőzőnyílásokat fúrtak az agyagfedélbe, hogy az erjedéskor keletkező gázok távozhassanak. A második, teljes forrás körülbelül 30 napig tartott. Mivel a szüret általában július végén, augusztus elején kezdődött, az új bort október vége táján már biztosan fogyasztani lehetett.³³ Ettől az időponttól kezdődően tölthette át a bort a vevő a szállításra alkalmas, kisebb méretű amphorába.

Néhány papirusz azt tanúsítja, hogy a kész bor esetleg még hosszabb ideig az eladó pincéjében maradt, a vevő pedig kisebb-nagyobb adagokban szállította el, ahogyan szüksége volt rá, vagy ahogyan tovább tudta adni.³⁴ Ennek a gyakorlatnak az a legegyszerűbb magyarázata, hogy a bor legkedvezőbbben egy hűvös pincében tárolható, és a vevő nem mindig rendelkezett hasonlóan kedvező raktározási lehetőségekkel.

Második okiratunk garanciaígérete arra enged következtetni, hogy a bor még hosszabb ideig az eladó pincéjében maradt. Az eladó felügyelt az erjedési folyamatra, és esetleg rendszeresen ellenőrizte a bor állapotát.³⁵ Mivel a vevő már előre kifizette a vételárat, biztos akart lenni az eladó gondosságát illetően. Ezt a biztonságot adta meg neki a garanciaígéret. Ha meggondoljuk, hogy a bor már októberben iható, kész volt, igen nagyvonalúnak tűnik a garancia határideje. A Thynis-ünnepség március végén egy különleges alkalom lehetett: úgy látszik, a vevő akkor akarta a bor nagy részét elfogyasztani vagy továbbeladni.

A második okiratunkat tehát mindenképpen úgy értelmezném, hogy az eladó a bort az erjedési folyamat alatt még kezeli, és a vevő a kiforrott bort csak később szállítja el. Itt semmiképpen sem a mustot vette át a vevő.

³² *Mandilaras*, Byzantine Papyri 50.

³³ M. *Schnebel*, Die Landwirtschaft im hellenistischen Agypten, München 1925, 275. és k.

³⁴ Ezt a megoldást példázza egy vitás úgyról fennmaradt papirusz, P. Ent. 34, i. sz. 219., ahol három vendéglős panaszkodik a sztrategosznál, hogy szerződő partnerük, Petenenterios nem teljesíti a vállaltakat: 126 kerámia bort vettek, amire foglalót is adtak, és több alkalommal akarták elszállítani a bort. Amikor második alkalommal jöttek, hiányzott már 14 amphora a lekötött mennyiségből.

³⁵ Ilyen kontrollra példa P. Oxy. XIV 1673 az i.sz. II. századból: a pince tulajdonosa levélben közli, hogy egyes hordók illata már nem egészen jó, és a végleges megromlás előtt tanácsos lenne gyorsan eladni a tartalmukat.

Állítható ez első okiratunkra nézve is? Amint azt fent már megállapítottuk, az első-okiratban nem található garanciaígéret: az eladó megígéri, hogy 66 kerámia bort Mesore hónapban, a szüret után a vevőnek átad. A homológiában rögzített megállapodás tartalma alapján két lehetőség képzelhető el. Egyrészt lehetséges, hogy mustot adtak el, és a vevő még must állapotában el is szállította azt.³⁶ Ebben az esetben nincs szükség arra, hogy az eladó garanciát vállaljon a minőségért. Másrészt elképzelhető az is, hogy a bor az erjedés idejére az eladónál maradt, de a vevő nem akart vagy nem tudott garanciát kikötni. A minőségért való helytállás, a kicserélésre vonatkozó ígérettel, biztosan árkérdés volt.

IV.

A következőkben megpróbáljuk a papiruszok anyagát a római jog jobb megértéséhez segítségül hívni. A fent elemzett két okirat szerződési kikötéseket és ügyletkötési modelleket tartalmaz, amelyek a borértékesítési folyamatot a gyakorlat oldaláról világítják meg. Az i.sz. I. századtól a bizánci korszakig találhatunk borvételeket, amelyek hasonló minta alapján születtek. Egy különleges görög modell áll előttünk, vagy elképzelhető Rómában is hasonló megállapodások?

A tipikusnak tartott római borvétel modelljét Cato örököltette meg. Fent áttekintettük formulájának vitatható pontjait, amelyre itt most röviden emlékeztetni szeretném az olvasót. Kiforrt bor-e a vinum in doliis, ami eladásra kerül? Mikortól számítjuk a degustatio három napos határidejét? A garanciaígéret a kóstolásig, a kimérésig vagy az elszállításig kötelezi az eladót a megsavanyodás és megpenészedés veszélyének viselésére? A római jogi szakirodalomban hosszú ideje folyó vitával kapcsolatban elsősorban arra szeretnék utalni, hogy a szerzők a garanciaígéret jelentőségét következetesen kisebbíteni igyekeztek, hogy a periculum általános szabályai jobban kidomborodjanak. A szerződési kikötéseknek nem szenteltek sok figyelmet, épp ellenkezőleg. A jogász kommentárokat, amelyek ezzel foglalkoztak, ezért a veszélyviselés általános rendszerébe nem illettek bele, inkább interpoláltak, Jusztiniánusz által átdolgozottak nyilvánították.³⁷

Vizsgáljunk meg egy ellentmondásuktól nem mentes Gaius-fragmentumot, amelyet különösen mostohán kezeltek a szerzők (D 18,6,16 Gai. 2 cott. rer.):

Si vina quae in doliis erunt venierint eaque, antequam ab emptore tollerentur, sua natura corrupta fuerint, si quidem de bonitate eorum adfirmavit venditor, tenebitur emptori: quod si nihil adfirmavit, emptoris erit periculum, quia sive non degustavit sive degustando male probavit, de se queri debet. plane si, cum intellexeret venditor non duraturam bonitatem eorum usque ad in eum diem quo tolli deberent, non admonuit emptorem, tenebitur ei, quanti eius interestet admonitum fuisse.

³⁶ A must forrását sokszor mesterségesen megállították az ókorban, hogy gyümölcsként fogyassák a szőlőlevet. J. Colum. 12,19,1, 14,25, Plin. nat. 14,83.

³⁷ Így Bechmann, Der Kauf nach gemeinem Recht II, 1884 Neudr. 1965, 537, F. Haymann, SZ 41 (1920) 110. és k., U. v. Lübtow, Catos leges 396.

"Ha a bort, amely hordókban lesz, eladták, és mielőtt a vevő elszállítaná, magától megromlik, akkor az eladó felel a vevőnek, ha őt annak a jó minőségéről biztosította: Ha azonban semmit sem garantált, akkor a vevő viseli a veszélyt, mert ha nem kóstolta meg vagy a kóstolásnál rosszul ítélte meg, akkor is csak magának tehet szemrehányást. Azonban ha az eladó tudta, hogy (a bor) minősége nem tart ki addig a határidőig, amikor el kell szállítani, mégsem figyelmeztette erre a vevőt, akkor helyt kell állnia minden kárért, ami a figyelmeztetés elmaradásából ered."

Már Haymann is úgy nyilatkozott, hogy a szöveg közepén egy részt (si quidem nihil adfirmavit) és az utolsó mondatot (plane si fuisse) törölni kell, hogy a megmaradt rész az általa elvárt főszabályt mondja ki: emptoris erit periculum.³⁸ Ez a radikális eljárás. Gaius fejtegetéseit olyan banalitássá zsgorítja, ami még az ő sokszor iskolás stílusánál is meglepő lenne. Haymann álláspontját átvette Beseler³⁹ és J. G. Wolf.⁴⁰ Harder szívesen kihúzna a szöveg közepéről egy logikátlanak tűnő megjegyzést (quia sine queri debet), hogy megállapíthassa: Gaius a per aversionem eladást tárgyalja, csak a res cottidianae posztklasszikus átdolgozói már nem tudtak különbséget tenni a per aversionem eladás és a degustatio kikötésével való eladás között.⁴¹ Frier az első, aki nem lát interpolációs nehézségeket a fragmentumban.⁴² A bonitast illető garanciaígéret előfordulásának lehetőségét igazolandó, még a papiruszokra is hivatkozik. Sajnos azonban csak egy fél lábjegyzetben intézi el a kérdést, a részletes elemzést mellőzi.⁴³

Mielőtt Gaius, a posztklasszikus jogászok vagy a jusziniánuszi kompilátorok szakmai és stílisztikai képességeit teljesen kétségbe vonnánk, kereshetnénk más utat is a fragmentum értelmezésénél felmerült ellentmondások feloldására. Tegyük fel, hogy nem történt sem jusziniánuszi, sem korábbi hamisítás, hanem maga Gaius nyilatkozott a fenti értelemben. Mivel a hagyományos római modell szerinti interpretáció nehézségekhez vezetett, keressünk egy másik modellt a boreladásra: olvassuk Gaiust a papiruszok tükrében!

Mindjárt az első kifejezés, vina quae in doliis erunt, arra utal, hogy új bor vagy frissen préselt must a szerződés tárgya. A dolia, amint azt fent már láttuk, nagyméretű tárolóedények voltak, amelyben a bor erjesztése folyt. A pincében rögzített dolia, hordókba vezették a frissen préselt szőlőlevet, amely az erjedés befejezéséig ott lezárva maradt.⁴⁴ Az adásvétel tárgya tehát hordós bor, amelyet frissen préselt állapotában adtak el.⁴⁵

³⁸ F. Haymann, Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Kaufsache, 1912, 152. és k.

³⁹ G. Beseler, TR 8 (1928) 296, aki egyébként kiegészítéseket javasol: a degustatio határidejére valamilyen kikötést tételez fel, ami szerinte időközben elveszett a szövegből.

⁴⁰ Wolf, Error 134: "Das eingeschaltete si quidem de bonitate eorum adfirmavit venditor tenebitur passt nicht zum vorausgehenden Tatbestand und wird daher mit Recht seit langem als tribonianische Interpolation betrachtet, die durch das justinianische Sachmängelrecht veranlasst ist." Wolf álláspontjával szemben megjegyezhető, hogy a klasszikus jogászok nem vártak a jusziniánuszi kellékszavatossági jogra, hogy a szerződési kikötéseket észre- ill. figyelembe vegyék.

⁴¹ Harder, Weinkauf 27: "...die nachklassischen Bearbeiter der res cottidianae haben den Unterschied zwischen dem Weinkauf in Bausch und Bogen und dem Degustationskauf von Fasswein nicht mehr verstanden."

⁴² Frier, Wine Trade 278, az ő véleményét veszi át Pennitz, Gefahrtragung 288.

⁴³ Frier, Wine Trade 279.o. 85.lj.

⁴⁴ Lásd J. J. Rossiter, Wine and Oil Processing at Roman Farms in Italy, Phoenix 35 (1981) 346. és k.

⁴⁵ Wolf, Error 134 ezzel szemben úgy vélekedik, hogy "entweder schon verdorbener Wein verkauft worden oder der Wein zwar erst nach Kaufabschluss, aber noch vor der Degustation schlecht geworden ist." Wolf azonban csak azzal a szépséghibával tudja Gaiust ezen elmélete alapján megmagyarázni, hogy a garanciaígéretet számúzi.

Erre utal a tempus-váltás is az első mondatban: *vina quae... erunt ... venierint*. Az adásvétel megkötésének időpontjában az adásvétel tárgya, a bor még nem létezik: a bor majd a szüretkor lesz a présből az erjesztésre szolgáló hordókba öntve, viszont már korábban eladásra került. A korábbi eladás történhetett esetleg, a papiruszok mintája alapján, már hónapokkal a szüret előtt is. Ez a Gaius-fragmentum azonban nem ad arról felvilágosítást, hogy a vételárat kifizették-e előre. Mindenesetre úgy tűnik, hogy Gaius egy ún. szállítási szerződést kommentált.

Vina in doliis venire szokásos kifejezés a Digestában, és mindig olyan ügyleteket jelöl, ahol a bor az erjedés időszakára az eladó pincéjében marad. A Gaius által megvitatott kiindulási példa tehát valahogy így festhetett. A bor még nem létezik, de eladásra kerül. Az előzetes eladás oka lehet pénzszüke az eladónál, de az az érdek is, hogy a termés értékesítéséről időben gondoskodjon. A szüretet az eladó bonyolítja le, kipréseli a mustot és a pincéjében lévő erjesztő hordókba tölti. Itt tárolja és kezeli a bort mindaddig, amíg a vevő azt szerződészerűen el akarja szállítani. Eközben valamikor *sua natura* megsavanyodik a bor, és amikor a vevő szállítani akarja, észreveszi ezt a fogyatékoságot. Gaius többféle megoldási lehetőséget analizál: végiggondol minden lehetséges esetet, attól függően, hogy a felek milyen szerződési modellt követtek, milyen szerződési klauzulákat alkalmaztak. Ugy is mondhatnánk, hogy a megoldás attól függ, milyen okiratot tud felmutatni a vevő egy esetleges perben.

Az első esetben a vevő egy garanciaígéretre hivatkozik: Az eladó biztosította őt a bor jó minőségéről. Ez az eladási modell erősen emlékeztet a második fent elemzett papiruszra, ahol az eladó megígérte a bor kiváló minőségét egészen a Thynis-ünnepségig, március végéig.⁴⁶ Gaius azt mondja, hogy ebben az esetben a venditor helytállásra köteles. A papirusz-okirat a bor megromlása esetére a kicserélést helyezi kilátásba. Ezt a kézenfekvő megoldás a Gaius-fragmentum esetében sem zárnam ki, bár a jogászt a felelősségre vonás lehetősége csak elméleti síkon izgatja, a vita konkrét lezárásával már nem törődik.

A második esetben semmilyen ígélet, kikötés nincs a szerződésben: az eladó nem ad minőségi garanciát, és nem ad degustációs kedvezményt. Ebben az esetben a főszabály érvényesül: *periculum est emptoris*. A *per aversionem* eladás leírása, amit egy Ulpianus műből ismerünk, igen hasonlít ehhez.⁴⁷ Tulajdonképpen ezt a modellt követi a fent elemzett első papirusz-okirat is.

Egy harmadik esetet lehet feltételezni az argumentációban használt félmondatban, ahol a szerződési kikötés csak indirekt formában jelentkezik: "ha nem kóstolta meg, vagy a kóstolásnál rosszul ítélte meg." Itt a degustációs kikötéssel való eladásra gondol Gaius.⁴⁸ A *degustatio* visszalépési jogot jelentett a vevő javára, ha a kóstolásnál észleli a bor hibáját. Ha a vevő ilyen kóstolási kikötéssel vásárol, de utána nem jelenik meg időben a kóstoláshoz,⁴⁹ akkor a bort megkóstoltnak kell tekinteni, és ettől az időponttól kezdve a vevő viseli a veszélyt.⁵⁰ Lehet, hogy a vevő megjelenik a kóstolási időpontra, de mégis elrontja az üzletet. A kóstolás ugyanis igen bonyolult

⁴⁶ Hasonló garanciaígéreteket találhatunk a Digestában is, pl. D 18,6,6 Pomp. 9 Sab.

⁴⁷ D 18,6,4,1 Ulp. 28 Sab.

⁴⁸ D 18,6,4,pr. Ulp. 28 Sab., D 18,6,4,1 Ulp. 28 Sab. azt bizonyítja, hogy a *degustatio* szerződési kikötésként szerepelt, nem pedig *usance* gyanánt érvényesült, amint azt Wolf, Error 133.o. 79. l.j. feltételezi.

⁴⁹ Cato agr. 148 szerint a kóstolást három napon belül kell megejteni. Problémás azonban a kezdőnap meghatározása, amint arra fent már utaltunk. Egy szerződési kikötés esetében azonban a felek biztosan világosan meghatározták a határidőt.

⁵⁰ Lásd Cato agr. 148, D 18,6,1,pr. Ulp. 28 Sab.

procedúra volt, amelyhez már az ókori írók is számos trükköt ajánlanak. Cato agr. 108,1 szerint az új bort árpamaggal kell felfőzni, másnapig állni hagyni, és ha borizú marad, tartós lesz, ha savanyú, akkor megromlik a bor. Plinius 14,130, 134 azt ajánlja, hogy ólomrudat merítsünk a borbba, és ha megváltozik a színe, akkor hajlamos a bor a romlásra. Cato agr. 111 szerint könnyen megállapítható, hogy a bor vizezett-e: öntsük egy borostyánfából készült edénybe, és az fölfogja a vizet, a bor pedig átfolyik rajta.

A kóstolás lebonyolításával az adásvétel mindenképpen perfect, befejezett lesz, akkor is, ha a vevő rosszul ítéli meg a bor-minőségét. Ettől kezdve tehát mindenképpen érvényesül a periculum emptoris szabálya.⁵¹

Negyedik esetként Gaius arról szól, hogy a bor a szüret és a kiforrás után az eladó pincéjében marad, és a vevő csak később akarja elszállítani. Az egész raktározási időre nézve nyilván nem adott garanciaígéretet az eladó. A pincében járva viszont észleli, hogy a bor minősége romlik, és valószínűleg nem tart ki a vevő által tervezett elszállításig. Ennek ellenére nem tesz semmit, nem figyelmezteti erre a vevőt. Ezért felel quanti eius interestet admonitum fuisse.⁵² Milyen szerződési modellre gondolhatott Gaius? Az eladáshoz nem kapcsolódott garanciaígéret a bor tartósságáról. Érvényesül tehát a főszabály, periculum est emptoris, de az eladó tárolja a bort pincéjében. Amíg a bort át nem töltik a vevő szállításra alkalmas amphorába, addig az eladó felel a custodiaért.⁵³ A custodia, őrzési felelősség magában foglalja e azt a kötelezettséget, hogy az eladó néha ellenőrzi a hordók állapotát és a gyanús jeleket jelenti a vevőnek? A bona fidesre vagy a casus minorra nem utal egyértelműen a szöveg.⁵⁴

A fenti három eset, ahol bizonyos szerződési kikötések adtak megoldást, arra ösztönöz, hogy a negyedik variációnál is hasonló argumentációval próbálkozzunk. Néhány boreladásról szóló papiruszban⁵⁵ található egy különös klauzula, monimos, amit a szakirodalom általában úgy értett, hogy a bor eltarthatóságára vonatkozó ígéretről van szó: az eladó megígéri, hogy a bor eltartható, azaz minőségét megőrzi.⁵⁶ Kruit ezzel szemben egy új jelentés elfogadását javasolja:⁵⁷ a monimos szerinte azt jelöli a szerződésben, hogy a bort bizonyos kikötött határidőig az eladó raktározza. Monimos jelentése tehát nem "a bor minősége tart, eltart", hanem "tart" abban az értelemben, hogy a vevő a bort az eladó pincéjében tartja. Kruit úgy jutott erre az eredményre, hogy a Ptolemaioszok idejéből származó demotikus, borkölcsönről szóló szerződésekkel⁵⁸ hasonlította össze a görög nyelvű, római korból származó okiratokat. Ovatosságra int azonban az a körülmény, hogy a klauzula nagyon ritkán fordul elő. Kruit is csak két görög nyelvű okiratot talált tézise igazolására, ezek i. sz. 105-ben ill. 106-ban keletkeztek. Amennyiben Kruit elmélete helytálló, jól felhasználható a Gaius-

⁵¹ A szomorú eredményt a de se queri debet fejezi ki. Ezt a kifejezést is gyanúsnek találták a romanisták, lásd Betti, St. de Francisci I, 1956, 176, Harder, Weinkauff 27. Kevésbé óvatos W. Kunkel, SZ 45 (1925) 287. és k., F. Wieacker, SZ 54 (1934) 70, Th. Mayer Maly, Göttingische Gelehrte Anzeigen 226 (1974) 130.

⁵² Az interesse-értékhez I. D. Medicus, Id quod interest, München 1962, 149. és k.

⁵³ Lásd D 18,6,1,1 Ulp. 28 Sab., D 18,6,3 Paul. 5 Sab.

⁵⁴ Pennitz, Gefahrtragung 289.o. 161. lj.-ben a bona fides alapján magyarázza Gaius véleményét.

⁵⁵ P. Grenf. II 24, i.sz. 105, Krokodilopolis, P. Amh. II 48, i.sz. 106, Gebelen (?).

⁵⁶ "Wine which will keep", lásd ehhez Kruit, Wine 269.o. 14.lj.

⁵⁷ Kruit, Wine 269. és k.: "Monimos therefore has to be translated as "to be kept, to be laid up", a sense which is in perfect harmony with the first sense given by Liddell Scott Jones for monimos i.e. "staying in one's place, stationary".

⁵⁸ P. Heid. Dem. 29, P. BM dem. 10.492, II. 7 15, P. Cairo 30.744, II 7 17, és P. Adler dem. 4, II. 6 9.

fragmentum értelmezéséhez. A szerződést a következőképpen lehet rekonstruálni: az adásvételt megkötötték, a veszélyt a vevő viseli, de az eladó megígéri, hogy bizonyos ideig raktározza a bort. A raktározás bizonyos kötelezettségekkel jár, amelyeket az eladó gondosan tartozik teljesíteni, pl. szellőztetni kell a pincét. Egy tanulságos levél egyébként rendelkezésünkre áll Egyiptomból, amely azt tükrözi, hogy a bor minőségét bizonyos időközönként ellenőrizte, és a romlásnak indult bor eladását sürgette a pince tulajdonosa.⁵⁹

V.

Számos fragmentumot lehetne még találni a jogtudósok fennmaradt műveiben, ahol hasonló szerződési klauzulák kommentálása kimutatható, és az egész szöveg ezáltal újraértelmezhető. Egyetlen császári rendeletet szeretnék itt ezek közül még bemutatni, amely eddig elkerülte a borszerződésekkel és a veszélyviseléssel foglalkozó szerzők figyelmét (C 4,49,12):

Sicut periculum vini mutati, quod certum fuerat comparatum, ad emptorem, ita commodum aucti pretii pertinet. utque hoc verum est, sic certae qualitatis ac mensurae distracto vino fidem placitis servandam convenit: quo non restituito non pretii quantitatis, sed quanti interest empti competit actio.

"Mivel a bor megromlásának veszélyét, amelyet meghatározott dologként (certum) vettek meg, a vevő viseli, úgy az áremelkedésből származó haszon is őt illesse. És ugyanúgy helyes az, hogyha meghatározott minőségű és mennyiségű bort adtak el, akkor a szerződésben foglaltakat hűen be kell tartani: Ha (a megállapodott árut) nem szállítják, akkor az actio emptivel nem a (nem szállított) mennyiség árát, hanem az interesse-értéket lehet követelni.

Diocletianus és Maximianus császár nevében 294-ben egy boreladásról szóló jogvitában döntött a császári kancellária. Az első mondat azt a klasszikus, tárgyias és igazságos tételt idézi, hogy aki a kárt viseli, azt illesse a haszon is.⁶⁰ Ha a bor megsavanyodásának a kockázatát a vevő viseli, akkor az áremelkedésből származó haszon is joggal őt illeti. A károk és hasznok kompenzálják egymást. Mindjárt az első mondat arra utal, hogy a szerződéskötés és a teljesítés időpontja nem esik egybe. A felek lényegesen korábban kötötték ki a vételárat, amely a piaci viszonyok változása alapján a teljesítésig emelkedett, de ennek ellenére a korábban kikötött ár marad érvényben a szerződő felek viszonyában. A bor megromlásának kockázata arra utal, hogy a kikötött mennyiségű bor az eladónál marad, ám a vevő köteles a kikötött áron a kikötött időben átvenni akkor is, ha az időközben megromlott. A második mondat egyértelművé teszi, hogy a fizetés is előre történt: az eladó valószínűleg a hiányzó mennyiség árának visszafizetését ajánlotta fel a vevőnek, amikor nem tudott vagy nem akart a szerződésben vállalt teljesítési kötelezettségének eleget tenni. Ezt a megoldást

⁵⁹ P. Oxy. XIV 1673, az i. sz. II. századból.

⁶⁰ E. Rabel, *Gefahrtragung beim Kauf*, SZ 42 (1921) 360: "...so schlägt doch der trotz aller byzantinischen Zutaten und Umstellungen klassische und sachgemasse Grundsatz ein, dass commodum und incommodum Hand in Hand gehen."

azonban elutasítja a névtelen jogász. Ilyen olcsón nem szabadul az eladó a kötelemből: szerződésszegése miatt köteles az interesse-értéket megtéríteni.

Elsősorban a második mondat emlékeztet erősen a papirusz-okiratokra, ahol a császári rendelet az előre kifizetett vételárát említi. Akár az első fent tárgyalt papirusz is lehetett volna a császári rendelet kibocsátására okot adó szerződés! A császári jogász ráadásul a "quo non restituto" kifejezéssel jelöli azt a tényt, hogy a bor eladója nem teljesített. A restituere ige nem egészen illik a római jogi szövegkörnyezetbe, inkább a papiruszokban használt apodidonai igére emlékeztet. A boreladásokban az "apodidonai" nem "visszafizetést" jelent, hanem egyszerűen szállítást, teljesítést.

A császári rendelet megválaszol egy másik kérdést is, amire nézve a papiruszok nem adtak kellő felvilágosítást: mi történik, ha az eladó nem szállítja az előre kifizetett mennyiséget. A 294-ben datált állásfoglalásból látjuk, hogy nem intézhette el a problémát egyszerűen a korábban átvett vételár visszafizetésével. Kártérítést kell fizetnie a vevő számára: annyit, amennyiért a vevő azonos mennyiségű és minőségű bort tud vásárolni a nemteljesítés időpontjában. A fides említése ugyanakkor némi császári nyomást éreztet, hogy a megállapodásokat lehetőleg tartsák be a felek.

VI.

A papiruszok szerződési modelljének ismeretében az I. pontban bemutatott Cato-fragmentumot is új fényben látjuk. Tételezzük fel, hogy Cato is vinum novum, új bor, azaz must eladását írja le, direkt a kipréselés után. Sőt a szállítási szerződésként való eladásra is találunk támpontokat: az I. pontban említett olajbogyó- ill. szőlőszüret, valamint a tőkén lévő szőlő, a legeltetési jog eladása mind olyan árverési formulák, amelyek jóval az esedékes munkák előtt értékesítik a termést. Még a gyümölcs sem keletkezett, amikor annak leszedését már árverési formában "eladta", azaz vállalkozónak kiadta a tulajdonos. A mezőgazdasági munkák végzésének és a termékértékesítésnek ez a bevett gyakorlata kézenfekvővé teszi azt a feltevést, hogy a frissen préselt új bor nagybani értékesítését is előre megszervezte és árverés útján lebonyolította a pince tulajdonosa.

A must tehát hetekkel, hónapokkal a szüret előtt vevőre talált. Arról nem tudósít Cato, hogy előzetesen történt-e fizetés: valószínű, hogy az eladó foglalót vagy egy nagyobb összeg előre való átadását, de legalábbis kezesek állítását kérte. Az egy egységre eső végleges árat biztosan rögzítették már az adásvételkor, a kimérés a ténylegesen eladott mennyiség meghatározását jelentette.

A frissen préselt mustot az erjedésre szolgáló hordókba (kerámiaedényekbe) töltik. Az a kitétel, hogy egy culleusra 41 urnát kell mérni, az első kimérést, az erjesztőhordókba töltést jelenti: 2 culleus fért körülbelül egy átlagos doliumba. A nagyvonalúan hozzáért egy urna az erjedés alatt elpárolgó mennyiség kiegyenlítésére szolgált.

A vevő három napon belül megkóstolhatja boni viri arbitrato: a kóstolás a mustra vonatkozik. Ha a vevő akar és tud, akkor utazzon a birtokra a szüret idején, és a hordóba töltéstől (a szürettől) számított három napon belül kóstolja meg a mustot. A hordókat ugyanis hamarosan le kell zárni agyagfedéllel, hogy a forrás levegőtől elzárt

állapotban megindulhasson.⁶¹ A szüret általában szeptember-október idején volt Itáliában, és a bor kb. 30 nap alatt forrt ki.

A degustatio határideje tehát nem az adásvételi szerződés megkötésétől folyik, mint azt a legtöbb szerző feltételezte, hanem a szüret ill. hordóba töltés napjától. Amennyiben a vevő nincs megelegedve a must minőségével, visszaléphet a szerződéstől. Ha nem jelenik meg a degustatoria, akkor elveszti visszalépési jogát, az adásvétel perfect lesz.

A garancia neque aceat neque muceat két időpontra is vonatkoztatható. Az eladó vállalhat egyrészt rövid helytállást, miszerint jó minőségű must adását ígéri. Ekkor a kóstolásig ill. a kóstolási határidő eredménytelen elteléséig szól a garanciaígéret. Másrészt elképzelhető, hogy az eladó egészen január 1-ig, a kimérésig, a vevő amphoráiba való áttöltésig garanciát vállal acor és mucor esetére. Ez a második papiruszban látott szerződési konstrukciónak felelne meg, tehát szintén elterjedt modellt képvisel.

Ezzel már érintettük a második kimérés értelmezésénél problémáját is. Ez tehát nem azonos az első mondatban említettel, amint azt Wolf feltételezi, hanem a vevő szállításra alkalmas tömlőbe vagy amphoráiba való lefejtést jelenti, amelynek január 1-ig kellett megtörténnie. Ekkorra a bor már teljesen kiforrt, raktározásra alkalmas, további kezelést nem igényel.

A kiméréskor a vevő utoljára ellenőrizheti a minőséget, így az eddig szóló garancia praktikus lenne.

Ha szállítási szerződésként értelmezzük Cato árverési formuláját, és a papiruszokból megismert szerződési gyakorlat néhány elemét felhasználjuk a hiányzó adatok pótlására, akkor egy ellentmondásoktól mentes magyarázatot kapunk, amely igen hihetően hangzik.

E rövid tanulmányban megkíséreltem rámutatni arra, hogy az egyiptomi papiruszok világa és a római jog, legalábbis bizonyos jogviszonyokban, könnyen összekapcsolható, összevethető. A papiruszok szerződési modelljei és általános szerződési kikötései sokat segíthetnek a klasszikus római jogászok kommentárjainak jobb megértésében.

⁶¹ Cato agr. 29, 105,2, Plin. nat. 14,135,136.

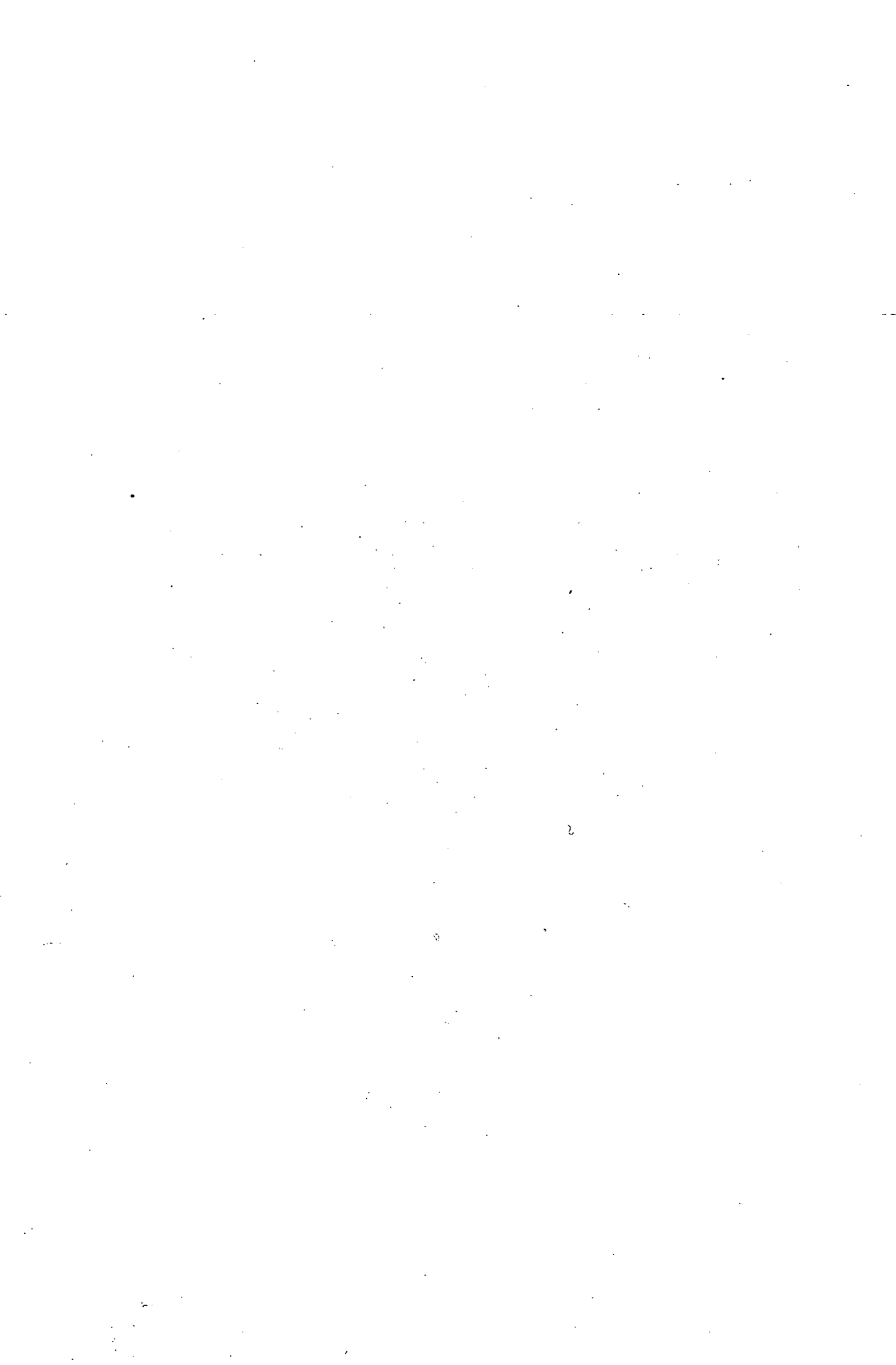
QUOD NEQUE ACEAT NEQUE MUCEAT ID DABITUR: ÜBER
DEN VERKAUF VON FAßWEIN

(Zusammenfassung)

Der Verkauf von Wein bildete in der Antike einen besonderen Typ des Kaufes. Die römische Vertragspraxis ist vor allem aus Catos Werk *De agricultura* bekannt: Das Fragment 148 beschreibt ausführlich einen Auktionsangebot des Verkäufers über Faßwein. Die römischrechtliche Fachliteratur (J.G. Wolf, M. Harder, B. Frier) behandelt die Quelle aus dem Aspekt der Entwicklung der allgemeinen Gefahrtragung und sah darin den wichtigsten Schlüssel zur Interpretation des Digestentitels 18,6. Die Juristereinungen können aber nach einem einzigen Vertragsmuster nicht konsequent erläutert werden: Die auftauchende Widersprüche versuchten die Autoren durch Interpolationsverdächtige zu lösen. Die vorliegende Abhandlung wählt einen neuen Weg, indem sie neue Vertragsschemen sucht. Die griechischen Papyri Ägyptens, die in der römischen Zeit abgefaßt wurden, bieten eine reiche Fülle an Material für vergleichende Studien. In diesem Aufsatz werden zwei Papyri über Weinkauf näher untersucht: PSA 23 aus dem Jahre 82 n.Chr. und P. Sta Xyla aus dem 6. Jh. Beide "Lieferungskäufe" enthalten typische Vertragsklausel, und im Digestentitel 18,6 findet man die Spuren ähnlicher Vereinbarungen.

Die vorliegende Abhandlung gibt in diesem Sinne eine neue Interpretation des viel diskutierten Gaius-Fragments D 18,6,16. Das gewählte Lösungsmodell wird durch C 4,49,12 bestätigt. Schließlich kann man nach dem skizzierten Vertragsmuster die Interpretation des Gaius-Fragments präzisieren.

Der Aufsatz möchte darauf hinweisen, daß die Vereinbarungsmodelle und allgemeine Vertragsklausel der Papyri zum besseren Verständnis der klassischen Juristenkommentare viel beitragen können.

KARDOS ZOLTÁN

Ráfordítások és a hatékonyság összefüggései a 60-as, 70-es évek magyar mezőgazdaságában*

A mezőgazdasági termelőerők két alapvető elemének – a munkaerőnek és a termőföldnek – mennyiségi korlátai meghatározzák a hatékonyság parciális mutatóinak elemzését. E két tényező változásainak elemzése megadja a velük elérhető, illetve el nem érhető teljesítmények mértékét. Mivel hosszú távon csak csökkenéssel számolhatunk, a növekvő feladatok teljesítéséhez e két tényező hatékonyságának növelésével juthatunk el. Itt viszont be kell kapcsolnunk a mezőgazdasági termelőerők harmadik elemének, az anyagi ráfordításoknak a vizsgálatát. Először megvizsgáljuk az anyagi ráfordítás-felszereltség változásait és szerepét a hatékonyság alakulásában.

Az anyagi ráfordítás-felszereltség változásai

A termelőerők előbbi két elemének csökkenése mellett hatékonyságuk növekedése csak a harmadik elem, az anyagi ráfordítások növekedése során következhetett be. Tekintettel arra, hogy hosszútávon is a két tényező csökkenésével, legfeljebb stagnálásával számolhatunk, a növekedés feltétele az anyagi ráfordítások fokozása. Mivel az anyagi ráfordítások önmagukban nem, hanem csak a munkaerő által történt felhasználásuk révén fejtik ki hatásukat, vizsgálni kell az egységnyi munkaerőre jutó ráfordítások nagyságát és változásait. A közgazdasági irodalom erre a munka technikai felszereltségének mutatóját használja.

A munka technikai felszereltségének mérésére legáltalánosabban használt mutató a lekötött állóeszközök és a létszám hányadosa, más esetekben a számlálóban a lekötött forgóeszközök összege is szerepel. Sokkal kevésbé használatos, inkább elhanyagolt a folyó ráfordítások alapján számított felszereltség mutatója. A lekötött eszközök mellett, azok felhasználása, az anyagi ráfordítás (amortizáció + anyag) más összefüggésben fejezi ki a munka technikai felszereltségét, pl. a forgóeszközök forgási sebességének változása miatt. Ezért indokolt vizsgálni a munka ráfordítás-felszereltségének, az anyagi ráfordítások és a munkaerő hányadosának a változásait.

* E cikk rövidített részlet egy nagyobb tanulmányból, melyhez szellemi indítékot Nagy Lajos professzor publikációiban kifejtett gondolatai adtak. A tanulmány bírálatával a Professzor Úr hozzájárult annak végleges megformálásához, amiért ezúton is kifejezem hálás köszönetemet. Születésének 70. évfordulóján további sikeres, alkotó és jó egészségben eltöltött éveket kívánok.

A ráfordítás-felszereltség tizenöt év alatt 233,6 %-kal növekedett. Az átlagos felhasználáshoz képest az évi átlagos növekedés 8,6 %, jóval magasabb, mint a bruttó termelékenység hasonló mutatója. Az eleven munka termelékenységének növekedése az anyagi ráfordítások ettől gyorsabb emelkedését követelte meg. A termelékenység 1 %-os változása a ráfordítás-felszereltség 1,24 %-os növekedését igényelte. A vizsgált két szakasz^{oo} adatai alapján az évi átlagos növekedés 8,3 és 9,1 %, tehát a felszereltség növekedési üteme fokozódott, volumene pedig 117 %-kal nőtt.

Az ipari eredetű ráfordítások volumene gyorsan növekedett, az összes ráfordításon belüli aránya jelentősen eltolódott. A ráfordítás-felszereltségen belül is jelentkezik természetesen ez az arányeltolódás, amit jól mutat az egy dolgozóra jutó ipari eredetű ráfordítások 648 %-kal történő növekedése. Az évi átlagos változás az átlaghoz képest 13 %-os, ez a legdinamikusabban változott tényező.

A bruttó termelékenység egységnyi változásához az ipari eredetű ráfordítás-felszereltség 2,8 %-os növekedésére volt szükség. Két szakaszban vizsgálva az ipari eredetű ráfordítások növekedését 15,5 és 12,2 %-os évi átlagos növekedést tapasztaltunk, az átlagos növekedés mennyisége pedig 134 %-kal magasabb. Ebből az látszik, hogy az ipari eredetű ráfordítás-felszereltség ugyan jelentősen növekedett, különösen gyors volt ez 1961 és 1967 között és ehhez képest mérséklődött, de még mindig magas szinten jelentkezett a második szakaszban. Ezek együttesen alkották a tizenöt éves periódus legmagasabb növekedési mértékét.

A bemutatott összefüggéstől még élesebben elválik a nettó termelékenység és az anyagi felszereltség növekedési üteme. A nettó termelékenység tizenöt év alatt mindössze 106 %-kal növekedett. Látszik tehát, hogy az anyagi ráfordítás-felszereltség növekedése, melyben meghatározó szerepet játszik az ipari eredetű ráfordítások több mint hétszeres emelkedése, maga után vonja ugyan az eleven munka termelékenységének javulását, de csak csökkenő mértékben. A termelékenység növekménye mindig elmarad a ráfordítás-felszereltség növekménye mögött.

Mind az egységnyi munkára, mind az egységnyi területre jutó termelés növelésének feltétele – az általunk vizsgált összefüggésben – a ráfordítás-felszereltség emelkedése. Az eleven munka termelékenységét alakító összefüggést a következő formulával jelölhetjük.

$$P_e = \frac{T}{a} \cdot \frac{a}{L_e}$$

ahol: P_e = az eleven munka termelékenysége,

T = a termelési érték (bruttó, vagy nettó),

a = az anyagi ráfordítások összege,

L_e = a foglalkoztatottak száma.

^{oo} A számítások alapját képező adatokat a KSH évkönyveiből gyűjtöttük ki. A hivatkozott két szakasz 1961–1967 és 1968–1975.

Az $\frac{a}{L_e}$ mutató a ráfordítás-felszereltséget, a $\frac{T}{a}$ pedig az anyagi ráfordítások

hatékonyságát fejezi ki. Ezek szerint az eleven munka termelékenysége egyenes arányban változik mind a felszereltség mutatójával, mind a ráfordítások hatékonyságával. Láttuk, hogy a felszereltség lényegesen gyorsabban növekedett mint a termelékenység, akkor ez logikusan jelenti a másik szorzó, vagyis az anyagi ráfordítások hatékonyságának csökkenését.

Az anyagi ráfordítások hatékonyságának változása és hatásai

Itt és most az összes és ezen belül az ipari eredetű ráfordítások változásának irányát, az eleven munka termelékenységével kapcsolatos összefüggését vizsgáljuk.

A hatékonyságot a bruttó, illetve nettó termelés és a ráfordítások hányadosával fejeztük ki. A termelés során felhasznált anyagi ráfordítások hatékonyságát kifejező mutatók a bruttó termeléssel mérve 19,5 %-kal, a nettó termeléssel pedig 38,1 %-kal csökkentek. A ráfordítások viszonylag egyenletes emelkedése mellett a bruttó és nettó termelés ingadozásai, évenként eltérő mértékű emelkedései természetesen tükröződnek a hatékonysági mutatók változásaiban is.

A tizenöt év tartós tendenciájának matematikai formuláját itt exponenciális trendfüggvénnyel lehet jó megbízhatósággal megközelíteni. A két szakasz választóvonalát itt is 1968 évnél húztuk meg egyrészt azért, mert az anyagi ráfordítások volumenében ezen időpont körül jelentkezett jelentős változás, másrészt a gazdaságirányítási rendszer ismert átalakítása is más gazdasági környezetet teremtett. Mindezek alapján feltételezhető, a grafikus ábrázolás után látható is a tendencia változása.

A bruttó és nettó termeléssel mért hatékonysági mutató változásának iránya évenként megegyezik. Az emelkedést jelző években mindig nagyobb a nettó termeléssel mért hatékonysági mutató emelkedése, a csökkenést tartalmazó években pedig mindig nagyobb a csökkenés.

Lényegében ezzel megegyező változást mutat az eleven munka mindkét termelékenységi mutatója is. A korábban közölt összefüggés alapján az adatokból megállapítható, hogy a termelékenység jelentősebb 9-10 % fölötti évi növekedése csak azokban az években következett be, amelyekben a ráfordítások hatékonysága emelkedett. Ez a magyarázata a nettó termelékenységi mutató magasabb emelkedésének is. Az összefüggés tehát rámutat az eleven munka termelékenységét meghatározó – különösen a nettó termelés vonatkozásában – egyik tényező szerepének fontosságára.

A ráfordítások hatékonyságának csökkenését mutató években a termelékenységi mutatók is ettől kisebb mértékben vagy csökkentek, vagy emelkedtek. Ez azért következhetett be, mert a hatékonyság romlását ellensúlyozta a ráfordítás felszereltség növekedése. A termelékenység ezáltal történő – de csökkenő hatékonyság melletti – növelése szükségszerűen együtt jár a nettó termelékenység csökkenő ütemű növekedésével, a nettó termelés volumenének igen lassú emelkedésével, esetleg csökkenésével.

A bruttó termelés alapján számított hatékonysági mutató az első szakaszban évente átlagosan 1,2 %-kal, a második szakaszban 2,4 %-kal csökkent, ugyanez a nettó termelés alapján 2,4, illetve 5,1 %-kal. Az összes felhasznált tárgyasult munka tehát tartósan és gyorsuló ütemben csökkenő hatékonysággal került felhasználásra. Érdemes azonban felfigyelni arra a jelenségre, hogy a hatékonyságot a halmozatlan termeléssel mért mutatónál a csökkenő tendencia a második szakaszban mérséklődik, ugyanis a csökkenés 3,7, illetve 2 %.

Meg kell magyaráznunk az ellentétes mértékű változás okát. Mind a két változás ugyanazon összefüggés – az ipari eredetű ráfordítások arányának a növekedése – következtében jön létre.

Minél nagyobb az ipari eredetű ráfordítások aránya, nyilván annál kisebb a mezőgazdasági eredetű, vagyis annál kisebb a halmozódás. Ennek következtében ugyanazon bruttó termelésből nagyobb lesz a halmozatlan termelés, mérséklődik a hatékonyság csökkenésének mértéke, hiszen a ráfordítások növekedésével szemben – a kisebb levonás révén is – növekszik a számláló.

Ahhoz, hogy a másik irányú változás okait feltárjuk, meg kell vizsgálni az ipari eredetű anyagi ráfordítások külön számított hatékonyságának alakulását. Az ábrázolásból kitűnik, hogy a változás exponenciális függvénnyel írható le.

Mind az abszolút, mind a viszonyszámok tükrözik az évenkénti rendszeres és gyors csökkenést, a háromféle módon mért hatékonysági mutató csökkenése a korábbi sorrendet, de annak jóval nagyobb mértékét mutatja. A mutatók abszolút értékei természetesen magasabbak, mivel a nevezőben csak az ipari eredetű ráfordítások szerepelnek.

A tendencia világosan látszik, vagyis az ipari eredetű ráfordítások növekedésével csökken ezek hatékonysága. A kiszámított függvények alapján a két szakaszban a csökkenés évi átlagos mértéke a bruttó termelés alapján számított hatékonysági mutatónál 8,4 és 5,3 %, a nettó termelés alapján számítottnál 9,5 és 8,2 %, a halmozatlan termelés alapján számítottnál pedig 10,9 és 5,1 %.

Az első amit megállapíthatunk, hogy a csökkenés mértéke magasabb, mint az összes anyagi ráfordítás esetében. A két szakasz itt is eltérő ütemű csökkenést mutat, de a csökkenés mértéke csökken, ha úgy tetszik javul az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának hatékonysága, a felhasználás arányának növekedése mellett, vagy éppen miatt. Itt most már nemcsak a halmozatlan termeléssel számított hatékonysági mutató csökkenő tendenciája mérséklődött, hanem a másik keittő is.

Most kell választ adni a másik kérdésre. Az ipari eredetű ráfordítások arányának növekedése – a kevésbé csökkenő hatékonyság ellenére is – fokozta az összes anyagi ráfordítás hatékonyságának csökkenését. Tekintettel arra, hogy az ipari eredetű ráfordítások hatékonyságának évi csökkenési üteme lényegesen magasabb mint az összes ráfordításé és a többi részéé, arányának növekedése az összes ráfordításon belül – és éppen a második szakaszban – rontotta az összes ráfordítás hatékonyságát. Mivel az összes ráfordításon belül nőtt és túlsúlyba került a gyorsabb ütemben csökkenő hatékonyságú hányad, ez növelte az összes ráfordítás hatékonyságának csökkenési ütemét.

A hatékonyság változásainak elemzését az eleven munka termelékenységének vizsgálatával kezdtük. Ennek során szükségszerűen jutottunk el az anyagi ráfordítás-felszereltség és az anyagi ráfordítás hatékonyság termelékenységgel való összefüggésében, részben önmagában való elemzéséhez is.

A csökkenő mezőgazdasági foglalkoztatott csak úgy tud növekvő mennyiségű terméket előállítani, ha nő alkalmazásának hatékonysága. Ehhez pedig növekvő mennyiségű anyagi, elsősorban ipari eredetű ráfordítás szükséges. Mivel az iparosodó mezőgazdaság kialakulásának kezdetén a ráfordítások hatékonysága általában csökken, elengedhetetlenül szükséges a felszereltség gyorsabb ütemű növekedése. A nagyobb termelékenység ugyanis a növekvő és a csökkenő tényezők szorzata.

Az állóeszközök és az anyagköltségek folyó áron a bruttó termeléshez mért hatékonyságának a vizsgálatával ugyanarra a következtetésre jutottak más kutatók is, mint amit ennek részeként, az ipari eredetű ráfordítások esetében megállapítottunk. Ezek szerint a hatékonyság csökkenésének mérséklődése a 60-as évek végétől kialakuló irányzat mezőgazdaságunk fejlődésében.

Az ismert összefüggés alapján a termelés és a termelékenység emelkedésében minőségi változás akkor következik be, amikor a ráfordítások hatékonysága emelkedésbe csap át. Ennek jelei ma még csak kibontakozóban vannak, de az ipari eredetű ráfordítások magasabb színvonalát elért egyes gazdaságokban már gyakorlati valóság. Ennek, és a fejlettebb országok tapasztalatai alapján valószínűsíthető e tendencia hazánkban való széleskörű kialakulása is. Ezt a folyamatot gyorsíthatja a kormányzatnak, az objektív összefüggések felismerésén alapuló tudatos tevékenysége is.

A termelékenység és hatékonyság összefüggései

Az előzők során láttuk, hogy a mezőgazdaság teljesítménye a csökkenő létszám és terület, növekvő ráfordítás-felszereltség és gyorsuló ütemű ráfordítás-hatékonyság csökkenés mellett alakult ki a vizsgált tizenöt esztendőben. A ráfordítások felbontásával tapasztaltuk, hogy az utolsó nyolc esztendőben az ipari eredetű ráfordítások hatékonyságának csökkenése mérséklődött.

A ráfordítások hatékonyságának csökkenése miatt, gyakran érte a mezőgazdaságot elmarasztalás. Ennek esetenként reális alapját képezték azok a visszasságok, amelyeket a gyakorlat fogyatékoságai okoztak, mint pl.: esetenként a nem elég gondosan betakarított termés, el nem végzett munkák, tárolási veszteségek, a munkaszervezés hiányosságai, stb.

A hatékonyság csökkenésének azonban – mint már utaltunk rá – objektív okai is vannak, amelyek elsősorban a nagyüzemi mezőgazdaság anyagi-műszaki alapjainak megteremtésével, döntően a pótló jellegű ráfordítások jelentős növelésével kapcsolatosak. Emellett még szerepet játszik, a hatékonysági mutatók számlálójának, az eredményeknek a természeti, biológiai tényezők hatására történő ingadozása is.

A következőkben megvizsgáljuk az anyagi ráfordítások – csökkenő létszám helyettesítésén túlmenően jelentkező – hatékonyságának változását. Ehhez először nézzük meg a termelékenység változására ható tényezőket.

A termelékenység változását a termelékenységi index-szel jelöljük (I_t)

$$I_t = \frac{\frac{T_1}{L_1}}{\frac{T_0}{L_0}} \text{ ugyanez másként } I_t = \frac{\frac{T_1}{T_0}}{\frac{L_1}{L_0}}$$

A termelékenységi index, tehát a termelés és a létszám növekedésének hányadosa.

Az egyenlet átrendezése után kapjuk:

$$\frac{T_1}{T_0} = I_t \cdot \frac{L_1}{L_0}$$

Ezek szerint tehát a teljesítmény növekedése függ a termelékenységi index és a létszám változás szorzatától. Ha feltételezzük, hogy a létszám változása nem következik be, nem csökken, akkor nincs szükség pótlásra, tehát a termelékenységi index egyedül meghatározza a teljesítmény növekedését.

Fogalmazzuk most meg a hatékonysági index (I_h) változására ható tényezőket.

$$I_h = \frac{\frac{T_1}{a_1}}{\frac{T_0}{a_0}} \text{ ugyanez másként } I_h = \frac{\frac{T_1}{T_0}}{\frac{a_1}{a_0}}$$

A $\frac{T_1}{T_0}$ helyére $I_t \cdot \frac{L_1}{L_0}$ összefüggést helyettesítve a következő képletet kapjuk:

$$I_h = \frac{I_t \cdot \frac{L_1}{L_0}}{\frac{a_1}{a_0}}$$

Ennek megfelelően a hatékonyság tehát egyenes arányban változik a termelékenységi index és a létszámváltozás szorzatával és fordítottnan az anyagi ráfordítások növekedése.

Feltételezve, hogy a létszám nem változik, vagyis nincs szükség pótlásra, a hatékonyság akkor növekszik, ha a termelékenység gyorsabban nő, mint az anyagi ráfordítások növekedése.

$$\text{Tehát } I_h > \text{ akkor, ha } I_t > \frac{a_1}{a_0}$$

A hatékonysági index alkalmazásával kiszűrtük a kieső létszám helyettesítésére biztosított ráfordításokat és a pótláson túl csak a hatékonyság változását mutatjuk ki.

Az anyagi ráfordítások hatékonyságának korábbi vizsgálatánál az 1968-75. közötti időszakra is csökkenést tapasztaltunk. Ami itt új jellemzőként megállapítható, hogy a bruttó termeléssel mért hatékonysági index viszonylag egyenletes emelkedést mutat, évente átlagosan 2 %-kal, szemben a korábban megállapított ehhez hasonló mértékű csökkenéssel.

A nettó termelés alapján számított hatékonysági index ugyan csökkenést mutat, de a csökkenés mértéke kisebb, mint amit az anyagi ráfordítások pótlást is biztosító hatékonyságának mérésénél megállapítottunk.

Az ipari eredetű ráfordítások hatékonysági indexe ugyan még így is csökkenést mutat, ennek mértéke is kisebb azonban, mint amikor a helyettesítést is figyelembe vettük.

Következtetesként megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság anyagi ráfordításainak hatékonyságát jelentősen rontja az a tény, hogy egy része a csökkenő eleven munka helyettesítésére szolgál. A létszámváltozás kiszűrésével a hatékonyság tényleges változására kapunk jellemzőket. A bruttó termelés alapján mért hatékonyság, ha szerény mértékben is, de jelzi az anyagi ráfordítások hatékonyságának javulását, ami azonban a nettó termelés vonatkozásában – már ismertetett okok miatt – még nem jelentkezik.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a mezőgazdaság anyagi ráfordítás-hatékonysága nem mutat olyan kedvezőtlen képet, mint amelyet általában neki tulajdonítanak, a helyettesítési és hatékonysági hányad külön-külön vizsgálatára nélkül.

Az összes (eleven és holt) munkaráfordítás hatékonyságának változása

A termelés hatékonyságának alakulásával összefüggő tényezők eddigi elemzése után lépnünk kell a téma komplex, vagy azt megközelítő vizsgálatához. Ennek pedig alapvető kérdése az eleven és tárgyiasult munkaráfordítások közös mértékegységben való kifejezése.

Az e témában végzett eddigi kutatások során számos megoldást alkalmaztak, melyek mindegyike az összefüggés megközelítésére alkalmas csupán, de nem annak egyértelmű megoldására.

A termelés érdekében eszközölt ráfordítások végsősoron munkaráfordítások – kivéve a természeti erőforrások felhasználását, de ezzel itt nem is foglalkozunk. A

közös nevező lehet tehát az egyébként is mért eleven munka ráfordítás, vagyis meg kell határozni a felhasznált termelőeszközök munka-tartalmát. Mivel az eleven munka mérésének kézenfekvő, egyszerű mérési módja a létszám, az eleven munka ráfordítást a keresők létszámával fejezzük ki. Ez a szám ugyan nem azonos a tényleges munkaráfordítással, módosítja ezt még létszám formában is a valóságban nem dolgozók, vagy a nem itt foglalkoztatottak, de mégis dolgozók száma. A létszám változásától lényegesen eltérhet a ténylegesen kifejtett munka mennyisége, akár a szakképzettségi színvonal növekedése, akár a munkaidő kihasználásának változása miatt. Ezért csak korlátozottan fogadhatjuk el, mint a munkaráfordítást kifejező számot, de fő vonásaiban kifejezi az eleven munka változásait.

Míndezek természetesen vonatkoznak a korábban már vizsgált eleven munka termelékenységének mutatóira is.

Említettük már, hogy vizsgálatainkat a felhasznált és nem a lekötött ráfordítások vonatkozásában végezzük, ezért eddig is és itt is, az anyagi ráfordításokat vettük figyelembe. Meg kell tehát határozni a felhasznált anyagi ráfordítások létszámtartalmát, másként fogalmazva a felhasznált holt munka létszámtartalmát. Ez pedig a következő összefüggés alapján lehetséges:

$$L_h = \frac{a}{T} \cdot L$$

ahol: L_h = a felhasznált holt munka létszámtartalma

a = az anyagi ráfordítások mennyisége

T = a termelőeszközöket előállító eleven munka

L termelékenysége

A kiszámított mutató, mivel a ráfordítások eltérő termelékenységű ágazatok termékeiből tevődnek össze, a számítás pedig az átlagos termelékenység alapján történik, ugyancsak nem egészen pontos létszámtartalmat jelöl, csupán a mennyiségi változások fő irányait és mértékeit fejezi ki.

A mezőgazdaság anyagi ráfordításai viszonylag pontosan elhatárolhatók mezőgazdasági és ipari eredetű ráfordításokra. A pontosabb megközelítés érdekében a létszámtartalmat külön-külön számítottuk ki ez előbbi képlet felbontása után:

$$L_h = \frac{a_{mg}}{T} \cdot L_{mg} + \frac{a_{ip}}{T} \cdot L_{ip}$$

ahol: mg és ip index a mezőgazdasági és ipari eredetre utal.

Ennek megfelelően a mezőgazdasági eredetű ráfordítások változatlan áron mért mennyiségét a mezőgazdaság, az ipari eredetűeket pedig az ipari munka átlagos termelékenységével osztottuk el. Így megkaptuk a felhasznált mezőgazdasági és ipari

eredetű holt munka megközelítően pontos létszámtartalmát. Mivel az ipar adott évre vonatkozó átlagos termelékenységével számoltunk – nem tudtuk csak a mezőgazdaság számára termelő ágazatok, termelékenységét külön figyelembe venni – a megállapított létszámtartalom természetesen nem pontos.

Az így kialakított komplex hatékonysági, vagy másképpen kifejezve, teljes termelékenységi mutató:

$$H = \frac{T}{Le + Lh}$$

Ez természetesen legfeljebb csak a folyó ráfordítások szempontjából tekinthető komplex mutatónak. Mindenesetre tartalmazza az eleven és tárgyiasult munkaráfordítást. Az $Le + Lh$ kifejezi az összes munkaerőráfordítást, amelynek változása függ az anyagi ráfordítások volumenének és az anyagi ráfordításokat eredményező termelőeszközöket előállító ágazatok termelékenységének változásától. Mivel a ráfordítások egyre nagyobb hányada az iparból származik, a hatékonyság alakulásának egyre inkább jelentős meghatározója az ipari munka termelékenységének változása.

Láttuk már korábban, hogy a mezőgazdasági eredetű ráfordítások abszolút összege csökkenés, majd stagnálás után igen mérsékeltén, a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő termelékenysége viszont jelentősen emelkedett. Ebből adódóan a mezőgazdasági eredetű ráfordítások létszámtartalma tíz év alatt mintegy 37 %-kal csökkent.

Az ipari eredetű anyagi ráfordítások ismert jelentős mértékű növekedése, az ipari termelékenység mintegy 57 %-os emelkedése mellett ment végbe. Ez a termelékenység emelkedés azonban nem tudta ellensúlyozni az anyagi ráfordítások volumenének növekedését, ezért ezek létszámtartalma közel 50 %-kal emelkedett. Együttesen a folyamatos anyagi ráfordítások létszámtartalma 20 %-kal csökkent.

A fentiekből az is következik, hogy az anyagi ráfordítások – benne az ipari eredetű is – hatékonysága ellentétesen alakul létszámban és változatlan áron mért volumenben kifejezve. Másként ez azt jelenti, hogy az anyagi ráfordítások változatlan áron mért volumene lassabban nőtt, mint a mezőgazdasági és ipari munka termelékenysége.

Ennek az az eredménye, hogy az anyagi ráfordítások létszámban kifejezett hatékonysága emelkedett és annál nagyobb mértékben emelkedik, minél nagyobb az ipari eredetű ráfordítások aránya. Az ipari munka termelékenységének emelkedése tehát nem tükröződik a változatlan áron mért volumen növekedésében, ezért indokolt a létszám oldaláról történő vizsgálat is.

Mindezekből egyenesen következik, hogy amíg az összes anyagi ráfordítás változatlan áron (bruttó és nettó termelés) mért hatékonysága egyre gyorsuló ütemben csökkent, addig a létszám-tartalom és a bruttó termelés alapján tíz év alatt 66 %-kal, a nettó termelés alapján pedig több mint 30 %-kal emelkedett.

Tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma az anyagi ráfordítások létszámtartalmánál nagyobb mértékben csökkent, az összes létszámban kifejezett ráfordítás is 27 %-kal csökkent. A felhasznált eleven munka, valamint a

tárgyasult munka létszámtartalmának csökkenése a teljesítmények növekedése mellett egyértelműen az összes ráfordítás hatékonyságának növekedését eredményezte.

Tíz év alatt az egységnyi, létszámban kifejezett folyó ráfordításra jutó bruttó termelés rendszeres emelkedéssel több mint 80 %-kal, a nettó termelés alapján pedig több mint 40 %-kal emelkedett. A növekedés évi átlagos üteme 6,7 %, illetve 4,1 %, közel annyi, mint az eleven munka termelékenységének ugyancsak pozitív változása.

Az ipari eredetű termelőeszközökkel történő mezőgazdasági létszám helyettesítés, illetve a maradó létszám hatékonyabb foglalkoztatásának a biztosítása, tehát a mezőgazdasági termelés – a vizsgált értelemben vett – népgazdasági hatékonyságának javulását eredményezi.

A változatlan árral, volumenben mért ipari eredetű anyagi ráfordítások hatékonyságának mérséklődő csökkenése is jelzi a változás új irányát. Ehhez hasonló, más módszerrel végzett elemzések ezen megállapítások helyességét támasztják alá, mi azonban kiemeltük az ipari eredetű termelőeszközök e folyamatban játszott szerepét. A végső eredmények hasonló tendenciákat tükröznek, tehát a különböző számítási módszerek más-más megközelítésben jól kifejezik a lényegét.

A hatékonyság megítélése és a változás lehetőségei

Láttuk, hogy hazánk mezőgazdaságában is kibontakozott a termelőerők személyi és anyagi elemeinek átalakulási folyamata. Ennek következtében megkezdődött az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatainak mennyiségi és minőségi átrendeződése, az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának jelentős növekedése.

A mezőgazdasági termelőerők egyes elemeinek csökkenése, mint a munkaerő, a föld, kieső kisüzemi termelőberendezések, elengedhetlenné tették ezek pótlását. A korszerű gépi nagyüzemi termelés feltételeinek, az új anyagi-műszaki bázisnak a megteremtése, törvényszerűen még nem jár együtt a termelés ezzel arányos növekedésével. Ebben az időszakban ugyanakkor tapasztalható, hogy a fejlődést megalapozó ráfordításokon belül hiányzik az összhang. Ilyen esetekben a termelési lehetőségeket mindig a minimumban lévő tényező határozza meg. Az e tényező által meghatározott optimumnál nagyobb mennyiségű jelen lévő ráfordítások nem hoznak eredményeket. Ebből következik, hogy a fejlődésnek ebben az időszakában az objektív feltételek szükségszerűen a ráfordítások hatékonyságának romlását eredményezik. "A mezőgazdaság iparosodási folyamatában feltétlenül van egy viszonylag hosszú, országonként eltérő időszakban végbemenő olyan fejlődési periódus, amelyben... az alapok termelési hatékonysága csökken."

A folyamat objektív jellegét nem lehet vitatni. A társadalomnak el kell fogadnia, hogy ilyen körülmények között a növekvő szükségletek kielégítése, a más területek fejlődéséhez szükséges munkaerő és földterület biztosítása, a paraszti élet- és munkakörülmények megváltoztatása az anyagi ráfordítások hatékonyságának növekvő csökkenését eredményezi, mivel a kieső termelési tényezőket pótló és nem a termelést növelő elemek vannak túlsúlyban.

Más kérdés, hogy a hatékonyság csökkenését ebben az időszakban is lehetett volna valamelyest mérsékelni. Az anyagi ráfordítások korszerűsödése a személyi feltételek fejlődését is követeli, ez azonban a kezdeti szakaszban rendre elmarad a követelményektől. Itt is az összhang hiányáról van szó.

A nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának időszakában működött gazdaságirányítási rendszer alapelveiben sem a hatékonyság kérdését helyezte előtérbe, így szabályozói nem irányultak ennek fokozására. Igaz ugyan, hogy vizsgálódásainkból kikapcsoltuk az árak kérdését, de a változatlan árak alapján mért ráfordítások és teljesítmények kialakulását mégis a mindenkori konkrét viszonyok szabályozták. Ezért az árdiszparitás alapján keletkezett jövedelemdiszparitás, az elvonások és támogatások bonyolult rendszerének kialakítását követelte meg, ami sem a ráfordítások, sem az eredmények reális számbavételét és a velük való ésszerű gazdálkodást nem tette lehetővé, de nem is követelte meg a gazdálkodó egységekben.

Láttuk, hogy a hatvanas évek végétől az ipari eredetű anyagi ráfordítások hatékonyságában változás következett be, nevezetesen mérséklődött a csökkenés. Ebben szerepet játszik az, hogy az anyagi-műszaki bázis alapjainak megteremtése után, egyre inkább előtérbe kerültek a hozamnövelő ráfordítások, fokozatosan megszűntek a termelési tényezők – gyors fejlődés kiváltotta – aránytalanságai, korszerűsödtek a termelés személyi és szervezeti feltételei. Az egyes termelési tényezők mennyiségi növelésének korlátozott hazai és világpiacon lehetőségei, a gazdaságpolitika és az egész gazdasági irányítás előtérbe állította a hatékonyság kérdéseit. Ez az irányzat napjainkban is folytatódik és a gazdálkodó egységek egyre inkább érzik a hatékonyság követelményeinek valamennyi területen jelentkező szorító hatását. A kölcsönös függés alapján ez jelentkezik a népgazdaság minden ágában, tehát az iparban és mezőgazdaságban egyaránt. Rögzíthetjük, hogy az ipari hatékonyság javulása a mezőgazdasági hatékonyság növelésének is meghatározója.

A belső összefüggések kedvező irányú változása mellett, a termelési tényezők korlátozottsága, a szükségletek nem mindenáron való kielégítése, az energiafelhasználás szigorúbb nemzetközi feltételei egyértelműen követelik a hatékonyság javítását, az e téren mozgósítható minden tartalék feltárását.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a jobban felszerelt, koncentrált gazdaságokban már megindult a hatékonyság növekedésének folyamata. Ezekben a továbblépés már csak a biológiai feltételek biztosítása után történhet meg a hatékonyság romlása nélkül. Ezért a fejlődés további tartalékait, a gazdaságok azon része tartalmazza, amelyek felszereltsége, koncentrációja elmarad a jelenlegi optimális szinttől, attól függetlenül, hogy természeti adottságaik nem rosszabbak.

A különböző ráfordítások optimális arányainak biztosítása mellett javítani kell felhasználásuk rendjét. A kemikáliák felhasználását a tényleges szükségletekhez kell igazítani. Műtrágyát a talaj tápanyagtartalma és a növény tápanyagigénye alapján meghatározott összetételben és mennyiségben, növényvédőszerrel a károsítók tényleges megjelenésétől függően kell felhasználni.

Az ipari eredetű takarmányok jobb minőségben történő előállítását, az import-fehérje hazai forrásokból történő helyettesítése, takarmány-kiegészítők alkalmazása, a melléktermékek, valamint a tömegtakarmányok termőterületének jobb hasznosítása, vagyis komplex takarmánygazdálkodás feltétele a ráfordítások csökkentésének, a hozamok emelésének.

A termelőberendezések jobb kihasználását biztosíthatja az egyes kapacitások közös üzemeltetése. Az ésszerű telepítésekkel csökkenthetők a szállítási távolságok.

Az előbbiekkal is összefügg a tárolás – ráfordításokat igénylő, de másutt megtérülő – hiányainak megoldása. Vonatkozik az egyrészt a mezőgazdaság termékeire, ahol a veszteségek csökkentése és a jobb realizálási lehetőség javíthatja a

hatékonyságot, de vonatkozik a termelőeszközök tárolására is. Elvégzett számítások szerint a műtrágyáknál 10–15 % hatóanyag veszteség keletkezik a helytelen tárolásból és további 20–30 % a szakszerűtlen felhasználásból.

A tárolás és felhasználás gondja a kellő szakértelem biztosítása mellett, felveti a gépesítés fejlesztésének feladatait. A jobb teljesítményű, műtrágyát és növényvédőszerrel kijuttató földi és légi gépek alkalmazása feltétele a felhasznált anyagok jobb hasznosulásának. Ezzel függ össze a szállítási rendszerek tökéletesítése, a csomagoló anyagok évenkénti felhasználásának csökkentése a konténeres szállítás elterjesztése útján. Így kiküszöbölésre kerülhet az egyre inkább megoldhatatlanná váló kézi anyagmozgatás.

Az energia ráfordítások csökkentése érdekében szélesebb körben kerülhetnek alkalmazásra a természetes tartósítási eljárások (nap- és mikrobiológiai energia).

A különböző területeken megoldásra váró feladatok jobb ellátásához, a speciális ismeretekkel rendelkező szakemberek beállítása, a szaktanácsadás rendszerének kialakítása szükséges.

A gazdasági irányítás szabályozó eszközei – a lehetőségekhez mérten leginkább – közvetítsek a gazdálkodó egységek felé a hatékonyságot befolyásoló változó feltételeket, ezzel kényszerítve azokat az alkalmazkodásra.

A felhasználásra kerülő ráfordítások elemeinek előállítása az ipari fejlettség által meghatározott. Ma már ennek az ipari háttérnek a megteremtése, szinte egyetlen ország számára sem oldható meg a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás nélkül.

A teljesség igénye nélkül felsorolt tényezők egy része a ráfordítások csökkenését, más része az eredmények növelését, a hatékonyság javulását eredményezheti. Vannak közöttük olyanok, amelyek alkalmazásánál mérlegelni kell a pótlólagos ráfordítás és a pótlólagos eredmény viszonyát.

Üzenet a '90-es évek számára

Láttuk és tudjuk, hogy mezőgazdaságunk nagyüzemi átalakítása szenvedésekkel, megrázkódtatásokkal és jelentős vagyoni veszteséssel ment végbe. Kialakult és fejlődött egy arrárrendszer a maga ellentmondásaival együtt, melyben egy hatékonyság-javuló tendencia gyökereit lehetett felfedezni. Ez az új agrárrendszer jól megoldotta a nagybani és kistermelés szintézisét.

A rendszerváltás következtében kialakult változások egy új átalakulási, átrendezőési folyamatot indítottak útjára. Az előzőekben láttuk, a kieső kisüzemi berendezések, az elvándorolt munkaerő, a csökkenő földterület miatt a termelési tényezők pótlása a ráfordítások hatékonyságának csökkenését eredményezte.

A hatékonyság javulása – vagyis csökkenésének mérséklődése – éppen csak kezdett kibontakozni, a 80-as évek végén megjelent "mélyrepülés" már az új, megváltozott politikai és gazdasági feltételeket tükrözte.

Mire számíthatunk?

A termőterület az "új földosztás" következtében tovább csökkent. Nem azért, mert más célra vették igénybe, hanem mert az új tulajdonosok nem is akarják, vagy nem tudják azt megművelni, és bérlőt sem találnak a terület hasznosítására. A korábban előre jelzett tendencia tehát ma is realizálódik.

A mezőgazdaságban kifejtett élőmunka mennyisége szintén nem nő, hanem 1988. óta jelentősen csökken. Az új földtulajdonosok részben a korábbi szövetkezeti dolgozók, részben pedig olyan "külső" emberek, akiknek sem ismeretanyaguk, sem tapasztalatuk nincs a mezőgazdálkodás terén. Nem valószínűsíthető, hogy a városi lakosok, a hajdani falusi lakosok tömegesen térnének vissza a mezőgazdasági tevékenységhez.

Igaz ugyan, hogy az új földtulajdonosoknak az a része, amely gazdálkodni is akar, jelentős munkamennyiséget fordít megélhetése biztosításához. Itt viszont felvetődik a kérdés, hogy ez a munkamennyiség milyen eszközökkel és milyen hatékonysággal hasznosul. Az eszközök előkerülnek a hagyományos "arzenálból", a szétosztott termelőszövetkezetek elagott felszereléseiből és a külföldről behozott elavult, elhasználódott műszaki berendezésekből. Mindezekhez járul még az a szakmai ismeret, amit a specializált nagyüzemekben, vagy nagyapáiktól szerezhettek a ma gazdálkodók.

Ma tehát az a helyzet, mint a 60-as évek elején, azzal a különbséggel, hogy most a kieső nagyüzemi termelőeszközöket kell pótolni a korábban eltűnt, átalakított kisüzemi berendezésekkel. Újabb pótlásra van szükség. E pótlás szükségessége abból fakad, hogy a gépi berendezések, az épületek kiestek, vagy elhasználódásuk miatt használhatatlanok egy "modern" mezőgazdaság számára. A termelési költségek miatti takarékoskodás minimális szintre csökkentette a műtrágya és növényvédőszer felhasználást. Lehet, hogy ez ma még hatékonyság-javulást mutat. Hosszú távon azonban a ma tapasztalható tendencia nem folytatódhat, mivel hazai adottságainkat figyelembe véve a mezőgazdaság nemzetközi és hazai egyensúlyt biztosító szerepét nem lehet nélkülözni.

A szövetkezeti gondolat, az összefogás új modellje, ha nem marad fenn, ha nem ver új gyökeret, akkor a mai magyar falu, a mezőgazdaság reménytelen jövőbe néz. Ez a mezőgazdaság pedig egy olyan regionális gazdaság feltételeinek kell hogy megfeleljen, amelynek követelményeit már évtizedek óta a nemzetközi versenyszféra határozza meg.

A rendszerváltás új helyzetet teremtett. Nem érdemes azon vitatkozni, mi volt. A kérdés az, hogy mi van, hogyan lehet ezt hatékonyan (versenyképesen) működtetni a jelenlegi nemzetközi körülmények között.

ZOLTÁN KARDOS

DIE ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN DER VERWENDUNGEN UND DER EFFEKTIVITÄT IN DEN 60-GER UND 70-GER JAHRZENTEN IN DER UNGARISCHEN LANDWIRTSCHAFT

(Zusammenfassung)

Eine wichtige Frage der Weiterentwicklung unserer Landwirtschaft ist die Steigerung der Wirksamkeit des Materialaufwandes.

Die Erhöhung der Produktion in der Landwirtschaft erforderte eine noch raschere Erhöhung der Materialaufwandes, besonders aber des Aufwandes von industriellem Ursprung.

Obiges konnte jedoch nur durch die Erhöhung der Materialaufwand-Unterlagen erfolgen. Die raschere Erhöhung der Aufwandunterlagen zeigt gleichzeitig auch die Abnahme ihrer Wirksamkeit.

Der Wirksamkeitsindex erhöhte sich in beschleunigtem Tempo als die Erhöhung des Aufwands industriellen Ursprungs.

Bei der Anwendung des Wirksamkeitsindex den wir als Ersetzung des abnehmenden Personalstandes anwendeten, wurde abgesondert.

Dadurch erhalten wir von der Gestaltung der Wirksamkeit des Materialaufwandes ein realeres Bild.

Die komplexe Annäherung der Wirksamkeit der Aufwände führten wir so durch dass, wir die angewendete Lebendarbeit mit dem Personalstandinhalt des Materialaufwandes summierten. Später zeigte sich auch die Erhöhung der Produktivität der Produktionsmittel erzeugenden Industrie. Der Personalstandinhalt der Aufwände von landwirtschaftlichem Ursprung verminderte sich und es erhöhte sich – infolge der raschen Erhöhung der Verwendung – der Personalstandinhalt der Aufwände industriellen Ursprungs. In der Gesamtheit jedoch verminderte sich trotzdem der Personalstandinhalt des Materialaufwandes, sodass diese Wirksamkeitsindexe eine Erhöhung aufweisen.

Das mässige Sinken der Wirksamkeit der industriellen Aufwände deutet auf jene positiven Tendenzen, die sich in unserer immermehr industrialisierenden Landwirtschaft stufenweise entfalten. Der komplexe Wirksamkeitsindex zeigt aber eine neue Seite der Funktion der einfachen Aufwände.

In der Mitte der 90-er Jahre ist die Lage so, wie am Anfang der 60-er Jahre. Die Differenz steht darin, daß jetzt die ausgefallenen Produktionsmittel Großbetrieb durch die, früher verschwundenen Kleinbetriebproduktionsmittel (zu ersetzen sind).

A Ptk. szerződési jogának alapelvei történetiségében; a reformmunkálatok egyes kérdései

I.

1. Köztudott: Magyarország a II. világháború befejezését követően a társadalmi szerkezetet, a gazdálkodás rendjét illetően igen különböző, sokszor ellentmondásos változásokon ment keresztül. Természetes, hogy ezt a jogi szabályozás is nagymértékben követte, illetve tükrözi. Elég csak arra utalnunk, hogy 1945-től '48-ig terjedően bizonyos polgári liberális szakasz érvényesült, melyet azonban a mondott időponttól kezdődően mind erősebben jelentkező tendenciaként az ún. közvetlen és épp ezért kötött gazdaságirányítási rend követett. Természetes, hogy e rendszer különböző hatófokkal ugyan, de lényegében egyértelmű trendként az ún. tervutasításos rendszerben valósult meg, s ennek folyományaként a tárgyalásunk szempontjából elsődleges szerződési jogra, illetve annak tanulmányozására is a tervgazdálkodási követelménye voltak meghatározóak. Ez a tendencia – lényegében 1968-tól kezdődően – szigorú kötöttségeiből a jogi szabályozásban is sokat engedett, de a piacgazdasági rendre való nagymértékű és következetes áttérés az 1980-as évek közepétől észlelhető és a jelenlegi szakaszban valósul meg. Eléggé ellentétes irányú jogi megoldásokról lehet tehát számot adnunk, amelyek részben a piacgazdálkodásra való áttérés eredményeként tárgytalanná váltak, részben azonban bizonyos körben még jelenleg is érvényesülnek és hatnak.

2. A teljes megértés szempontjából – mint arról a továbbiakban részletesen szólunk – tudnunk kell, hogy Magyarország első Polgári Törvénykönyve 1959-ben született. A vázolt változások eredményeként ugyan e kódex rendkívül sok módosításon ment keresztül, vitathatatlan azonban, hogy egészében még ma is ez jelenti a polgári jog tételes törzsanyagát. Szinte érintették a személyi jogot, az öröklési jogot, nem alapjaiban érintették a delictuális jogot; igen jelentős a változás viszont a témánkon kívül eső tulajdonjogi részben és igen vegyes képet látunk a szerződési jogban. A szerződések általános szabályai körében ugyanis időtálló jogtételek mellett jelentős módosulások történtek és ugyanez mondható el az egyes szerződésekről szóló részben, főleg az ún. korábbi tervszerződés alaptípusát képező szállítási és beruházási jogviszonyoknál; kevésbé történt viszony változás számos olyan szerződésfajtánál, amelyek főleg az állampolgárok közvetlen szerződési kapcsolatait érintik, mint pl. közönséges vétel, egyszerű vállalkozás stb. Feltétlen említést kell tenni arról, hogy

megjelent az igény újfajta nevesített szerződések törvénykönyvi szabályozására (pl. lízing, factoring, know-how szerződések, stb.). Világos, hogy a korszerű szabályozás igénye új törvénykönyv megalkotását teszi szükségessé, a változások törvényi érvényrejtetése, valamint az új intézmények megfelelő beépítése érdekében. Ez a munka már jelenleg folyik, de az előjelek szerint kb. 1996–1997-re fejeződik be, amikor a piaccgazdálkodás követelményeihez alkalmazkodó új magyar polgári törvénykönyvről beszélhetünk.

A Magyar Köztársaság Polgári Törvénykönyve Negyedik Részének I. Címe "A szerződés" elnevezés alatt, III. Címe pedig "Egyes szerződések" elnevezés alatt szabályozza a polgári jogi szerződés intézményét. A szerződések joganyaga a 685 §-ból álló kódex egészének több mint a felét öleli fel. A §-ok száma természetesen magában véve még túlságosan sokat nem mond; a szabályok nagy tömege önmagában még formális értékű; visszavezethető volna esetleg pl. a szabályozás által átfogott terület rendkívül heterogén tartalmára, ahol tehát általánosításra kevésbé volt a törvényalkotónak lehetősége, vagy arra, hogy a jogalkotó e körben a kazuisztika mezeire tévedt stb. Az első feladat tehát annak a reális magnak a felkutatása, mely a számokban csupán formálisan tükröződik; elvi magyarázatot kell adnunk arra, hogy a szerződés jogintézményében miért a jogtételek e nagy bőségének az összesűrűsödése. Választ kell adni arra, legalábbis indirekt módon, hogy a számoknak e tekintetben van-e reális jelző szerepe: nagyjából hűen tükrözik-e azt, hogy a társadalmi viszonyok szélesebb körét átfogó, vagy csak csupán szűkebb körre korlátozódó, fejlődő vagy elhalóban lévő, a társadalomépítésben jól hasznosítható vagy elhanyagolható értékű jogintézményről van-e szó. A felvetett kérdést most már egészen konkrétan úgy is formulázhatnánk: mi a szerződés társadalmi-gazdasági jelentősége, funkciója, "életképességének" magyarázata általában, mi a jelentősége és funkciója különösen viszonyaink között, mégpedig a Polgári Törvénykönyv megalkotásakor, illetőleg az azt követő időszakban. Joggal állíthatjuk, hogy ma már a jogtudomány a szerződés funkciói és jelentősége megítélése tekintetében egészében véve egységes állásponton van. A részletek mellőzésével az ezzel kapcsolatos legáltalánosabb érvényű megállapításokat a következőben foglalhatjuk egybe: a szerződés olyan átfogó és rugalmas jogi forma, amelyet a tartalom szempontjából igen különböző viszonyok rendezésére lehet felhasználni.

Teljesen egyértelműen következik mindebből, hogy a fejlődés útján járó államokban a szerződés jogintézménye igen sokoldalú szerepet tölt be. Az állam e jogi formát is felhasználja a termelés és csere viszonyainak szervezésére, lebonyolítására és ellenőrzésére. Kétségtelenné vált, hogy a szerződési rendszer a legcélravezetőbb módon teremt kapcsolatot az egyes szektorok gazdálkodó egységei között. Bevált jogi eszköze továbbá a szerződés a személyes szükségletek kielégítése céljából létrejövő és termék-előállításra vagy -elosztásra irányuló társadalmi viszonyoknak, másoldalról pedig a személyi tulajdonból folyó rendelkezési jogosultság realizálásának; végül nem lebecsülhető szerepe volt a magántulajdonosok különböző irányú gazdasági kapcsolatainak lebonyolításában.

A szerződés funkcióinak eme felvázolásából is érthető, hogy a gazdasági szervező tevékenységet is ellátó állam részére a szerződési rendszer egészének működése nem közömbös. A szerződés intézményének társadalmi jelentősége és szerepe nemcsak természetessé, hanem egyenesen szükségsszerűvé teszi azt, hogy az állam a szerződési viszonyokat a maga szabályozási körébe vonja, azokat

szankcionálja. A szerződés mint árúviszonyt hordozó akaratilag viszony épp ezzel az állami elismeréssel, az állami kényszer biztosításával lép be a jog világába, válik jogviszonnyá, teszi a szabályanyag összessége azt jogintézménnyé.

Amint tehát mondtuk, a szerződési rendszer jelentősége és funkciói tekintetében nagyban-egészében véve egységes álláspont alakult ki, amelyet a tételes jogi szabályozás és a joggyakorlat is alátámaszt.

Rögtön hozzátehetjük azonban ehhez: ha a szerződés funkcióinak differenciáltságát illetően közös is a jogtudomány képviselőinek álláspontja, magának a differenciáltságnak a tényéből különböző szerzők igen eltérő következtetéseket vonnak le. Különösen élesen tükröződött ez abban az elméletben, amelyet a gazdasági jog újabb koncepciójaként szokás volt emlegetni. Ennek hívei a szerződési jog területén minőségi különbséget hirdettek a társadalmi tulajdon talaján érvényesülő csereviszonyokat realizáló szerződések, valamint az egyéb tulajdoni formákhoz kapcsolódó szerződések között. A szerződési rendszer imént említett funkcionális differenciáltsága az egyik olyan körülmény, amelyből – érvelésük szerint – a jogágazatbeli differenciáltság szükségessége is következik. Más szóval: különböző szerződéseket különböző jogágba javasolták besorolni attól függően, hogy az adott szerződéstípus milyen vagyoni viszonyokat fog át, kik között jön létre, milyen fokban érvényesül a központi irányítás, mennyiben telített igazgatási elemekkel stb. az új gazdasági jog meghirdetői számára azonban természetesen nem pusztán arról volt szó, hogy a szerződéstípusok különbözősége felhasználható elem – több mással együtt –, az egyik "rendező elv", a jogrendszer világának jogágazati újrafelosztására. Sokkal inkább az ellenkezőjén volt a hangsúly: a szerződések különböző jogágakba való "szétszórására" éppen azért van szükség érvelésük szerint, mert a különböző tulajdoni formákhoz kapcsolódó szerződések tartalmukat és jellegüket tekintve annyira másak, hogy megfelelő általánosításra, "hasznos absztrakcióra" már aligha van lehetőség. Minden szerződési típusra érvényes általános szabályozás már aligha lehetséges véleményük szerint és legfeljebb bizonyos szerződéstípus-csoportok közös vonásának felvázolásáról lehet szó, amelyek körén belül még viszonylagos homogenitás érvényesül. Meg kell elégednünk azzal, hogy az ún. új gazdasági jogi koncepciónak a szerződésekkel kapcsolatos ezen legalapvetőbb megállapításait csupán érintjük. Nagyobb részletességgel azzal a későbbiek során sem foglalkozunk, egyrészt, mert hazai jogtudományunkban észrevehetően az elmélet jelentkezése ki nem mutatható, másrészt – és főleg – azért, mert a magyar Polgári Törvénykönyv megoldásaiban az elmélet hatásainak nem volt nyoma.

A Polgári Törvénykönyv (de bármely más törvénykönyv) szerződési rendszere lényegének a bemutatásához azonban nyilvánvalóan nagyon kevés annak akár ismételt és nyomatékos hangsúlyozása, hogy a szerződéseknek az adott társadalmi rend viszonyai között szerepe, mégpedig igen sokoldalú szerepe van. Aligha kell hosszasan magyarázni, hogy a joganyag megértéséhez és főleg megéréséhez elkerülhetetlenül szükséges a szerződésnek, mint gazdasági és jogi jelenségnek a vizsgálata; ennek hiányában lehet ugyan az adott törvénynek odatartozó szavait ismerni, rendelkezéseit memorizálni, de az intézmény valóságos összefüggéseit felismerni, a törvényalkotó által érvényesíteni kívánt tendenciákat tudatossá tenni, a jogszabályi materiát valóságosan és hűen értékelni azonban már aligha.

A szerződés által átfogott gazdasági-társadalmi viszonyok valóságos tartalmának feltárását emellett – éppen témánk szempontjából – még két körülmény

különösen is indokolja. Első pillanatban ugyanis szinte meglepőnek tűnik az, hogy már a római rabszolgatartó jogban elemeiben megjelent és különösen a kapitalizmus idején általánossá vált jogi formát, a szerződést, a teljesen újfajta vagyoni kapcsolatok lebonyolítására az állam messzemenően felhasználja. A "túl buzgó" talán a múlthoz való indokolatlan görcsös ragaszkodást látja ebben, az idealista pedig a jogintézmények örökérvényűségének igazolására talál érveket. Megfelelő elemzéssel kell tehát tudatossá tenni azt, hogy e szerződési rendszer tartalmilag és alapvető sajátosságait tekintve más, mint a korábbi társadalmi rendszerek hasonló elnevezésű intézménye; alapjában véve más akkor is, ha egyes formái – és nem lényegtelen – ismérvek itt is, ott is fellelhetők. E formális hasonlóságoknak is természetesen megvannak az indokai; az összehasonlíthatatlanul nagyobb hangsúly azonban a különbségeken van. Ezek megfelelő érzékeltetése azonban csak a szerződés valóságos belső, gazdasági és jogi tartalmának a feltárásával lehetséges.

A szerződés elméleti alapjainak kimunkálásával kapcsolatos eredmények ismertetését igénylő második körülmény pedig az, hogy a Ptk. szerződési rendszeréről bizonyos átfogó, egységes, a részletek mellőzése ellenére mégis hűnek mondható képet adni csupán a szerződési jog alapelveinek a segítségével, azok rendszerében és felhasználásával lehetséges. A "jogi megismerés" számára ugyanis ezekben az alapelvekben fejeződik ki a legpregnansabban az intézmény tényleges tartalma, célja, jellegzetességei, jogrendszerbeli helye, fejlődésének perspektívája; azok beszélnek legmeggyőzőbben a törvényalkotó szándékáról. Ennek a módszernek – az alapelvek rendjében és tükrében történő tárgyalásnak – követése ugyancsak feltételezi a tisztánlátást a szerződési forma mögött lévő (gazdasági) viszony jellege tekintetében. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az alapelvek sem metajurisztikus jellegűek, önmaguktól fogva valók és önmaguk által meghatározottak; azokat nem a törvényalkotó találja ki s változtatja kénye-kedve szerint. Végső soron ezek az alapelvek is a termelési viszonyoknak az adott társadalomban érvényesülő rendjétől függően alakulnak, a jogi szabályozásnak pedig – ha nem akar ködösíteni, vagy leplezni – az így meghatározott alapelveket kell kifejeznie. Teljesen kétségtelen, hogy a joganyag megismerésére törekvőnek elsősorban éppen ezekkel az alapelvekkel kell tisztában lennie; ehhez pedig nem elegendő az absztrakt alapelvek ismerete, hanem legalább annyira fontos az azokat kiváltó és meghatározó tényezők megismerése is.

Összefoglalva a mondottakat: a Polgári Törvénykönyv szerződési rendszeréről megfelelő képet csak akkor tudunk adni, ha megfelelően tisztázzuk az intézmény gazdasági tartalmát és jogi ismérveit.

Ezek a jogi "megfelelők" azok, amelyek – hogy úgy mondjuk – a szerződés jogi karakterisztikonját megadják, a jogdogmatikai következtetések kiindulópontjául szolgálnak, amelyek a jogintézményt a jogágon belül tipizálják; legfőképpen pedig ezeknek a ismérveknek a felhasználásával és általánosításával állapíthatjuk meg a minden jogintézmény tartópilléreül szolgáló jogi alapelveket.

Ha pedig igaz az, hogy a szerződés, mint jogi forma, lényegének a megvilágításához az első lépcső a szerződés által átfogott gazdasági-társadalmi viszonyok tartalmának a feltárása, mivel ez meghatározó jelentőségű a jogintézménynek a tartalmára, azaz a szerződési jogviszony keletkezésére, lebonyolódására, megszűnése esetén érvényesülő szankciós rendszerére stb. is, s ha igaz továbbá hogy ezek a tartalmi sajátosságok a legeggyértelműbben az alapelveken keresztül fejeződnek ki, mert ezek a szerződés belső gazdasági tartalmának – bár

viszonylag – önállósult, mégis attól elválaszthatatlan – nagyban-egészben hű tükröződi, úgy adva van a további tárgyalás rendszere is: előbb a szerződés elméleti alapjaival kell foglalkoznunk, fel kell tárunk ennek eredményeként az adott jogrendszerben kifejeződő alapelveket, végül pedig a szerződések alapelvei tükrében törekszünk bizonyos általános képet adni a Magyar Köztársaság Polgári Törvénykönyvének szerződési rendszeréről.

3. A Polgári Törvénykönyv már a legelső rendelkezésében, az I. § (1) bekezdésében kifejezi azt, hogy elsődlegesen vagyoni viszonyok szabályozása a törvény fő célja. E vagyoni viszonyok egyrészt tulajdonjogi viszonyok; az annak szabályozására szolgáló alapvető és elsődleges jogintézmény döntően befolyásolja az egyéb vagyoni viszonyok rendezésére szolgáló intézményeket is. A vagyoni viszonyok másik fő formáját a termékek cseréjét realizáló viszonyok teszik ki. Ez utóbbiak pedig gazdasági tartalmukat tekintve áruviszonyok, az áruviszonyok a jogi szabályozásban a szerződések intézményén keresztül fejeződnek ki. Nélkülözhetetlenül szükséges tehát, hogy legalább vázlatosan áttekintsük azokat a tételeket, amelyeket a politikai gazdaságtan és a jogtudomány az áruviszony – mint gazdasági viszony – és a szerződés – mint jogi viszony – közötti összefüggésekre vonatkozóan felállít.

Az áruviszony a maga történeti és legalapvetőbb értelmében lényegét tekintve egymástól független, ugyanakkor egymásra utalt tulajdonosok (termelők) közötti csereviszonyt jelent. Az áruviszony mindenekelőtt árutertermelést tételez fel. Az árutertermeléshez pedig történelmileg egyrészt a társadalmi munkamegosztás kialakulására volt szükség, ami végső fokon azt jelenti, hogy az egyes termelők meghatározott termékek előállítására specializálódtak, másodsor arra volt szükség, hogy a termelőeszközök és a munka termékei magántulajdonban legyenek. Az árutertermelés ennek folytán felfedezhető a rabszolgatartó és a hűbéri társadalomban is, azonban mint egyszerű árutertermelés még az árutertermelők személyes munkáján alapult. Az árutertermelés uralkodóvá, egyenes jellegűvé a kapitalizmusban válik.

Az áruviszony tárgyai az áruk, amelyeknek jellemző sajátosságaik, hogy egyrészt valamilyen (tág értelemben vett) szükségletet elégítenek ki, másrészt, hogy azokat nem saját fogyasztásra, hanem csere céljára termelik. Az áru éppen ezen tulajdonságai folytán válik szükségképpen a csereviszony tárgyává. Amint mondtuk, az áruviszony a magántulajdonon alapuló társadalmakban elvileg magántulajdonosokat tételez fel, tehát olyan személyeket, akiknek módjuk van a cserére, mivel rendelkeznek cserére alkalmas termékkel, másrészt mert lehetőségük (és egyben szükségük) is van a cserére. A csereviszonyban részt vevők egymáshoz való viszonyát a termelőeszközök magántulajdonán alapuló társadalmakban sajátos ellentmondás jellemzi. E tulajdonosok egyrészt egymástól elszigeteltek, függetlenek, ugyanakkor egymásra utaltak. A termelőeszközök magántulajdona ugyanis elválasztja az embereket és az egyes árutertermelők munkáját az illető magántulajdonosé teszi. Az árutertermelők egymástól elszigetelten folytatják tevékenységüket, az egyesek munkája társadalmi méretekben nincs egybehangolva, nincs összeegyeztetve. Az elszigetelt magántulajdonosok között "versenyharc" folyik. Mindegyik árutertermelő önállóan, a másiktól függetlenül termel, senki sem tudja mennyi a szükséglet abban az áruban, amelyet termel, hogy el tudja-e adni áruját a piacon és megtérül-e az áru előállítására fordított munkája. Az árutertermelés fejlődésében mindinkább fokozódik a piac uralma az árutertermelő felett. Másfelől viszont a termelési rendre jellemző elszigeteltség mellett a társadalmi munkamegosztás folytán ugyanitt sokoldalú kapcsolat is van a magántulajdonosok

között. Minél nagyobb a társadalmi munkamegosztás, annál többféle terméket állítanak elő a különálló termelők, annál szélesebb körre terjed ki az egymáshoz való kölcsönös függésük, annál nagyobb hatófokú az azt diktáló gazdasági kényszer, hogy egymással kapcsolatba, gazdasági viszonyba kerüljenek. Az ártermelők tehát függetlenek, mert magántermelők, ugyanakkor azonban egymásra utaltak, mert társadalomban élnek és termékeiket kénytelenek értékesíteni, eladni.

Az áruviszony további lényege az, hogy csereviszony és mint ilyen, értékek cseréjét jelenti. Mivel a csereviszonyok – a mondottak szerint és leegyszerűsítetten – abban állnak, hogy a tulajdonosok, a számukra felesleges termékeket olyan termékre cserélik be, amelyre szükségük van, történelmileg szükségképpen ki kellett alakulnia egy általános mércének, amely a cserére kerülő dolgok egymáshoz való viszonyítására alkalmas volt. Ez az általánosan érvényesülő mérce az egyes kicserélésre került áruk értéke. Természetes, hogy alapvetően a csere egyenlő értékű áruk kicserélését jelenti. Bizonyos, hogy a kölcsönös szolgáltatásoknak ez az egyensúlya nem feltétlenül és minden egyes esetben mutatható ki; kétségtelen azonban, hogy átlagosítva, társadalmi méretekben a törvényszerűség érvényre jut.

Látható, hogy az árucseré tartalma feltárásánál az előzőekben a történelmileg kialakult és döntően a tőkés termelési viszonyokra jellemző áruviszonyt vettük alapul. Az áruviszony ismérvei – az egyetemes áruvá alakulás folytán – itt jelentkezik a legerőteljesebben, a jellemző sajátosságok itt a legmarkánsabbak, az elemzés szempontjából a legjobban megfoghatók. Bármennyire is éles képet kaptunk azonban ily módon az árucseré-viszonyokról, nem mondhatjuk egyben azt is, hogy a tett megállapítások általános érvényűek is volnának. Az árucseré-viszonyokra vonatkozó "általános érvényes, egészen általános törvények" száma csekély. A kisebb-nagyobb eltérések még az azonos típusú társadalmi formákon belül is kimutathatóak; még jelentősebben mutatkoznak meg, ha az egyes társadalmi formákat vetjük egybe. Különösen fogyatékos pedig az adott jellemzés akkor, ha annak tételeit a napjaink viszonyai között érvényesülő csereviszonyokra akarjuk alkalmazni. Az árucseré-viszonyok korábban említett számos ismérve ugyanis vagy teljesen hiányzik és éppen ellentétes előjelű jellegzetesség az uralkodó, vagy bizonyos ismérvek csak meglehetősen módosult formában érvényesülnek.

Többszörösen hangsúlyoztuk már, hogy az áruviszony belső gazdasági tartalmának ismerete aligha nélkülözhető a szerződés jogintézménye lényegének a megértéséhez; ez tette indokolttá a gazdaságtani tanítások felvázolását. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a viszonylag részletesebb tárgyalás ellenére is csupán a legalapvetőbb, legtipikusabb és főleg a jogi elemzés céljából, a szerződési rendszer alapelvei szempontjából jelentőséggel bíró ismérvek bemutatására kerülhetett sor azokra is sokszor csak úgy, hogy a jelenségeket szándékoltan leegyszerűsítettük.

A következőken most már az áruviszonyok jogi oldalának tárgyalásánál kell hasznosítanunk az ismertetett tételeket; tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy ez nem mindig könnyű, hiszen a jog világában a jelenségeknek megvan a viszonylagos önállósága s a más tudományágak által felismert törvényszerűségek, felállított tételek, kimunkált összefüggések gyakran csak áttételekkel hatnak, közvetve mutathatók ki és a jelenségek leírására használt kategóriák és fogalmak a jog nyelvén nemegyszer sajátos jogi vonatkozásokkal színezett értelmet fejeznek ki.

Amint a bevezetőben említettük már, az árucseré viszony jogi kifejezője, mintegy lebonyolítója a szerződés: a szerződések jogi tartalmát végső fokon éppen az

árucsere-viszony jellegzetességeiben kell keresni. A csereviszonyok ismertetett jegyei a szerződésnek, mint jogintézménynek a következő sajátosságait eredményezik:

a) A szerződési jogviszony magántulajdonosokat tételez fel, akiknek tulajdonában cserére alkalmas tárgy van és akiknek számára a csere lehetőségét a rendelkezési jog biztosításával a jogrendszer elismeri. (E szempontból közbű, hogy nem minden szerződés eredményez tulajdon-átruházást, mert a tulajdonjog tartalmát – a birtoklási vagy használati jogot – valamilyen formában azok is érintik.)

b) Mivel az áruviszony különálló, de mégis egymásra utalt tulajdonosok közötti kapcsolat, jogilag szükséges az, hogy a tulajdonosok egymás jogait kölcsönösen elismerjék, azaz ők elvileg egyenlő jogi helyzetben legyenek; ezt a "mellérendeltség" ismérvével szokásos jellemezni.

Ugyanakkor az a körülmény, hogy adott esetben elvileg az önálló tulajdonos tetszésétől, belátásától függ az, hogy a tulajdona tárgyát képező dolgot kinek idegeníti el és a másik tulajdonos akaratától függ, hogy adott esetben a csereviszonyban részt vesz-e, azt eredményezi, hogy a szerződés alapvetően akarati viszony. Ha tehát a szükséglete kielégítése érdekében a tulajdonos kényszerítve is van arra, hogy szerződéseket kössön, érdekei gazdaságilag kényszerítik is az áruviszonyban való részvételre, az, hogy az ezt célzó szerződést in concreto mikor, kivel és milyen feltételek mellett köti meg, az ő akarat-elhatározásától függ; sőt, az egyik árutulajdonos akaratát még nem is elég, hiszen a csere szükségképpen feltételezi egy másik tulajdonosnak a csereviszonyban való részvételt kifejező akaratát is. A szerződéseknél jogi szempontból egyik legfontosabb jellemzője éppen az, hogy kölcsönös akaratok találkozása alapján jön létre. Épp a mellérendeltség és az akarati jelleg az, amelyből kiindulva a jogtudomány a maga szerződési rendszerének alapelveit meghirdette. A mellérendeltség érvényesülése természetesen feltételezi azt, hogy absztrakt értelemben mindenki egyenlő jogi helyzetben legyen, mert csak így képzelhető el, hogy az egyik szerződő partner a másikkal szemben – a szerződésekre irányadó normák alapján (azaz a magánjog szabályai szerint) – közvetlen kényszerítő hatalommal, utasításadási joggal ne rendelkezzen, ami voltaképpen a mellérendeltség tartalmi jellemzője. A jogegyenlőséget az áruviszony jogi formája messzemenően igényli. A jogegyenlőség elismerésére – a mellérendeltség érvényrejtetése mellett – szükség van továbbá azért is, hogy a szerződés, mint "akarati viszony" jelentkezzen. A magánjogi szabályok által is biztosított közvetlen kényszer alól felszabadított személyek esetén lehet ugyanis csupán arról szó, hogy az ő tetszésétől függ, hogy adott esetben kivel és milyen feltételek mellett lép jogviszonyba; ilyenformán mindenki akaratát szerint szabadon szerződhet. "Jogegyenlőség" és "szerződési szabadság": ez a szerződési rendszer két legfontosabb emlegetett kritériuma.

A jogtudomány már régen kidolgozta a "jogegyenlőség" és a "szerződési szabadság" sokat hangoztatott elveinek bírálatát, feltárta e fogalmak valóságos belső tartalmát és különösen e kategóriáknak a társadalmi rend egésze szempontjából jelentkező hasznát. Amint láttuk, a jogegyenlőség meghirdetésére a fejlődő országoknak a korábbi feudális elnyomás felszámolása érdekében volt szüksége: egyenlőséget biztosított mindenki számára annyiban, hogy megszüntette a feudális egyenlőtlenségeket. Ennek egyik, a mi szempontunkból különösen jelentős indító oka, hogy csak így és ezáltal vált képessé mindenki a mindenfajta szerződés megkötésére. Az áruviszonyokban való részvétel lehetőségének a biztosítása mindenki számára pedig döntő fontosságú, hiszen a munkaerő elsajátítása is az áruviszonyok formájában

történik meg. Ha az áruviszonyok formája a szerződés, akkor a munkaerő értékesítésének formája is a szerződés; ha a szerződés jogegyenlőséget tételez fel, úgy – legalábbis a felszínen – el is kell ismerni ezt a jogegyenlőséget, ezért szokásos azt formális jogegyenlőségként jellemezni.

Lényegében ugyanez a helyzet a szerződési szabadság elvével is. Formailag az áruviszonyban való részvételhez, a jogviszony létrejöttéhez akaratnyilatkozatra van szükség. Arra azonban, hogy a jogviszony mindkét alanyának akarata alakítólag is hasson a szerződés tartalmára, alig van lehetőség. A gazdasági kényszer ugyanis azt diktálja, hogy a munkás megkösse a munkaszerződést akkor is, ha az számára kedvezőtlen. Az akarati jelleg itt is csupán formálisan, a felszínen jelentkezik, de tényleges érvényesülését a társadalmi helyzettől függő gazdasági kényszer határozza meg. A gazdasági kényszer természetesen a másik fél szerződéskötéseit is motiválja; ez már a tőke természetéből, a tőkefelhalmozásból is adódik. A lényeges különbség azonban az, hogy a társadalmi méretekben az erősebb felet a gazdasági kényszer nem akármiféle szerződés kötésére sodorja, hiszen módja, lehetősége és ereje van arra, hogy csupán a számára előnyt jelentő, vagy azt ígérő jogviszonyban vegyen részt.

Az eddig elmondottakból pedig a szerződési rendszer jellemzésére több következtetést lehet levonni. Az első az, hogy a szerződési szabadság mellett, annak másik oldalaként joggal beszélhetünk szerződési kényszeréről is. Ennek egyik értelmét a gazdasági kényszer adja meg, a másik értelmét pedig az, hogy elvben a szerződés az a legfőbb forma, amellyel a másokra is érvényes joghatást létre lehet hozni.

A második következtetés, hogy az akarati jelleg messzemenően középpontba állításának következményeként a szerződésre vonatkozó törvényi szabályok szubszidiáriusak, diszpozitívek; a szerződés kötelező erejét a felek kölcsönös elkötelezése, az "önkéntes lekötöttség" biztosítja. Bizonyos lekötöttségre, stabilitásra ugyanis még a magánautonómia korlátlanágának hirdetése közepette is szükség volt.

Ebből fakad a forgalmi biztonság követelménye, amely bizonyos védekezési kísérlet a forgalmi viszonyok anarchiájával szemben. Ideológiai alapjául megint az "önkéntes akaratból történt elkötelezés" szolgált; az elkötelezés magában foglalja a "pacta sunt servanda" követelményét is.

c) A szerződés – éppen mert jogintézmény – nem egyszerűen akármiféle akaratviszonyt jelent, hanem államilag elismert akaratviszonyt. A szerződések szabályozását célzó rendelkezésekben az állami akarat realizálódik. Minden egyes szerződéses akarat jogi elismerésének szükségképpen feltétele az, hogy állami normatív akarral – legalábbis a célzott joghatást illetően – találkozzék az egyes szerződő felek egybevágó akarata. Ha a találkozás megvan, a joghatás beáll, a szerződés hatályosul. Ha nem, a szerződés vagy létre sem jön, vagy célját nem tölti be; a szerződés születésének vagy létezésének valamely fázisában hiányozni fog a legfontosabb éltető elem: az állami elismerés.

II.

A Ptk. reformjával kapcsolatosan óhatatlanul felvetődik az ún. kereskedelmi jog különálló kodifikálásának célszerűsége, vagy éppen szükségessége. Anélkül, hogy az idevágó részletekre részletesen kitérhetnénk, leszögezzük: Magyarországon ma nem aktuális a külön kereskedelmi törvénynek a létrehozása és ennek megfelelően külön

kereskedelmi ügyleti kódex kodifikálása. A kötött gazdálkodás időszakában – több külföldi országtól eltérően – hazánkban gazdasági kódex megalkotására nem került sor és ugyanúgy nem időszerű az általános polgári jogi kérdéseket tárgyaló polgári törvénykönyvi szabályozással párhuzamosan kereskedelmi kódex megalkotása sem, noha egyesek részéről – bár legalábbis jelenleg kisebbségi véleménnyel – ilyenek az alkotása a piacgazdálkodás körülményei között esetleg indokolt lehetne. A negatív álláspont ellenére mégis nem tartjuk teljesen célszerűtlennek azt a rövid összefoglalást, melyet Deák Dániel: A kereskedelmi jog alapjai (Főiskolai jegyzet, Bp. 1991.) c. munkájában, annak IV. fejezetében Kereskedelmi ügyletek címmel foglal egybe: "A kereskedelmi ügyletek joga a polgári jog fő alkotóelemét képező kötelmi jog különös részének alkalmazása az üzleti kapcsolatokra, azaz a vállalkozói magatartásra. A fejlett államok jogában a kereskedelmi törvénykönyvek tartalmaznak speciális kereskedelmi jogi intézményeket a kötelmi jog általános részébe vágó tárgykörben is, s ez így volt annak idején a magyar Kt-ben is. Jelenleg azonban, külön kereskedelmi jogi törvényhozás hiányában, a kötelmi jog általános részéhez tartozó, de speciálisan kereskedelmi jogi rendelkezéseket egyáltalán nem találunk. Mégis kiemelünk itt két témakört az általában vett magánjog mint a hatályos magyar pozitív jog témaköréből, amelyek különös jelentőségre elsősorban az üzleti életben tesznek szert". Majd gondolatmenetét folytatva, szinte példászerűen a következő részkérdésekre tér ki: „Az, hogy adott esetben indokolt a kötelmi jog általános részébe vágó intézmények kereskedelmi jogi szabályozása is, számos példán keresztül érzékelhető, amelyek közül megemlítnék néhányat. A hatályos Ptk. előírja pl. azt, hogy a gazdálkodó szervek közötti követelések, az általános, öt éves elévülési idővel szemben egy év alatt évülnek el. A formátlanság eszménye a kereskedelmi jogban is érvényesül, mégis nagyobb szerepe van az írásbeliségnek. A hatályos magyar jog is többnyire követi azt a megoldást, hogy a kereskedelmi jog hatókörébe vágó szerződések érvényes megkötésének feltételeként előírja az írásbeli formáját. Tekintettel arra, hogy a szerződés tárgya igen gyakran nagy érték vagy szakmailag magas bonyolultsági fokot elérő szolgáltatás, a szerződéskötés folyamata is speciálisan szabályozandó. Így pl. nyilvánvalóan el kell térni a rendes ajánlati kötöttségi időtől, amely postafordultányi időszak, s annak hosszabbnak kell lennie. Célszerű adott esetben előírni azt is, mint a Kt., hogy a hallgatás az ajánlat elfogadását jelenti. Általában elmondható, hogy a magyar pozitív jog igen sok olyan rendelkezést tartalmaz, amely eltérést rögzít a kötelmi jog általános szabályaitól, csak ezek nincsenek egységesen szabályozva, hanem szétszórtan helyezkednek el az egyes szerződési szabályok keretében."

Majd ugyanő a viszonylag különálló kereskedelmi jogi szabályozás mellett a következő konkrét kérdésekben elfoglalt álláspontjával, illetve hozandó rendelkezésekkel érvel: "Ennek ellenére a magyar jogban nem egy esetben egyáltalán nem leljük fel azt, ami rendszerint megtalálható egy kereskedelmi törvénykönyvben. Ilyen pl. az, hogy a rendes kereskedő gondosságával kell eljárni, ami több, mint a jóerkölcsbe ütköző magatartás tilalma, ugyanis a felelősség szigorúbb mércéjének alkalmazását teszi lehetővé, mint ami a közönséges polgári jogi gondosság esetében érvényesíthető lenne. Nem találjuk meg a hatályos magyar jogban azt az egyébként bevett rendelkezést sem, hogy a kezességvállalás esetében a főszabály a készfizető kezesség, vagy hogy az osztott felelősséggel szemben az egyetemleges felelősség irányadó mindazokra nézve, akik kereskedelmi ügyletben egy harmadik személy irányában közösen kötelezettséget vállaltak. Ilyen rendelkezés az is, hogy az elmaradt

hasznát nemcsak kivételesen lehet követelni, hanem minden rendes esetben. A zálogjog érvényesítése is gyorsabb és kevesebb költséggel jár a Kt. szerint, mint a polgári jogban. Különösen figyelemre méltó a Kt.-nek az a rendelkezése, amely áttöri a "nemo plus iuris" elvét, azaz a kereskedő üzleti körében jóhiszeműen tulajdont szerezhethet az eladótól akkor is, ha az maga nem tulajdonos."

III.

Végül a Ptk. reformmunkálatai során a jogtudomány több képviselője is kifejtette egyes kérdésekben az álláspontját. Ezek közül Kecskés László és Lontai Endre véleményét közvetítjük, annál is inkább, mert megállapításaikkal túlnyomó részben egyetértünk.

Kecskés László volt igazságügyi minisztériumi helyettes államtitkár a Magyar Jog c. hazai folyóirat 1991. áprilisi számában "A civilisztikai és gazdasági jogalkotás irányairól" c. tanulmányában témánkkal kapcsolatosan a következőket mondja: "Amíg az 1960-ban hatályba lépett és mintegy 25 módosítással még mindig hatályban lévő Polgári Törvénykönyvünk 50-es évekbeli előkészítése során a kodifikátoroknál csak tudat alatti jelleggel jelentkeztek a piactudományi motívumok, addig az új Polgári Törvénykönyvünket nyíltan és teljes egészében a piactudomány aktuális kritériumai alapján akarjuk megszerkeszteni. Nyilvánvaló törekvésünk az, hogy polgári jogunk szabályait liberalizáljuk. Kérdéses viszont, hogy ezt a célt milyen ritmusban valósítsuk meg. Ha túlzásba visszük a liberalizálást, féltő, hogy helyrehozhatatlan hibákat is okozunk. Ilyen szempontból is érdekes például az állam javára marasztalás intézménye. Igaz, hogy ez a szankció kimondottan szocialista eredetű és a polgári jogász számára idegen büntetőjogi ízt hordoz, de mégis óvatossá kell lenni szabályai hatályon kívül helyezésével. Ha például polgári jogi ügyek keletkeznek a spontán privatizációs esetek némelyikéből, akkor az állam javára marasztalás szankciójának esetleg még jelentős jogalkalmazási szerepe lehet a közeljövőben is. Már most biztosnak látszik, hogy például az ún. kötelmi jog részben az általános kérdések között kiemelkedő jelentőségüként foglalkozunk majd a nem vagyoni kártérítés újraszabályozásával, a fogyasztói érdekvédelemmel, a standardizált blanketta szerződések alkalmazásából adódó sérelmek orvoslásával, a szerződésszegési kárfelelősség és a szerződésen kívüli deliktális kárfelelősség szabályainak összehangolásával, különös tekintettel a kártérítések mértékének kérdéseire és a termékfelelősségre [lásd: Ptk. 318. § (1) bekezdése]. A szerződések jogi szabályozásának kialakításánál dönteni kell arról, hogy equilibrium (egyenlőségi) vagy antiequilibrium (egyenlőtlenégi) gazdasági alaphelyzetet vegyünk-e figyelembe.

A Ptk. módosítása során új szerződéstípusok bevezetésére is gondoltunk. Talán a know-how, a leasing és a factoring szerződések jutottak a tipizálódás olyan fokára, ami már esetleg a Ptk. szintjén való elismerésüket is igényli. A Polgári Törvénykönyv módosításának igen fontos előzetes alapkérdése az, hogy miként alakuljanak a polgári jogi szabályozás határai. Egyes részterületek relatív önállósodásával számolnunk kell, de ezen témakörök alapelemeit azért mégis csak szerepeltetni kell a kódexben is. Ilyen nézőponttal közelítünk majd az iparjogvédelem, a szerzői jog és a társasági jog szabályozásához."

Lényegében ugyanezzel vagy legalábbis ugyanezekkel a témákkal is foglalkozik Lontai Endre professzornak Budapesten 1990-ben tartott előadása, amelyre a MTA Állam- és Jogtudományi Intézete rendezésében került sor. Az előadás angol nyelven megjelent "Questions of Civil Law Codification" tanulmánykötetben "Codification of the law contracts" címmel.

Szerződési jogunk alapvető elve a szerződés szabadsága. Ez a szerződéskötés, a partnerválasztás, a szerződés típusának és a tartalma szabad megszövegezésének szabadságát jelenti. A szerződés szabadságának ezen elvét nem lehetett korlátozás nélkül keresztülvinni. A szerződés szabadsága megnyilvánul abban is, hogy a felek elvben szabadon kiköthetik - főleg kölcsönös érdekeik kifejezése révén - a szerződés tartalmát és feltételeit. A szerződések jogszabályai főként megengedő jellegűek.

A szerződésekre vonatkozó megengedő-segítő jellegű szabályok ugyanebben az időben hozták létre a típuszabadságot is. A törvényhozó a Ptk-ban a szerződés típusainak feltételeit a gyakorlatban sűrűn előforduló, régi tradíciókra alapozta, és ez a lista a módosítások folyamán még tovább gazdagodott, a Ptk. jelenleg nem több, mint kb. 30 szerződéstípust tartalmaz (beleértve néhány különösen független "szubtípust"). Ennek megfelelően a szerződéses partnerek szabadon választhatják meg a szerződés típusát többnyire kapcsolatuknak, érdekeiknek megfelelően, kiegészíthetik, megváltoztathatják a szerződés feltételeit (kevert szerződések), szerződést köthetnek a Ptk-ban meg nem nevezett szerződéstípusra is (névtelen szerződések), illetőleg a felek alakítják ki a szerződés feltételeit. A modern szerződési jog a liberalizmus "laissez faire" elvén kívül magában foglalja a szerződési partnerek egyenlőtlen gazdasági helyzetével való számolást is, rendszerében megjelennek a szerződési szabadsággal való visszaélést megelőzni kívánó szabályok és a nyomós közérdek és a méltánylást érdemlő magánérdek védelme is. A Ptk. tartalmaz kötelező jellegű rendelkezéseket is, amelyek a közérdek védelmét vagy az "erőtlenebb fél" (pl. a fogyasztó) érdekeinek védelmét szolgálják. Így pl. a polgári jog egysége, a szerződés szabadsága és a szabályozás diszpozitív jellege megfelelően kombinálható a fogyasztóvédelem fokozásával. A feladat az, hogy egyes részletszabályok teljes modernizálása érdekében szükséges azoknak a gazdasági változásokhoz és a nemzetközi standardokhoz való alakítása.

Ha a kötelek általános részét nézzük, az általános szabályoknál – minden szerződésre vonatkozóan a jövőben a következő elvek kerülnek előtérbe:

– A szerződési következmények "technikájával" a "standard" szerződések sajátosságát igen nagy számban veszik figyelembe. A szerződés általános feltételeire vonatkozó Ptk. védelem további haladást (v. tökéletesítést) tesz szükségessé.

– Az érvénytelenségre vonatkozó rendelkezéseket abban a tekintetben szükséges elsődlegesen megváltoztatni, hogy a jelenleg érvényesülő megoldás (az a meghatározás, amely az *in integrum restitutio* törvényi konzekvenciájának elsődlegességét tartalmazza) gyakran nem reális; elsősorban az érvénytelenség jogorvoslatát és a szerződések "fenntartását" érdemes célba venni.

– Ha a szerződésszegés, a szankciók rendszerének következményeit nézzük, a fogyasztóvédelem további fejlesztésének szükségessége beigazolódott. A gyártó felelősségének (termékfelelősség) egyértelmű szabályozása is ide tartozik – a bírói gyakorlatra való hagyatkozással.

– A pontos értelemben vett *pacta sunt servanda* elvének és a *clausula rebus sic stantibus* elvének konkurálását is érdemes figyelembe venni. Fontos lenne a

szerződésben az érdekeket a bizalommal kizárni, másrészt a gazdasági változások konzekvenciáinak megfontolását sem hanyagolhatjuk el a jövőben kötéendő szerződések tekintetében sem. (A hatályos jognak megfelelően a bíróságnak joga van kivételes esetekben a szerződés módosítására.)

A szerződések különböző típusaira vonatkozó szabályok tükrében a következő javaslatok tehetők:

A modell alapjául az egyes szerződési típusok feltételeinek meghatározása szolgáljon, az élet jellemző feltételeit a mutatott gazdasági képesség, a vállalatok kapcsolataira kell alapozni. Kívánatos az új típusú szerződések bevétele a Ptk rendszerébe, azaz azokat a típusokat, amelyek már széles körben megjelentek a gyakorlatban is és feltételeik fő jellemzője olyan magas szintű jogszabályokon alapul, amelyek a gyakorlat egységesítését is elősegíthetik. Ilyenek pl. a lízingszerződések, a factoringszerződések, licenciaegyezmények. Már az aránylag új és modern társasági jogi kodifikáció sem teszi feleslegessé az ún. gazdaságszervezési együttműködési szerződések szabályainak kidolgozását. A szerződések számos típusának revíziója vagy részletesebb szabályozása már ma szükséges (pl. banki tranzakciók, biztosítás stb.). Az ún. adminisztratív szerződések osztályozási problémája is e körbe tartozik.

BÉLA KEMENES

THE HISTORICAL OVERVIEW OF FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF LAW OF CONTRACT IN HUNGARIAN CIVIL CODE; SOME TOPICS OF REFORM ENDEAVOURS

(Summary)

The introductory chapter of the essay was prepared on the basis of the author's work "Die prinzipiellen Grundlagen des Vertragssystems im Ungarischen Zivilgesetzbuch".

It is generally known fact that after the end of World War II Hungary has undergone various and several times contradictory changes in respect of its social structure and economic system. Naturally, this has been greatly followed by and reflected in its legislation. We can observe contradictory legal devices which have partly losed their sense as a result of Hungary's switch-over to market economy, but partly, within a certain domain of legislation, their effect and influence are still felt.

Apart from the time-proven principles of law of general rules of contracts, substantial changes have been enacted, and the same can be said about certain kinds of contracts, too. There has arisen a demand for the regulatory enactment of newly designated contracts of new kinds such as leasing, factoring, know-how etc. contracts.

We may say with good reason that by this time jurisprudence, as a whole, has already taken a uniform position in respect of the opinions on functions and significance of contracts. While neglecting the details, we can summarize the most

generally applicable establishments in this relation, as follows: a contract is an overall and flexible legal act which, as regards its contents, may be applied to the arrangement of various relations. Consequently, it is entirely evident that in countries undergoing now a development contracts, as legal devices, play a very comprehensive role. Governments utilize also this legal device for the organization, management and control of relations of production and exchange. It has turned out with no doubt that system of contracts creates a relation between the economic units of individual sectors in the most effective manner. Furthermore, contracts are time-tested devices of social relations emerging for the purpose of satisfying personal demands and aiming at manufacturing or distributing products on the one hand, and the realization of rights of disposal arising from individual property on the other; finally they have had a not negligible role in the management of economic relations of private owners serving for various purposes.

The author deals with some questions of parallel codification of commercial code, and takes definitely a negative position.

Finally, he outlines some of the currently topical questions of codification.

Dél-Korea agrárpolitikájának néhány kérdése

Dél-Korea különösen gyors iparfejlődése, gazdasági csodája megnövelte az érdeklődést ez iránt az ország iránt. Felvetődik az a kérdés, hogy az ezen gyors iparosítás és iparfejlődés korszakában hogyan alakult a mezőgazdaság, illetve milyen agrárpolitikát alkalmaztak. Annál izgalmasabb ez a kérdés, hiszen ezen országban igen jelentősek voltak a feudális nagybirtokok, illetve agrárviszonyok. Mint ismeretes, Kelet-Európában is nagyon hasonló volt a helyzet a II. világháború előtt. Különösen jelentős az a kérdés, hogy e gyors gazdasági fejlődést eredményező, tehát sikeres gazdaságpolitikában, milyen volt az arány az ipar és a mezőgazdaság fejlődése között. Az is köztudott, hogy a kelet-európai (szocialista) iparosítások az elfogadott vélemények szerint a mezőgazdaság túlzott elhanyagolását eredményezték.

Az agrárpolitika tárgyalásában tehát a következő fő vonásokra célszerű a figyelmet fordítani:

- A. *Földtulajdon, földhasználati viszonyok alakulása,*
- B. *ipari—mezőgazdasági fejlődési arány alakulása,*
- C. *termelés ösztönzés — árpolitika,*
- D. *termékforgalmazás (piac — központi elosztás),*
- E. *import—külkereskedelmi politika,*
- F. *agrárpolitika új vonásai a 90-es években,*
új földtulajdon—földhasználati viszonyok.

A. Földtulajdon—földhasználati viszonyok

E viszonyok megértéséhez történelmi visszpillantásra van szükség. Dél-Korea 1910-től 1945-ig Japán gyarmat volt, és ezen uralom alatt a feudális agrárviszonyok maradtak. A japánok elkobozták földbirtokokat a koreai földbirtokosoktól, és az a furcsa helyzet alakult ki, hogy japán feudális földbirtokosok lettek a koreaiak helyett. Úgy tűnik, a föld magántulajdont (más tulajdonát) nem igazán tisztelték. Igaz, nem ők voltak az egyetlenek az emberiség történetében, akik földtulajdonukat erőszakkal, rablással szerezték.

A japán megszállás agrárhelyzetének és politikájának kissé részletesebb megismerése azért szükséges, mert ez hozzájárul a későbbi, viszonylag radikális

földreform megértéséhez. E periódusban felgyorsult a mezőgazdasági földkoncentráció, két fő oknál fogva:

1. A földtulajdon igazolását követelték meg 30 nap alatt a japán gyarmati hatóságok a parasztoktól. Akik ennek nem tudtak eleget tenni, azoktól elkobozták a földet. Így jutott japán tulajdonba a szántó 15 %-a, az erdőterület 60 %-a.¹

A tulajdonviszonyokra jellemző volt továbbá, hogy a 120.000 koreai földbirtokos a föld 32 %-ával, a japán 8.000 földbirtokos pedig a föld 68 %-ával rendelkezett. Vagy egy másik megközelítés szerint: 365 japánnak volt 100 hektár feletti földbirtoka, viszont csak 228 koreanak 100 hektárt meghaladó birtoka.

2. A mezőgazdasági földterület koncentrációját az is fokozta, hogy a bérlők bérleti díját növelték, ami a földtermés értékének 60 %-ra ment fel, ezen kívül a bérlőnek kellett a földadót is fizetnie. Mindezek eredményeképpen úgy alakult a helyzet, hogy míg 1910-ben a farmerek 39 %-a volt bérlő, ezek aránya 1938-ra már 56 %-ra nőtt.²

A japánoknak ez az agrárpolitikája azzal függött össze, hogy a Japánban ekkor jelentkező éhínséget koreai rizzzel igyekeztek enyhíteni.

A japánok 1920-ban 15 éves rizstermelés-fejlesztési tervet dolgoztak ki.³

A koreai rizstermelés parancsra történő (dirigista) ellenőrzését vezették be, a monokultúras termelést fokozták és ennek kényszerexportját Japánba. Igen gyakran ez majdnem éhezéshoz vezetett Koreában.

Az előzőekben vázolt rendkívül egyenlőtlen földelosztás, valamint a földnélküliek (56 %) föld utáni vágya a földreform népi követelését eredményezte, és ennek engedett az amerikai katonai hatósági kormány is. A földreformot közvetlenül 1945, tehát a felszabadulás után a politikai pártok vezetői és az értelmiségiek igen hevesen vitatták. Az egyenlő lehetőségek ideológiájával összhangban lévő átfogó földreform gondolata elfogadott volt az értelmiségiek körében, és később belefoglalták a Koreai Köztársaság Alkotmányába. Ezt a gondolatot az Amerikai Katonai Hatóságok kormánya is támogatta már a legelejétől.⁴ Azonban bármennyire is nőtt a társadalmi nyomás a szegény parasztok részéről a földreform megvalósítására, létrejött egy reformellenes mozgalom is. A földbirtokosok megpróbálták a földreform törvénybe iktatását késleltetni. Azok a koreaiak, akik a legműveltebbek voltak, tudtak angolul, rendszerint a feudális nagybirtokosok voltak. Ők már a japán megszállás alatt is együttműködtek a Japán megszállókkal. E gazdag földbirtokos osztály tagjai, akik valahogy elkerülték az együttműködők és árulók háború utáni megbüntetését, voltak később az amerikai Kormányzás tolmácsai is, és az USA Katonai Hatóságok befolyásolásán keresztül késleltették és eltorzították a földreformot.

A feudális arisztokrata osztály politikai hatalma jobb képzettségükön, nagyobb tudásukon, vagyonukon, jobb szervezethezességükön alapult, valamint azon, hogy jobban tudtak érintkezni, és erős volt az érdekeik megvédésének motivációja. Az előzőket figyelembe véve érthető, hogy az 1948—1949-es földreform-programok az egymásnak ellentmondó társadalmi erők közötti alkudozás eredményei, amelyek közül az egyik a

¹ Korea Journal Vol. 24/10. 1984. 5. old.

² Korea Journal Vol. 24/10. 1984. 5. old.

³ Asian Perspective, 1992. Vol. 16. No. 1. 79. old.

⁴ Korea Journal Vol. 24/10. 1984. 5. old.

földreform mellett álló farmerek többsége érdekeit, a másik pedig a földbirtokos kisebbség érdekeit képviselte.⁵

Az 1949-es földreform-törvény

A kormány 1949 júniusában hirdette ki a földreform-törvényt, amely az alkotmány 86-ik paragrafusán alapult. Az alkotmány paragrafusa tartalmazta, hogy *a föld azé, aki megműveli* (land to-the tillers) és a kizsákmányoló jellegű föld bérleti rendszert alkotmányellenesnek minősítette. A földreform céljai:

- a) megjavítsa a mezőgazdasági életfeltételeket,
- b) kiegyensúlyozza a nemzetgazdaságot,
- c) növelje a mezőgazdaság termelékenységét,
- d) hozzájáruljon a társadalmi és politikai stabilitáshoz az osztálykonfliktus enyhítésével,
- e) tulajdonos farmerek megteremtése,
- f) a mezőgazdaság átfogó modernizálása.⁶

Az állami földfelvásárlás (kötelező kisajátítás) magában foglalta:

- A nem mezőgazdasággal foglalkozó családok tulajdonában levő földeket.
- Olyan földeket, amelyeket nem a tulajdonos személyesen művelt meg.
- A földnek azt a részét, amely a törvény által meghatározott 3 hektár limit fölött van.

A föld-kisajátítási kompenzáció

A felsorolt földek kötelezően az államnak való eladását nem pusztán eladásnak, hanem kisajátításnak kell tekinteni, mert kötelező volt, a kártalanítás messze a piaci érték (ár) alatt volt.

A kártalanítás mértéke a föld évi átlagos hozamának (yield) a termelési értéknek 150 %-át képviselte. Ezt azonban degresszív alkalmazták, vagyis minél nagyobb földje volt annak, akitől megvették a földet, annál kevesebbet adtak a 150 %-nál. Tehát a nagyföldbirtokosok rosszabbul jártak.

Becslések szerint ez kb. 1/4-e volt a piaci értéknek. A kártalanítást az állam eladható földkötvényekben fizette, amelyet 5 év alatt, évi részletekben váltott át készpénzre.

Az állam az általa így megvásárolt földet eladta a farmereknek — volt bérlőknek —, ugyanazon az áron, ahogy megvette.

Az állam a föld eladásánál a következő prioritási sorrendet alkalmazta: a jelenleg művelők, akik többet tudnak megművelni annál, mint amekkora földjük jelenleg van, a japán gyarmatosítók ellen küzdő hazafiak családjai, mezőgazdasági bér munkások, külföldről hazatelepített farmercsaládok.

⁵ Uo.: 6. old.

⁶ Uo.: 7. old.

A földet megvevő családok 5 év alatt éves törlesztésben fizettek a földért. Amíg azt teljesen ki nem fizették, addig nem adhatták, nem adományozhatták el, nem zálogosíthatták el, bérbé nem adhatták.

Akik nem tartották be ezeket a feltételeket, esetleg elitkolták a 3 hektárnál nagyobb földjüket, megpróbálták rokonságukra átíratni stb., azokat szigorúan megbüntették, és földjeiket kárpótlás nélkül elkobozták.

A nagyobb földbirtokosok, akiktől az állam viszonylag nagyobb földet vett el, megtehették, hogy a fizetesként kapott földkötvényeket felhasználták állami tulajdonú kereskedelmi és ipari vállalatok megvásárlására.

A földreform jellege

A koreai földreform erősen szociális jellegű volt, dominált benne a földnélküliek földhétségének kielégítése, a földbérleti viszonyoknak mint kizsákmányolásnak az elítélése, alacsony áron történő értékesítése. Sikeres volt a földreform, mert a mezőgazdasági termelés nem esett vissza, sőt növekedett.

Felmérések szerint kb. 600.000 hektár, a mezőgazdasági terület 29 %-a esett az állami kisajátítás alá, és kb. 1,5 millió család, a mezőgazdasági családok 70 %-a kapott ilyen módon földet.

A földhasználat megoszlása⁷ 1000 hektárban

Év	Tulajdonos által művelt	Bérlő által művelt "B"	Össz. föld "A"	B/A %
1945	778	1447	2226	65
1949	1270	847	2087	40
1952	2044	43	2087	2

Mint a táblázat mutatja, a földreform előtt az össz. farmerek 65 %-a volt bérlő, a reform után pedig már csak 2 %. Tehát sikerült a farmereket bérlőből tulajdonossá alakítani.

Mezőgazdasági családok farmméret kategóriái szerint %-ban⁸

Farmkategóriák	1945	1947	1950	1953
0,5 hektár alatt		42	42.7	44.9
0,5—1 hektár között	72	33.3	35.8	34.2
1—2 h. között	23.8	18	17	16.5
2—3 h. között	4.1	5.3	4.2	4.3
3 fölött	4.1	1.4	0.1	0.1

⁷ Uo.: 15. old.

⁸ Uo.: 16. old.

A táblázat azt mutatja, hogy a reform előtt a farmok 72 %-a 1 hektár alatti földdel rendelkezett, ez a reform következtében tovább nőtt 79,1 %-ra, vagyis a farmok szétaprózódása fokozódott.

Az európai szemmel nézve rendkívül kis farmok esetében két fontos körülményt kell figyelembe venni. Az egyik a viszonylag kis össz. művelhető földterület és az a körülmény, hogy a mezőgazdaságból élők 65 %-a bérlő volt. Az ő jogos földhességüket ki kellett elégíteni, egyenlősítést is magában foglaló elv alapján, és a korlátozott összföldterületből ez csak így volt lehetséges. A másik tényező, hogy a rizstermelés — lévén a rizs a fő növény — kézi munkát feltételezve rendkívül munkaigényes, sokkal nagyobb területet így nem tudtak volna megművelni.

A parasztok most már önálló földtulajdonosok lettek, azonban számukra rendkívül nehéz volt az indulás, állami segítségre szorultak. Az új farmereknek kölcsönre volt szükségük, részben a földvételár törlesztésére, részben a termelés megindításához. Mivel a pénzkölcsönzők nagyon magas kamatokat számítottak fel, a kizsákmányolás új formája jelent meg számukra. Ennek hatására igen sokan nem tudták a föld vételárát törleszteni, sokan eladták azt, és újra bérlőkké váltak. Az államnak kellett, hogy a farmerek segítségére siessen kedvező kölcsönökkel, a földártörlesztés késleltetésével.

A földreform jelentős változást hozott a falu életében. A feudális földbirtokrendszer évszázados hagyományait rombolták le, és sokan kezdték élvezni a szabad, független farmer státuszát: Talán a legfontosabb eredménye a földreformnak az volt, hogy egyenlőbb (egalitarian) falusi társadalmat hozott létre.”⁹

Ez az összefoglaló megállapítás jelzi, hogy több részcelja között ez volt a legfontosabb, tehát a szociálpolitikai, a nagyobb egyenlőség megvalósítása.

A gazdaságosság, a hatékonyság szempontjából azonban a mezőgazdasági farmok szétaprózása hátrányt jelentett, mert nem járult hozzá a mezőgazdasági árutermeléshez, annak modernizálásához. A kisfarmereknek kevés lehetőségük volt új eszközöket vásárolni, állatokat, műtrágyát, rovarirtó szert, hogy növelhessék a mezőgazdaság termelékenységét. A farmok kis mérete sok farmert az önellátás szintjén tartott, nem tudott megtakarítást felhalmozni, miután kifizette a föld árának esedékes törlesztését.

Mindezeket figyelembe véve, a földreform rövid távú hatása a mezőgazdasági termelékenységre, a mezőgazdaság modernizálására, a falusi megtakarításra inkább negatív volt. Igaz, hogy a mezőgazdaság termelékenysége 1953—1961 között évente 3,6 %-kal nőtt, szemben az 1930-as évek évi 2,9 %-os növekedésével, de ez nem közvetlenül a földreform miatt volt.

Interjú készítettek 85 farmerrel, akik a reform előtt is gazdálkodtak — a téma: a tulajdonossá válás motivációja milyen hatással volt a termelékenységre — a válaszuk az volt, hogy minimális. A farmerek arra mutattak rá, hogy a növekvő műtrágya és rovarirtó szer használata, a tökéletesített agrártechnika azok a fő tényezők, amelyek a földreform után növelték a mezőgazdasági termelékenységet.¹⁰

⁹ Uo.: 16. old.

¹⁰ Uo.: 17. old.

B. Az ipar–mezőgazdaság aránya

Természetesen ez nem elsősorban agrárpolitikai, hanem általános gazdaságpolitikai kérdés. Az ipari termelés és a mezőgazdaság növekedésének valamilyen fajta arányára van szükség. Dél-Korea gazdaságában az 1962—1976 közötti 14 év alatt

a feldolgozóipar évi növekedése 14,8—21,5 %,
az agrárszektor növekedése pedig évi 2,5—5,3 %

ütemben alakult, vagyis az ipar növekedése közel 5-ször gyorsabb volt.¹¹ A mezőgazdaságnak ezt a lényegesen lassúbb növekedési tendenciáját erősítette, hogy a 2-ik 5 éves terv idején (1967—1971) a tervezett mezőgazdasági beruházásoknak csak az 1/2-ét juttatták ténylegesen a mezőgazdaságnak.

Ez szükségessé tett 1971-ben 273 millió dollár értékű gabonaimportot.¹²

A koreai gazdasági szakemberek az ipar és mezőgazdaság növekedése között *jelentős aránytalanságról* beszélnek. De vajon nagy baj volt-e ez az aránytalanság? Igaz, az ötszörös különbség az ipari növekedés javára és a gabonaimport szükségessége aránytalanságot mutatnak. De a gazdaság gyorsütemű, mondhatnánk csodálatos növekedését nem akadályozta meg. A világ gazdaság melyik országában alakult ideálisan (mi az ideális?) az iparosítás viharos korszakában a két ágazat aránya? A két ágazat helyes vagy helytelen arányának a legfontosabb kritériuma talán az egész nemzetgazdaság fejlődése kellene, hogy legyen.

C. A termelés-szabályozási politika

A mezőgazdasági termelés, élelmiszertermelés szabályozása rendkívül fontos. A világon szinte mindenütt az állam nem bízta a piaci viszonyokra, hanem különböző eszközökkel, vám- és kvótaeszközökkel védi a belföldi termelést, és nagy összegekkel támogatja.

Állami támogatás aránya a mg-i termelés értékének %-ában

	1979—85	1989
USA	26	27
Közös Piac	35	38
Svájc	67	75
Finnország	57	72
Japán	64	72

(OECD The Observer, 1990. aug.—szept.)

A táblázat azt mutatja, hogy még a fő mezőgazdasági termelő országok is, az USA, a Közös Piac, a mezőgazdaság termelési értékének közel 1/3-nak megfelelő összeggel támogatják az ágazatot. Továbbá az is kiderül a táblázatból, hogy ezen közel

¹¹ The Journal of Asiatic Studies, 1988. 1. 79. old.

¹² The Journal of Asiatic Studies, 1988. 1. 79. old.

10 éves viszonylatban nem csökkent, hanem nőtt az állami támogatás. Különösen nagy arányú a támogatás Svájc, Finnország és Japán esetében. Nyilván ezen országok természeti feltételei kedvezőtlenebbek. Ezek, lévén gazdag országok, kereskedelmi mérlegük nagyrészt aktív, tehát megengedhetnék maguknak, hogy külföldről vegyék meg az élelmiszert, sokkal olcsóbban, mint ahogy azt ők megtermelik.

Korea gabona-önellátási rátája %-ban

	1987	1988	1989
Összes	41.0	39.0	41.0
rizs	99.8	97.9	108
búza	0.1	0.1	0.1
kukorica	2.4	2.5	1.9
szójabab	16.9	15.7	18.3

(Korea Annual, 1990. 223. old.)

A táblázat azt mutatja, hogy a fő termékből, a rizsből sikerült a teljes önellátást megvalósítani, viszont a többi gabonafélékből nem. Az 1 főre eső gabonafogyasztás 1989-ben 172 kg, amiből 121 kg a rizs. A búzatermelés és takarmánytermelés növelését tervezik, a rizsfogyasztásból származó egyoldalú táplálkozás csökkentésére törekszenek.

Néhány élelmiszer 1 főre eső fogyasztása kg-ban

	1987	1988	1989
Gabona	177.4	173.8	172
(rizs)	126	122	121
hús	15.7	17	18.2
zöldség	109	115	126
gyümölcs	37	39.9	45

(Korea Annual, 1990. 224. old.)

A táblázatból azt látjuk, hogy a gabona, azon belül a rizs fogyasztása csökkenőben van. A hús fogyasztása nagyon alacsony, ez viszont növekszik. Ehhez azonban hozzá kell tenni az évi halfogyasztást, ami kb. 70 kg 1990-ben. Nagyon alacsony a gyümölcsfogyasztás is.

Néhány agrártermék állami támogatása a termelési érték %-ában

Termék	USA		Japán	
	1979—86	1990	1979—86	1990
búza	28	44	96	99
takarmány	21	24	97	96
rizs	31	49	79	87
olajos magvak	8	7	82	69
cukor	46	47	98	62
tej	63	62	83	85
marhahús	34	31	62	54
disznóhús	7	6	42	37
baromfi	8	10	17	13

(Trade and Development Report, 1991.)

Az USA kiemelése ebből a szempontból érdekes a koreai gazdaság vonatkozásában, mert az USA-ból szereznek be takarmánygabonát és marhahúst, valamint az USA harcol, hogy rizst is eladjon.

A japán példa pedig abból a szempontból tanulságos, mert Korea hasonló helyzetben van, és sok tekintetben követi a Japán módszereket.

Az agrártermelés támogatások országokénti és termékenkénti alakulása világosan mutatja, hogy itt a piaci mechanizmusra csak korlátozottan támaszkodnak, stratégiai cikkek tekintik a termékeket és minden áron megtermelik.

A termelés állami szabályozásának politikáját a rizs példáján érdemes áttekinteni, mert e termék különleges szerepet játszik Dél-Korea gazdaságában. Jelentőségét az mutatja, hogy a farmerek jövedelmének több, mint 50 %-a rizsből származik. Valamint az ország mezőgazdaságilag művelt területének több, mint 60 %-án rizst termelnek. Az 1976—79 közötti 5 év átlagában az évi termés 5,6 millió tonna volt.¹³

Árpolitika

A rizstermelés szabályozásának legdöntőbb eszköze az árpolitika, illetve az állam felvásárlási árpolitikája. Az országban a rizs kettős árrendszere van érvényben (two tier), amelynek értelmében az állam a farmerektől magasabb áron veszi meg a termést, mint a piaci ár, és eladja alacsonyabb áron. Ez a módszer már kb. 40 éve van érvényben. A kormány 1970-ben egy "Gabona Gazdálkodási Alapot" hozott létre, hogy ez finanszírozza ezt a kettős árrendszerből fakadó kiadást. Ez az alap 1990-ig 4,4 trillió won (1 dollár = 750 won) tehát kb. 6,3 md dollár veszteséget szenvedett.¹⁴ A veszteség az elmúlt években gyors ütemben nőtt, mert szélesedett a szakadék a rizs felvásárlási

¹³ Korea Newsreview, 1992. VI. 20. 13. old.

¹⁴ Korea Newsreview, 1991. VIII. 31.

ára és az eladási ár között abból fakadóan, hogy a felvásárlási ár évi növekedése kétszámjegyű lett.

1986-ban	6 %-kal nőtt
1987	14 %
1988	16 %
1989	14 %
1990	10 %.

"A felvásárlási árak e kétszámjegyű emelkedése azért kezdődött el 1987-ben — mondják a koreai szakemberek —, mert a *farmerek követelése felerősödött az elkezdődött demokratizálási mozgalommal.*"¹⁵

A koreai mezőgazdaság bírálói azt mondják, hogy az a vita, hogy a kormány mennyit fizessen a felvásárolt rizsért a farmereknek évről évre megismétlődik a rizs betakarítási időszakában. "Mind az uralmon, mind az ellenzékben lévő politikusok hajlanak arra, hogy nagylelkűséget mutassanak a farmerek iránt. Arra törekszenek, hogy több szavazatot kapjanak a különböző választásokon, tekintet nélkül arra, hogy mekkora a különbség a hazai és a világgiazi ár között."¹⁶

A *felvásárlási és eladási ár különbsége* egy 80 kg-os rizsmennyiség esetén a következőképpen alakult:

Év	koreai pénzben	USA dollárban	1 kg-ra vetítve
1981	2200 won	kb. 3 dollár	0.04 USA doll.
1985	16942 won	22 dollár	0.27 "
1990	50093 won	66 dollár	0.83 "

(1 USA dollár = 750 won)¹⁷

A táblázatból azt látjuk, hogy kb. 22-szeresre nőtt az állami támogatás ezen időszak alatt. Ezt az egyre növekvő támogatást, amely teljesen ellentmond a piaci viszonyoknak, úgy is fel lehet fogni, mint amilyen árat kell fizetni azért, hogy rizstermelés megmaradt az elmaradott kézi technikával működő kis mezőgazdasági üzemek keretében. Hiszen az átlagos rizsfarm Dél-Koreában 1,2 hektár. Ezt az állapotot most már tarthatatlannak vélik, és, mint a tulajdonviszonyoknál majd látjuk, előirányozták hosszabb távon a modern technikán alapuló mezőgazdasági nagyüzemek létrehozását.

Rizskészletek

Mint ahogy azt várni lehet ilyen hatalmas és egyre növekvő állami ártámogatás mellett, egyre nőttek a rizskészletek, és természetesen ennek tárolási költségei.

¹⁵ Korea Newsreview, 1991. X. 26. 21. old.

¹⁶ Korea Newsreview, 1992. VI. 20. 13. old.

¹⁷ Korea Newsreview, 1991. X. 26. 21. old.

A farmer szervezet azt követeli — írja az egyik cikk —, hogy az állam vásárolja fel mindazt a rizst, amit a farmerek neki eladni akarnak. Az állam 4,5 millió sok (kb. 7 millió mázsa) általános rizsfajtát tervez felvásárolni, de a farmerek ennek 2-szeresét, 9 millió sok-ot (kb. 13 millió q) akarnak az államnak eladni.¹⁸

Év	Rizskészletek		évi tárolási költségek	
	sok-ban	*q-ban	won-ban	dollárban
1987	7.7 mill.	10.0 mill.	1.7 md	2.2 mill.
1988	8.2	12	2.4	3.3
1989	9.6	14	3.2	4.2
1990	14	21	5	6.5
1991	14	21	5.5	7.2

(1 sok = 144 kg)¹⁹

Rizskészletek ezen 2-szeres és a tárolási költségek több, mint 3-szoros megnövekedése már egyre nagyobb terhet jelent, és ez új agrárpolitikai módszerek bevezetését sürgeti.

D. Rizsforgalom

A koreai rizs belső forgalmának fontos jellegzetessége a szigorúan *centralizált, állami monopólium* jellege. A hatóságok fokozzák a szigorúságot az illegálisan becsempészett amerikai "Calrose" fajtájú rizs forgalmazása ellen. A Mezőgazdasági Minisztérium tisztviselői azt mondják, hogy az illegálisan becsempészett rizs mennyisége nő, mert gazdagabb családok előnyben részesítik a külföldi termékeket — a rizst is beleértve. Az illegális rizskereskedelem ellen fel kell lépni, mert ha nem, akkor ez félreértést okozhat a koreai rizsfarmerek körében, azt a látszatot keltve, mintha az állam *megnyitotta volna a koreai rizspiact*.²⁰

E tekintetben is szigorúan követik a japán példát, ahol a rizs szintén központosított, állami monopólium, a termelő közvetlenül nem adhat el rizst a fogyasztónak. A cikk megemlíti egy esetet, amikor egy farmer 2 évi börtönbüntetést kapott, mert ezt megszegte.²¹

Az Országos Mezőgazdasági Szövetkezeti Federáció (NACF) 1991-ben ünnepelte 30 éves fennállását. A Federációnak 1468 mezőgazdasági szövetkezet tagja van, össz. taglétszáma pedig 1,9 millió farmer, az össz. farmerek kb. 75 %-a.

"Az 1960-as években — írja a cikk — ezt a szervezetet dicsérték, mert biztosította a mezőgazdaságnak szükséges műtrágyát, vegyszereket, gépeket egy olyan időszakban, amikor az ország jelentős hiánnyal küzdött, hozzájárult a rizs- és árpatermelés termelékenységének növeléséhez." A szervezet bevezetvén (1969-ben) a

¹⁸ Korea Newsreview, 1991.

¹⁹ Korea Newsreview, 1991. X. 26. 21. old.

²⁰ Korea Newsreview, 1991. VIII. 31.

²¹ Business Japon, 1987/8.

szövetkezeti kölcsön hitelnyújtási rendszert jelentősen csökkentette, 62,5 %-ról 20 %-ra, a farmerek *magánkölcsönöktől* való függését.²²

A szövetkezet és az állam viszonyát tárja fel néhány mondat: "1989-ben egy szövetkezeti egység YECHON, Kyongsangbuk-do lett, az olyan első az ország mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom történetében, ahol *megválasztották vezetőjüket közvetlen népi (kollektív) választáson.*"²³ Ami az Országos Mezőgazdasági Szövetkezeti Federáció elnökét illeti, Han Ho-sun volt újraválasztva az első közvetlen választáson, amit a *kormány megengedett* a demokratikus reformok kifejllesztése részeként."²⁴

Azt látjuk, hogy a kormány korábban a szövetkezetek vezetőit maga nevezte ki, és nem a tagok választották meg.

Konkrétan a rizs vonatkozásában az sem a teljes piaci viszonyok érvényesülését jelenti, hogy az USA kormánya évi 8—900 millió dolláros támogatást nyújt a farmereknek, ami tonnánként 220 dollár támogatást jelent. Egy rizstermelő farmer joggal állapította meg: "*a kormány tesz bennünket versenyképessé*".²⁵

E. Import külkereskedelem

A koreai kormány nem zárkózik el a mezőgazdasági termékek piacának megnyitása elől, azonban csak a következő jellegzetességekkel tudja azt megvalósítani. Viszonylag hosszabb időre *elnyújtva*, államilag *kártalanított formában* és egyelőre *nem alapvető* élelmiszerek vonatkozásában.

A már említett 131 termék vonatkozásában a piac nyitásának nézzük néhány érdekes példáját. A következő 6 termék: komló, körte, őszibarack, édes datolya, kínai citrom és barack, amely termékeknél konkrétan előirányozták a farmerek támogatását, ha ezek piacát megnyitják. A komló esetében a farmerek 1994—1996 között 6 milliárd won (8 mill. dollár) összeget kapnak kárpótlásul. A körte esetén 5 md won (7 mill. dollár), őszibarack esetén 3 md. won (4 mill. dollár) és 4 milliárd won (kb. 5,5 mill. dollár) édesdatolya esetén. Az állam kedvező hitelt és technológiai segítséget nyújt azoknak a kisjövedelmű termelőknek, akik a *kínai citrom és barack* termelését megszüntetik és mással helyettesítik azt. Becslések szerint 8 md won-t (kb. 10 mill. dollár) kedvező hitelt adnak 1994-től 3 évre ezen termelőknek.²⁶

Ezek az intézkedések jól mutatják az állam gondoskodását, hogy nem teszi ki a termelőket egy *hirtelen és kárpótlás nélküli* piaci viszonyok okozta megrázkódtatásnak.

Az olyan alapvető élelmiszer azonban, mint a rizs, nem kerül a felszabadított termékek listájára, mert ez különleges szerepet játszik; élelmiszerbiztonság, foglalkoztatottság, környezet megvédeése és a hagyományos kultúra megőrzése.²⁷ Ezek azok a szempontok, amelyek a rizst különleges terméké teszik, nem egyszerűen piaci termék, amelynél az döntene, ha külföldről olcsóbban lehet venni, akkor onnan kell beszerezni. Tehát itt is azt látjuk, hogy *nem a piaci*, világpiacon tiszta modell érvényesül, hanem szociálpolitikai, kultúrpolitikai megfontolásoknak elsőbbsége van.

²² Korea Newsreview, 1991. VIII. 24. 21. old.

²³ Korea Newsreview, 1991. VIII. 24. 21. old.

²⁴ Korea Newsreview, 1991. VIII. 24. 21. old.

²⁵ International Herald Tribune, 1989. III. 28.

²⁶ Korea Newsreview, 1991. VII. 20.

²⁷ Korea Newsreview, 1991. XI. 23. 15. old.

F. Agrárpolitika új vonásai a 90-es években

A dél-koreai hatodik 5 éves terv (1987—1991) kiemelten kezeli a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelését. Felmerül a kérdés, miért van erre szükség, milyen okok késztetik erre a kormányt, és milyen módszerekkel kívánja elérni a célt.

Az új agrárpolitika szükségessége

Az 1949-es földreform törvény a reform egyik céljaként a "mezőgazdaság átfogó modernizálását" is megjelölte, de ez nagyon lassan haladt.

Mivel a tulajdonviszonyok olyanok voltak, hogy 3 hektárban volt a felső határ, ez a körülmény jelentősen behatárolta a technikai fejlesztéseket, a gépesítést. A gazdaság és agrárgazdaság belső ellentmondásai és a világgazdasági környezet egyaránt új agrárpolitikát követelt meg. A 3 hektár földterület maximálás okai megszűntek, az i. i., hogy mindenkinek jusson egy kis föld. Az ipar, nehézipar fejlődése felszívta a munkaerő nagy részét, ma már a lakosság (foglalkoztatottak) 19 %-a van csak a mezőgazdaságban, az 1949-es időszak 60 %-kal szemben. Ennek hatására a földéhség helyett, ami 1945—49 körül volt, az tapasztalható, hogy elhagyott, parlagon heverő földek is vannak. Az ipar elszívó hatása, az ipari munkabérek magasabb szintje azt eredményezte, hogy a kisfarmokon, az öntözéses rizstermelés nagyon kemény munkája esetén csak igen magas felvásárlási ár mellett hajlandó a farmer megtermelni a rizst. Csak olyan ár mellett, ami a világgpiaci ár 5—6-szorosa. A 3 hektáros kisfarmernek nem lehet annyi pénze, hogy jelentősen gépesítsen.

Mint láttuk, egyre nagyobb összeget emészt fel a felvásárlási ár és a piaci ár különbsége, valamint a raktározás költségei.

A Mezőgazdasági Minisztérium jelentése szerint a Gabona Gazdálkodási Alap, összesített vesztesége 1992-ben 7,6 md US dollár volt. Ez az összeg, ami a felvásárlási ár és a piaci ár különbsége miatt halmozódott fel.²⁸

Ugyanakkor az USA nyomása is egyre erősödik, hogy nyissa meg rizspiacát az amerikai rizs előtt. Ha ezt azonnal megtenné, Korea tönkretenné a rizstermelő farmereket, és hatalmas politikai lázadás lenne. A világgazdaságba való integrálódása az ipar terén a kvóták és vámok csökkentésével már jelentősen előrehaladt. A mezőgazdaságnak is, és ezen belül a rizstermelésnek is, bár hosszabb távon, de haladni kell ezen az úton.

A megteendő intézkedések. A következő fő intézkedéseket tervezik. Megemelik a földtulajdon felső határát 3-ról 20 hektárra. Az ország mezőgazdasági területein differenciáltan támogatják a mezőgazdasági termelést, annak ágazati strukturáját (rizs—búza—gyümölcs). Fokozottan támogatják és fejlesztik a mezőgazdaság gépesítését.

Tehát tulajdonképpen eljutottak a gépesített mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásának szükségességéhez.

²⁸ Korea Newsreview, 1993. I. 2. 2. old.

A terv szerint 2001-ig összesen 42.000 milliárd won (kb. 56 milliárd dollárt) kívánnak a mezőgazdaságba befektetni a két 5 éves terv alatt, annak szerkezeti átalakítására. A cél megerősíteni versenyképességét, előkészíteni a nagyobb mértékű belső agrárpiaci megnyitására. A Mezőgazdasági Miniszter, Cho, hangsúlyozza, hogy a "hosszú távú átalakítási program célja átalakítani az elmaradott agrár és halászati tevékenységet magas minőségű és nagy hozzáadott értéket teremtő tevékenységgé a szakosodásra és gépesítésre támaszkodva."²⁹

A terv alapján a legnehezebb rizstermelési munkát, a palántázást, 100 %-ig gépesíteni akarják.

Mezőgazdasági gépállomány db³⁰

Gép	1965	1971	1975	1981	1990
talajmaró	1555	16842	85732	350462	751235
traktor	20	183	564	3862	42000
rizsültető	—	—	16	15271	138000
kombájn (rizscséplő)	—	—	1270	3130	266608
gépi permetező	8798	69400	137600	364688	695364
rizszivattyú	—	—	65993	—	341000

Az adatok azt mutatják, hogy Korea jelentős fejlődést ért el a mezőgazdasági gépek használatában. A rizsültető és -betakarító gépek ismeretlenek voltak még 1971-ben is, de ezután gyorsan növekedett a számuk.

Ha figyelembe veszem, hogy 1989-ben 1,5 millió farmer család volt, akkor a rizsültető gépből is csak minden 12-ik családra jutott egy, rizsaratógépből pedig minden 6-ikra.

A már említett 6-ik 5 éves terv a mezőgazdasági gépgyártást helyezi előtérbe és azt irányozza elő, hogy a jelenlegi (1986) 0,69 millió mezőgazdasági gépállományt 2,17 millió darabra növelik.

A mezőgazdasági terület átrendezése. A másik újszerű agrárpolitikai módszer új mezőgazdasági zónák (övezetek) kialakítása, illetve átrendezése. Korábban is volt ez már (1987 előtt), de akkor ez a minden áron növelni a rizstermelést szolgálta. A 2,1 millió hektár össz. szántóterületet kb. 1—1 millió hektáros 2 zónára bontják — az egyiket támogatják a gabonatermelést, a másikon nem. A nem támogatott zónában gyümölcsstermelést, üdülőterületek kialakítását viszont ösztönöznék. Mindez a folyamat állami támogatásokkal, kártalanítással, kedvező hitelek nyújtásával valósul meg.

Agrárimport politika

Dél-Korea belső agrárpiaca az importtól erősen védett. Az alapvető élelmiszerekre, rizsre, árpára, marhahúsra, tejtermékekre vonatkozóan nem nyitja meg a piacát a külföldi termékek előtt, politikai nehézségekre hivatkozik és arra, hogy a hazai termelés nagyon "törékeny", nem versenyképes.

²⁹ Korea Newsreview 1991. VII. 20. 15. old.

³⁰ Economist Intelligence Unit, South Korea, 1992/93. 20. old.

A kormány 1990. márciusában nyilvánosságra hozta azon 131 cikket tartalmazó listát, ahol az importkorlátozást 1992—1994 között megszüntetik. További 142 tétel azonban a tiltott termékek listáján marad.³¹

Dél-koreai importvámok:

ipari késztermékekre 20—50 %-os vámot vetnek ki,
mezőgazdasági, élelmiszertermékekre 40—50—100 %,
nyersanyagokra 5—10 %.³²

Mint az információból látható, igen magas vámokkal védik a hazai mezőgazdaságot, élelmiszertermelést.

Koreai—USA rizsvita

A Japán—USA rizsvitához hasonlóan Korea is vitázik az USA-val. E vita lényege, hogy az USA követeli, hogy e két ország nyissa meg piacát az amerikai rizs előtt. Az USA Japán viszonylatában azzal panaszkodik, hogy egy évi 35 md dollárt képviselő piacról kiszorítja őt a Japán importkorlátozás. Dél-Korea esetében a rizs piaci értéke 1 millió tonnás évi fogyasztást feltételezve a világgpiaci árnál 6-szor magasabb belső árral számolva közel 4—5 md dollár. Tehát óriási piacról van szó.

Az USA érve az, hogy mivel az USA-ban a rizs termelése sokkal olcsóbb — Japánban és Koreában pedig a világgpiaci árnál 5—6-szor drágább —, az a racionális, hogy világgpiacról, USA-ból vegyék a rizst, és ne maguk termeljék.

A rizs ár, úgy tűnik, szoros összefüggésben van a farmméretekkel. Míg Japánban az átlagos rizsfarm mérete 0,6 hektár, Dél-Koreában pedig 1,2 hektár, az USA rizstermelő farmjainak átlagos mérete 94 hektár.³³

A helyzet érdekessége, hogy miközben az USA a *piac megnyitását és a piaci viszonyok érvényesülését* kéri számon a két országtól, ő maga pedig igen magas vámokkal és kvótákkal védi a saját piacát.

Amerikai importvámok 1986-ban:³⁴

A cukorkvóta mintegy	233 %-os vámnak,
a vajkvóta	190 %-os vámnak,
a sajtkvóta	172 %-os vámnak,
a tejporkvóta	142 %-os vámnak felel meg.
A fagyasztott csirkehús vámja	28,6 %,
a zöldségféléké	25 %-os vám.

³¹ Korea Newsreview, 1991. IV. 27.

³² Financial Times, 1988. V. 9. 18. old.

³³ The Nikkey Weekly, 1991. VI. 8.

³⁴ USToday Magazine, 1990. XI. 15. 18. old.

LÁSZLÓ MAYER

SOME QUESTIONS OF SOUTH KOREA'S AGRICULTURAL POLICY

(Summary)

It is instructive to see how the admired Far-Eastern, or Pacific-Rim countries, in this case Korea pursued its agricultural policy. After the Second World War land reform was carried out - in 1949 - expropriated the land holdings above 3 hectares with compensation. The predominantly tenant farm sector was transformed - with government help into small-scale private farm sector, one farmer could have only 3 hectares farm land as maximum. 94% of the farms were under 2 hectares in 1953 at the completion of the landreform. Moreover the average size of rice farm was under 1 hectare. The most important instrument of the production regulation was the two tier (dual) price system. The government fixed buying up price was significantly higher than the retail rice price. The rice trade is a state monopoly - rice import is prohibited. The small-scale farm rice production cost is 6 times higher than the world market price. The ever growing cost of this price support and the pressure of the USA force Korea to make its agriculture more efficient, permit the creation of larger farms, and in this way to open up its rice market. Smaller number but larger farms could successfully defend the local producers. The new agricultural policy (after 1987) makes possible to increase the farm size up to 20 hectares. The government selectively support the agriculture, its various branches and increase the support for mechanization. During the two 5 year plan period the government intends to spend the equivalent of 56 billion USA dollars to restructure the agricultural economy.

Gazdasági válság a császárkori Római Birodalomban

I.

1. A marxista irodalomban még a polgári gondolkodású romanisták is egyértelműen a császárkor gazdasági válságáról írtak, s igyekeztek minél több forrásszöveggel alátámasztani érvelésüket, mert hisz valamilyen módon a marxizmus törvényszerűségeit valószínűsíteni illett.¹ Anélkül, hogy erre több időt vesztegetnénk, megkíséreljük áttekinteni a korai császárság gazdaságának folyamatát.

Nem vitás, Róma gazdasága a Kr.e. III. századtól a Kr.u. III. századig élte virágkorát.² Ezt követően bizonyos fokú stagnálás után a hanyatlás következett, ami azután egybeesett a birodalom bukásával. Kérdés, beszélhetünk-e gazdasági válságról, vagy pedig egyszerű törvényszerűségről. Ha a stagnálás folyamatát válságnak fogjuk fel, lehet-e szó túlermelési válságról.

Az a folyamat, ami a császárkor III. századában lezajlott, aligha hasonlítható a modern korban lezajlott nagy gazdasági válságokhoz. Egyes szerzők³ úgy kezelik a birodalom gazdasági életét, mintha ott kapitalista termelés folyt volna. Még ha ezek a megállapítások sok igazságot is tartalmaznak, úgy gondoljuk, akkor járunk el helyesen, ha a két korszak gazdasági folyamatát nem hasonlítjuk össze, illetve a kétféle folyamatra nem ugyanazokat a paramétereket alkalmazzuk.

2. Semmiképpen nem tartható Kuczynski⁴ álláspontja, aki szerint már a principátus elején megjelentek Róma gazdasági életében azok a hajszáltrepedések, amelyek a későbbi válság előjelei voltak. Ezzel szemben tény, hogy Augustus uralkodása alatt a Birodalom lakossága túllépte a 60 milliót, és az akkor ismert világban sehol olyan magas szinten nem folyt a termelés, a társadalom jelentős része jólétben élt, Rómában egy olyan szellemi elit jött létre, ami a művészet, az irodalom, a jog területén maradandót alkotott. Egyszóval jóléti társadalomról, a jogállamiságról

¹ Pólay E., *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom* (Bp. 1964) 19. és köv.

² K. Christ, *Die Römer*. (München, 1979); M.I. Rostovtzeff (Leipzig, 1929) II. köt. 126. és köv.; Maróti E., *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibonakozása*. (Budapest, 1981) 7. és köv.; H. Schneider, *Wirtschaft und Politik* (Erlangen, 1974). 59. és köv.

³ M. Werber, *Gesammelte Aufsätze zum Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924) 194. és k.; R. Pöhlmann, *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*. I-II. (München, 1893-1901). Rajta kívül még igen sok szerző, beszél a Birodalmon belüli kapitalista viszonyokról. így különösen U. Kahrstedt és L. Fl. Vittinghoff.

⁴ Kuczynski, *im.m.* 95. és köv.

lehet beszélni.⁵ Róma márvány-város lett, a Birodalmat országutak hálózta be, az urbanizációt csak a 20. században érte utol a világ. Az akkori ipari technika mellett ez szinte hihetetlennek látszik. Vagyis a principatus időszakának az elején semmilyen területen sem mutatkoztak válságjelek.

Az irodalomban⁶ kialakult *communis opinio* szerint amikor megakadt a Birodalom terjeszkedése, a gazdaság sem nőtt tovább. Ez nagyon is törvényszerűnek látszik, hisz a Birodalom a Kr.u. II. században már olyan nagy méretű lett, hogy a távolságuk miatt is aligha lehetett külfölddel kereskedni. Nem volt gazdaságos az árut több ezer km-re elszállítani. A hadsereg árufelvevő képessége lecsökkent. Egy idő után a termelést nem kellett növelni. Így a gazdaságban ugyan pangás, stagnálás következett be, de túlermelés nem történt, annyit termeltek, amennyire a társadalomnak szüksége volt. Ha ezt a folyamatot a közgazdászok gazdasági válságként kezelik, akkor a III. századtól valóban válság volt, a jogász szemével nézve inkább nevezhető ez gazdasági törvényszerűségnek. Annyit termeltek, amennyire a lakosságnak szüksége volt, ez sajnos a későbbiekben csökkenő tendenciát mutatott. Így a folyamat válság-jellegűnek nevezhető, azonban nem vezetett a termelés összeomlásához, hanem folyamatos csökkenéshez.

3. A korszakot vizsgáló kutatók megegyeznek abban, hogy a "válság" legfőbb oka a rabszolga termelési mód válságában keresendő.⁷

A rabszolga termelési mód válságát két dologgal magyarázzák. Az egyik, hogy a császárkor elejétől fokozatosan megszűntek a rabszolgaszerző háborúk, így csökkenni kezdett a termelésben részt vevő rabszolgák száma. A másik okot abban látják, hogy a csökkenő rabszolgaletszám mellett, a rabszolgáknak a termelésben való érdektelensége miatt a termelés nem volt növelhető.⁸

Alapjában véve mindkét nézet vitatható. Rabszolgaszerző háborúk a Kr.u.-i II. és III. században is voltak, ezek a rabszolgák azonban – mint ahogy azt Maróti⁹ kifejti – a vad, barbár vidékről származtak, szemben a köztársasági korszak Mediterraneumból kikerülő, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban járatos rabszolgáival, s így minőségi munkára aligha voltak foghatók. Ez a gazdaságban mindenképpen a termelés növelése ellen hatott. Ezt ellensúlyozandóan születéssel igyekeztek a rabszolgapótlást elősegíteni,¹⁰ akiket beleneveltek a munkába. Amíg azonban a villa rusticával ez problémamentesen megoldható volt a latifundiumokon és az ipari nagyüzemekben ez gondot okozott. Így elsősorban a termelés struktúrájának az átalakítása vezetett oda, hogy a rabszolgák termelése csökkent. Amíg a villa rustica-szerű közepes gazdaságoknál megfelelő szervezéssel kiválasztották az adott munkára legalkalmasabb rabszolgákat, és kis csoportban munkát végzőket megfelelően ellenőrizni tudták, mint ahogy ezt Columella is mondja "nulla est autem vel nequissimi hominis custodia, quam operis exactio, ut iusta reddantur (De. re. rust. I. 8. 11), addig a nagy rabszolgatömegeket foglalkoztató latifundiumokban ez nem volt lehetséges. A felügyelők nem

⁵ Christ, i.m. 150. és köv. 245. és köv.; Pekary Th, Die Wirtschaft der griechisch – römischen Antike (Wiesbaden, 1976) 107. és köv.

⁶ Ezzel kapcsolatban lásd alapvetően K. Christ, Der Untergang des römischen Reiches (Darmstadt, 1970) 11. és köv.

⁷ Pekary, i.m. 117. és köv.; Visky, i.m. 11 és köv.; Pólay, Differenzierung 19. és köv.

⁸ Pólay, Differenzierung 24. és köv.

⁹ Munkaszervezés és ellenőrzés Columellánál. Közösség és Közösségi szervező erők az antikvitásban. (Debrecen, 1991.) 123. és köv.

¹⁰ Maróti, Munkaszervezés. 134.

ismerték az embereket, a tömegesen végzett munkára nem lehetett csak a munkában járatásokat beosztani. Hogy ki végezte rosszul a munkát, illetve ki végzett kevés munkát, ilyen körülmények között ellenőrizhetetlenné vált.¹¹

Itt kell rátérni a másik okra, a rabszolgáknak a termelésben való érdektelenségére. Ez önmagában ugyancsak nem igaz. Maróti¹² meggyőzően mutatta ki, hogy ez is csak szervezés, illetve irányítás kérdése. A villa rusticanál a rabszolgákat olyan munkára osztották be, amihez legjobban értettek, illetve testi erejüknél fogva legjobban alkalmasak voltak. A munka eredményessége érdekében Columella is ajánlotta a szigort, a büntetést, de ezzel szemben a megfelelő ellátást, jutalmakat és kedvezményeket is (a iustitia et cura patris familiae multum, confert augendo partimoio. I. 8. 11). A rabszolgák lehet, hogy a termelésben nem voltak érdekelve, de abban igen, hogy jobb ellátásban részesüljenek, netán a gazdával egy asztalnál egyenek, bort igyanak, és a kiválasztottal együtt háljanak. Ha a munkát nem jól végezték, vagy nem megfelelően teljesítettek (neglegentia servi – Columella I. 7.5 – vel fraude vel neglegentia I.7.6), éjszakára láncra verték őket, sőt napközben a munkát is láncra verve kellett végezniük.¹³ Ezek után nyilván – néhány lázongótól eltekintve – meggondolták, hogy mi az érdekük. A rájuk bízott munkát jól és gyorsan teljesíteni, avagy keveset és rosszul.

Nagy tömegben való munkavégzés esetén, ezt így egyértelműen nem lehetett megszervezni. Nem lehetett annyi felügyelőt állítani, hogy mindenki szem előtt legyen, így nem lehetett eldönteni, ki végzi rosszul a munkát és ki végez keveset. Nyilván voltak erre törekvések, de közel nem olyan hatékonysággal, mint a középzemekben. Ehhez járult továbbá az, hogy a Birodalom termelési szintjéhez képest munkában járatlan rabszolgák kerültek be a termelésbe, sok volt köztük a "vad barbár", akik a harcokhoz és nem a munkához szoktak. Így az új rabszolgák nem tudtak és részben nem is akartak az elvárásnak megfelelően dolgozni. Ehhez hozzásegített a császárkori gazdaság új struktúrája (latifundium, nagyipari üzemek), ami a termelés csökkenését eredményezte.

Természetesen nemcsak nagyüzemi termelés folyt. Továbbra is voltak kis- és középzemek, ahol ez a tendencia nem érvényesült olyan erőteljesen. Igaz, a birodalom termelését heterogenitás jellemezte. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy nemcsak rabszolgatermelésről beszélhetünk, hanem a szabadok bérmunkájáról is, akkor további körülményekre is figyelmet kell szentelni.

4. Általánosan elfogadott az a nézet,¹⁴ hogy a szabad bérmunkások munkateljesítménye elhanyagolható a rabszolgatömegek által létrehozott podultum mellett. Hogy e nézet igaz-e vagy sem, itt nem kívánjuk vizsgálódás tárgyává tenni. Jóllehet a véleményünk nem egészen egyezik a communis opinional, annak lényegét nem vitatva mégiscsak érdemes néhány körülményt a szabad bérmunkásokra nézve is vizsgálni.

Köztudott, hogy Rómában a szabadok közül alig-alig vállalt valaki bérmunkát (erre utal a panem et circenses politikai elv is). Azonban vannak olyan forrásadataink, mely szerint Alburnus maiorban (Dacia) az aranybányában bérmunkásokat alkalmaztak. Az kétségtelen, hogy a provinciákban kevesebb volt a rabszolga, mint

¹¹ Maróti, Munkaszervezés. 129. és köv.

¹² Maróti, Munkaszervezés. 130. és köv.

¹³ Maróti, Munkaszervezés. 132.

¹⁴ Christ, Untergang, 20. és köv.

Itáliában,¹⁵ ennek ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni a bérmunkát a Birodalom vonatkozásában. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a bérmunkások a kisebb létszámuk miatt nem termeltek annyit, mint a rabszolgák, de tevékenységüket mégsem lehet figyelmen kívül hagyni.

Kérdés most már az, hogy minőségileg magasabb szintű munka várható-e el a munkástól, mint a rabszolgáltól. A császárkorban feltehetőleg igen. Ezzel kapcsolatban Gaius a következőket mondja:

Mulionem quoque, si per imperitiam impetum mularum retimere non potuerit, si eae alienum hominem obtriverint, vulgo dicitur culpae nomine teneri. Idem dicitur, et si propter infirmitatem sustinere mularum impetum non potuerit. (D. 9.2.8.1)

Gaius szerint, ha a munkás azért okoz kárt, mert járatlan a munkában, vagy hiányzik ahhoz a megfelelő fizikai ereje, akkor az okozott kárért felelősséggel tartozik.

Lényegében ebben a szellemben készültek el azok az okiratok (IX.X.XI.) Dáciában, amelyek munkaszerződést tartalmaznak és a munkás munkavégzésére a következő előírásokat tartalmazzák: "operas sanas valentes edere debebit conductori supra scripto." (CIL. III. 948-949)

Vagyis a munkát, amit rábíztak, "hibátlanul és derekasan köteles mindhárom okirat szerint elvégezni. Pólay¹⁶ álláspontja szerint itt nem beszélhetünk különleges szakértelemről, hanem arról, hogy a munkás rendelkezék a munka elvégzéséhez szükséges fizikai erővel. A "hibátlanul és derekasan" kifejezésből szerintünk még az is következik, hogy a betanított munkában a munkásnak járatosnak kell lenni, és kellő figyelmet, körültekintést is kell tanúsítania. A munkát jól kell elvégeznie, mert ha kárt okoz, akkor ezt a kárt megfizettetik vele.¹⁷

Ha ezeket az előírásokat összevetjük a rabszolgák által végzett munkával, akkor megállapíthatjuk, hogy a köztársaság végén uralkodó villa-gazdaságok idején, a rabszolgáltól ugyanezt a körültekintést, szakmai jártasságot követelték meg, mint a bérmunkástól, de a császárkorban a nagy rabszolga-tömegeket alkalmazó üzemekben ez nem volt lehetséges a fentebb mondottak szerint. Így a császárkori bérmunka aligha volt előidézője a létrejövő válságnak, különös tekintettel, hogy a legtöbb szerző a rabszolga érdektelenségére hivatkozik a termelést illetően, mint válság előidéző okra.

II.

1. A továbbiakban röviden foglalkozni kívánunk a császárkori időszak kereseti viszonyaival, különös tekintettel a termelés visszaesésének időszakára, valamint néhány megjegyzést szeretnék tenni a munkás jogi helyzetét illetően.

Ami az első kérdést illeti, biztos adataink vannak Diocletianus császár ár- és bérmaximáló rendelkezései alapján a korabeli kereseti viszonyokra. A munkás jogi helyzetét illetően néhány forrásszöveggel rendelkezünk csak, amelyek viszont elég egyértelműek, hogy határozott álláspontot foglalhassanak el.

¹⁵ Pólay, A dáciai viaszostáblák szerződései (Bp, 1972. 34.)

¹⁶ Pólay, Dáciai 187.

¹⁷ Pólay, Dáciai 188

2. A kereseti viszonyokra nézve különböző feldolgozások láttak napvilágot.¹⁸ Ezek közül néhány olyan adatot szeretnénk közölni, amelynek alapján párhuzamot lehet vonni az I-II. századi keresetekről, illetve a III. végének és bérmaximáló rendelkezéseiről. Természetesen ezek az adatok a társadalom elég szűk rétegét érintik, hisz nincs adat rá, hogy milyen jövedelemmel rendelkeztek a földbirtokosok, ipari üzemek tulajdonosai, a bank- és pénzarisztokrácia, az állami tisztviselők, a különböző vállalkozók stb.

Szilágyi¹⁹ tudósít bennünket, hogy az első évszázadban a Birodalom különböző provinciáiban a kínálattól függően a szabad napszámosok munkabére 0,25 dénártól 1 dénárig terjedt. Ezzel szemben 1 ünnepi ruha ára 75 dénár, ugyanannyi volt a hizott sertés is. Egy kisebb lakóház évi bére meglehetősen nagy, 400 dénár. Ebből kitűnően egy munkás házat sohasem bérelhetett, hacsak a családban nem volt 3-4 kereső. Legalább három havi jövedelmébe került, ha hizott sertést akart venni.

A második századi dáciai viszonyokat figyelembe véve megállapítható: egy munkásnak, aki az aranybányában dolgozott, félévi jövedelme 105 dénár volt.

Egy fehér kenyér 2 dénárba, kb. 1,5 liternek megfelelő fehér bor ugyanennyibe került (CIL III. p. 953)

Feltehetőleg olcsóbb kenyér is volt, -bort sem kellett minden nap inni, egy azonban biztos, hogy egy munkás jövedelméből nehezen tartotta el családját. Ezzel szemben Claudius Julianus legionarius (Kr. u. 160-ban) 420 dénárért vett meg egy görög rabszolganőt (CIL III. 959). Egy gabonakereskedő viszont az évet 2000 dénár haszonnal zárta.²⁰ Természetesen egy munkás csak a tizedét kereste egy kereskedő évi hasznának, és a légiókban való szolgálat is jobban jövedelmezett, nem beszélve az ügyvédi tevékenységről. Az ügyvédi honoráriumot Claudius császár 2500 dénárban maximálta (Svetonius Claud. 15). A honorárium nagysága nyilvánvalóan az ügy jellegétől függött, de az ügyvéd keresete nem hasonlítható a munkás keresetéhez.

Diocletianus ár- és bérreformja után (Kr. u. 301) úgy tűnik, a helyzet egy kicsit kedvezőbb lett, annak ellenére, hogy Diocletianus edictumában szereplő dénár nem azonos értékű a forgalomban lévővel.²¹

Igy tehát bérreform után egy mezőgazdasági munkás és egy állathajcsár napi 25 új dénárt, a mészégető és a kőfejtő napi 50 új dénárt, a festő 75, a márványfaragó 60, a képfestő 150 új dénárt keresett.²²

Egy állatorvos 6 dénárt kapott egy juh nyírásáért és ugyanannyit egy ló körmöléséért. Valamely állaton érvágás, vagy beöntés 25 dénárba került. Embernek a nyírása 2 dénár. Pedagógus 50 dénárért tanított havonta egy gyereket; ha görögre tanította, akkor a havi díja 200, ha szónoklattanra, akkor 250 dénárba rügött. Az ügyvéd perben 1000 dénárért lépett fel.²³

Egy fürdőbelépő jegy ára 2 dénár, 1 kg serteshús 36, egy férfi szandál 120, oroszlán-, vagy medvebunda 10000 dénárba került.²⁴

¹⁸ Rostovtzeff, i.m. II. köt. 7. és köv., 178 és köv.; Szilágyi J. Aquincum (Budapest, 1956); G. Popa, Tablele cerata Transilvania. (Bucuresti, 1890) 132. és köv.; Pólay, Dáciai 190. és köv.

¹⁹ i.m. 74. és köv.

²⁰ Szilágyi, i.m. 74. és köv.

²¹ H. Blümner, Der. Maximaltarif des Diocletianus (Berlin, 1894) 177. és köv.

²² Szilágyi, i.m. 75. és köv. Diocletianus császár edictumának teljes feldolgozását adja legújabbban S. Lauffer, Diokletian Preisedikte (Berlin, 1971)

²³ Lauffer, i.m. 21. és köv.

²⁴ Szilágyi, i.m. 76. és köv.; Blümner, i.m. 177. és köv.

Mindezekből az alábbiakat vonhatjuk le. A tanulatlan munkás alig-alig tudott keresményéből megélni. A szakmunkás azonban már napi keresményéből 2 kg sertéshúst is meg tudott venni, ami nem is tűnik olyan rossznak. A pedagógust akkor sem fizették "agyon". Legalább 30 gyereket kellett tanítania, hogy annyit keressen, mint egy jó szakmunkás.

A kereseti arányok összehasonlításából megállapíthatjuk azt is, hogy a Kr. u. III. sz. gazdasági válsága a kétkezi munkásokat nem sújtotta, munkanélküliségre nincsenek adataink. Vagyis a modernkori gazdasági válság azon ismérve, hogy csökken az életszínvonal, munkanélküliség lép fel, a császárkor III. századának gazdasági válságára nem jellemző. Infláció természetesen kimutatható, ezt volt hivatva rendezni Diocletianus császár edictuma. A modern kor gazdasági válságainak az ismérvei közül egyértelműen csak az infláció és a termelés stagnálása mutatható ki, addig a munkanélküliség, az életszínvonal csökkentés és a túltermelés nem.²⁵

3. E kérdés kapcsán kell néhány szót szólni a munkások szociális helyzetéről. Marx,²⁶ aki az ókori társadalmak igen jó ismerője volt, arra a megállapításra jut, hogy a rabszolga munkája nem áru, hanem saját maga az. Nem a munkáját adják el, hanem őt magát. Ebből arra következtet, hogy a munka nem mindig volt áru, így az ókorban sem. Marx abban tévedett, hogy a rabszolgát hasonlította össze a kapitalista időszak munkásával. A római korszak munkását kellett volna.

Később álláspontját változtatván²⁷ nem a munkát, hanem a munkás munkaerejét tekinti árunak, amit a munkás mint tulajdonos elad.

Marx jogilag helytelen kategóriában gondolkodik. Eladni csak véglegesen lehet. időleges átengedés még a munkaerőnél is csak bérlet lehet. A munkás élete során 8–10 helyen is dolgozhat, vagy ugyanannál a munkaadónál különböző időszakokra nézve 8–10 alkalomra köthet munkabér-szerződést. Jogi fogalmak szerint, ha az ember valamit elad, még ha az munkaerő is lenne, azt véglegesnek kell tekinteni. Időről időre újból átengedni csak bérleti formában lehet.

Lényegében a marxi eszmeifuttatást a rómaiak már korábban kitalálták, azzal a különbséggel, hogy a munkás saját magát (munkaerejét), illetve munkáját adja bérbe, tehát nem eladja, hanem bérbeadja.

Az említett három dáciai munkaszerződésben két kifejezést találunk; *se locasse* – önmagát bérbe adta, ami megegyezik a munkaerejének a bérbeadásával, valamint az *operas suas locaverit* – a saját munkáját bérbeadta (CIL III. 348-349). A római hétköznapi munkaszerződéseiben mindkét formula megtalálható, nyilván a dologbérlet mintájára, ahol egy dolgot adnak bérbe, itt viszont a munkaerejét, illetve a munkáját. Nem vitás Marx is ebből indul ki, amikor a munkát, illetve a munkaerőt áruként kezeli. Elméletének csak az a hibája, hogy eltér a precíz római jogi fogalmazástól, amikor bérbeadás helyett adásvételről beszél.

4. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a császárkor III. századában a gazdaságban válságjellegű folyamat játszódott le, aminek a modernkori válság kritériumok csak részben voltak ismérvei. Ezért a mai értelemben vett gazdasági válságról nem beszélhetünk, hanem sokkal inkább egy olyan gazdasági

²⁵ Visky, i.m. 15. A szerző részletesen foglalkozik a pénz ezüst és aranytartalmának a csökkentésével az első századtól a harmadikig, valamint az adóterhek növekedésével.

²⁶ Marx–Engels, Válogatott művei (Budapest, 1975) 231. és köv.

²⁷ Marx–Engels, Válogatott művei 91.

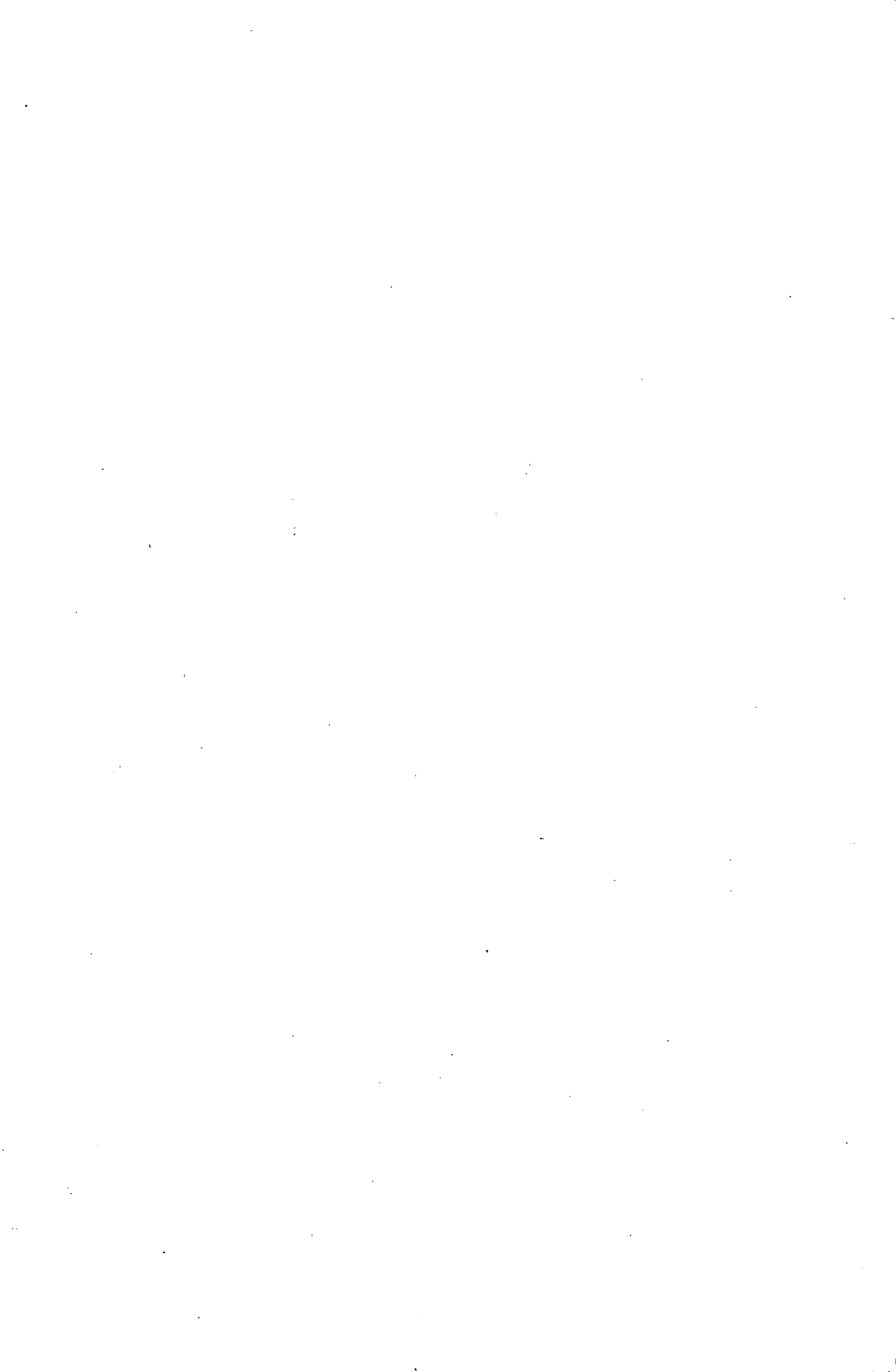
törvényszerűségről, amely az adott társadalmi változásokból következett és velejárója volt a történelmi események szűle strukturális társadalmi átalakulásnak.

IMRE MOLNÁR

WIRTSCHAFTLICHE KRISE IM RÖMISCHEN REICH ZUR ZEIT DES KAISERTUMS

(Zusammenfassung)

Das Römische Reich wurde nach der allgemeinen Auffassung im 3. Jh. n.Chr. von einer wirtschaftlichen Krise erschüttert. Diese wirtschaftliche Krise ist aber mit einer wirtschaftlichen Krise der modernen Zeit nicht zu vergleichen, sie ist deshalb mehr als eine historische Notwendigkeit der Umstrukturierung der römischen Gesellschaft zu betrachten. Es fehlen nämlich bei dieser Krise an Zeichen der Krisen der modernen Zeiten, wie Arbeitslosigkeit, Überproduktion, Verminderung des Lebesniveau; es sind quellenmäßig nur die Inflation und und die Produzierungsstagnation wahrzunehmen. Diese Krise ist zum Niedergang der Produktion der Sklavenwirtschaft nicht zurückzuführen, sie ist als eine Folge der Gesellschaftsveränderung erschienen.

NAGY FERENC

Gondolatok Finkey Ferenc egykori szegedi egyetemi tanárról és anyagi büntetőjogásról

I. Finkey Ferenc szegedi egyetemi működéséről és ennek utóhatásáról

Finkey Ferenc mint szegedi egyetemi tanár

Finkey Ferencet, mint ismeretes, Kolozsvárott avatták jogi doktorrá.

Az ügyvédjelölti tevékenységét követően jogakadémiai tanár volt Sárospatakon, majd Kolozsvárott magántanár, később 1912-től egyetemi nyilvános rendes tanár. 1915–1921 között pedig Pozsonyban lett egyetemi tanár.

Az 1921. évi XXV. tc. a székhelyét elvesztett kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetemnek ideiglenesen Szegeden való elhelyezését mondta ki. Az egyetem Szegeden való működésének kezdő időpontjául az 1921/22-i tanévet állapította meg.

A kolozsvári m. kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának 1921. június 17-én tartott IX. rendes ülésén készült jegyzőkönyv tanúsága szerint Lukács Adolf ny. r. tanár az 1915. óta üresedésben levő büntetőperjogi tanszék ügyében kiküldött bizottság elnöke és Moór Gyula ny. r. tanár a bizottság előadója (egyben a kar jegyzője) Finkey Ferenc ny. r. tanár meghívását terjeszti elő a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemről. A karnak az volt a törekvése, hogy az összes üresedésben levő tanszékei mielőbb betöltésre kerüljenek, hogy legalább személyi tekintetben megerősödve vonulhasson be új székhelyére az egyetem, illetve annak jogi kara.

Az előbb említett kari ülésen történt előterjesztés szerint Finkey Ferencnek a kolozsvári karról 1915-ben történt távozása nagy veszteség volt, de épp olyan nyereség volna az újbóli megnyerése. A kiküldött bizottság előadója szerint Finkey Ferenc "Közel három évtizedes irodalmi munkássága felöleli az anyagi és az alaki büntetőjog egész mezejét, érinti a kultúrpolitika számos kérdését és belenyúl a jogbölcselet területébe is." Az előterjesztés úgy összegez, hogy "Finkey Ferenc tudományos egyénisége messze kimagaslik mindazok közül, akik az üresedésben levő büntetőperjogi tanszék betöltésénél figyelembe jönnek." A kar az előterjesztett javaslatot egyhangúlag elfogadván, elhatározta, hogy az említett tanszéket meghívás útján tölti be és a büntetőperjogi tanszékre Finkey Ferenc pozsonyi ny. r. tanárt hívja meg.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a szegedi büntetőperjogi tanszékre az 1921. október elején kelt 162.305/1921. IV. szám alatti rendelkezésével az V.

fizetési osztályba nevezte ki Finkey Ferencet egyetemi nyilvános rendes tanárrá. Kődöböcz József legújabb könyvében (Finkey Ferenc élete és munkássága. Miskolc-Sárospatak, 1995.) azt írja, hogy "1922-ben Finkeyt hívták vissza a Kolozsvárról Szegedre költözött egyetemre, ahol újabb másfél évet töltött, tanított". Az 1971-ben kiadott Szegedi Egyetemi Almanach szerint Finkey Ferenc Szegeden 1921. szeptember 22-én lett egyetemi tanár. Az biztos, hogy a szegedi visszahívás időpontja nem 1922-ben, hanem 1921-ben volt, kérdés csupán az, hogy a kinevezés 1921. szeptember végén, vagy október elején történt-e. További kérdés, hogy tényleges mikor kezdte meg Szegeden oktatási tevékenységét. "Emlékképek és élmények életem derűs napjaiból" (Sárospatak, 1944.) c. visszaemlékezésében Finkey Ferenc azt írja, hogy a kolozsvári egyetemnek Szegedre, a pozsonyinak Pécsre történő áthelyezésére vonatkozó "rendelkezés engemet, aki 1921. novemberben, Pozsonyból kiutasításunk után, Budapestre értem, nagy dilemma elé állított. Várjak-e, míg a pozsonyi kollégákkal Pécs felszabadítása után oda leköltözhetem, vagy elfogadjam a volt kolozsvári kedves kartársaim és barátaim nagylelkű ajánlatát...Elhatározásomat megkönnyítették különösen Tóth Károly barátom sürgető levelei, melyekből kiéreztem azt a rendkívüli szeretetet, mellyel a Ferencz József egyetemre való visszatérésemet legőszintébben óhajtják..."

A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara 1921. szeptember 22-én Budapesten tartott I. rendes ülésén hangzott el, hogy a Szegedre leköltöző kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem meghívása folytán Finkey Ferencnek – több kollégájával együtt – ezen egyetem ny. r. tanárává a kormányzó által történő kinevezetése a napokban meg fog történni. A pozsonyi kar Finkey Ferenc és kollégái távozását "nagy sajnálattal tudomásul vette, egyúttal elhatározta, hogy felkéri a kart: szíveskedjék hozzájárulni ahhoz, hogy Finkey Ferenc az 1921/22. tanév folyamán a szeged-kolozsvári karon kívül a jelenleg átmenetileg Budapesten elhelyezett pozsonyi karon is teljesíthessen szolgálatot." E kérés háttérében az állt, hogy Finkey Ferenc és társai "rögtöni távozásával" karuk "rendkívül súlyos helyzetbe jutna" és jelen félévben való betöltésük lehetetlen lenne. A pozsonyi egyetem említett budapesti kari ülésén Finkey Ferenc is jelen volt és a jegyzőkönyv tanúsága szerint jogtanár kollégáival együtt a kartól "Őszinte fájdalommal válnak meg. Csakis egyetemünk jogi karának pár hóval ezelőtt bizonytalannak látszó sorsa és családi körülményei indították őket arra az elhatározásra, hogy a kolozsvári (szegedi) jogi kar meghívását elfogadják."

A kolozsvári Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara Szegeden 1921. október 10-én tartotta II. rendkívüli ülését. Ezen az ülésen mutatta be Tóth Károly elnöklő dékán a kar új tanárainak kinevezésére vonatkozó miniszteri leiratokat. A dékán az ülésen bemutatja a pozsonyi kar kérelmét is. A szegedi kar válasziratában úgy fogalmazott, hogy "hozzájárul ugyan ahhoz, hogy nevezettek (köztük Finkey Ferenc is) helyettesítéseket vállalhassanak, hangsúlyozza azonban, hogy a kar összes tagjainak állandó és osztatlan munkásságára magának is legteljesebb mértékben szüksége lévén, épp csak rövid időre van módjában engedélyezni".

Az első félévi további kari ülések jegyzőkönyvei alapján megállapítható, hogy Finkey Ferenc egyrészt az ún. alapvizsgálati bizottságnak, másrészt az ún. jogtudományi államvizsgálati bizottságnak is tagja lett. Továbbá az 1921/22. tanév első félévi tandíj felosztásából is részesült. Azonban az is tényként rögzíthető, hogy az

említett tanév első félévében több kari ülésről igazoltan volt távol (pl.: az 1921. november 30-i III., az 1921. december 13-i IV. rendes ülésről).

Az 1921/22. tanév II. felére szóló tanrendben megtalálhatjuk Finkey Ferenc nevét a büntetőperjog előadójaként, amit heti 5 órában pénteki és szombati napon adott elő. Érdekességként az is megemlítendő, hogy Finkey Ferenc heti egy órában büntéstant (poenológiát) is meghirdetett, mégpedig szombati napon.

1922. január 12-én kelt miniszteri rendelet formájában az a "kivételes engedély", hogy Finkey Ferenc az I. és a II. félévben büntetőjogból és eljárásjogból egyaránt az Erzsébet Egyetem Jogi Karán helyettesi minőségben előadásokat tarthasson a Ferencz József Tudományegyetemen teljesítendő szolgálata mellett.

Az 1922/23. tanévnek mind az I. félévi, mind a II. félévi tanrendjében a büntetőperjog előadójaként Finkey Ferencet tüntették fel heti 5-5 óra időtartamban. E mellett az I. félévben büntetőjogi szemináriumi megbeszéléseket két órában, kriminalisztikai gyakorlatokat pedig egy órában vezetett. A II. félévben a perjogi előadások mellett büntetőjogi szemináriumot szintén tartott, ahogy büntetőperjogi gyakorlatokat is. (A magyar büntetőjog előadója heti öt óra időtartamban az egész tanév során Lukács Adolf volt.)

Visszaemlékezésében említi meg, hogy többen, "akiket sorsunk Szegedre hozott, megfelelő lakás hiányában és botrányosan magas lelépési díjaktól megriasztva, nem költöztünk le egyetemi székhelyünkre, ami kötelességünk lett volna, hanem ott maradtunk Budapesten nagy küszködéssel kiverelkedett szükség-lakásunkban és csak az előadási napokra utaztunk le Szegedre."

Az 1922/23. tanévi rektori beszámolóból tudhatjuk (1923. június 20.), hogy "Finkey Ferenc a büntetőperjog ny. r. tanára folyó évi május hónapban koronaügyész-helyettesé neveztetvén ki, május 29-én karunk szolgálatából megvált". "Szegedi rövid, alig másfél évi tanárkodása záróköve lett" egyetemi tanári pályájának. A kar pedig úgy határozott, hogy a büntetőperjogi tanszék helyettesítésére Lukács Adolf ny. r. tanárt kéri fel az 1923-24. tanévben.

Finkey Ferenc a szegedi jogi kar tiszteletbeli ny. r. tanára

Buza László akadémikus, szegedi egyetemi tanár megállapítása szerint, "Hogy a szegedi egyetem mennyire értékelte (és értékeli) Finkey Ferenc munkáját, megmutatja, hogy mikor viszonyai alakulása folytán megvált az egyetemtől, az nem tud belenyugodni, hogy őt teljesen elveszítse. Tiszteletbeli professzorává teszi, majd 17 év múlva – milyen beszédes bizonyítéka a Finkey nem halványuló érdemeinek – a legnagyobb kitüntetéssel ékesíti fel: h. c. doktorává avatja". Heller Erik pedig akként vélekedett, hogy "Akik Finkey Ferencel együtt fejtettek ki tanári működést, a mi elődeink, akkor, amikor ő a tanszékétől megvált, őt egész rendkívüli kitüntetésben részesítették az által, hogy tiszteletbeli nyilvános rendes tanári címmel leendő felruházását hozták legfelsőbb helyen javaslatba, nyilván nem tudtak belenyugodni abba, hogy ámbár csak külsőleg is, megszűnjék az a kapcsolat, amely Finkey Ferencet egyetemünkhöz fűzi". A tiszteletbeli egyetemi tanári cím adományozásának előzményeiről és körülményeiről a következőket lehet tudni:

A szegedi kar 1924. június 23-án tartotta X. rendes ülését Ereky István dékán elnöklete alatt. Ezen az ülésen a Kar egyhangúlag elhatározta (a büntetőjogi bizottság

javaslatára alapján), hogy előterjesztést tesz a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez az iránt, hogy Finkey Ferenc koronaügyész-helyettes "tekintettel egyrészt azokra a nagy érdemekre, melyeket kiváló tudományos irodalmi munkásságával és csaknem harminc éves eredményes tanári működésével szerzett, másrészt azokra a kötelekekre, melyek őt egyetemünkhöz, illetve karunkhoz két ízben is csatolták, karunkon a büntetőjog tiszteletbeli ny. r. tanárává neveztessék ki".

Az 1925. március 25-én tartott VII. rendes kari ülés jegyzőkönyve szerint a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter leiratával értesíti, hogy a kormányzó Finkey Ferenc részére "az egyetemi oktatás és a tudományos irodalom terén szerzett kiváló érdemei elismeréséül a tiszteletbeli egyetemi ny. r. tanári címet adományozta". Az ülésen elnöklő Moór Gyula dékán bejelentette, hogy a kinevezési okmányt Finkey Ferencnek "a Kar őszinte szerencsekívánatai kíséretében megküldte" és bemutatja azzal kapcsolatban Finkey Ferenc meleghangú köszönő levelét. Mindez pedig a kari ülésen "örvendetes tudomásul szolgált". Finkey Ferenc így 1925 márciusától lett tiszteletbeli nyilvános rendes tanár a szegedi egyetemen.

Abban a reményben is történhetett ez az 1924. évi előterjesztés, hogy Finkey Ferenc mint tiszteletbeli egyetemi tanár időnként előadásokat tart majd a karon, s így ha szűkebb keretek közt is, de tovább fogja folytatni eredményes tanári munkásságát. Azonban sem ezen előterjesztést, majd nem sokkal később Lukács Adolfnak a büntetőjog tanárának elhunytát követően sem érezte magát Finkey Ferenc abban a helyzetben, hogy a szegedi tanszékre való visszahívását elfogadhassa.

Finkey Ferenc a szegedi egyetem diszdzektora

Az 1939/40. tanév II. rendes ülésén (1939. október 26-án) Heller Erik ny. r. tanár bemutatja Finkey Ferenc honoris causa doktorrá avatása ügyében valamennyi kari tag által aláírt indítványt. Ezen indítvány "a jogtudományok művelése, a jogi oktatás, a törvény-előkészítés és a büntető igazságszolgáltatás terén kifejtett kimagasló érdemeinek elismeréséül a jogtudományok honoris causa doktorává" történő megválasztására, továbbá az avatás és a doktori oklevél kiadására vonatkozó előterjesztést kívánja a kormányzóhoz felterjeszteni.

Az indítvány szerint Finkey Ferenc "Neve szorososan összeforrott egyetemünkkel és különösen karunkkal. Ha a büntetőjogi és büntető eljárási jogi tanszékétől, amelyet karunkon betöltött, családi körülményei miatt nem kellett volna megválnia, még ma is működő tanáraink sorában volna egyetemünk díszé."

Heller Erik értékelése szerint Finkey Ferenc "Tudományos irodalmi működését már igen fiatalon, 25 éves korában kezdte meg és azóta lankadatlan kedvvel gazdagítja szakirodalmunkat az értékesnél értékesebb munkákkal". Büntetőeljárási és büntetőjogi tankönyvein "a jogásznemzedékek beláthatatlan sora nevelődött, közülük sokan váltak igazságszolgáltatásunk és államéletünk érdemes munkásaivá és nem egy vált büntető jogtudományunk avatott művelőjévé. A monográfiai irodalom terén nem kevésbé gazdag Finkey Ferenc munkássága. Különös szeretettel karolta fel a börtönügyi kérdéseket, melyeknek ébrentartásával és iránytadó megoldásával különösen kiváló érdemeket szerzett".

Azok közé a professzorok közé tartozott, akik lelkesen foglalkoznak tanítványaikkal a szemináriumi és praktikumai órákon is. Tudományos lelkesedése és

írói tevékenysége akkor sem lankadt el, amidőn katedrájától megválva, az igazságszolgáltatásnak szentelte nagy tudását és ügyszeretetét. Nagy tudományos felkészültsége és gyakorlati érzéke őt arra is kiválóan alkalmassá tették, hogy a törvény-előkészítés munkájába is bevonják... állandóan működő munkatársa lett a törvény-előkészítésben Balogh Jenő igazságügyminiszternek.

Sokrétű és minden ízében jelentőségteljes tevékenységének képe hiányos volna, ha nem emlitenők fel még azt is, hogy a még folyamatban levő évben megalakította a Magyar Büntetőjogi és Kriminológiai Társaságot, amivel a hazai büntetőjogászokat egy táborban egyesítette.

Tudományos működése kezdettől fogva és állandóan szoros kapcsolatban van a lüktető étellel... Legfelsőbb fokon irányító tényezője büntető igazságszolgáltatásunknak".

Az 1940/41. tanévről szóló egyetemi évkönyvben szereplő adatok szerint Finkey Ferenc titkos tanácsos, koronaügyész 1940. február 17-én lett a szegedi egyetem tiszteletbeli jogtudományi doktora. Finkey Ferenc visszaemlékezésében a felavatás (a nagyszámú "díszes közönség" által megtisztelt "gyönyörű ünnepség") napjaul 1940. május 15-ét, helyéül pedig az egyetem Auláját jelölte meg.

Összegzésszerűen tehát – jórészt a kari ülések jegyzőkönyvei és egyéb egyetemi dokumentumok alapján – az rögzíthető, hogy Finkey Ferenc a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemről került át Szegedre a Ferencz József Tudományegyetem meghívására az 1921/22-es tanévtől. Ebben a tanévben pedig még helyettesítéseket is ellátott az Erzsébet Tudományegyetem Jogi Karán. Lényegében két tanévnyi időt oktatótt Szegeden az egyetem Jog- és Államtudományi Karán. Az 1921/22-es és az 1922/23-as tanévben a büntető perjogi tanszék vezetőjeként elsősorban eljárásjogi előadásokat, de büntetőjogi szemináriumokat, sőt pönológiai, kriminalisztikai foglalkozásokat is tartott.

Szegedről történő távozása 1923 májusában történt, s ez két körülménnyel volt magyarázható. Az egyik a családi-anyagi természetű ok (megfelelő szegedi lakáshoz jutás megoldatlansága), a másik pedig a koronaügyész-helyettesi megbízás elvállalása. Hogy hogyan értékelte Szeged Finkey Ferenc munkásságát, professzori tevékenységét, erre az egyik legjobb bizonyíték, hogy 1925-ben tiszteletbeli egyetemi tanári, majd 1940-ben – születésének 70. és egyúttal 47 évi közszolgálat befejezését követően nyugdíjba vonulása évében – díszdoktori címet adományozott számára.

II. Finkey Ferenc anyagi büntetőjogi munkásságáról

Finkey Ferenc tudományos pályája büntetőjogi dogmatikával indult. "Az egység és a többség tana a büntetőjogban" c. (1895) c. művével habilitált, s lett magántanár 1896-ban. Ugyanebből az évből származó "A büntetőjog alapjai" a székfoglaló értekezésének a címe. "A szándék fogalma és ismérvei a büntetőjogban" (1899), "A motívumok tana a büntetőjogban" (1903), illetve a Btk reformjáról (1903) készített munkáiban, majd "A jogtalanság, mint a büntetendő cselekmény ismérve" (1909) c. művében az anyagi büntetőjog legalapvetőbb elméleti kérdéseit ragadta meg.

Tankönyvekben foglalta össze mind az anyagi, mind az alaki büntetőjog egész anyagát. Anyagi büntetőjogból 1902-ben jelent meg az első kiadás, 1905-ben a

második, 1909-ben a harmadik, majd 1914-ben a legnagyobb terjedelemben (907 oldal) a negyedik kiadású tankönyve, aminek "új lenyomata", rövidített új kiadása és "A magyar anyagi büntetőjog jelen állapota" címet viselő ún. Toldalék 1923-ból való. Finkey szerint ez a Toldalék nem külön munka akart lenni, csak – "mindössze" 216 oldal terjedelemben – egyszerű kiegészítése "a tankönyv hiányossá és hézagossá lett szövegének". Az említett Toldalék a tankönyv használhatóságát volt hivatva biztosítani az 1914–22. években létrejött új anyagi büntetőjogi törvények, a legújabb szakirodalom és a bírói gyakorlat feldolgozásával. Ezek a tankönyvek felölelték a büntetőjognak mind az általános, mind a különös részi anyagát.

Anyagi büntetőjogi tankönyveik közül végül is a legalapvetőbb, a legátfogóbb, a legtöbbször hivatkozott, az 1914-ben közzétett negyedik kiadás, s jómagam is jelen írásomban elsősorban ezen könyv általános részének egyes – általam kiemelt – témaköreit kívánom ismertetni és értékelni.

Finkey Ferenc a büntetőjog fogalma alatt az anyagi büntetőjogot, a büntető eljárást és a büntetések vagy biztonsági intézkedések végrehajtására vonatkozó szabályokat egyaránt értette, és ebben a tág (általa "egész"-nek nevezett) értelemben fölfogott büntetőjog valamennyi ágát magas színvonalon művelte.

A büntetőjognak kettős feladatát szánt: az egyik a társadalmi rend, a fennálló tételes jogok védelme és e szabályok tiszteletben tartásának a biztosítása. E jogvédő hivatása mellett másik – "magasabb és nagyobb jelentőségű" – feladata a büntetőjognak a társadalom védelme a bűnelkövetés ellen. Finkey nem az "igazságos megtorlást" tekintette a büntetőjog fő feladatának, hanem a bűnelkövetés okainak megszüntetését, és ennyiben társadalom-politikai rendeltetést és szerepet is tulajdonított a büntetőjognak.

Az igazságosság és a szükségesség eszméje képezi szerinte a büntetőjog alapvető elvét és egyúttal a büntetőjog bölcsészeti alapját. A mai tételes jog és tudomány vezéreszméi pedig a megtorlás, s az annak alapját képező egyéni felelősség, a megelőzés, vagyis a társadalmi védekezés, az egyéniesítés és az emberiség. Az igazságosság és a szükségesség (hasznosság) viszonyát illetően úgy foglalt állást, hogy ezek nem zárják ki, sőt feltételezik, illetőleg kiegészítik egymást.

A büntetőjog feladatáról, továbbá az igazságosság és a szükségesség viszonyáról vallott felfogása alapján már jól érzékelhető "közvetítő iskolai" beállítottsága. Szerinte "Csak ne beszéljünk abszolút igazságról, amit az ember meg nem valósíthat, s ne hangoztassuk egyedül és kizárólag a hasznot, a célszerűséget, ami könnyen félremagyarázható. Az emberi igazság is büntetést követel ugyan minden jogsértő cselekményért, de ez nem zárja ki, sőt megkívánja a méltányosság, az emberiség (humanizmus), a hasznosság és célszerűség elveit."

Finkey úgy ítélte meg, hogy "A mai bűnügyi politikának az összetett elmélet és az u.n. közvetítő iskola elveiből és vezéreszméiből kell kiindulnia." A "közvetítő iskola" neve alatt az ellentétes (az abszolút és a relatív, a megtorló és a megelőző) felfogásokat, a "túlzó és egyoldalú törekvések kölcsönös mérséklésével, helyes összhangba" hozó nézetrendszeri értette.

Bűncselekmény-fogalmi felfogását illetően tankönyvében "A büntetendő cselekmény" címszó alatt két külön fejezetben tárgyalja a bűncselekmény fogalmát és a tényálladék kategóriáját. A közös cím jelzi, hogy a két különálló fogalmi kör egységet képez, mint ahogyan az is arra utal, hogy az ún. alanyi bűnösséghez, vagyis a felelősségre vonáshoz mindkét említett fogalmi kategória megléte szükséges.

Fölfogásában a büntetendő cselekmény, azaz a bűncselekmény jogi fogalma: "az állami büntetéssel fenyegetett jogtalan emberi cselekmény". A bűncselekmény fogalmi elemei tehát: 1. a cselekmény, 2. a jogtalanság, 3. az állam általi büntetéssel fenyegetettség.

ad 1. Szerinte "Az emberi cselekmény ... csak akkor bír jogi jelentőséggel s így b. cselekményt is csak akkor képezhet, ha az tárgyilag és alanyilag okozatos, vagyis ha a jogsértő eredmény a büntettes tevékenységéből s a tevékenység annak akaratából ("alanyi bűnösségéből") származik". Finkey ezzel a természetes cselekménytani irányzathoz közeli álláspontot képvisel, vagyis nem választja külön ugyan az akaratit formát, azaz a pusztán akaratlanságot az akarat tartalmától, de az együttes tárgyalás ellenére azért elkülönül egymástól a cselekmény és annak büntetőjogi relevanciája.

ad 2. Jogtalanság alatt a tételes jog szabályaival, parancsaival, tilalmaival ellenkező (normaellenes) és jogilag védett emberi érdekeket sértő vagy veszélyeztető cselekményt ért. Vagyis Finkey Ferenc a materiális (vagy más elnevezéssel a dualisztikus) jogellenességi elmélet képviselője: a jogtalanság mind normaellenességet, a tiltottságot, azaz a jogtalanság alaki ismérvét; mind a tartalmi ismérvet, a jogi javak sértését vagy veszélyeztetését (társadalomellenességet) magában foglalta. A materiális jogellenességi teóriájából azonban egyáltalán nem vezetett le törvény fölötti kizáró okot, nyilván a legalitás elvét, a jogbiztonságot fenyegető veszélyt látott a törvény jogalkalmazói fölülbírálásában, márpedig – érthetően és helyeseltetően – a legalitás elvét, a jogbiztonságot előbbre valónak tartotta.

ad 3. A bűncselekmény az állam által előre büntetéssel fenyegetett, vagyis "az államban a legmagasabb joghátrányokkal sújtott cselekmény", ennek folytán az állam, a közhatalom által való legszigorúbb helytelenítést és elítélést fejezi ki a büntetettség.

Ha ezt a bűncselekmény-fogalmi definíciót a korabeli szakirodalomban elhelyezni és mai megítélésével értékelni kívánjuk, úgy az állapítható meg, hogy Finkey meghatározása a korai bűncselekmény-fogalmi meghatározások közé sorolandó. Vagyis nála a bűnösség még nem külön bűncselekmény-fogalmi elem, hanem a szándékosság és a gondatlanság a másik bűncselekménytani kategóriában, a törvényi tényállásban ("tényálladékban") kapott helyet.

(A bűncselekmény-fogalmi felépítés építőelemei fokozatosan fejlődtek ki. A cselekmény fogalma először Berner 1857. évi tankönyvében a bűncselekményi rendszer alapköveként szerepelt. A bűnösségtől független objektív jogellenesség elismerésének követelése Jheringnél jelentkezett először a múlt század második felében. A tényállás (szerűség) fogalma Beling 1906. évi híres bűncselekménytani monográfiájában vált elfogadott bűncselekmény-fogalmi elemmé. A bűnösség tana alakulása szempontjából Frank 1907. évi munkája kapott különös jelentőséget. Az egész bűncselekmény-fogalmi rendszer kialakulása szempontjából pedig az e század első két évtizedében Liszt és Beling munkássága hatott meghatározó erővel. A magyar szakirodalom ezt a fejlődést – kisebb, olykor nagyobb késéssel – mindig nyomon tudta követni, s ez állapítható meg Finkey ezirányú munkáiról is.)

A tiszta pszichológiai felfogásnak – amely a bűnösségen kizárólag cselekmény és az elkövető közötti lélektani kapcsolatot érti – felel meg Finkey bűnösségi teóriája. Strukturáját tekintve pedig a bűnösség nála – mint már jeleztem – még a tényálladék eleme, a szándékosság és gondatlanság gyűjtőfogalma.

Tényálladéknak a bűncselekmény összes jogi ismérvét, megállapításának törvényes feltételeit és kellékeit nevezte. Szerinte a bűncselekmény teljes megismerése végett mindig külön és világosan meg kell állapítani az illető cselekménynek az

alanyát, a tárgyát, az alanyi okozatosságot, a tevékenységet az eszközzel együtt és az eredményt. Az alanyi okozatosság (bűnösség) megállapítása a tényálladéknak, s ezzel a beszámításnak (felelősségre vonásnak) egyik feltétele. (Az alanyi okozatosság és az alanyi bűnösség között különbséget tett Finkey. Az előbbi a cselekmény és az elkövetője közötti lélektani kapcsolatot, az utóbbi pedig a tettért való erkölcsi felelősséget fejezte ki.).

A bűnösség tiszta pszichológiai felfogásából következik, hogy a szándéknak csak a ténykörülményekre kell kiterjednie. Finkey szerint ugyanis a bűncselekmény szándékosságához nem szükséges, hogy a tettes a cselekmény jogtalanságát vagy annak büntetendő voltát ismerje, így a "jogtalanság tudata" a szándékosságához nem tartozik hozzá.

A beszámítás és a beszámítást kizáró okok bemutatása külön fejezetben kapott helyet. A beszámítás pozitív előfeltételének a beszámítási képesség fennforgását tekintette, míg negatív feltételnek a beszámítást kizáró ok hiányát. A beszámítást kizáró okokon belül a törvényi szabályozás alapján különbséget tett a beszámíthatóságot (beszámítási képességet ill. bűnösséget) és a cselekmény jogtalanságát kizáró okok között. Harmadik csoportként különbözteti meg a büntetendőséget kizáró okokat, amelyekhez a büntető eljárás megindítását kizáró okokat, sőt – mai rendszerezés alapján – a megszüntető okokat is sorolja.

A cselekmény jogtalanságát (jogellenességét) kizáró okok között tárgyalja Finkey a jogos védelmet, a végszükséget és a jogtalanságot kizáró – törvényben általában nem szabályozott – egyéb okokat. A jogos védelem taglalása körében a jogos védelem határának a szükségességet, a támadással való arányosságot tekinti. A való élet figyelembe vételével nem merev nézetet vall, hiszen szerinte "E határ pontos megállapítása és megtartása alig lehetséges. Hogy vagyon elleni támadás ellen vagyoni sértéssel, testi sértés ellen testi sértéssel, ölés ellen megöléssel védekezhessünk, ez a gyakorlatban lehetetlenség. A BTK. által is megkívánt szükségesség csak annyit jelent, hogy kisebb sértés ellen ne vegyünk igénybe nagyobb jogtárgy megsértését. ... Azonban még a szükségesség...megtartását sem követelhetjük mindig és szigorúan a megtámadottól."

A büntetendő cselekmény külső megjelenési alakjai c. fejezetben a stádiumtani témakör ismertetése szerepel. Az e tekintetben kifejtettek nagy többsége ma is érvényes és használható ismeretanyagot tartalmaz. Így pl. az előkészület és a kísérlet elhatárolását illető nézete most is helytálló: "Az előkészületi cselekménynek nem szabad a tényálladéki cselekvés (ölés, a dolog elvétele) részbeni megvalósítását sem képezni, ha a tevékenység már a jogtárgyat közvetlenül veszélyeztette vagy éppen megsértette. a cselekmény kísérlet."

A tettesség és a részesség elhatárolására írt felfogását viszont nem tekinthetjük ma már irányadónak. Szerinte tettesség esetében egy ember, egy alany, míg részességnél többen közös akaratral és közös erővel hozzák létre a cselekményt. Az akkori törvényi szabályozásnak megfelelően, de elvileg ugyancsak részességnek tekintette – a felbujtás és a bűnsegély mellett – a társtettességet is. Ezzel a felfogásával függ össze, hogy egyrészt a társtettesség és a bűnsegély elhatárolását a kissé bizonytalan oksági elmélet alapján (ha a közreműködőnek a véghezvitel alkalmával kifejtett cselekménye nélkül az eredmény nem jött volna létre, ekkor társtettesség) kívánta megoldani. Másrészt Finkey az ún. fősegéd cselekményét – igen vitathatóan –

társtettségnek tekintette, jóllehet a bűnsegély lehet olyan is, amely nélkül a tettesi magatartás egyáltalán nem lett volna elkövethető.

Az egység és a többség témakörében ismeretesen már fiatalon kiemelkedőt produkált. Ezirányú felfogásának csupán felvillantására emelem ki a tankönyvéből, hogy a büntetendő cselekmények egysége és többsége között az egyedül biztos elhatároló vonalnak a tényálladék egységét vagy többségét látta. Szerinte sem a "cselekvés, sem a jogsértés, sem a causalitas egysége vagy többsége nem ad biztos és szabatos kulcsot a határozott különbségtételre."

A büntetőjog feladatáról vallott felfogásával összhangban Finkey a büntetőjogi jogkövetkezmények körében nem csupán a büntetéssel, hanem a különböző biztonsági intézkedésekkel, s a javító-nevelő és gyámolító (patronage) intézményekkel is mind behatóbban foglalkozott. Vagyis a bűnelkövetés elleni harcot nem tekintette többé a büntetőjog feladatán kívül esőnek. Visszaemlékezésében írja, hogy különösen Prins és Liszt "remek kriminálpolitikai dolgozatai...és nagyszerű büntetőjogi Tankönyve nyitották fel szememmet a büntetőjog modern problémái felől. Szívvel, lélekkel csatlakoztam a reformiskolához."

1914. évi tankönyve a büntetés hagyományos fogalma mellé két új fogalmat állít: a mai büntetőjogi intézkedéssel azonos ill. hasonló biztonsági rendszabályokat és a fiatakorúak megmentését szolgáló javító-nevelési intézkedéseket. A büntetés alapjául az összetett elmélet alapelveit fogadta el, és a közvetítő iskola vezéreszméi alapján különbséget tett a büntetés általános és különös célja(i) között. Általános célként az általános és különös megelőzést, továbbá a megtorlást említi. A büntetés különös vagy közvetlen célja – Liszt felfogásához hasonlóan – a büntettek különböző osztályaitól függően alakul: az alkalmi, a kétes jellemű és a hivatásos büntettekkel szemben az intés, a javítás és az ártalmatlanná tétel lehet cél.

Kiemelendő a halálbüntetés kérdésében kifejtett álláspontja. Tankönyvei mellett mindenekelőtt az 1923. évi Toldalékban, valamint az 1933-ban kiadott Büntetéstan problémák c. kötetében található meg ezzel kapcsolatos felfogása. Az ún. Toldalékban a "rendkívüli nagy események hatása alatt" azt az álláspontot képviselte, hogy a halálbüntetés elvileg minden körülmények közt helytelen és elítélendő, azonban rendkívüli időben – háború vagy forradalom idején – aligha kerülhető el mint rendkívüli büntetés. Az 1933. évi említett művében úgy véli, hogy "a halálbüntetésnek egy kultúrállam büntetési rendszerében nincs helye. A halálbüntetés egyfelől ellenkezik a büntetőjog legfőbb vezérelveivel..., másfelől: ellentétben áll...az emberiséssel, sőt káros erkölcsi hatású..., s gyakorlatilag is helytelen..., emellett esetleg helyrehozhatatlan bírói tévedésekre nyújt alkalmat."

Végezetül írásomat kissé személyes jellegű véleményemmel zárom. Finkey Ferenc és főként munkássága iránti tiszteletem és rokonszenvem magyarázatoként az alábbiakat emelem ki:

– A büntetőjog "egésze" (azaz mind a büntető eljárásjog, mind a pönológia, mind az anyagi büntetőjog) terén kiemelkedő és kiegyensúlyozott teljesítményt nyújtott.

– Tudományos nézetei széleskörű nemzetközi kitékintés eredményei is, s azok – ha természetesen olykor-olykor vitathatóak is – a szélsőségeket elkerülvén mérték tartóak, sok tekintetben irányadóak és korszerűek.

– Az elmélet és a gyakorlat szerencsés egységét és összhangját sikerült életpályáján megvalósítani, s a való élettől idegen "papiros bölcselkedés" távol állt tőle.

Szerencsésen ötvöződtek ("kiegyenlítődtek") anyagi büntetőjogi fölfogásában a garanciális jelentőségű dogmatikai és a kriminálpolitikai, kriminológiai állásfoglalásai.

Összegzésként úgy ítélem meg, hogy az anyagi büntetőjog területén Finkey Ferenc többször említett tankönyve a XX. század hazai összefoglaló szakirodalmának csúcsteljesítményei és maradandó értékei közé tartozik. Gondot jelent azonban, hogy ez a ma is hasznosítható maradandó érték – néhány hasonló művel együtt – igazából még szinte a könyvtárakban sem hozzáférhető, főként nem a joghallgatók tömegei számára. Épp ezért javasolható Finkey Ferenc tankönyvének reprint vagy más hasonló elérhető kiadásban történő ismételt közzététele, hisz ez egyszerre lenne értékmentés és értékerjesztés.

FERENC NAGY

EINIGE GEDANKEN ÜBER DEN EHEMALIGEN UNIVERSITÄTSPROFESSOR UND STRAFRECHTLER IN SZEGED: FERENC FINKEY

(Zusammenfassung)

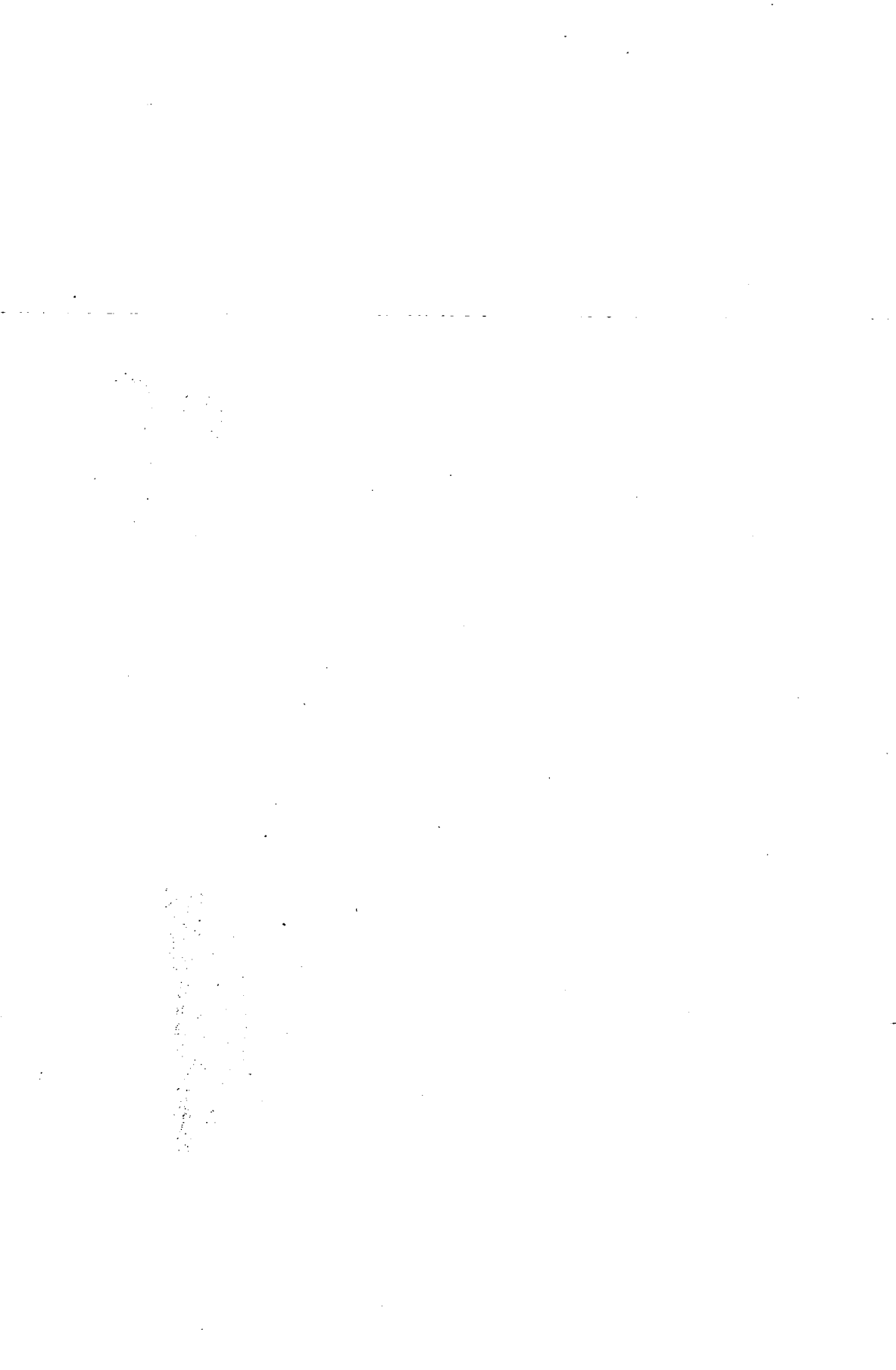
Der Beitrag besteht aus zwei Teilen: der Erste befasst sich mit der Universitätstätigkeit von Ferenc Finkey und mit deren Nachwirkungen in Szeged. Im zweiten Teil handelt es sich um die wissenschaftliche Tätigkeit des Professors auf dem Gebiet des materiellen Strafrechts.

Aufgrund der Protokolle der Fakultätsitzungen und anderen Universitätsdokumente kann man feststellen, dass Ferenc Finkey in dem Studienjahr 1921-22 auf die Einladung der Franz-Josef-Universität die Elisabeth-Universität Pozsony verlassen hat und nach Szeged gekommen ist. Er unterrichtete hier zwei Studienjahre lang: 1921-22 und 1922-23. Während dieser Zeit hat er als Lehrstuhlleiter für Strafverfahrensrecht vor allem Vorlesungen im Prozessrecht gehalten, aber auch Seminare geführt in Strafrecht, Pönologie und Kriminalistik. Ferenc Finkey verliess Szeged im Mai 1923. Daß die Universität Szeged Finkeys akademische Tätigkeit geschätzt hat, wurde damit bewiesen, dass ihm im Jahre 1925 der Titel "Honorarprofessor" verliehen wurde. 1940 wurde er dann auch zum Ehrendoktor der Universität promoviert.

Die wissenschaftliche Laufbahn fing Ferenc Finkey auf dem Gebiet der strafrechtlichen Dogmatik an. Er habilitierte 1895 mit seinem Werk: "Die Lehre der Tateinheit und der Konkurrenz im Strafrecht". In mehreren Lehrbüchern fasste er das ganze Material sowohl des materiellen, als auch des formellen Strafrechts zusammen.

Finkey verstand unter dem Begriff "Strafrecht" sowohl das materielle Strafrecht als auch das Strafprozessrecht und das Strafvollzugsrecht. Er war der

Vertreter der neuen kriminalpolitischen Richtung, die den liberal-rechtsstaatlichen Gedanke und die moderne Strafrechtsschule verbunden hat. Auf dem Gebiet des materiellen Strafrechts gehört Finkeys Lehrbuch aus dem Jahre 1914 zu den Höchstleistungen der zusammenfassenden ungarischen Fachliteratur des 20. Jahrhunderts.

Machiavelli "új állama"

A 16. században kialakuló, a korábbi feudális formákat felváltó "új állam", a központosított abszolút monarchia lényege a hatalom egységessé és feltétlenné válása. Tanulmányomban a következő két kérdésre keresem a választ:

a) Megjelenik-e ennek a folyamatnak a képe, felismerése a kor legnagyobb hatású gondolkodójának, Machiavellinek műveiben?

b) Nemzeti jellegűnek tekinthető-e ez az egységes abszolút állam, pontosabban Machiavelli nemzetinek tartja-e, netán követelményként fogalmazza meg kora Itáliájának nemzeti egységét?

I. A hatalom központosítása

I. Az abszolutizmus kora

"A 15. század vége, a 16. század eleje Európán belül nem kevésbé látványos fejleményekkel köszöntött be, mint aminőket Európán kívül a földrajzi felfedezések, a világtengeri vállalkozások hoztak. A feudális államok központosításának előretörése, a királyi hatalom megerősödése az oligarchákkal, a rendekkel szemben – ezek alkották a politikai fejlődés új irányzatának legszembetűnőbb mozzanatait. A feudális anarchia mélyéből és forgatagából: a százéves háborúból, a 'rózsák' háborújából, a kasztíliai polgárháborúból az első nyugat-európai 'új monarchiák' jóformán egyidőben emelkedtek ki: XI. Lajos uralmával Franciaországban, VII. Henrik országlása idején Angliában, Ferdinánd és Izabella egyesített jogára alatt Spanyolországban."¹ A történettudomány a téma jelentőségéhez mért, kiemelt figyelemmel foglalkozik a centralizáció és abszolutizmus 16. századi kialakulásának kérdésével; a vitákban kikristályosodott különböző álláspontok között megnyugtatóan el nem döntött tételek dacára számos jellegzetesség megállapításában sikerült közös nevezőt találni.² Néhány lényeges vonásra utalok csak: az országos szinten centralizált állam, ennek érdekében a helyi autonómiák és a partikularizmus letörése, a rendiség erőinek visszaszorítása, az arisztokrácia politikai és jogi kiváltságainak bizonyos fokú felszámolása, az egységes jogszolgáltatás bevezetése, a jog szerepének megváltozása, amennyiben a hatalom

¹ Pach Zsigmond Pál, "Európa a XVI–XVII. században", *Történelmi Szemle*, 22(1979) 300. p.

² A kérdés irodalmáról tájékoztat Pach, i.m. 366 skk., Wallerstein, Immanuel, A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, 1983. 250–311; Szűcs Jenő, Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, 1983. kül. 67–94. p.

eszközévé válik annak kerete és korlátja helyett. Az államhatalom központosításának intézményi oldalai: a bürokratizálás, a hivatalnokszerkezet kiépítése, a gazdaságpolitikában a merkantilizmus és a fiskalizmus, a hivatalok áruba bocsátása, az állandó hadsereg megteremtése. A legitimitációt az uralkodói hatalom korlátozhatatlanságának ideológiája (legibus solutus) biztosította. Óvakodni kell viszont attól, hogy túlzottan hangsúlyozzuk az egységesítés jelentőségét: etnikailag erősen tagolt államok jöttek létre; a nyelv és a szokások egységét, mégpedig a centralizált államhoz kötve, csak a francia forradalom próbálta megvalósítani.³

A 15. század folyamán a monarchiák központosítási folyamata Franciaországban, Angliában és a 16. század legnagyobb európai hatalmává nőtt Spanyolországban ment végbe sikerrel – természetesen nem "vegytisztán", hanem számos feudális, partikuláris jellegzetesség konzerválásával.

2. Az európai és itáliai egyensúly

Machiavellinek élete során módja nyílt arra, hogy a valós történelmi folyamatokat közvetlenül is megfigyelhesse. Gyakorlati politikai tevékenységének jelentős része a külügyeket érintette, és ez elméletét is erősen befolyásolta. Egyenrangú szerepet tulajdonított az állam megítélésében a belső rendnek és a külső erőnek – a támadás elhárítása vagy a hódítás területén tanúsított képességnek. Az állam külső funkciójának hangsúlyos és világos felismerése az egész teoretikusi tevékenységét meghatározó realizmusából fakad. Nem vitatható összefüggés áll fenn azzal is, hogy a 15. század végén és a 16. század első felében kialakul az európai államok nemzetközi rendszere, a nemzetközi politikai közösség: a középkori univerzalizmus felbomlása során emancipálódott városállamok, majd a monarchiák mint szuverén, "maguk fölött más hatalmat el nem ismerő", önálló politikai alakulatok egymással rendszeres, folyamatos hatalmi-politikai viszonyba kerültek, mely a háború összeütközés és a szövetség pólusai között váltakozott, meglehetősen nagy gyakorisággal.

A kialakuló nemzetközi politikai rendszer elve az erőegyensúly volt, eszköze pedig a diplomácia. Az ellentétes érdekű politikai erők egyensúlyának tudatos kialakítása mint a béke biztosításának eszköze a szuverén itáliai kisállamok közt valósult meg (1454, a lodi béke után). Az itáliai államok gyakorlatában kialakított elvet azután a nemzetközi politika szélesebb területén is alkalmazták, különösen az itáliai államok (köztük a pápai állam) és a nagyobb hatalmak (a francia, a spanyol, a német) egymás közötti viszonyában, míg Anglia, mely később a mérleg nyelvének szerepét töltötte be az európai egyensúly bonyolult játékában, a háttérből, hadbalépésének potenciális lehetőségével gyakorolt komoly befolyást (erre többször utal Machiavelli is, pl. D. II,30: 317–8.,⁴ vagy barátjához, Francesco Vettorihoz 1513. ápr. 29-én intézett levelében).

³ Wallerstein, i.m. 268; Albertini, Rudolf von, Das florentinische Staatbewusstsein im Übergang von der Republik zum Prinzipat. Bern: Francke, 1955. 674. p.; Kohn, Hans, The age of nationalism. New York: Harper Bros., 1962. 3–12. p.

⁴ A szövegben Machiavelli műveire történő utalások feloldása: MM: Machiavelli művei I–II. Európa, 1978.; P (Il principe): A fejedelem, fejezetszám és a magyar kiadás (MM I. kötet) oldalszáma; D (Discorsi): Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről, könyv és fejezetszám és a magyar kiadás (MM I. kötet) oldalszáma.

Az erőegyensúly itáliai kialakulását Guicciardini ábrázolta klasszikus módon az Itália története (*Storia d'Italia*) elején. A rendszer lényege az volt, hogy megakadályozta a félszigetnek egyetlen, kizárólagos hatalom alá kerülését, és három fő eleme a következőkben állt: a többiek folyamatos figyelése, ellenőrzése; területi vagy egyéb növekedésük megakadályozása; ezek következményeként a tartós béke (mely Itáliában VIII. Károly francia király inváziójáig tartott). Az egyensúly létrehozásában és megőrzésében a hagyományos felfogás nagy szerepet tulajdonított Firenzének és személy szerint Lorenzo il Magnificónak, aki mintegy a mérleg nyelvének szerepét töltötte be. Az újabb történeti kutatások eredményei, nagy vonalakban elismerve a kornak az erőegyensúly gyakorlatában és elméletében játszott úttörő szerepét, óvnak e jelentőség túlbecsülésétől.⁵

A nemzetközi politikai rendszer kialakulása szükségessé tette a diplomácia eljárásainak és intézményeinek kiépítését, egyrészt az államok közti rendszeres kapcsolattartás, másrészt a többi államról történő folyamatos információszerezés érdekében. Az állandó diplomáciai kapcsolatok kiépítésének úttörői a pápai állam (a katolikus országokba küldött nunciusok révén) és Velence voltak (mely követeket küldött azokba az országokba, melyekkel kereskedelmi vagy politikai kapcsolatban állt). A követek rendszeresen (pl. hetente) küldtek jelentéseket (ún. *dispacci*), míg küldetésük befejeztével összefoglaló beszámolót, jelentést (*relazione*) készítettek.

3. Machiavelli, a diplomata

Machiavelli a firenzei köztársaság külügyekkel foglalkozó titkáráként egy ideig főleg a hivatalába beérkező jelentésekből tájékozódott a nemzetközi politika alakulásáról, majd 1500-tól kezdve, néhány kisebb megbízás után, személyesen is komoly diplomáciai küldetéseket teljesített. Elsőként, 1500 júliusában Franciaországba utazott egy nézeteltérés tisztázása és a francia szövetség megerősítése céljából. A küldetés a pisai kérdés körül forgott, melyről jól tudjuk, hogy Machiavelli gyakorló politikusi működésében kiemelt helyet foglalt el: első fennmaradt politikai írása is a pisai háborúról szól.⁶ A Firenzei tengeri kereskedelme szempontjából jelentős Pisát 1494-ben, VIII. Károly hadjárata során veszítették el, majd megpróbálták visszaszerezni, ezért XII. Lajos francia királytól nyolcezer svájci zsoldost béreltek. Ezek egyáltalán nem törődtek Pisa elfoglalásával, sőt még Firenze szenvedett területi veszteséget. Emiatt a firenzeiek megtagadták a zsold kifizetését, és azt XII. Lajos kényszerült a svájciaknak megtéríteni. Olyan híresztelések kaptak lábra, hogy Firenze a franciákkal kötött szövetség fölbontására készül. Ezt a kényes helyzetet igyekezett Machiavelli és társa tisztázni a francia udvarban. A Machiavelli által írt diplomáciai jelentések és a későbbi teoretikus munkák összefüggése első olvasásra is szembeötlő, a diplomáciai levelezésében megfogalmazott tanulságok s következtetések némelyike szinte szó szerint bukkan föl későbbi elméleti műveiben; ezt elősegítette, hogy jelentéseiben sem ódzkodott általánosító módszereinek gyakorlásától. Diplomáciai

⁵ A hagyományos felfogásra lásd *Nelson, E. W.*, "The origins of modern balance-of-power politics", *Medievalia et Humanistica* 1/1943/ 124-142. p.; a későbbi, visszafogottabb álláspontokról pedig *Wright, Moorhead* (ed.), *Theory and practice of the balance of power 1486-1914*. London: Dent, 1975. ix.

⁶ *Ridolfi, Roberto*, *Vita di Niccolò Machiavelli*. Roma: Belardetti, 1954. 38. p.

iratai nem érték el azt a precizitást és formai tökélyt, melyet a velencei jelentések nyújtottak, de Machiavelli mindig a lényegre tapintott.⁷

a) Franciaország

Első franciaországi megbízatása során a legizgalmasabb megbeszéléseket d'Amboise bíborossal, Rouen érsekével, a király mindenható miniszterével folytatta. A tárgyalásokról 1500. november 21-én kelt beszámolója részletesen tartalmazza azt az okfejtést, melynek lényege majd A fejedelem III. fejezetében köszön vissza.⁸ Többszöri franciaországi utazásai (1500, 1503, 1510, 1511) során a francia államszervezetről alkotott véleményét és megfigyeléseit módszeres tanulmányban fejtette ki; ezt valószínűleg még hivatali működése során írta meg, s a téma későbbi nagy műveiben is, főleg A fejedelemben visszatér. A Körtkép a franciaországi állapotokról (Ritratto di cose di Francia) azokat az okokat tárja föl, amelyek miatt a francia királyok "erősebbek, gazdagabbak és hatalmasabbak, mint valaha" (MM I: 658.). A fő okokat a következőkben látja: 1. "Ma Franciaországban valamennyi értékes birtok a koronáé, és nem a főnemeseké"; 2. "a múltban Franciaország nem volt egységes, mert a nagyhatalmú és merész főnemeselek szembe mertek szállni a királlyal... ma viszont roppant engedelmeselek" (Uo.); 3. A környező uralkodók már nem számíthatnak e főurakra, mint régen; 4. a francia főurak birtokai is egységesek, nem oszlanak meg az örökösök között, hanem az egészet az elsőszülött fiú örökli. Ezután módszeresen áttekinti az ország gazdasági helyzetét, a külső védelem lehetőségeit, az adó- és pénzügyeket, az államszervezetet, a különböző hivatalokat betöltő személyek hatáskörét, végül az udvartartás összetételét. A körtképből kitűnik, hogy Franciaországban az államvezetés központosított és szigorú, egységes hierarchiába rendezett, a király és az alattvalói, illetve a hűbéreselek egymás közti feudális viszonyainak bonyolult, áttekinthetetlen pluralizmusát megszüntették. A hatalom egységén kívül más tényezőknek is szerepet tulajdonít abban, hogy "Franciaország rendben és összhangban kormányozott birodalom" (P. XIX; 62.). Ezek közül a Discorsiban azt emeli ki, hogy a francia király hatalma nagy ugyan, de nem korlátlan, végtelen sok törvény köti meg: "szabadon dönthet a hadsereg és a kincstár ügyeiben, de minden más területen szigorúan tartania kell magát a törvényekhez" (D. I,16; 139.); "a francia királyság életét korunk bármely más országánál inkább törvények szabályozzák (D. I,58; 218.). Az államszervezet jó oldalaként emeli ki még a király hatalmát szerencsésen alátámasztó parlamentek intézményét (P. XIX; D. III, 1 és 36).

b) Spanyolország

Machiavelli Spanyolországot nem kereste föl személyesen, de mint a nyugat-európai, és az itáliai politikát meghatározó nagyhatalommal sokat foglalkozott. A hatalom központi és egységes jellege miatt Franciaországgal állítja egy sorba: "mindig csak az a terület volt egységes és boldog, amely – Franciaországhoz és Spanyolhonhoz hasonlóan – egyetlen közösség (republica) vagy fejedelem törvényeinek engedelmeskedik" (D. I,12; 129.). Franciaországban és a spanyol királyságban nem tapasztalható annyi rendbontás, mint Itáliában, "de ennek nem is elsősorban az ott élő népek becsületessége az oka, ... mint inkább az a tény, hogy királyuk ... egységben

⁷ I.m. 157. p.

⁸ Vö. Chabod, Federico, Scritti sul Machiavelli. Torino: Einaudi, 1964. 283. p.

tartja őket" (D. I,55; 211.). A Spanyolország egységesítésének folyamatát végbevivő Aragóniai Ferdinándot A fejedelemben az egyik legpozitívabb példaként emeli ki, "hitben és dicsőségben a kereszténység első uralkodója"-nak nevezi (P. XXI; 73.). Machiavelli tehát vitathatatlanul fontosnak tartotta egy ország egyetlen uralkodó alatti egységesítését, a szétagoltságnak, és a főurak királytól való függetlenségének a felszámolását; ebben látta az Itália sorsát meghatározó két hatalom, a francia és a spanyol királyság erejének a kulcsát, és értelemszerűen ezt a követelményt állította Itália elé. Ez az egy kézben történő egyesítés nem a "nemzeti egység" későbbi fogalmát jelentette (mint erről még lesz szó), hanem politikai-államelméleti koncepció volt, az egységes politikai szervezet, az egyetlen hatalmi központ, vagyis az "állami" (kormányzati) egység kialakítása.⁹

c) Németország

Érdekes, hogy miként látta ezek után Itália északi szomszédjának, Németországnak az államszervezetét: Megfigyelései Németország esetében ismét személyes élményekre épültek, még ha nem is állt módjában olyan alapos ismereteket szereznie, mint Franciaországról: csak Konstanz és Bolzano között, tehát a déli határterületen járt, 1508 első felévé tölthette Miksa császár udvarában. Küldetéséről jelentést készített (Rapporto di cose della Magna), míg a következő évben a Miksához készülő diplomaták kérésére alaposabb tanulmányt írt tapasztalatairól (Discorso sopra le cose della Magna e sopra l'imperatore). Ekkor, 1509-ben is fölkereste a császári udvart, de az akkor itáliai területen, Mantova mellett székelt; eme útjának tapasztalatait is hasznosítva készítette el átfogó körképét a német állapotokról (Ritratto delle cose della Magna). "Ez a nemzet nagyon titokzatos" – írja még 1508. január 17-én Bolzanóból,¹⁰ de későbbi elemzéseiben éleslátóan taglalja a német birodalom államszervezetét, és szinte szociológiai mélységgel tárja föl a birodalom gazdasági alapjait, és a különböző politikai erők társadalmi érdekeinek eltéréseit. Németország gazdaságilag főleg abban tér el Itáliától, hogy nem a luxus javak fogyasztása a meghatározó, a szükségletek jóval szerényebbek; ezért az országból nem kifelé, hanem a külföldre, főleg Itáliába szállított kézművestermékek ellenértékeként befelé áramlik a pénz; "a nép azért nevezhető gazdagnak, mert ott az emberek szerényen élnek" (MM I: 673.).

A németországi államszervezetet három politikai erő egymáshoz való viszonya határozza meg: ezek a közösségek, a fejedelmek és a császár. A császár ebben az országban is az egységes központi hatalmat szeretné létrehozni. "Minél több a császár birtoka, és minél nagyobb a hatalma, annál inkább uralkodna a fejedelmek felett, és korlátozná hatalmukat. Olyan engedelmességet követelne, hogy végül tetszése szerint használhatná föl őket, és nem amikor a fejedelmek akarják, ahogyan ma a francia király teszi, vagy ahogyan Lajos király tette, aki néhány fejedelem megöletésével erőszakolta ki a többiek ma is tapasztalható engedelmességét. Ugyanez várna a közösségekre is, ezeket is korlátozná, hogy kénye-kedve szerint bánhasson velük, és mindent megkaphasson akaratuk ellenére is." (I.m. 674.). A fejedelmek és a közösségek saját érdekeiket érvényesítve megakadályozzák a császári egyesítő törekvéseket, de a széthúzás és a viszály valamennyi csoport között gyakori: a

⁹ Chabod, L'idea di nazione. Bari: Laterza, 1962. 7. p.

¹⁰ "questa Nazione é secretissima" – ez egyike azon kevés helyeknek, ahol Machiavelli a "nemzet" kifejezést használja. Chabod, L'idea 174. p.

fejedelmek a közösségekkel szemben is ellenségesek, a császárral kölcsönösen gyűlölik egymást; a közösségek nem kívánnak részt venni a birodalom katonai vállalkozásaiban, bár időnként szövetkeznek a császárral a fejedelmek ellenében. Egyszóval, a sok széthúzás miatt "a császár szempontjából annyira fontos birodalmi egység gyenge lábon áll" (I.m. 675.). Az egység hiányát érthetően kihasználják a külföldi hatalmak: "Ha úgy látták volna, hogy a császár hatalma egységes, nem szálltak volna szembe vele, de ennek ellenkezőjét tapasztalva bátran kihasználták az alkalmat. Egy városban a sokak által intézett ügyek döcögnek, és ez fokozottan áll egy országra nézve" (i.m. 676.) – fejele meg rögtön a tapasztalati tényeket az általános érvényűnek szánt maximával.

Németország nem egységes – állapítja meg –, és ez komoly hátrányt jelent, akárcsak Itália esetében. Viszont a sokat emlegetett közösségek, melyek részben okai az egység meghiúsulásának, önmagukban, nem ez egység szempontjából nézve, nagy erőt jelentenek, mégpedig szabadságuk miatt. Ebből is látszik, hogy Machiavelli, mint általában a politikai írók, több szempontból nézheti az eseményeket, itt például két különböző értékrend ütközik, mégpedig az egység és a szabadság értékei. Míg a szabadság a legfőbb értékek egyike, addig az egység a gyakorlat által megkövetelt szükségszerűség; ez abból is kitűnik, hogy az egység nem jár együtt önmagában a virtu birtoklásával, a spanyolok és a franciák esetében is a romlottsággal párosul: "Franciahtontól és Spanyolországtól sem idegen ez a fajta romlottság. Ezekben az országokban nem tapasztalható ugyan annyi rendbontás, mint amennyinek Itáliában lehetünk tanúi nap mint nap, de ennek nem is elsősorban az ott élő népek becsületessége az oka – valójában nem is oly becsületesek –, mint inkább az a tény, hogy királyuk – nem csupán a maga erejével, hanem az e birodalmakban lévő és még nem romlott rend segítségével – egységben tartja őket. Jól láthatjuk, hogy Németonban a népek még becsületesek és vallásosak; a becsületesség és a vallásosság eredményeképpen sok állam megőrzi szabadságát, és olyannyira tiszteletben tartja törvényeit, hogy sem külső, sem belső ellenség nem mer az ilyen államok ellen törni." (D. I,55; 211.). Ez a fejtegetés arra is utal, hogy Machiavelli tisztában volt az értékek valós rangsorával, és élre helyezte a becsületességet, a vallásosságot, a törvény és a rend tiszteletét, de alaptétele az, hogy romlott, ezekre az értékekre fittyet hányó emberek, közösségek esetében ezen értékek alapján nem lehet hatékonyan cselekedni. Úgy zárja a németekről szóló fejtegetését: "Korunkban ritka jószág ez a becsületesség, annál is inkább becülendő, sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy csak ebben az országban maradt meg." (I.m. 212.). "Németország hatalmát kétségtelenül a közösségek jelentik" – sommázza a Kőrkepben (MM I:675.). Ezek az önmagukat igazgató szabad városok "Németország gerincét alkotják" (I.m. 676.), és az általa oly idealizált római köztársasággal kora államai közül csak ezt véli párhuzamba állíthatónak (még ha a németek Firenzéhez való viszonyukban – a franciákhoz hasonlóan – "mindig is fukarok, gőgösek, kegyetlenek és hitszegők voltak" – D. III,43: 433.). A fejedelemben később így foglalja össze a tapasztalatokat: "Németon városai nagy szabadságban élnek, alig van környező birtokuk, a császárnak akkor engedelmeskednek, amikor akarnak; nem félnek sem tőle, sem más közeli hatalmasságtól." (P. X; 37.).

A kiinduló kérdésre tehát úgy válaszolhatunk, hogy Machiavelli pontosan látta korának, a 16. század elejének meghatározó történelmi folyamatát, a kusza, széttagolt hűbéri viszonyokat fölvaltó egységes, központosított monarchiák kialakulását. Ezt szükségesnek tartotta a nemzetközi küzdőporondon maradáshoz, viszont ítélete szerint az egységesedés önmagában nem felelt meg a magasabb érték követelményeknek, hanem romlottsággal is párosulhatott, vagy szemben állhatott a szabad közösségi önkormányzat értékével. Saját országát látta a legrosszabbnak, mert ott az egység nem valósult meg, viszont a romlottság eluralkodott, s Itália a legsúlyosabb válságba süllyedt, képtelennek tűnt ellenállni az egységes monarchiák hódító törekvéseinek. Machiavelli államelmélete szempontjából a hatalom egységesítésének és központosításának korabeli reálfolyamata nyilvánvalóan jelentős előfeltételt jelentett az államfogalom kialakításához.

III. A "nemzeti egység" kérdése

Gondoljunk bele abba a politikai helyzetbe, melybe 1502-ben került a firenzei városállam. Cesare Borgia – Valentínó – egységesítő törekvései a szabadságához ragaszkodó firenzei köztársaságot is fenyegették. De ha szembe akartak szállni vele, akkor azokkal a kis államocskákkal, fejedelemségekkel kellett szövetezniük, melyek a Mediciekkel szimpatizáltak, vagyis gyakorlatilag két ellenség tüze közé került Firenze – mutatott rá egyik jelentésében Machiavelli.¹¹ Ez a szituáció fölveti azt a Machiavelli megítéléséhez feltétlen eldöntendő kérdést, hogy az abszolutisztikus hatalom, mellyel az új fejedelem rendelkezne, milyen politikai kerethez köthető: a viszonylag partikuláris fejedelemséghez vagy városállamhoz, vagy a Valentínó által célul tűzött nagyobb, netán az egész országot átfogó egységhez? Hogyan viszonyult ezekhez Machiavelli, a gyakorló politikus, és az elméletíró? Összeegyeztethető-e a firenzei patriotizmus valaminő olasz nemzeti érdekekkel? Miként viszonyul a republikánizmus és a szabadság védelme – vagyis az a két érték, melynek Machiavelli a gyakorlati politikai ténykedését szentelte – az abszolút és nemzeti méretű monarchia eszméjéhez?

A nemzeti egység problematikája vitathatatlanul megjelenik Machiavelli elméletében, és ez az érzékenysége a kor talán legjelentősebb politikai átalakulása iránt joggal értékelte fel őt az utókor szemében. A szakirodalom egy részében az a határozott nézet is kialakult, hogy Machiavelli a nemzeti állam teoretikusa.¹² E nézet leghatározottabban az olasz nemzeti törekvések megvalósulásának időszakában, a 19. század során került előtérbe.¹³ A nemzeti egység kérdését sem lehet azonban leegyszerűsíteni, koherens, zárt logikai rendbe erőltetni, hanem abba a többváltozós képzetbe és többdimenziós képbe kell illeszteni, melynek tényezői időben és a történelmi körülmények hatására változtak. Az alábbiakban fölvezélok azokat a leglényegesebb mozzanatok, melyek a téma árnyaltabb feldolgozását teszik lehetővé.

¹¹ 1502. október 7-én: lásd Machiavelli, *Opere scelte*, a cura di Gian Franco Berardi, Roma Editori Riuniti, 1969. 639–645. p.

¹² Az álláspont markáns képviselői Gramsci, Antonio, *Az új fejedelem*. Magyar Helikon, 1977. 12., 27–8., 30–1. p.; Prétot, Marcel, *Storia del pensiero politico*, Milano: Mondadori, 1979. 169–175. p.

¹³ De Mattei, Rodolfo, *Dal premachiavellismo all'antimachiavellismo*. Firenze: Sansoni, 1969. 89. p. mutatja be ezeket a nézeteket.

A firenzei köztársaság meglehetősen magas funkciót betöltő hivatalnokai márcsak "hivatali kötelességénél" fogva is természetesen saját szűkebb állama partikuláris érdekeivel azonosult. Ez a saját város iránti feltétel nélküli elkötelezettség nem pusztán kötelességteljesítés, hanem igen régi keletű hagyományban, a poliszpolgári tudatban gyökerezik, melyet elsősorban az antik római köztársaság mintája tartott életben a középkor és a reneszánsz itáliai városállamaiban. A humanista öntudat, a túlfutott patriotizmus és a honpolgári büszkeség kifejezői azok a dicshimnuszok és egyéb retorikai műfajokban született művek, melyek Firenze kiválóságát zengik. Ezek közül legismertebbek a magas politikai funkciót – általában a kancellári tisztelet – betöltő humanisták idevágó művei. Jól példázta ezt a város egyik kancellárjának, a jeles humanista Salutatinak eklógiája: "Melyik városnak, nemcsak Itáliában, hanem az egész világon, biztosabb az elhelyezkedése falai között, büszkébbek a palotái, ékeesebbek templomai, gyönyörűbb építészete, hatalmasabbak kapui, gazdagabbak terei, boldogabbak széles utcái, nagyobb népe, dicsőségesebb polgársága, kimeríthetlenebb gazdagsága, termékenyebb földje?"¹⁴ Az ún. honpolgári humanisták központi gondja a politikai szabadság és a függetlenség megőrzése. Machiavelli is ezeket az értékeket őrzi, de az ő korában, Salutati és társai után száz évvel már más Firenze és Itália helyzete. A szabadságot védő és dicsőítő retorika már nem az eltérő berendezkedésű államokkal szembeni fölény igazolását szolgálja (ahogy korábban pl. Milánó ellen érveltek), hanem az egyre mélyebb és egyértelműbb válságban keresi a hagyományos republikánus értékek megőrzésének módzatait. Hogy ennek lehetősége egyre csökkent, az többek között épp Machiavelli írásaiban követhető nyomon, hiszen ő eljut annak a realitásnak az elfogadásához, hogy a szükségszerűség az egységet, az pedig az egy személyi uralmat követeli meg. A 15. század végétől a szabadság és függetlenség megvédésére kidolgozott politikai elméletek válságmegoldó céllal születtek, de a romlottság terjedése miatt egyre pesszimistább hangvételűek, és egyre inkább elfogadják a védeni kívánt értékek legalábbis időleges feladását.

Machiavelli életének és művének egészét mérlegre téve kétségtelen, hogy elsősorban Firenze sorsa érdekelte, a politikai rendszer megváltozása után sem tudott elszakadni ettől a közösségtől, állandóan erőfeszítéseket tett a közügyekre való visszatérésre, megírta a város politikai harcainak történetét (Firenze története), a *Discorsiban* azt kutatta, miként őrizhető meg a szabadság a romlott városban, egyszóval mindenekelőtt Firenze sorsa érdekelte.¹⁵

A firenzei kötődés nem jelenti azt, hogy ne érzékelné az itáliai dimenziók jelentőségét, és ne viselné szíven Itália egészének sorsát. A kor politikájának feltételeit és követelményeit meghatározó, ezen keresztül Machiavelli gondolkodását befolyásoló három politikai keretet Gramsci így foglalja össze tömören: "1. a firenzei köztársaság belső harcai és az állam különleges struktúrája, amely nem tudott megszabadulni a hagyományos városi önkormányzat provinciális maradványaitól, azaz egy visszahúzódóvá vált feudális elemtől; 2. az olasz államok harca az itáliai egyensúlyért, amelyet akadályozott a pápaság és a városi, azaz nem területi államforma több feudális és provinciális maradványa; 3. a többé-kevésbé szolidáris olasz államok harca az

¹⁴ *Invectiva Antonio Loschi ellen, 1403-ból.* Idézi Brucker, Gene A., *Renaissance Florence.* Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1983. 29. p.

¹⁵ Gilbert, Felix, *Machiavelli and Guicciardini.* Princeton, N.J.: University Press, 1965. 182. sköv. p.

európai egyensúlyért, vagyis egyfelől a belső itáliai egyensúly igénye, másfelől a hegemoniáért harcoló európai államok szükségletei között fennálló ellentmondások." ¹⁶

Valóban: Itália inkább az egyik politikai színtérként jelenik meg a kor politikusaiknak és gondolkodóinak szemében; a területi állam, a nemzet és a haza fogalmai közti olyan szerves kapcsolatról, mint amely majd a 19. században valósul meg a reneszánszban egyébként is történetietlen lenne beszélni, még nem kristályosodott ki sem a nemzet, sem az állam eszméje. ¹⁷ Kétségtelen: a területi állam egysége mint történelmi szükségszerűség, világos Machiavelli számára, ezt látja a spanyol és francia példán; és a haza-tudat nem korlátozódott az olaszoknál feltétlenül kinek-kinek a szűkebb környezetére, beszélhetünk itáliai patriotizmusról is: ez ugyan nem annyira a félszigetre, mint inkább a Regnum Italicumra vonatkozott, vagyis Észak-Itáliának arra a részére, melyet 962-ben I. Ottó kebelezett be a német Birodalomba. A haza, a patria iránti érzelmi elkötelezettség hosszú múltra visszatekintő, antik eredetű eszme; a nemzettel való összekapcsolása csak a 18–19. században valósul meg.

A patria iránti aggodás indítja Marsiliust 1324-ben a Defensor Pacis megírására: Itália (vagyis a Regnum Italicum) "minden egyes részét viszály szagattja és majdnem elpusztul, úgyhogy bárki könnyedén elfoglalhatja, aki hatalmába akarja keríteni és van ereje hozzá" (I, i, 2), készít látéletet az itáliai állapotokról Machiavellihez hasonló aggodalommal, noha Marsilius sokkal kevésbé kötődött szülővárosához, Padovához, és általában Itáliához, mint a firenzei titkár, mert Párizsban, majd Bajor IV. Lajos német császár udvarában töltötte élete fontosabb szakaszait. ¹⁸ Dante ugyanennek a területnek a politikai berendezkedését kívánta megoldani az Egyeduralomról írt értekezésének javaslataival, s ennek balsorsát panaszolja a Commedia "Óda Itáliához" című éneke (Purgatórium VI.) – "Rab Itália, hajh, nyomor tanyája, / kormánytalan hajó vad fürgetegben" –, és hasonló érzéseket táplál a Fejedelem végén is idézett Petrarca. Valamennyien a széttagoltságot érzik a félsziget nagy gyengeségének, ebből ered a rengeteg viszály, a széthúzás, és a külső hódítók számára a nagy lehetőség. A megoldás Danténál még a középkori univerzalizmus helyreállítása, egyfajta világállam; Petrarca számára az ókori Róma egységének mintájára az itáliai egység (legalábbis élete egyik szakaszában); Marsilius pedig eljut ahhoz a korszakos jelentőségű államelméleti megállapításhoz, hogy a politikai közösség irányítását egyetlen és egységes akaratnak kell elvégeznie.

Ebbe a tradícióba illeszkedik bele Machiavelli, azzal a különbséggel, hogy a 16. században a válság már sokkal súlyosabb és az egység szükségessége egyértelműbb. Ez az egység azonban nem a modern értelemben vett "nemzeti" alapon jönne létre, hanem – Petrarca elképzeléséhez hasonlóan – az antik római mintára az egyik városállam vagy fejedelemség terjeszkedése, hódítása révén, illetve a szövetségesként csatlakozók segítségével. A nemzetközi tapasztalatok elméleti általánosítása ezt sugallta, de a megvalósulás Itáliában meglehetősen reménytelennek tűnt: ezt igazolta a Machiavelli által példaképnek tekintett Valentino bukása. A fejedelem ajánlásában megszólított Medici-ivadék pedig nem a megfelelő ember volt erre a küldetésre. Machiavelli egyik írásában a történelmi múltba nyúl vissza, hogy olyan figurát találjon, akit példaként

¹⁶ Gramsci, i. m. (12. lábjegyzet) 27.

¹⁷ Szücs Jenő, Nemzet és történelem, Gondolat, 1974. 224–5; Wallerstein, i. m. (2. lj.) 268 és 296. p.

¹⁸ Erről I. Paczolay, "A politikai közösség Marsilius filozófiájában", Világosság 28(1987) 43. p.

állíthat: az idealizált ábrázolás eredménye a valóságtól meglehetősen eltávolodott Castruccio Castracani-életrajz (MM I: 633–657.). A 13–14. század fordulóján élt hadvezér merész vállalkozásokkal próbálta meg hódítás útján egyesíteni előbb Toscanát, majd Itáliát. Az "új fejedelem" e történelmi prototípusa "barátaival nagylelkűen, ellenségeivel könyörtelenül bánt, alattvalóit igazságosan kezelte, de külső szövetségesei iránt nem tanúsított hűség: t. Amit nem érhetett el erőszakkal, elérte csalárdsággal, mert mint mondotta volt, a dicsőséget nem a győzelem megszerzésének módja, hanem maga a győzelem biztosítja." (I.m. 652.o.). Egyet azonban e sikeres hadvezér sem tudott elkerülni: a korai és váratlan halált. "A jó szerencse, amely minden emberi dolog meghatározója kíván lenni, nem engedte meg, hogy előbb ismerjem ki szándékait, és nem adott annyi időt hogy fölébe kerekedhessem" – mondotta halálos ágyán (i.m. 650).

A Machiavelli által javasolt gyógymód nem egyszerűsíthető le a "nemzeti egység" programjára: nincs a válsághoz egyértelműen hozzárendelhető megoldás. Csak megoldási kísérletek vannak, és Machiavelli fejtegetéseinek szerteszt ágazása, a sokszor egymástól eltérő vagy egymásnak ellentmondó gondolatmenete a lehetőségek kínzó bizonytalansággal párosuló többségét jelzik. A megoldások pluralitásában mint hangsúlyos, de csak egy lehetséges megoldás fölmerül az egység is. Ennek tényleges megvalósulását egyik Vettorihoz intézett levelében – épp A fejedelem megírásának napjaiban, a levél ugyanis 1513. augusztus 10-én kelt – gyakorlatilag esélytelennek ítélte: "Ami a többi olasz egységét illeti, megnevetett: először is, mert nincs olyan egység, amely mindenkinek jó lenne; és ha a vezetők között létre is jönne az egység, az nem elég, mert egy garast sem érnek a seregeik, a spanyolokét kivéve, de azoknak a száma nem elegendő; másodsorban hiányzik a rend az egészről..."¹⁹

Összefoglalóan megállapítható, hogy a nemzetközi dimenziók figyelemmel kísérése, a francia, a spanyol és a többi állam szerkezetének elméleti összehasonlítása nem kínál egyszerűen másolható receptet: Machiavelli az itáliai helyzet sajátosságai között keresi a cselekvési lehetőségeket, köztük az egység útját is. Az egység előtérbe állítása nem feltétlenül a "nemzeti"-területi kerethez kötődik, hanem a városállamhoz. Az egység inkább a hatalmi berendezkedés elve, semmint a territorialitása – de így is jelentős mértékben kapcsolódik az államfogalom formálódásához, sőt így még elvontabban érzékelhető, hogy a politikai test egységgé szerveződése érdekli, az "állami" egység, a központosított szervezet, és nem ennek a nemzettel való egybeesése.

2. "Nemzet" és "haza"

Frederico Chabod-nak a nemzet eszméjével foglalkozó alapvető tanulmánya (*L'idea di nazione*) bemutatja, hogy a nemzet elméletét és terminológiáját miként használták a reneszánszban. A fogalom nem volt ismeretlen a középkorban sem, az egyetemeken a hallgatókat nemzetek szerint csoportosították, akárcsak a zsinatokon résztvevőket, stb. A *natio* szónak ez a használata valami egészen másra utal, mint a modern fogalom, hisz a párizsi egyetemen külön nációt alkottak a franciák, a pikkárdiaiak, a normannok stb, amivel egyszerűen az Észak-Franciaország különböző részeitől származókat különböztették meg, míg a negyedik *natio anglica*-ba sorolták az

¹⁹ Machiavelli, *Lettere familiari*, Firenze, 1883. n. CXXXI, p. 277. p.

angolokat, németeket, skandinávokat, lengyeleket stb.²⁰ A szó használata a politikai elméletben is előfordul, pl. Ockham műveiben, ahol a nemzet azonos a gens-szel (de certa natione vel gente imperator eligatur; Dialogus I,29) , de az etnikai megkülönböztetés politikai tartalmat nyer, a császárválasztási eljárás alapjául szolgál. A reneszánszban a nemzet szó használata kivételes, és mint Dante esetében látható, nem azonosul a politikai kerettel. A kor írói általában a provincia szót alkalmazzák a nemzet, vagyis valamely etnikum, nép és az általa lakott terület közti szoros kapcsolat jelölésére. Ez érvényes Machiavellire is. A nazione szót elvétve használja, pl. a Discorsi I,55-be vagy a II. könyv bevezetésében a franciák, a spanyolok és az olaszok megjelölésére, vagy III, 43-ban a németek és a franciák tulajdonságairól szólva: "Ez is megkönnyíti, hogy a múlt alapján megismerjük a jövőndőt, ha tudjuk egy nemzetéről, hogy hosszú időn keresztül egyforma erkölcsök szerint élt" (MM I: 433. kiemelés tőlem). Általában azonban a provincia szót szerepelteti; ennek Chabod két alapvető jelentését különbözteti meg.²¹

Az egyik szerint azonos a gens-szel, vagyis az etnikai értelemben vett néppel: "ez országok, amelyeket leigázásuk után a hódító korábbi birtokához (stato) csatolt, vagy ugyanegy országhoz tartoznak és egy nyelvet beszélnek..." (P. III; 11. kiemelés tőlem) – a nemzet ismérvei a nyelv, a szokások és az intézmények rendje (lingua, costumi, ordini – uo.) , amelyek a modern nemzetfogalomnak is lényeges elemei, de nem teljes egészében azonosak vele; épp a politikai elem, a nemzetalkotó "akarat" hiányzik, mely majd a francia forradalomtól kezdve válik lényegessé.²²

A másik alapvető jelentés az antik eredetű adminisztratív egységre, a tartományra vonatkozik (D. II,2; Firenze története I,1 és II,1; P. XXVI.).

Fontos az az elhatárolás is, mely a nemzet-fogalom területi határait tekintettel szélesebb és szűkebb értelmű használatot különböztet meg. A szélesebb értelmezés átfogja a modern nemzeti keretet, mikor Machiavelli spanyolokról, franciákról, németekről beszél. Más helyeken viszont a szűkebb politikai formációban élőkre használja a nemzet szót – ez a középkori hagyományokhoz kötődik. Így beszél a firenzei, lombardiai stb. nemzetéről, vagyis a városállamra vagy kisebb fejedelemségre vonatkoztatja a fogalmat. E második csoport alelete, mikor valamely város idegenben tartózkodó polgárainak együttesét nevezi nazione-nak, pl. egyik követi jelentésében a "la Nazione nostra a Roma", "a római nemzetünk" kivétel a Rómában élő-tartózkodó firenzeiek közösségét jelöli.²³

Ugyanígyen kettősség figyelhető meg a másik római-középkori hagyományokból származó fogalom, a patria (haza) használatában is. Mikor élete utolsó hónapjaiban azt írja Vettorinak, hogy "jobb szeretem hazámat, mint lelkemet",²⁴ akkor a hazán Firenzét érti. A patria már Salutati szóhasználatában is elvált a nemzetiségtől, szűkebb annál: sum denique gente italicus, patria florentinus = itáliai nemzetiség, firenzei haza.²⁵ A 16. századi olaszoknak is még városuk jelenti hazájukat. Emellett kezd lassan kibontakozni az egész Itáliát átfogó haza fogalma.

²⁰ Chabod, L'idea di nazione (9. lj.), 89. p.

²¹ I. m. 89–90 és 176–9. p.

²² I. m. 177. p.

²³ I. m. 178–9. p.

²⁴ Machiavelli, Lettere familiari, n. CCXXV, p. 525. p.

²⁵ Chabod, L'idea di nazione, 183. p.

A terjedelmileg-mennyiségileg eltérő fogalmak használatát példázzák A fejedelem záró sorai: "Élni kell tehát az alkalommal, hogy Itália annyi idő múltán végre szabadítóra találjon. El sem mondható, mennyi szeretettel fogadnák mindazon tartományokban, melyek idegen betörésektől szenvedtek..." (MM I: 86. kiemelés tőlem) – itt egész Itália felszabadításának és a partikuláris tartományoknak a kettőssége szerepel, s ennek fényében kérdéses, hogy a néhány sorral odébb olvasható hazafogalom csak a Mediciek Firenzéjére vagy egész Itáliára vonatkozik-e? "Nagyságod címere alatt nemesedjék a haza". Chabod a leszűkítő értelmezés mellett tör lándzsát, én a konkrét szövegösszefüggésben Itáliát sem tartom kizártnak, mert Petrarca verse is az olaszokra hivatkozik; semmiképp sem következtethető viszont az, hogy a zóró fejezet a nemzeti egység valamint programja lenne. A nemzeti érzésre történő hivatkozás gyakori retorikus fordulat volt Itáliában, de ez nem az állandó politikai egység megteremtésére irányult, hanem időleges szövetségre a hegyen túlról beáramló hódítókkal szemben.²⁶

Végeredményben oda jutottunk, hogy Machiavelli elméleti kételyei és megoldás-kísérletei során földolgozta kora fő fejlődési tendenciáit, érzekelte az abszolutista hatalomgyakorlást és a nemzeti elvet is, de ezeket – különösen az utóbbit – korántsem kizárólagos érvényű útmutatásnak szánta. Az utókor érthetően hajlamos a hangsúlyt és a pozitív értékelő jelzőket azokon a pontokon felerősíteni, amelyek a felismerést, az előrelátást igazolják. Mindez azonban nem feledtetheti azt, hogy Machiavelli érdeklődése elsősorban a szűkebb haza, Firenze válságának a megoldására irányult. A reneszánsz végén az új állam a fejedelem, a reformációt követően pedig majd a vallás köré épül, nem a nemzet köré.²⁷ Az egységesítésnek Machiavellinél és kortársainál egyaránt szereplő kérdése sem a nemzet körül forgott. A hatástörténet visszanézve azonban mégsem indokolatlan az a nézet, mely Machiavelliben az itáliai nemzeti eszme előfutárát látja, ugyanis a szerző eredeti szándékától függetlenül a szöveg már megszületése után nem sokkal azt az üzenetet hordozta, hogy Itáliát meg kell szabadítani az idegen uralomtól; ilyen értelemben hivatkoztak a Principe zárófejezetére még a külföldiek is, például Bodin vagy Guez de Balzac.²⁸ Az autonómmá vált szöveg a különböző interpretációk során egyre gazdagodva önálló életet élt.

*

Machiavelli elméleti kísérleteiben közös volt a válságból: az itáliai szabadság válságából kivezető út keresése; ehhez szolgált mintául a múlt példázata, és ebből a szempontból ítélte meg a korabeli eseményeket. Ha romlott az állam, akkor az abszolút hatalmú uralkodóra van szükség: "ahol az emberanyag már ennyire megromlott, és a törvények nem elegendők az indulatok féken tartására, ott nagyobb erő szükséges a rend biztosításához, ez a nagyobb erő pedig a királyi kéz, amely kivételes és korlátlan hatalommal gátat vet a hatalmasok túlzott nagyravágásának és romboló tevékenységének." (D. I,55; 213.). A válság megoldásához rendkívüli képességű és hatalmú államférfira van szükség, aki "újrakezdi" az államot. Machiavelli valamennyi

²⁶ Gilbert, i. m. (15. lj.), 183. p.

²⁷ Kohn, Hans, "A reneszánsz és a reformáció. A nacionalizmus jelentkezése." Világtörténet 1984/1. sz.

²⁸ De Mattei, i. m. (13. lj.) 102. p.

műve beilleszkedik a válságmegoldási kísérletbe: legplasztikusabban az új fejedelem figurája mintázza a megújító politikai erőt, de a szélesebb elméleti alapot a Discorsi adja meg. Alapvető fontosságú részletkérdést bont ki A háború művészete. Végül a Firenze története arra keresi a választ, miként őrizhető meg az egység a belső harcok és a külső fenyegetések közepette.

Államfoglalma is ebbe az összefüggésbe illeszkedik: a hatalmi viszonyok jellegének és jelentőségének felismerése összekapcsolódik az itáliai s firenzei válság megoldásához utat mutatni hivatott, hol konkrét, hol általános érvényű tanácsokkal, melyek erőteljes hatalmat tételeznek föl; ez részben személyhez kötött (a fejedelem), részben intézményekben testesül meg (törvények, hadsereg, alkotmányos rend stb.). Vagyis közel kerül az államfoglalom bizonyos vonásaihoz, főleg a szervezethez, a tartalomhoz és a funkcióhoz. Machiavelli államfoglalma így közvetve kapcsolódik a válsághoz. Elmélete magán hordozza az átmeneti kor jegyeit: észleli a romlást, de még nem adta föl a "megújulás", az "új állam" reményét.²⁹

PÉTER PACZOLAY

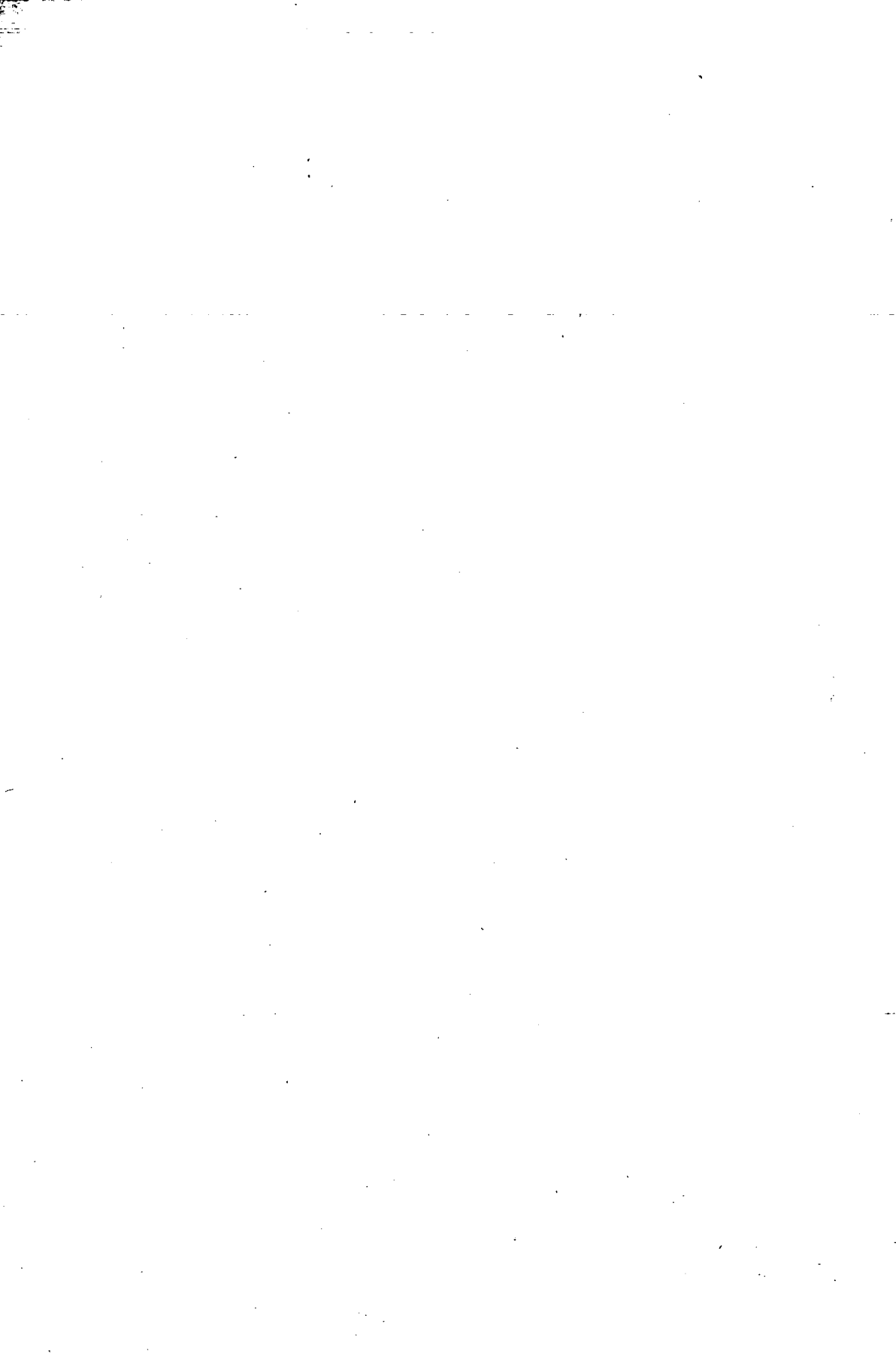
THE "NEW STATE" BY MACHIAVELLI

(Summary)

In Europe the 16th century was the age of the growing centralization of state power. The paper examines how far these political changes were reflected by the most relevant political thinker of the era, Niccolo Machiavelli. It explains that Machiavelli, as a diplomat of the Florentine republic, got well acquainted through personal experience especially with the political structure of France and Germany, but he frequently referred to Spain, too. He compared the centralized and unified state of France to the weak powers of the German emperor, and he considered centralization an significant feature of what we can call the structure of the state. Nevertheless, even centralized states could not avoid the greatest danger, corruption.

The second part of the paper examines whether are well-founded those claims that consider Machiavelli as a partisan of the nation-state. The paper places the texts of Machiavelli referring to the issue into the context of the use of the ideas of "nation" and "patria" in his age. It concludes that Machiavelli was first of all a Florentine patriot who understood the importance of the national framework in future politics, but his role was idealized by ideologists of later Italian national movements.

²⁹ Albertini, i. m. (3. lj.) 72.

A franciaországi és a hazai mezőgazdasági termelői árak összehasonlítása

Magyarország határozott törekvése, hogy mielőbb az Európai Unió tagjainak sorába lépjen. A csatlakozás feltételei és várható következményei széleskörűen érintik a magyar mezőgazdaságot. Az áthidalásra váró nehézségek egyike a mezőgazdasági termelői árszínvonal különbsége. Kutatómunkánk e különbség jelenlegi mértékének megközelítő pontosságú számbavételére irányult.*

Az Európai Unió 15 tagországában a mezőgazdasági termelői árak – a közösségi befolyásolás ellenére, a helyi piaci erők hatására – távolról sem egységesek. A legfontosabb agrártermékek közös pénznemben (ECU-ben) kifejezett éves átlagára országonként 30–40 százalékkal, sőt annál is nagyobb mértékben tér el egymástól. (CE, 1994.) Az ár lényegesen alacsonyabb azokban az országokban, amelyekben az önellátás foka a 100 %-ot meghaladja, mint az importáló országokban.

A magyar mezőgazdasági termelői árak megítélésének összehasonlítási alapjául Franciaországot választottuk, amelynek társadalmi-gazdasági életében az agrárszférának hagyományosan kiemelkedő szerepe van. A francia mezőgazdaság adja az Unió (a 12 ország) mezőgazdasági termelésének negyedrészt, sokágazatú, exportra orientált, mezőgazdasági árszínvonala viszonylag – a többi tagországhoz képest – alacsony.

Két ország mezőgazdasági árainak összehasonlítása kényes kérdés. Különösen az a jelenlegi időszakban, amikor az árak mindkét országban változóban, élénk mozgásban vannak. A nyugat-európai országokban a közös agrárpolitika 1992-ben elfogadott reformja évről-évre csökkenti a reálárakat, amit a mezőgazdasági termelőknek fizetett jövedelemkiegészítő prémiumokkal ellensúlyoznak. Magyarországon viszont az áringadozások felerősödése mellett, 1994 második félévétől kezdve – a korábbi katasztrofális csökkenés után – megindult a reálárak növekedése.

Nem kaphatunk reális képet, ha nem térünk ki a francia mezőgazdasági termelők árcsökkenést kompenzáló, az adott év termelési eredményeitől független pénzügyi támogatására. A mezőgazdasági termelőknek nyújtott közösségi és nemzeti támogatások teljes körű áttekintésére azonban nem vállalkozunk.

A francia és a magyar mezőgazdasági termelői árak és árkompenzációk különbsége nem ad elegendő információt sem a mezőgazdasági termelés

* A kutatás a T 017881 sz. OTKA szerződés alapján folyik

jövedelmezőségének, sem pedig versenyképességének megítélésére, csupán támpontul szolgálhat a szélesebb körű vizsgálatokhoz.

A nemzetközi összehasonlítás nehézségei

A mezőgazdasági termelői árak nemzetközi összehasonlítása elé sok akadály tornyosul, mivel az egyes országokban érvényesülő feltételekről viszonylag kevés egybevethető statisztikai adat áll rendelkezésre. (Szász K., 1987.)

Az árak egybevetésénél felmerülő feladatok:

- a termékek (a minőség, a szezonális stb.) azonosítása;
- az árkondíciók (szállítási-, fizetési stb. feltételek) azonosítása;
- a pénznem (valutaárfolyam) azonosítása.

A statisztikailag mért árak gyakran átlagárak, az átlagos minőség megjelölése nélkül. A minőségi, területi szezonális differenciáltságot elfedik. Nem ismeretesek az árak alkalmazásának részletes feltételei sem. Példaként említjük, hogy Franciaországban a felvásárló 30 napon belül köteles a mezőgazdasági termék árát kifizetni, míg Magyarországon erre nincs biztosíték.

Jól azonosított, megbízható adatokat közöl az Európai Unió éves jelentése, amelyet a közösség mezőgazdaságának helyzetéről készítenek. A legfrissebb, 1994-ben kiadott kötetből azonban csak az 1992. évi árakat ismerhetjük meg, amit az idő már meghaladott. Minthogy a jelenlegi helyzet áttekintésére törekedtünk, az árak összehasonlítására az 1994. decemberi – 1995. januári adatokat használtuk fel, amelyeket a francia Mezőgazdasági és Halászati Minisztérium kiadványaiból, francia és magyar havi statisztikai közleményekből, illetve szakfolyóiratok információs rovataiból merítettünk. A különböző forrásokból származó adatok összevetése a hibalehetőségeket felnagyítja. Az egy kiragadott időpontra vonatkozó, feltételezésekkel és becslésekkel összeillesztett számítások csak nagyvonalú megközelítést adhatnak, tájékoztató jellegűek.

Meg kell még említenünk a nemzeti valuták átszámításának buktatóit. A valuták kereskedelmi árfolyama általában nem esik egybe vásárlóerő-paritásukkal. A francia frank és a magyar forint – mezőgazdasági termelőkre vonatkoztatott – vásárlóerő paritásának összehasonlítására nincs lehetőségünk. Így az árak átszámításánál csak a hivatalos valutaárfolyamot alkalmazhattuk. A francia frank forint árfolyama 1995. év elejétől július hó végéig mintegy 25 %-kal nőtt. Minthogy Franciaországban az infláció éves üteme 1,5–2 %-os, megengedhetőnek találtuk azt a megoldást, hogy az év eleji árakat az 1995. július 27-i árfolyamon (26,31 Ft/FRF) fejezzük ki hazai forintban. A forint nominális leértékelése azóta is folytatódik.

Az egyes termékek árának összevetésénél még bonyolultabb a termelői árszínvonalak összehasonlítása. Ezt a már említett tényezőkön felül az árutermelés szerkezetének különbözősége is jelentősen befolyásolja. Talán ez az oka annak, hogy nemzetközi elemzésekben sokkal inkább az árszínvonal változásának irányzatait vizsgálják, s kevésbé vállalkoznak az egyes országok mezőgazdasági termelői árszínvonalának párhuzamba állítására.

A főbb termékek árának különbsége

A magyar mezőgazdasági termelés szerkezetének hosszabb távú fejlesztési lehetőségeit jelentősen befolyásolják az Európai Unió piaci viszonyai. Az alkalmazkodáshoz tájékozódást nyújthat a főbb mezőgazdasági termékek jelenlegi franciaországi termelői árának ismerete, a hazai árakkal való összevetése.

Az árkülönbség termékenként nagyon eltérő. A vizsgált főbb termékeket az eltérés mértékétől függően négy csoportba oszthattuk be. Az első csoportba azok a termékek kerültek, amelyek hazai ára a legnagyobb mértékben marad el a franciaországi áráktól. Mérsékeltőbb, de ugyancsak igen jelentős az árkülönbség a magyar gazdák rovására a második csoportba sorolt termékeknél. A harmadik csoportba tartozó termékek francia és magyar ára 1995. év elején még nagyjából hasonló volt, de az azóta bekövetkezett árfolyam változás a rést kitágította. Végül a negyedik csoportba azok a termékek jutottak, amelyek hazai ára eléri, vagy némileg meghaladja a franciaországit. Az 1994. évi hazai felvásárlás mennyiségi adataival súlyozva az első csoportba az áruértékesítés 35, a másodikba 25, míg a harmadikba és a negyedikbe mintegy 20–20 százaléka tartozott.

a) Igen nagy árhátrány

A vizsgálat szerint a hazai termelői ár mintegy 60 százalékkal kisebb a franciaországinál a *kukorica*, a *cukorrépa*, a *tej* és a *vágómarha* értékesítése esetében.

Az Európai Unió kukoricatermésének több mint a felét a francia gazdák takarítják be. 1995. januárjában a felvásárlási ár ott 25.200 Ft/t, nálunk 9.700 Ft/t volt.

Az Európai Unióban a cukor piaca behatóan szabályozott. A közösség belső szükségletének ellátásához szükséges mennyiség ára kiemelkedően magas, ennél mintegy 30 %-kal alacsonyabb az előírányzott export mennyiség ára, míg az ezen felüli mennyiség csak világgpiaci áron értékesíthető, ami például 1993/94-ben a közösségi intervenció árának nagyjából a fele volt. (CE, 1995.) A cukorgyárak a mezőgazdasági termelőknek "kevert" árat fizetnek, a szakmaközi egyezménynek megfelelően megkötött szerződés alapján. Az átlagos cukorrépa termelői ár, azonos minőségre vetítve, becslésünk szerint a hazainak legalább két és félszerese.

A tejtermelés a francia mezőgazdasági termelés legnagyobb ágazata. Hasonló arányú, mintegy 16 %-os a tej részesedése a hazai felvásárlás árstruktúrájában is. Franciaországban az ár stabil, a tejtermelés jövedelmezősége kedvező. 1991–1994. évek átlagában a 3,7 % zsírtartalmú tej ára, tejüzembe szállítva 57 Ft/liter volt (Frémy, D. et al, 1994.), ami az 1995. januári hazai árak több mint kétszerese.

A vágómarha termelés és értékesítés súlya a francia mezőgazdaságban jóval nagyobb, mint nálunk. 1995. januárjában a vágóbika és tinó termelői átlagára 340 Ft/kg, a beállítani való marháé 200 Ft/kg volt. Ettől messze elmaradtak a hazai árak, de az árkülönbség azóta csökkent.

b) Jelentékeny árhátrány

A termékek e csoportjába a búzát, az árpat, a zöldség- és gyümölcsfélét és a kommersz asztali bort soroltuk. E termékeknel az árkülönbőség 30–40 %-ra becsülhető.

A mezőgazdasági termelés egyik legfontosabb ágazata mind Franciaországban mind Magyarországon a búzatermelés. Franciaországban a búza vetésterületének 90 %-án termelnek lágy búzát, aminek termelői ára a vizsgált időpontban – a hazai 10.800 Ft/t-al szemben – 22.200 Ft/t volt. A közös agrárpolitika reformja a gabonaárak támogatását évről évre csökkenti.

Szinte megoldhatatlan feladat a zöldség- és gyümölcsárak színvonalának összehasonlítása. A francia adatforrások általában a nagykereskedelmi árakat közlik, amelyek feltehetően lényegesen meghaladják a termelői árakat. Például Bretagne-ban az ott nagy volumenben termelt zöldségféle, az articsóka termelői ára fele a nagykereskedelmi árak és csak negyedrésze a Párizsban érvényesített kiskereskedelmi eladási árak. Az 1995. márciusi nagykereskedelmi árak franciaországi átlagát a budapesti Nagykőrösi úti nagybani piac áraihoz hasonlítva termékenként más és más különbséget észlelhetünk. Előfordult az is, hogy a hazai ár volt magasabb, például a paradicsomé.

A francia mezőgazdasági termelők bevételeinek nagy hányadát, 21,4 %-át a szőlő-, illetve a bortermelés hozza. Ennek több mint a fele a minőségi borok eladásából származik. Az asztali borok termelői ára is széles skálán mozog, a minőségi boroké pedig sokszorososan meghaladja azt. 1994. decemberében a szerződés alapján értékesített kommersz asztali borért 11 szeszfokra számítva, átlagosan 72 ft-ot fizettek literenként a termelőknek. Szakirodalmi források szerint a hazai nagybani értékesítési ár az alföldi borvidéken 35–40, a minőségi borvidékeken 50–60 Ft volt literenként.

c) Kisebb árkülönbőség

A napraforgó, a vágójuh és a baromfifélék hazai termelői ára 1995. év elején, az akkori valutaárfolyamon számolva megközelítette a franciaországit. Az azóta bekövetkezett árfolyamváltozás hatására a rés 25–30 %-osra tágult.

Az Európai Unió napraforgó termésének több mint a felét Franciaország adja. Ennek ellenére a napraforgó súlya a mezőgazdasági végtermékben jóval kisebb, mint nálunk. A közös agrárpolitika 1992-ben elhatározott reformja megszüntette a napraforgó árának szabályozását, az a világpiacon ártól függ. A termelői ár 1995. január hónapban tonnánként 35.600 Ft, míg nálunk 27.800 Ft volt.

Behatóbb vizsgálatra lenne szükség a vágójuh árak összehasonlításához. Az ár ugyanis minőségi kategóriánként és szezonálisan tág határok között mozog. A hozzáférhető legfrissebb (1992. évi) adatok szerint az élőállatár 200–360 Ft/kg között helyezkedett el. Hazánkban 1994-ben 229 Ft/kg volt, átlagosan.

Nem rendelkezünk elegendő adattal a baromfiárak összehasonlításához sem. Franciaország e termékekben a közösség legnagyobb exportőre, az önellátás foka 143 %-os. A francia termelők 1995. januárjában az élő csirkéért 156 ft-ot kaptak, csökkenő árirányzat mellett az "A" osztályú vágott csirke nagykereskedelmi ára 1995 márciusáig 250 Ft/kg-ra mérséklődött. Magyarországon az ár 1995-ben jelentősen növekedett.

d) Magasabb hazai ár

Néhány termék – elsősorban a vágósertés és feltehetően az étkezési tojás hazai termelői ára meghaladja a franciaországit.

Sertéshúsból Franciaország nem önellátó. Az önellátás foka 85 % körül van. Az "U" minőségű vágósertés termelői ára 1995 január hó harmadik hetében – élősúlyra visszszámítva – 175 Ft/kg volt. Ezt az árat meghaladta az azonos minőségű vágósertés hazai felvásárlási ára. A hazai ár azóta tovább növekedett.

Az étkezési tojás termelői ára szezonálisan változik, ami megnehezíti az árszínvonal összehasonlítását. A francia mezőgazdasági termelők az étkezési tyúktojást 1995 év elején átlagosan darabonként 6,40 Ft-os áron értékesítették. Magyarországon az 1994. évi felvásárlási átlagár 6,10 Ft/db volt, ami magasabb januári árat feltételez.

Jövedelemkiegészítő támogatás

A francia gazdák az Európai Unió közös agrárpolitikája 1992. évben elhatározott reformja során a gabonaféléket és a kérődző állatfajokat sújtó árcsökkenés ellensúlyozására jövedelemkiegészítő prémiumot kapnak. Jóllehet az Unió elzárkózik attól, hogy e prémiumok finanszírozását a később taggá váló országokra is kiterjessze, megkíséreltük felmérni, hogy e prémiumok mekkora összeggel növelnék a magyar mezőgazdasági termelők bevételeit, ha azokhoz a közösség legnagyobb mezőgazdasági termelője, Franciaország feltételeivel azonos módon hozzájuthatnának.

A prémiumok fizetésének alapjául szolgáló termelési adatok becslésénél egyszerűsítő feltételezésekkel kellett élnünk. Eltekintettünk azoktól a kötöttségektől, amelyek a prémiumok fizetését korlátozzák, minthogy mezőgazdaságunk üzemi szerkezetének átalakulási folyamatában azok még hozzávetőleges pontossággal sem mérhetők fel.

A gabonatermelők – a korábbi időszak 3 évi átlagtermésére vetítve – tonnánként 9.300 Ft prémiumhoz juthatnának. Jövedelmüket azonban csökkentené a vetésterület 15 %-ának előírt ugaroltatása.

A napraforgó-termelők hektáronként 71.000 Ft prémiumra tarthatnának igényt. Ez több, mint jelenlegi teljes árbevételük.

Az állattartók – bizonyos mennyiségi megkötések mellett – tehemenként 25.000, növendékmarhánként 19.000, anyajuhonként 6000 Ft támogatásra számíthatnának.

Hozzávetőleges pontosságú számítások szerint a magyar mezőgazdasági termelők az Európai Unió tagországainak termelőivel akkor kerülnének azonos versenyhelyzetbe, ha e prémiumok fejében 150–200 milliárd Ft kifizetésre kerülhetne. Ez megtetézi a mezőgazdasági termelői árszínvonalban meglévő, hasonló nagyságú különbséget.

Az árszínvonal összevetése

Az árszínvonal különbségét befolyásolja, milyen árszerkezetet veszünk alapul. A francia mezőgazdaság végtermékének szerkezete alapján a különbség kisebb lenne, mint a hazai felvásárlás szerkezetében. Mégis helyesebbnek találtuk, hogy a 12

legfontosabb termék, illetve termékcsoport 1994. évi hazai felvásárlásának mennyiségi adatait használjuk fel erre a célra.

Számításaink eredményeként megállapíthattuk, hogy a magyar mezőgazdasági árszínvonal 1995. évi elején, 1995. július végi árfolyamon számolva mintegy 40 %-kal maradt el a franciaországitól.

Amint arra már utaltunk, az árak mindkét országban mozgásban vannak, a kép szinte hónapról-hónapra változik. A magyar mezőgazdasági termelői árszínvonal – a KSH közlése szerint – 1995 első félévében 34 %-kal haladta meg az előző év azonos időszakáét. Valószínű, hogy a mezőgazdasági reálárak megindult növekedése tovább folytatódik. Franciaországban viszont a mezőgazdasági reálárak csökkenése várható.

Az áralakulás irányzatai

Jóllehet az ármozgások feltételei és következményei a két országban különbözőek, érdemes az áralakulás eddigi, a legutóbbi években tapasztalt irányzatait összevetni.

Évszázados tendencia a mezőgazdasági termelői árak reálértékének csökkenése. Francia kutatók az egyes agrártermékek reálértékét hosszú távú idősorok alapján az átlagos munkabérhez viszonyítva mérik. 100 kg. búzáért a XVIII. század elején Franciaországban 300, a XIX. század elején 143, a XX. század elején 72 munkaóra átlagbért kellett fizetni. Ehhez 1984-ben már 4 munkaóra átlagbére elegendő volt. 100 év alatt a vágómarha átlag-órabérben kifejezett ára az egytizedére, a vágósertése az egyhuzadára csökkent. 1910-ben 1 kg csirke ára 12 munkaóra, 1983-ban 0,6 munkaóra átlagbérével volt egyenlő. (Fourastié, J. et al, 1984.)

A mezőgazdasági termelői árszínvonal reálértéke 1990 és 1994 között Franciaországban 22, Magyarországon 28 %-kal lett kisebb.

Franciaországban folyamatos volt a reálárak csökkenése, együtt járt a nominális árak csökkenésével. 1994-ben a nominális árszínvonal a búza és az olajosmagvak árának csökkenése ellenére az előző évivel azonos maradt, mivel az árcsökkenéseket a burgonya, a bor, a vágósertés árának javulása ellensúlyozta.

Magyarországon az agrártermékeknel is folyamatos volt a reálárak csökkenése, a nominális árak azonban – az 1991-es évet kivéve – emelkedtek. Ez az irányzat csak 1994 év közepén változott meg. Azóta a háromévi hanyatlás után megindult a reálárak növekedése.

Franciaországban a kedvezőtlen mezőgazdasági áralakulást 1993 óta árkompenzációs támogatás ellensúlyozza. Nálunk viszont az árcsökkenést a korábbi állami pénzügyi támogatás nagy részének megvonása kísérte.

Az áralakulás néhány további összefüggését is érdemes szemügyre venni.

A nyugat-európai országokban a mezőgazdasági termelői árak csökkenése és a borulató távolabbi kilátások éreztették hatásukat a mezőgazdasági termeléshez szükséges ipari eredetű termelőeszközök és szolgáltatások, továbbá beruházási javak piacán. A termelőeszközök iránti kereslet visszaszorulásának tulajdonítható, hogy a beszerzési árak Franciaországban a vizsgált 5 év során nominálisan is csak kismértékben, mintegy 3 %-kal nőttek. A beszerzési árak reálértéke évről-évre csökkent, 1994-ben 9 %-kal volt alacsonyabb, mint 1989-ben. Ennél is nagyobb mértékben csökkent a folyó termelési költségeket érintő beszerzések reál-árszínvonala.

Magyarországon viszont az 1990-es évek elején a mezőgazdasági termelői árak zuhanását a termelőeszköz-árak ugrásszerű növekedése kísérte. 1992-ben és 1993-ban a kialakult aránytalanság csillapodott. A termelőeszközök reál-árszínvonala azonban még 1994-ben is mintegy 5 %-kal nagyobb volt az 1989. évinél, megtévezve ezzel a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének apadását. Az áralakulás következményei nyomon követhetők az ipari eredetű termelőeszköz-felhasználás és a termelési színvonal visszaesésében.

Nem érdektelen egy pillantást vetni az *élelmiszerek fogyasztói árának* alakulására. A jövedelmek változása mellett ez hat a belföldi piaci keresletre.

Franciaországban a mezőgazdasági termelői ármozgás együtt járt az élelmiszerek fogyasztói reálárának valamelyes csökkenésével. 5 év alatt a mezőgazdasági termelői árak reálértéke – amint arról már volt szó – 22 %-kal, az élelmiszer fogyasztói áraké 6 %-kal lett kisebb. A közös agrárpolitika reformjának első két évében beigazolódtott az az előrejelzés, hogy a termelői árak leszorítását a vertikum láncolata felszívja, abból a fogyasztók érzékelhető mértékben nem részesülnek. Egyébként már hosszabb ideje megfigyelhető irányzat, hogy a fogyasztók élelmezési kiadásából a mezőgazdasági termelőkhez egyre kevesebb jut el. Például, a kenyér árának 18, a sertéshús árának 50 %-a gyarapítja a mezőgazdasági termelők bevételeit.

Az utóbbi irányzat Magyarországon is jellemzővé vált, az áralakulás összefüggése azonban merőben eltérő. *1989 és 1994 között a mezőgazdasági termelői árak nominális színvonala a kétszeresére, az élelmiszer fogyasztói áraké a háromszorosára nőtt.* A mezőgazdasági reálárak 28 %-os csökkenése nem mérsékelte a fogyasztói árakat. Az élelmiszerek fogyasztói reál-árszínvonala – a fogyasztói árak inflációs rátájával mérve – 1994-ben lényegében azonos volt az 1989. évvel, sőt kismértékben, 0,6 %-kal meg is haladta azt. Az áralakulás nem volt egyenletes, mg 1991-ben és 1992-ben az élelmiszer fogyasztói árak növekedése elmaradt az inflációs rátától, 1993-ban és 1994-ben a fölé emelkedett.

A mezőgazdasági termékek belföldi értéktésésének esélyét javítaná, hogy a termelői és a fogyasztói árak közötti nagymértékű arányeltolódás a mezőgazdasági termelői reálárak várható növekedésének időszakában bizonyos mértékig visszarendeződne. Állami eszközökkel ezt rövid távon aligha lehet elősegíteni. Sokkal inkább az ellenkezőjét: a rés az élelmiszerek általános forgalmi adójának növelésével, vám- és árfolyam-politikával támítható. Ez a törekvés pénzügyi körökben egyre-másra előtérbe kerül.

Itt említjük meg, hogy Franciaországban a növényi termékek hozzáadott érték adója 5,5 %-os, vágóállatokra és állati termékekre pedig ilyen adót nem vetnek ki.

Levonhatjuk azt a következtetést, hogy az árak harmonizációja nem szűkíthető le a mezőgazdasági termelői árak közelítésére, hanem az összefüggések szélesebb körére kell kiterjednie.

A mezőgazdasági termelői árak közelítésének lehetőségei

A hazai mezőgazdasági termelői árszínvonal csak olyan ütemben közeledhet a nyugat-európaihoz, ahogy a belső vásárlóerő növekszik, a magasabb árak a belső piacon érvényesíthetők. Ilyen irányzat egyelőre nem várható. Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) vásárlóerő egyenértékben Magyarországon 1990-ben az Európai

Unió átlagának 43, 1993-ban már csak 35 %-a volt. (Mahé, L. P. et al, 1995.) Elsősorban a hazai gazdasági növekedés megindulása, a gazdaság fellendülése szükséges ahhoz, hogy a belföldi vásárlóerő, az élelmiszerekért fizethető árak közeledjenek a franciaországihoz.

Az egyes termékek árának közelítésére többféle út nyílhat:

– jobban igazodhatnak az értékesítési árak a nyugat-európaihoz, ha az Európai Unió mérsékli, megszünteti a magyar áruk importálására kivetett pénzügyi terheket;

– tompíthatja az eltéréseket a hazai export-támogatási kulcsok fokozatos módosítása;

– lassú folyamatnak ígérkezik az egyes termékek termelési költség-arányainak közelítése, a termelés technikai színvonalában, minőségi jellemzőiben, szervezettségében meglévő különbségek kiegyenlítődése, a termelési költség elemeinek (földjáradék, munkabér, támogatások, pénzügyi terhek stb.) hasonulása. Megjegyezzük, hogy e téren az Unió jelenlegi tagországai között is igen nagyok a különbségek.

Az azonos versenyfeltételek kialakulását szinte lehetetlenné teszi az Európai Unió közös agrárpolitikai reformjának az a vonása, hogy a mezőgazdasági termelők árak csökkentését közvetlen jövedelemtámogatással ellensúlyozza. A magyar termelők behozhatatlan hátrányba kerülnek, ha ez a támogatás fennmarad, és ők nem juthatnak hozzá.

FŐBB FORRÁSMUNKÁK

CE (Comission européenne): La situation de l'agriculture dans la Communauté, Rapport, 1993. Brüsszel, 1994.

CE: La situation des marchés agricoles, 1994., Brüsszel, 1995.

Fourastié, Jean – Bazié, Beatrice: Pourquoi les prix baissent? Huchette, Párizs, 1984.

Frémy, Dominique et al: Quid, 1995. Editions Robert Lafont, Párizs, 1994.

Halmi Péter – Pálovics Béláné: AZ EU-tagság agrárgazdasági hatásmechanizmusai, kézirat, 1995.

július

INSEE (Institut national de la statistique et des études économiques): Bulletin mensuel de statistique. N° 4, Párizs, 1995. április

KSH: Statisztikai Havi Közlemények N° 2-3

Mahé, Luis Pascal et al: L'agriculture et élargissement de l'Union européenne aux pays d'Europe centrale et orientale CE, Brüsszel, 1995. január

Ministère de l'agriculture et de la pêche: AGRESTE, conjuncture générale, N° 2 Párizs, 1995. február

Pénzügyminisztérium: Ár, Piac, 1995. évi 4-5. szám

Szász Kálmán: A mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításának módszerei, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1987.

BÉLÁNÉ PÁLOVICS

A COMPARISON OF THE AGRICULTURAL PRODUCTION PRICES IN FRANCE AND HUNGARY

(Summary)

Hungary's attachment to the European Union predicts harmonizing agrarian market relations. The author compared the Hungarian production prices at the end of 1994 and at the beginning of 1995 to those of French ones so as to assess the present differences. Hungarian prices proved to be 40 % lower on the average the extent differentiating by the product. The difference is the highest – about 60 % – in the prices of maize, sugar beet, milk and slaughter cattle. On the other hand home prices for slaughter pig and egg surpass those of France. Hungarian agriculturists however do not enjoy the advantage of the income supplementing bonus introduced in the European Union during the reform of the Common Agricultural Policy. Creating similar competition conditions will presumably meet a lot of difficulties.

A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1881-1944)

1. Jó két évtizeddel ezelőtt kezdtem foglalkozni a kisajátítás históriájával, különös tekintettel hazai szabályozás történetére, melyben az átfogó magyar kisajátítási törvényig (1881: 41. tc.) jutottam el, s a további, a polgári korban történt fokozatos jogcím-bővítéseket egyetlen jegyzetbe sűrítettem össze.¹ Hogy most ennyi idő is múltán folytatom e téma kutatását, annak két oka van: (1) *Kis európai jogtörténet* c. tansegédletem írásakor az intézmény középkori és kora újkori gyökereihez is közelebb jutottam; (2) megbízást kaptam a *Société Jean Bodintól*, hogy 1996. májusi amszterdami konferenciájára, melynek témája éppen a kisajátítás, megadott szempontok szerint, írjam meg az intézmény magyarországi történetét. Ehhez pedig az 1881: 41. tc. utáni törvényhozási történetet is föl kell tárnom. Jelen tanulmány az intézményi előzményeknek – mint Pólay Elemér szokta volt mondani – mogyoróhéjban való összefoglalása nyomán viszonylagos teljességre törekvéssel e kiegészítő törvények létrejöttét tartalmazza. Ez e tanulmányban szükségképpen, de szándékoltnan is egyenlenséggel jár, amiért kárpótolnak azok az új részeredmények, melyek teljesebbé teszik a kisajátítás hazai polgári kori pályafutásáról alkotott jogtörténeti képünket.

I.

A kisajátítás fejlődéstörténete²

2. A kisajátítás a magántulajdon kényszerű igénybevétele közcélra törvényes eljárásban és kártalanítás ellenében. Tárgya csak ingatlan vagy ingatlanhoz kapcsolódó jog (pl. regálé) lehet. A közhatalomnak nem minden tulajdonelvonása kisajátítás; nem az sem a büntető jellegű vagyonek kobzás, sem a társadalmi-politikai célú vagyonátcsoportosítást szolgáló 20. századi szocializálás. A kisajátított ingatlan az állam vagy közcélú munkálatokat végző magánvállalkozás tulajdonába kerül.

A középkorban először a városi középipítkezésekhez, valamint tűzvédelem végett vettek igénybe kényszerűen, ám kártérítés ellenében telkeket; Felső-Itáliában már a 12. században, Koppenhágában 1254-ben, a német és svájci városokban pedig a 14.

¹ Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1836-1881). *Acta Jur. et Pol.* Szeged, Tom. XXIV. Fasc. 3. (1977). Utánközlésben: Ruszoly József: Tíz tanulmány a jog- és alkotmánytörténet köréből. Szeged, 1995. 53-88.

² Ruszoly József: *Kis európai jogtörténet*. (Szerkesztés alatt. 1996-ban jelenik meg a Püski Kiadónál.)

századtól. A városokon kívül csatorna- és gátépítések esetén Németalföldön és Ausztriában találkozni vele; ugyancsak alkalmazták bányaművek létesítésére is.

Noha a római jogban ismeretlen volt, a glosszátorokat, majd az *usus modernus* tudósait a 16. századtól egy-egy esete már foglalkoztatta, mégpedig nem pusztán magánjogi, hanem közjogi szempontból is. Az intézmény elvi, jogfilozófiai és jogrendszertani megalapozása a természetjogász Hugo Grotius nevéhez fűződik. *De iure belli ac pacis* (1625) c. alapműveiben abból az elméleti fikcióból indult ki, hogy a magántulajdon kialakulása önmagában nem szüntette meg teljesen a közösség eredendő jogait, sőt ellenkezőleg: az összesség magasabb szintű joga (*ius eminens*) továbbra is az egyének joga (*ius singulare*) fölött áll. A *ius eminens*-ből folyó *dominium eminens* erejénél fogva közérdekből (*utilitas publica*) mindig igénybe lehet venni az egyének szerzett privat jogát (*ius quaesitum*), persze csak a jogvesztésért járó közösségi kártalanítással (*compensatio ex communi*). Grotius elmélete nagy viták közepett vált elfogadottá a természetjogban, s utat talált valamennyi korai kodifikációba (*Codex Maximilianeus Bavaricus civilis* [1756], *ALR* [1794], *Code civil* [1804], *ABGB* [1811]).

A francia fölvilágosodás szerzői közül Montesquieu az abszolút uralkodói (állami) önkénnyel szemben föllépve, a hatalmi ágak szétválasztása alapján, a magántulajdon védelmében követelte a kisajátítás törvényi rendezését. A *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (1789) 17. cikkelyében a tulajdon szentségének leszögezése mellett megállapította a kisajátítás két alapfeltételét: törvényes eljárás a közérdek alapján és előzetes kártalanítás. Az *expropriation* ezután általánosan bevett intézménnyé vált nem csupán Franciaországban, ahol a *Code civil* nyomán eljárását külön törvény rendezte (1810), hanem Európa-szerte.

Az intézmény a magánjog és a közjog határterületén alakult ki. A kisajátítást közcélból (közérdekből) a törvényhez kötött és az egyre inkább közigazgatási bírósági ellenőrzés alatt álló közigazgatási hatóságok rendelték el, a kártalanítás vitás esetei viszont rendes bíróságra tartoztak. A 19. századi kisajátítás elsősorban vasút-, út- és erődtünetnyépítések céljára történt, ám már a század második felében fölhasználták városrendezési, városépítési célokra is.³

*A kisajátítás 19. századi intézményi elemei*⁴

3. A kisajátítás általános indokaként, az igénybevétel alapelveként mind a törvényhozás, mind a szakirodalom olyan, már-már közhely jellegű kifejezéseket használt, mint a közérdek (*nécessité publique, öffentliches Interesse*), a közhaszon (*utilité publique, öffentlicher Nutzen, gemeiner Nutzen*), a közjó (*öffentliches Wohl, gemeines Interesse, das allgemeine Beste*) vagy az előbbiektől némileg elütő közszükség (*öffentliche Nothwendigkeit*). Ezek tartalma tetszés szerint szűkíthető vagy bővíthető volt. Az intézményt monografikus igénnyel első ízben feldolgozó Georg Meyer (1868) mindezek helyébe az időről időre változó, így minden esetben konkrétan meghatározandó államcél (*Staatszweck*) kívánta állítani, a bizonytalanságot azonban ez sem szüntette volna meg.

³ G. Neusser: Enteignung. HRG 1:949-464.

⁴ Ruszoly József, 1977: 5-10.; 1995: 55-60.

4. A kisajátítás mindenkor alapelve a konkrétan meghatározott *kisajátítási esetekben* ("jogcímek"-ben) öltött testet, melyek a társadalom és az állam fejlettségi fokával összhangban időtől és helytől függően változtak. A 17-18. századi feudális abszolutizmus korában, a modern kisajátítás előidejében az állam elsősorban védelmi-erődítési célra vette igénybe polgárai javait, de már ekkor is jelentősége volt a közlekedés előmozdítására – út- és hidépítés, csatornázás céljára – és árvízvédelmi okokból való kisajátításnak. Az 1830-as évektől kezdve a kibontakozó vasútépítés lett az első számú kisajátítási eset, amely mellett azonban egyre több helyütt találkozunk a városrendezéssel, sőt az ipartelepítéssel kapcsolatos kisajátítási célokkal is.

A kisajátítási alapelvek a kisajátítási esetekben (jogcímekben) való realizálása nem volt könnyű feladat. A mindenkor szabályozás az adott állam jogrendszerével összhangban változott, de a szakirodalom képviselői is alig tudtak minden esetre alkalmazható megoldást ajánlani. Alapvetően két lehetőség volt: (1) meghatározott állami szervek az absztrakte fogalmazott kisajátítási alapelv figyelembevételével esetről esetre dönthessenek a kisajátításról, vagy (2) a törvényhozás a lehetséges esetek körét eleve határozza meg.

Az első megoldás keretében egyes délnémet államokban a közigazgatás erre kijelölt szerve határozott, Angliában, az USA-ban, néhány német tartományban és "városállamban", valamint szövetségi szinten Svájcban a törvényhozás esetről esetre törvényben rendelte el a kisajátítást. A példaadó Franciaországban mindkét császárság és a restauráció idején császári, ill. királyi dekrétum (1810, 1852), az 1833. és 1841. évi szabályozás szerint viszont jelentősebb esetekben – nagyobb közmunkák, országutak, csatornák, vasutak, dokkok építése esetén – csak törvény adhatott engedélyt a munkálatokra, vagy rendelhetett el kisajátítást; kisebb jelentőségű esetekben – pl. helyi érdekeltsgű utak és vasutak építésénél – ugyanez királyi rendelettel történt. A törvényhozás Franciaországban 1833-tól kezdve eleve taxatív meghatározta a kisajátítási eseteket (jogcímeket), melyek alkalmazását azután további magas szintű állami hozzájárulástól tette függővé.

A második megoldás körében a szabályozás történhetett az esetek minden egyes csoportjára kibocsátott külön törvényekben – így, pl. út- vagy vasútépítésekre vonatkozóan –, melyekhez az alapelveket tartalmazó és az eljárást egységesítő általános törvény is járulhatott. E megoldást néhány északnémet "középpálm" mellett az első szabályozásokban (1836, 1840) hazánk törvényhozása is alkalmazta.

Az 1837. évi bajor törvényben nyert először német földön taxatív felsorolást a kisajátítási esetek köre. A kormányjavaslat eredetileg itt is csupán az alapelveket tartalmazta ("*Erreichung allgemeiner Staats- oder öffentlicher Gemeinzwecke*"), a tartománygyűlés felsőháza azonban hosszas viták után elérte, hogy ezt 14 esetre ("jogcímsre") korlátozzák. A példát előbb csak a türingiai kisállamok, később Poroszország is követte, s erre az útra lépett 1868-ban a mi törvényhozásunk is.

Georg Meyer 1868-ban az addigi példák alapján 19 csoportba sorolta be ezen általános törvényekben szabályozott kisajátítási eseteket (jogcímeket). Itt említette meg: az erődítést, a középületek és közterek létesítését, a településrendezést, az országhatárok biztosítását, temetők nyitását, országutak, vasutak, távíróvonalak, víziéptítmények létesítését, a vízszabályozást, kikötők, vízvezetékek és kutak létesítését, a mocsárlecsapolást, az árvízvédelmet, a talajjavítást, a bányászatot, az egészségügyi és

biztonsági létesítmények építését, a kulturális értékek védelmét, valamint a szükséghelyzetet.

E jogcímek több szempontból bírálhatók voltak, s e kritikának a tudomány képviselői hangot is adtak, bár aligha kétséges, hogy a szabályozás fejlődésére döntő hatást mégsem ők, hanem az általuk is képviselt társadalmi érdekek gyakoroltak. A kisajátítási alapelvek konkretizálását kizárólag csak a közigazgatásra bizni abszolutista eredetű és önkényhez vezethető megoldás maradt, a törvényhozók viszont aligha viselhették volna el az esetről esetre való állásfoglalás terhét, amint az a *privatbillek* tömege alatt roskadozó angol parlament példája is mutatta. A fejlődés útja csakis a kisajátítási esetek ("jogcímek") törvényi, lehetőleg taxatív jellegű szabályozása irányába vezethetett.

A törvényhozásnak egyébként a jelentősebb vállalkozásokra vonatkozó *koncesszió* megadása révén továbbra is megmaradt az esetről esetre gyakorolt befolyása, bár ezen engedélyezés jogdogmatikailag csupán előfeltétele, nem pedig része volt a kisajátítási eljárásnak.

5. A kisajátítás alanyait illetően a szakirodalomban eltérő nézetek voltak. Az eljárásban két jogalany: a kisajátító (*Expropriant*) és a kisajátított (*Expropriat*) álltak egymással szemben. Az előbbieket azon természetes vagy korabeli felfogás szerinti jogi személyek – egyebek mellett maga az állam, községek, egyházi testületek és magántársaságok – voltak, akik javára a kisajátítás történt, az utóbbiak pedig eredetére – pl. hitbizomány voltára – tekintet nélkül a kisajátítandó jószágon tulajdonjoggal vagy egyéb dologi jellegű jogokkal bíró jogalanyok lehetnek.

Vitás volt az *állam* szerepe az esetek nagy részében, amikor nem a magának az államkincstárnak a javára, hanem mások – pl. vállalkozók – részére került sor kisajátításra. A kisajátításban elsősorban egyoldalú közjogi aktust látó porosz szerzők (Thiel, Grünhut) az államot tekintették egyedüli kisajátítónak, amely az így megszerzett jogokat nyomban átengedi a kisajátítást kérő természetes vagy jogi személynek (*cessio*). A kisajátítás magánjogi oldalát hangsúlyozó Georg Meyer velük szemben az államot csak akkor tekintette kisajátítónak, ha a maga javára sajátított ki, egyébként csak "e jog forrásának". Nyilvánvalóan a kiindulási alapból folyó ellentétet pedig látszólag oldhatta fel a fiatal Harrer Ferenc (1896), aki az államot közvetett, a "kisajátítási jog gyakorlóját" pedig közvetlen kisajátítónak tekintette.

6. A kisajátítás tárgya legtöbb törvény kifejezett rendelkezése szerint csak *ingatlan dolog*, helyesebben az azzal kapcsolatos dologi jog – az esetek többségében maga a tulajdonjog – volt. Egyes késő feudális társadalmi rendszerű államokban – így pl. a 19. század első felében Ausztriában – a kisajátítás *ingó* dolgokra is kiterjedt; mozgósítás alkalmával pl. a lovakra, éhínség idején a gabonaneműekre. Több szerző – ámbár egyes esetekben elismerte ennek szükségességét – rendszertanilag helyesebbnek vélte ezt az állam szükségjoga körébe utalni. Némely szerzők külön is említést tettek a *jogok* vagy más szóval "testetlen dolgok" kisajátításáról, ez azonban fölösleges volt, hiszen e jogok többnyire ingatlanhoz kapcsolódtak akkor is, ha ez nem minden esetben volt teljesen nyilvánvaló, mint pl. a feudális eredetű jogokat illetően. A kisajátítás egyébként általában a dolog tulajdonának végleges elvonásával járt, de előfordult – főként az ideiglenes kisajátítás körében – egyes idegen dologbeli jogok, mint pl. a szolgálat megszerzése is.

A kisajátítás az elérni szándékozott célnak megfelelően nem mindig terjedt ki az ingatlan dolog (telek) egészére, a törvények azonban francia mintára ilyen esetekben is lehetőséget nyújtottak a tulajdonosok számára arra, hogy megalapozott esetben kérhessék a teljes telek (fekvőjóság) igénybevételét. E *kiterjesztési joggal* éppen ellentétes, bár ugyancsak a tulajdonosok érdekeit szolgálta a visszavásárlási vagy szelídebb formájában az elővételi jog fenntartása a kisajátítás céljának megghiúsulása vagy megszűnése esetére. A *visszavásárlási (elővételi)* joggal való élés esetén többnyire a kérdéses fekvőjóságért való kártalanítási összeg visszafizetésére került sor. Annak értékcsökkenése esetében ez az összeg arányosan csökkenthető volt, az eredeti tulajdonos számára is kedvező értéknövekedés esetén pedig ugyanígy növelhető volt.

7. A kisajátított telek szükségképpen ellenértéke az általában pénzben megállapított *kártalanítási összeg*, bizonyos esetekben pedig *csereingatlan* volt. A különböző törvények szerint a kártalanítás során nem pusztán az adott jóság kisajátításakor becsértékét kellett megfizetni, hanem a tulajdonosnak vagy más dologi jogosultnak minden olyan kárát meg kellett téríteni, melyet ő a kisajátítás folytán elszenvedett. Ennek törvényi rendezése nem volt könnyű, egyes törvények is meglehetősen eltértek egymástól. Több német kisajátítási jogforrás az általános és a helyben szokásos vételár mellett a *speciális érték* – közhasználatúbb kifejezéssel: relatív érték – megtérítésére is kötelezte a kisajátítót. Így pl. akkor, ha a kisajátított az illető jóságot valamilyen mesterség üzésére használta. Az *előszereteti érték* esetleges követelését több törvény kifejezetten kizárta. A bajor törvény (1837) másokkal egyetemben figyelemmel volt azon értékcsökkenésre is, melyet a tulajdonosnak a kisajátított telekkel vagy telekrésszel szomszédos telke vagy telekrésze szenvedett. Meghatározott esetekben ilyenkor a tulajdonos követelhetette a kisajátításnak ezekre való kiterjesztését is.

A kártalanítás a kisajátítás leglényegesebb eleme lévén, nem csupán a szabályozásban jelentett nehézséget, hanem a gyakorlatban is. Így pl. az egyik német tartományban fölmerült a kérdés: figyelembe lehet-e venni a kisajátítandó dolognak a kisajátítási cél elérése utáni esetleges értéknövekedést? Erre a gyakorlat és az elmélet egybehangzóan tagadó választ adott: a kártalanítás megállapításánál csakis a kisajátítás időpontjabeli értéket lehetett figyelembe venni. A spekuláció következtében persze közvetlenül a kisajátítás előtt is növekedhetett a jóság értéke.

A francia és nyomában sok más európai állam törvényhozása kifejezetten kinyilvánította az *előzetes kártalanítást*, azaz a kisajátított jóság birtokbavételét csak a kártalanítási összegnek a kisajátítást szenvedő részére megfizetése vagy bírói letétbe helyezése nyomán engedték meg. A tulajdonos ez esetben már előzetesen is korlátozhatták a kisajátítási szervek – pl. építési tilalmat rendelhetek el, tűrnie kellett a kisajátítást megelőző munkálatokat, stb. –, egyébként pedig sürgős esetekben mód nyílt a jóságnak a kisajátító általi előzetes birtokbavételére, sőt azon bizonyos előmunkálatok megkezdésére is. Más törvények – köztük az 1881. évi magyar is – a kártalanító határozat jogerőre emelkedésekor lehetővé tették a kisajátítási kérőnek a birtokbavételt, csupán a kisajátítási összegnek záros határidőn belüli megfizetésére kötelezték, miáltal annak "előzetes" jellege nem a birtokbavételhez, hanem a tulajdonátszálláshoz kapcsolódott.

8. A kisajátítási eljárás már a múlt században (is) két szakaszra: (1) a szoros értelemben vett kisajátítási eljárásra (*Abtretungsverfahren*) és (2) a kártalanítási eljárásra (*Entschädigungsverfahren*) szakadt szét.

A szoros értelemben vett kisajátítási eljárás a vállalkozásnak s vele együtt a kisajátításnak fentebb ismertetett előzetes engedélyezése, ill. a szükséges mérnöki előmunkálatok nyomán az igénybe veendő jóságok pontos megállapításában és azok kisajátításának kimondásában állt. Az eljárás ezen első szakasza legtöbb országban a helyi közigazgatási szervek hatáskörébe tartozott, melyek határozata ellen a miniszteriális szervekhez lehetett fordulni. Franciaországban az 1810. évi szabályozástól kezdve a megyei prefektus határozata az első fokú polgári bíróság elé került, amely azonban pusztán az alakiságok betartását vizsgálhatta. A kisajátítást eljárási szempontból jóváhagyó bírói végzés ellen hatásköri és egyéb eljárási okból az érdekeltek semmisségi panasszal fordulhattak a Semmitőszékhez (*Cour de cassation*). Bár a bíróságoknak a kisajátítás első, igénybevételi szakaszába való bevonása francia földön is csupán eljárási jellegű kérdések felülbírálatára szorítkozott, a kontinens más államaiban – az egyetlen Belgiumtól eltekintve – a 19. században pusztán óhaj maradt az eljárás ezen részébe való bevonásuk. A kisajátítás kimondása, mint célszerűségi alapon meghatározott döntés, általában a közigazgatási szervek kizárólagos joga maradt; a törvényhozási úton történő angol kisajátítás mellett megemlítendő, hogy egyes város-respublikákban, mint Genfben és Hamburgban a népképviseleti testület döntött ebben az ügyben.

A lényegileg közigazgatási jellegű első szakaszt követő kártalanítási eljárás alapvetően bírói jellegű volt. Az első szakaszban első fokon eljáró közigazgatási szervek általában csupán a felek közötti egyezség megkötését kísérelték meg, különben nem avatkoztak a kártalanításba. Kivételesen – így pl. az 1835. évi szász vasúttörvény szerint – e szervek döntöttek a kártalanítás kérdésében is, határozatuk ellen azonban az érintettek bírósághoz fellebbezhetek. Legáltalánosabb volt az 1810. évi francia törvény által alkalmazott megoldás: első fokon rendes polgári bíróság szakértők bevonásával döntött a kártalanításról, és ez ellen a szokásos úton jogorvoslattal lehetett élni. Ritkábban, főként a türingiai államokban alkalmazták azt a megoldást is, hogy a kártalanítás kérdésében egy közigazgatási vagy bírósági hivatalnok által vezetett és a felek által paritásos alapon kijelölt szakértő bizottság döntött. Az 1833. és 1841. évi francia törvények értelmében minden járásban speciális *kisajátítási esküdtzék* alakult, melynek határozata ellen csupán semmisségi panasznak volt helye. Ez a földtulajdonosi érdekeket szem előtt tartó szabályozás, bármennyire is megnyerte a haladó német polgári jogtudósok tetszését, alig nyert máshol bevezetést. Érdemes megemlíteni, hogy a kontinensen Frankfurt mellett a budapesti kisajátításokat szabályozó 1868. évi törvényünk élt ezzel a megoldással. Angliában a kisajátított fél kérésére a jóság fekvése szerint illetékes grófság esküdtzéke elé is kerülhetett a kártalanítás ügye.

9. A kisajátítás *jogi jellege* az intézmény történetének legvitatottabb kérdése volt. Az elmondottakból is kitűnt, hogy a kisajátítás olyan, a liberális kapitalizmus korában egyre növekvő jelentőségű intézmény volt, amely a *közjog* (államjog, alkotmányjog) és a *magánjog* (polgári jog) határterületén helyezkedett el. A magántulajdonnak vagy más vagyoni jogoknak az állam szervei által a törvényben meghatározott közcélokra, az államkincstár vagy vállalkozók javára, az érintettek

beleegyezése nélkül való igénybevétele a jogrendszernek kétségkívül az államhatalom gyakorlásával kapcsolatos közjogi szférájába tartozott, egyben azonban olyan joghatásokat eredményezett, melyek a legnagyobb részt vagyoni viszonyokat szabályozó magánjog körébe estek. A kisajátításnak e lényegéből fakadó *kettős jellegét* a kor tudománya is felismerte ugyan, a szerzők mégis hol az egyik, hol a másik oldalt igyekeztek előtérbe helyezni.

A legrégebb, bizonyos partikuláris szabályozások által is alátámasztott, a kisajátítottak helyzetét erősítő nézet szerint a kisajátítás során a fekvő jószág a felek részvételével kényszeradásvétel (*erzwungenes Verkauf, Zwangskauf*) keretében cserélt gazdát. Ezzel éppen ellentétes volt az az álláspont, amely szerint a kisajátítás lényegét tekintve egyoldalú "állami aktus" (*einseitiger Staatswillensakt, bzw. Staatsakt*), amely *ipso iure* eredményez vagyoni joghatásokat. Ezekben a kisajátítás jogalanyai egyáltalán nem, vagy csupán a kártalanítási szakaszban vesznek részt, amit azonban a szerzők már pusztán "végrehajtási" aktusnak tekintettek. A két teória lényegi különbözőségét igen szemléletesen mutatja, hogy az előbbi a római jogból kölcsönzött *traditiót* teszi a vagyoni jogok átszállásának előfeltételévé, az utóbbi viszont az eredeti szerzőmódnak tekintett *occupatiót* állítja ennek helyébe. Ez azonban az állam mint közjogi jogalany aktusa, miáltal a foglaltatás szükségképpen elveszti magánjogi jellegét.

A témát monografikusan első ízben feldolgozó Georg Meyer 1868-ban jól érzekelte az intézmény kettős jellegét; egyaránt foglalkozott a kisajátítás "államjogi elvével" (*staatsrechtlicher Prinzip*) és "magánjogi jellegével" (*privatrechtlicher Charakter*). A kisajátítás megengedhetőségét, feltételeit és formai kellekeit államjoginak, a "kölcsönös vagyoni szolgáltatásokat" pedig magánjogiaknak tekintvén az előbbi körben elsősorban a már említett *Saatzwecket*, az utóbbi területen pedig a felek között a kisajátítás (*Abtretung*) kimondásakor létrejött, de csupán a kártalanítás (*Entschädigung*) megállapításával teljessé váló kétoldalú kötelmi viszont vizsgálja, amely *obligato quasi ex contractu* formájában realizálódva a konszenzus kivételével az adásvétel elemeit tartalmazta. A fiatal marburgi magántanár, a későbbi neves heidelbergi pozitivisták közjogász professzor, ha nem is kifejezetten, de műve belső arányaiból, hangsúlyaiból következtethetően a kisajátítás *magánjogi oldalát* helyezte előtérbe.

A kisajátítás kettős jellegét később Paul Laband, a Német Birodalom vezető államjogásza is elismerte, ő azonban már ismét a *közjogi oldalát* hangsúlyozva fejtette ki, hogy a kisajátítás során a vagyoni jogok átruházása egyoldalú állami aktus révén történik, s ebből, nem pedig az előbbieket szerinte konstruált kötelmi viszonyból jön létre a kisajátított ugyancsak egyoldalú kártalanítási igénye a kisajátítás kedvezményezettjével szemben.

Összefoglalva megállapítható, hogy a kisajátítás a klasszikus kapitalizmus jogrendszerében olyan kétarcú intézmény volt, amely szükséges rosszként egyaránt szolgált a társadalmi célok megvalósítását és – közvetlenül vagy közvetve – a polgárság gazdasági erejének növelését, valamint az államnak ennek érdekében a vagyoni viszonyokba való egyoldalú beavatkozását. Ezen egyoldalú beavatkozás korlátozásának igénye formálta ki az egyes elemeiben a feudális abszolutizmus korában sem ismeretlen kisajátítás intézményét. A kisajátításnak a tulajdon szentségével való egyeztetése az intézmény közjogi és magánjogi oldalának egyensúlyban tartása révén történhetett, ami azonban még a legfejlettebb országokban is gyakorlati nehézségekkel járt.

A kisajátítás törvényi szabályozása hazánkban (1836-1881)⁵

10. Az intézmény reformkori kezdeteit az ország kereskedelmi útvonalainak – vasutaknak és csatornáknak – kiépítését tárgyaló 1836: 25. tc., a Duna-Tisza csatornáról szóló 1840: 37. tc., valamint a Magyarország területét is érintő Bécs-Trieszt közötti vasútra vonatkozó 1840: 40. tc. jelentették. Az önkényuralom a vasútépítést szabályozó 1854. évi és a közúti, valamint a vízi építkezésekkel foglalkozó 1857. évi miniszteri rendeletek tartalmazták az ABGB-n (OPTK-n) alapuló kisajátítási szabályokat. Az 1865-1868. évi országgyűlés nem sokkal a kiegyezés után hozta tető alá első hazai általános kisajátítási törvényünket (1868: 55. tc.)⁶, valamint a Buda és Pest területén eszközlendő, a később egyesített fővárosok területének rendezését célzó kisajátítások speciális szabályait tartalmazó 1868: 56. tc.-t.⁷ Az 1878-1881. évi országgyűlés az árvíz által elpusztított Szeged városának rendezését célzó speciális törvényen (1879: 19. tc.)⁸ túl, főként a vidéki városok részéről felmerült igények honorálásaként új általános kisajátítási törvényt (1881: 41. tc.) alkotott, amely lényegi változtatás nélkül 1951-ig hatályban maradt.

11. A kisajátítás *elvi alapját* a hazai szabályozás a francia és német mintákból ismert általános fogalmakkal rakta le. Az 1836: 25. tc. az ország, ill. a haza köz-javát tette a kisajátítás elvi alapjává. Az 1868: 55. tc. szintén a közjóban látta a kisajátítás általános indokát, az 1868: 56. tc. pedig az országos érdek mellett speciálisan Pest és Buda városok közérdekei fennforgását tekintette a kisajátítás mércéjének. Az 1881: 41. tc. alapelveként a közérdek fogalmát vette föl.

Törvényeink emellett pontosan meghatározták a kisajátítás közvetlen *céljait*, *jogcímeit* is. Ez az első törvényekben konkrét, jórészt esetileg megállapított formában történt.

Az 1868: 55. tc. a vasutak és csatornák építése, valamint a folyószabályozás, a közutak létesítése, a vizek és mocsarak lecsapolása, a futóhomok meggátlása, hidak, kikötők, távirdák, parti rakhelyek és dokkok felállítása, továbbá hadi erődítések céljából engedte meg a kisajátítást. Az 1868: 56. tc. Budán és Pesten az előbbieken túl új utcák és terek nyitása, a meglévők szélesítése és egyenesítése; a fennálló iskolák, kórházak, emberbaráti intézmények, börtönök és dologházak bővítése; történelmi emlékművek felállítása és államépületek létesítése céljából, továbbá az egészségre ártalmas vagy tűzveszélyes gyárakra vonatkozóan engedte meg a kisajátítást. Az 1881: 41. tc. részint pontosította a fenti célokat, részint újakat is bevezetett. Névumnak tekinthető pl. az a pontja, amely az államépületek és intézetek létesítését az ország egész területén kisajátítási okká emelte. Igen jelentősek voltak a törvény azon szakaszai, amelyek a felmerült igények nyomán a települések jogállásától, részben lakosságuk számától függően is tette lehetővé – szűkebb vagy tágabb mértékben – a helyi célokat szolgáló kisajátítás elrendelését.

⁵ Ruszoly József, 1977: 11-37.; összefoglalóan: 38-40.; 1995: 61-88.

⁶ L. még az első ipartörvény (1872:8. tc.) 19. §-át, a Sink-patak szabályozását illető 1872:13 tc.-t és a belvizek levezetéséről szóló 1874:11. tc. 5. §-át.

⁷ További fővárosi kisajátítási törvények: 1871: 42. tc., 1872: 36. tc. 132. §.

⁸ Kiegészítette az 1880: 17. tc., és az 1880: 39. tc.

12. A kisajátítás során alapvetően csak *ingatlan vagyont* lehetett igénybe venni. A dualizmus kori szabályozás visszatérő rendelkezése szerint a "kisajátítást nem akadályozhat[t]a sem a kisajátítandó ingatlan, sem pedig a tulajdonos vagy birtokosnak a minősége". A kisajátítható terület nagyságát illetően a törvények csupán általánosságban mondták ki, hogy az nem lépheti túl a vállalat céljára *szükséges* (1836: 25. tc.), sőt *okvetlenül szükséges* (1868: 55. tc.) mértéket. A kiegyezés után született törvények igen alaposan szabályozták a *birtokrészek kisajátítását*.

A kisajátítás révén a kisajátító vállalat általában az ingatlan *tulajdonát*, pontosabban: – az 1881. 41. tc. megfogalmazásában – *tehermentes tulajdonát* szerezte meg. A dualizmus kori törvényeink ismerték az *ideiglenes kisajátítást* is, amely csupán a használati jog ideiglenes megszerzésével járt.

Ha a vállalkozás jellege megkívánta, a magyar jog szűk körben lehetővé tette az ingatlanhoz kapcsolódó *feudális eredetű jogok kisajátítását* is. Ezt az 1836: 25. tc. a hídvám-szedés jogára, az 1840: 38. tc. a halászati jogra vonatkozóan ismerte; dualizmus kori törvényeink pedig általában a kisajátított birtok természetével okvetlenül összefüggő jogokat engedték kisajátítani.

13. A kisajátított ingatlanért a magyar törvényhozás előbb *"tökéletes és teljes"* (1836: 25. tc.), majd *"valódi és teljes"* (1868: 55. tc., 1881: 41. tc.) kártalanítást rendelt, melynek teljesítése általában pénzben, kivételesen csereingatlannal történt. Bár a magyar törvényhozás sohasem deklarálta az előzetes kártalanítás elvét, a kisajátított ingatlan tulajdonának átszállása csupán a kártalanítás megtörténte után következett be, a kisajátítónak azonban lehetősége volt ennél hamarabb való birtokba vételére is. A kisajátítást szenvedő személy bizonyos esetekben visszavásárolhatta kisajátított birtokát. A magyar törvényhozás is nagy figyelmet szentelt harmadik személyeknek a kisajátított birtokon lévő jogaira.

14. A kisajátítás *szervezeti és eljárási* megoldását illetően 1836-ban a reformországgyűlés haladó megyei követi azért küzdöttek, hogy a kisajátítás elrendelését, lebonyolítását és a kártalanítás megítélését az országgyűlésnek beszámolási kötelezettséggel tartozó országos állandó küldöttségre (állandó bizottságra) bízassák, a király azonban egy ilyen szerv létrehozásába nem egyezett bele. Ezért nálunk is kezdettől fogva elvált egymástól a közigazgatási hatáskörbe tartozó, szoros értelemben vett kisajátítás és a bírósági útra terelt kártalanítási eljárás. A dualizmus kori szabályozás szerint egy-egy nagyobb vállalkozás (pl. vasútépítés) előzetes engedélyezése a törvényhozást illette meg.

A kártalanítási eljárást az 1868: 55. tc. a korábbiakhoz hasonlóan a *törvényszékekre* bízta, melyek határozata ellen az érintettek csupán az eljárási szabályok megsértése miatt emelhetek a kir. Curia részét képező *kir. Semmitőszék* által elbírálandó semmisségi panaszt. Az 1868: 56. tc. angol és francia példára a háztulajdonosokból álló *esküdtszékre* bízta a fővárosi kisajátítási kártalanításokat. Az 1881: 41. tc. egységesen a *kir. törvényszékekre* ruházta ezt a hatáskört; ezek kártalanítási határozata ellen a kir. ítélőtáblához, majd tőlük pedig a kir. Curiahoz lehetett fellebbezni a kártalanítási módját és nagyságát illetően is.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a polgári jellegű kisajátítás hazai bevezetése (1836), alkalmazásának kiteljesítése (1868) és kodifikálása (1881) az

európai fejlődéssel együtt történt. Kisajátítási törvényeink a maguk idején a kor legfejlettebb, döntően francia eredetű megoldásait vették át, miáltal előmozdították a hazai polgári fejlődést.

II.

Kisajátítási jogcímek az 1881. évi 41. törvénycikkből

15. A törvény 1. §-a a kisajátítást *közérdekből* is csupán a taxatív felsorolt esetekben engedte meg, mégpedig:

1. közutak és közhidak építésére;
2. közhasználatú gép- és lóerejű vasutak létesítésére;
3. hajózási, árvízlevezető vagy öntöző csatornák építésére;
4. folyóvizek szabályozására;
5. állóvizek és mocsarak lecsapolására, alagcsövezésre és belvízlevezetésre;
6. árvízvédelmi töltések létesítésére;
7. közhasználatú kikötők, parti rakhelyek (dokkok) és közraktárak építésére;
8. futóhomok megkötésére;
9. távirdák fölállítására;
10. hadi erődítésekre;
11. állami épületek és intézetek létesítésére; szabadságvesztés-büntetési intézetek "biztosságának eszközlésére";
12. a 10-11. pontbeli vállalatok (munkálatok) nagyobbítására, célszerűbb berendezésére, valamint

13. "mindazon esetekben, melyekben kisajátítást külön törvény állapítja" meg.

A 2-4. §§ a városrendezésre és közcélú építkezésre szolgáló kisajátítási jogcímeket a település jogi státustól tették függővé. *Községekben* – kis- és nagyközségben, rendezett tanácsú (1929-től megyei) városokban 10 000 lakosig – kisajátításnak volt helye új utcák és közterek nyitására, köztemetők és közdülő-utak létesítésére, községi iskolák, kórházak, közfürdők és katonai laktanyák építésére, közhasználatú víz- és gázvezetékek, szennyvízcsatornák előállítására, s mindezek nagyobbítására és célszerűbb berendezésére (2 §). *Nagyvárosokban* – törvényhatósági joggal fölruházott városokban, 10 000 lakosnál népesebb rendezett tanácsú városokban – az 1-2. §§-ban engedettekén túl kisajátításnak volt helye utcák és közterek szabályozására, közegészségügyi, forgalmi, kereskedelmi, közbiztonsági célokat szolgáló középületek és intézetek létesítésére, nagyobbítására vagy célszerűbb berendezésére (3. §). *Budapest főváros* területén az 1-3. §§-beli eseteken túl kisajátításnak volt még helye "közművelődési és szépítési vagy bármely más közcélra szolgáló középületek létesítésére", ezek nagyobbítására vagy célszerűbb berendezésére (4. §).

Ha külön törvény másként nem rendelkezett, a kisajátítást a közmunka és közlekedési miniszter engedélyezte, mivel azonban az 1889. 18. tc. megszüntette e tárcát, e hatáskör ezután a kereskedelemügyi és a földművelésügyi miniszter között oszlott meg.

Külön törvények – a kisajátítás intézményét egyébként nem vagy alig érintve – fokozatosan bővítették a kisajátítási jogcímeket. Bár az országgyűlési

nyomtatványokban *valamennyi* törvény létrejöttének forrásait föltártam, e forrásokra terjedelmi okokból csakis azokban az esetekben hivatkozom, melyek vitára adtak okot. Maguk a törvénycikkek a *Magyar Törvénytár* különböző kiadásaiban található; számozásuknál az egyszerűség okából általában arab számokat használok, s csak idézetekben tarom meg az eredeti római számokat.

Kisajátítási jogcímek külön törvényekben (1881-1944)

16. A műemlékek fönntartásáról szóló 1881: 39. tc., amely egyébként az 1881:41. törvénycikk-kel egyidejűleg jött létre, végleges kisajátítást tett lehetővé "a műemlékek országos alapja részére" azon földterületre és tartozékaira,

1. amelyen vagy amely alatt a műemlék volt;
2. amelyen a vallás- és közoktatásügyi miniszter ásatásokat rendelt el, ha épület állt rajta;
3. amelyet ideiglenesen kisajátítottak, de a miniszter által három évnél hosszabb ideig szükségeltetett, ha a tulajdonos az ideiglenes kisajátításba nem egyezett bele (10. §).

Ideiglenesen azt a területet lehetett kisajátítani, melyen a miniszter ásatást rendelt el, s nem is állt rajta épület.

Az előbbieket mellett azon szomszédos ingatlanok is kisajátíthatók voltak, melyek a "tudományos cél elérésére" szükségesnek ítéltettek, avagy a műemlék megközelítéséhez volt rájuk szükség (12. §).

A műemlékek kisajátítását a vallás- és közoktatási miniszter rendelhette el. A kártalanítandó érték bírói becslésénél a kisajátítandó műemlék történeti vagy művészi becsét nem lehetett figyelembe venni.

17. A második ipartörvény (1884: 17. tc.) – megismételve az elsőnek még a fővárosi kisajátítási törvényen (1868:56. tc.) alapuló, vonatkozó rendelkezését (1872: 8. tc.) – lehetővé tette az egészségre ártalmas vagy egyébként a közönségre káros – így tűzveszélyt okozó – ipartelepek kisajátítását. "Az ilyen kisajátítást igénylő vállalat – emelte ki a törvény – sohasem magán-, hanem mindig közérdek szempontjából ítélandó meg" (36. §). A kisajátítási jogot a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, 1889-től pedig a kereskedelemügyi miniszter gyakorolta, mégpedig Budapesten a képviselő-testület és a közmunkatanács együttes, más városokban a képviselő-testület, egyéb helyeken pedig az elsőfokú iparhatóság előterjesztésére. Ha a két fővárosi testület nem jutott volna egyetértésre, akkor a nevezett miniszter a belügyminiszterrel együtt határozott (37. §).

18. A vízjogról rendelkező 1885: 23. tc. kisajátítást tett lehetővé a vízmosások megszüntetését célzó munkálatok esetén is (56. §).

19. A halászatról szóló 1888: 19. tc. az ún. kíméleti térré nyilvánított vízfelületet nem rendelte ugyan kisajátítani, az érte járó, ám vitatott kártalanítási összeg megállapításánál mégis a kisajátítási törvény vonatkozó szakaszait tartotta alkalmazandóknak.

20. A budapesti körvasútról hozott 1888: 17. tc. lehetővé tette a fővárosi közterületek s közhasznú vállalatok területeinek kisajátítását is (4. §).

21. A távirdai, távbeszélő és villamos berendezésekről szóló 1888:31. tc. a kisajátítási törvényben említett távirdán túl "távbeszélőknek és villamos jelzőknek közhasználatra való felállítását" célzó vállalatok számára is lehetővé tette a kisajátítást, ám csak a közlekedés akadálytalan fönntartása mellett (6. §).

22. A közutakról és vámokról elfogadott 1890: 1. tc. több helyütt utalt a kisajátítási törvényre. Így az új közutak és műtárgyak előmunkálatainak engedélyezésének körében (55. §) éppúgy, mint a szükséges területek kisajátítását illetően (61. §). Kiterjesztette e törvény hatályát a kompok (révek) és hajóhidak létesítéséhez, valamint a hozzájuk vezető utak kiépítéséhez szükséges földterületek kisajátítására is (74. §).

23. A törvényhozás a hazai ipart folyamatosan állami kedvezményekben részesítette. Az első törvények (1881:44. tc., 1887: 3. tc.) még nem tettek említést az ipari célú kisajátításokról. Először a Wekerle Sándor pénzügyminiszternek és Baross Gábor kereskedelemügyi miniszternek a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló törvényjavaslatának 5. §-a tartalmazott a közületek ingatlanaira – bizonyos korlátozással – vonatkozó ipartelepítési célú kisajátítási jogcímet, amely változatos nélkül bekerült az 1890: 13. tc.-be, onnan pedig átkerült az azonos című 1899:49. tc.-be is.

A jelen törvény szerint – hangzott az 5. § – állami kedvezményekben részesíthető gyárak azon vállalatok közé sorozatnak, melyek javára az 1881: XLI. törvénycikk értelmében akár végleges, akár ideiglenes kisajátításnak van helye: mindazonáltal csupán állami, törvényhatósági, községi (városi) vagyont képező oly, az 1881:XLI. tc. szerint kisajátítás alá vonható ingatlanokra, illetve dolgokra szorítva, melyek más, mint mezőgazdasági megművelés alatt nem állanak, vagy parlagon hevernek és külön tudományos vagy más közcélú rendeltetéssel nem bírnak.

A miniszteri indoklás így támasztotta alá ezt az Európában éppen nem példátlan, ám ritka kisajátítási jogcímet:

A kisajátítási jognak a létesítendő iparvállalatok javára való megadása leginkább is az itt jelzett szűk korlátok között, indokolva van azért, mert különben nagyobb gyárak létesítése az illető községre nézve is nagy haszonnal jár és ennek dacára merültek fel esetek, melyek egyoldalú és indokolatlan helyi érdekek és szempontok miatt nehézségeket gördítettek fontos iparvállalatok létesítése elé, sőt volt eset, midőn egy igen fontos iparág meghonosítása ily félszeg akadékoskodás miatt meghiúsult.⁹

24. A volt naszódvidéki községek birtokviszonyainak rendezéséről hozott 1890: 18. tc., valamint az ottani községi-erdők kezeléséről szóló 1890: 19. tc. is lehetővé tett kisajátításokat. Az előbbi 5. §-a az-erdőkbe ékelődő irtványokon, az utóbbi 2. §-a az erdőgazdaság üzemi céljaira, a fát földolgozó ipartelepek, valamint ezek munkáslakásai céljára kisajátítást tett lehetővé, melyet a földművelésügyi miniszter engedélyezett.

⁹ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 20. k. Bp., 1890. 693, 183-191., az idézet: 190.

25. Konkrét kisajátítási rendelkezéseket tartalmazott Budapest fő- és székvárosban "két állami [majdan Ferenc Józsefről és Erzsébet királynéről elnevezett] Duna-híd építéséről" hozott 1893: 14. tc. is, egyebek mellett kimondva: "E kisajátításoknál az 1881: XLI. törvénycikk 25. §-a úgy alkalmazandó, hogy a kártalanítás az illető ingatlanok 1892-ik évi értékét meg nem haladhatja [...]."

26. A mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló 1894: 12. tc. – egyebek mellett – lehetővé tette a községeknek közérdekből közös dűlőutak létesítését, szélesítését és áthelyezését. Ha ezekről az érdekelt földtulajdonosokkal nem sikerült megegyezni, a földművelésügyi miniszter által gyakorolt kisajátításnak volt helye.

27. A közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszállásolásáról szóló 1879:36. törvénycikket módosító 1895:39. tc. gyakorlóterek, elemi lőterek, valamint torna- és lovaglótterek, valamint lóuszatók létesítésére a honvédelmi miniszter által gyakorlandó kisajátításra adott lehetőséget (12. §).

28. A 23. pontban vizsgált állami ipartámogatási törvények nyomán a hazai ipar fejlesztéséről hozott 1907: 3. tc. 8. §-a gyárak és ipartelepek létesítésére, nemkülönböztetve gyári, mezőgazdasági és erdészeti célokra iparvágányok, vezetékek, vízművek s más műtárgyak létesítésére engedett kisajátítást. E törvényhely főként a magántulajdonnak e célokra való kisajátítását illetően jelentős változásokon ment át, míg a javaslat részletes vitájában végső szövegezését elérte. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter törvényjavaslata eredetileg a 8. § e szövegét tartalmazta:

A gyárak és ipartelepek azon vállalatok közé soroztatnak, amelyek javára úgy a telep területére, valamint az azokhoz vezető utakra, iparvágányokra, sodronypályákra és azok üzeméhez nélkülözhetetlen vízművekre nézve az 1881. évi XLI. t.cikk értelmében akár végleges, akár ideiglenes kisajátításnak van helye, mindazonáltal oly, az 1881. évi XLI. törvénycikk szerint kisajátítás alá vonható ingatlanokra vagy dolgokra szorítva, melyek már mint mezőgazdasági, erdészeti, kertészeti vagy bányászati megművelés alatt nem állnak, vagy parlagon hevernek és külön tudományos vagy közcélú, vagy ipari rendeltetéssel nem bírnak.

A miniszteri indoklás szerint eddig a gyáripar igen sok esetben nélkülözte a kisajátítási jogot, s ez sok vállalat fejlődését akadályozta. "Nem ritkán – írta – egészen kicsinyes szempontok hiúsították meg nagy vállalatok létesítését, bővítését." Iparvágányok és sodronypályák céljára való kisajátítást az 1881: 41. tc. nem is engedett. "Elvégre – fejezte be – nagy iparnak létesítése elsősorban országos érdek [...] kicsinyes magánérdekeknek alárendelni nem lehet [...] a gyáripar létesítése közérdek is."

A képviselőház közigazdasági és pénzügyi bizottságaiban ezzel szemben erős tábora támadt a földmagántulajdon védelmezőinek, akik előtt Kossuth Ferenc is meghátrált, mi több: az iparvágányokra s más hasonló berendezésekre való kisajátítást mezőgazdasági célokra is kiterjesztette, amihez a bizottság "csupán" azt fűzte hozzá, hogy még ilyen korlátozással is csak "parancsoló szűkség" esetén van helye kisajátításnak. A bizottsági szöveg így hangzott:

A gyárak és ipartelepek javára az 1881. évi XLI. t.cikk értelmében kisajátításnak van helye állami, törvényhatósági, községi (városi) vagyont képező ingatlanokra, ezek növedéke és tartozékára, de csak abban az esetben, ha ezek az ingatlanok gazdasági vagy erdészeti megművelés alatt állnak vagy parlagon hevernek, s a kisajátítás egyházi, vallási, közoktatási, tudományos vagy kegyes célokba, ill. ilyen rendeltetésbe nem ütközik.

Gyári, mezőgazdasági, erdészeti és bányászati célokra szolgáló iparvágányokra, sodronypályákra és az üzemhez nélkülözhetetlen vízművek javára magántulajdonban lévő ingatlanok, ezek növedéke és tartozéka is vonható az 1881. évi XLI. t. cikkben foglalt kisajátítás alá, de ez a kisajátítás csakis olyan magántulajdonra vonatkozhatik, amely gazdasági, erdészeti megművelés alatt áll vagy parlagon hever, s a kisajátítás egyházi, vallási közoktatási, tudományos vagy kegyeletes célokba, illetve ilyen rendeltetésbe nem ütközik, s ez esetben is csak akkor, ha a magántulajdon kisajátítását fontos közgazdasági érdek parancsolólag követeli.

A képviselőház 1906. november 5-ei ülésén Nagy Emil előadó új, a műtárgyakat illetően bővített szöveget javasolt:

Gyár- és ipartelepek javára az 1881: XLI. törvénycikk értelmében kisajátításnak van helye állami, törvényhatósági, községi, városi vagyont képező ingatlanokra, ezek növedékeire és tartozékaira. Ugyanilyen kisajátításnak van helye a gyári, mezőgazdasági, erdészeti és bányászati célokra szolgáló iparvágányokra, sodronypályákra, mindenféle vezetésekre, villamos áram átviteli telepekre és bányahányókra, valamint az üzemhez nélkülözhetetlen az 1885: XXIII. t. cz. alapján hatóságilag engedélyezett vízművekre, szivattyútelepekre és emelő-berendezésekre, de csak az esetben, ha ezek az ingatlanok mezőgazdasági vagy erdészeti megművelés alatt állanak, vagy parlagon hevernek és a kisajátítás egyházi, vallási, közoktatási, tudományos, vagy kegyeletes célokba, illetve ilyen rendeltetésbe nem ütközik. Gyári, mezőgazdasági, erdészeti és bányászati célokra szolgáló iparvágányokra, sodronypályákra, mindenféle vezetésekre, villamos áram átviteli telepekre és bányahányókra, valamint az üzemhez nélkülözhetetlen az 1885: XXIII. t.c. alapján hatóságilag engedélyezett vízművek, szivattyú-telepek és emelő-berendezések javára ugyanezen keretben és feltételek közt magántulajdonban lévő ingatlanok, ezek növedékei és tartozékai is vonhatók az 1881. évi XLI. t. cz.-ben foglalt kisajátítás alá.

A képviselőház vitájában a fő kérdés az volt, hogy az iparfejlesztés valóban olyan *közérdek-e*, melynek céljából a magántulajdon is kisajátítható. Éber Antal erre igenlő választ adva nyújtotta be a törvényjavaslat eredeti miniszteri szövegezését följújtó módosító indítványát.

Simonyi-Semadam Sándor megfontoltságot ajánlott, intő példákat hozva Erdélyből a Grödel cég által Zágonyban a kisajátítás mellőzésével történt erdészeti üzemi vasútépítésekre, hangoztatta: "A nagytőke nagy áldás, a nagy munkával egyenrangú közgazdasági tényező, de a nagytőke visszaélései ellen nagy garanciák kellenek [...]" Elhagyni javasolta a *fontos közgazdasági érdekre* vonatkozó korlátozó passzust, mivel ez szabad kormányzati mérlegelésre adhatná volna lehetőséget, ami pedig a "legszabadabb korrupció" veszélyét rejtette magában.

Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter 1906. november 7-én nyújtotta be a magántulajdon ipari célra csak korlátozottan igénybe venni engedő, a bizottságénál és Nagy Emil előadóénál szerencsésebb szövegezésű, utóbb a szakasz végleges szövegeként elfogadott módosító javaslatát.

Kelemen Simon – Éber Antal javaslatával egyetértve – a nagyipari telepek közérdekű jelentőségét abban látta, hogy "míg a céljukra kisajátítandó egy pár hold föld [...] legfeljebb egy-két munkásembernek szolgáltat kenyeret, addig abban az esetben, ha ezen kis földterületen ipari gyártelep létesül, az száz meg száz munkásembernek ad kenyeret és megélhetést". Csizmazia Endre ezzel szemben a közérdeket szűken értelmezve s a magántulajdon védve a miniszter módosítványát fogadta el. Hasonlóan foglalt állást Polónyi Géza igazságügy-miniszter is, aki óvatosságra intett a kisajátítási jogcímelek bővítésénél.

Ha – mondotta – ennek a kisajátítási törvénynek a novellájával állanánk szemközi, vagy új kisajátítási törvényt akaránk alkotni, akkor igenis lehetne szó arról, hogy annak principiumain tágítsunk vagy szorítsunk. Amikor azonban egy iparfejlesztési, sporadikus törvény által érintjük egy másik törvénynek sarkalatos elveit, akkor legalább is gondos óvatossággal kell azon lennünk, hogy ne sértsük meg az alaptörvénynek rendelkezéseit

ügy, hogy az közveszélyt vonhasson maga után. Mi ennek a most fennálló kisajátítási törvénynek az alapelve? Az, ami a Code Civilnek, hogy t. i. a kisajátítási jog csak a közérdek szempontjából és csak a közvagyonra [!]¹⁰ adatik meg. Megadtuk a kisajátítási jogot iparvállalatok számára is, de nem terjesztettük ki azt a magántulajdonra. Miért? Azon egyszerű oknál fogva, hogy az iparfejlesztés közvetlenül nem közérdek, hanem csakis közvetve. A közvetlen érdek a magántulajdonos számára mégis csak a magánérdek.

Miután Nagy Emil előadó javaslatát visszavonta, Kossuth Ferencét szavazta meg a Ház, miáltal Éber Antal indítványa elesett.¹¹ Az 1907: 3. tc. 8. §-a miniszteri indítványra e szöveget nyerte el.

8. § A gyárak és ipartelepek javára az 1881. évi XLI. törvénycikk értelmében kisajátításnak van helye állami, törvényhatósági, községi, városi vagyont képező ingatlanokra, és ugyanilyen kisajátításnak van helye gyári, mezőgazdasági és erdészeti célokra szolgáló iparvágányokra, sodronypályákra, világítási vagy erőátviteli és csővezetésekre, valamint az üzemhez nélkülözhetetlen, az 1885:XXIII. tc. alapján hatóságilag engedélyezett vízművekre, szivattyú-telepekre és emelő berendezésekre, ha ezek az ingatlanok kizárólag mezőgazdasági vagy erdészeti megművelés alatt állanak vagy parlagon hevernek.

Kisajátításnak azonban nincs helye, ha ezek az ingatlanok egyházi, vallási, közoktatási, tudományos vagy kegyeletes célokra szolgálnak, illetve ilyen rendeltetéssel bírnak.

Gyári, mezőgazdasági és erdészeti célokra szolgáló iparvágányokra, sodronypályákra, világítási vagy erőátviteli és csővezetésekre, valamint az üzemhez nélkülözhetetlen, az 1885: XXIII. tc. alapján hatóságilag engedélyezett vízművek, szivattyú-telepek és emelő berendezések javára ugyanazon keretben és feltételek között magántulajdonban lévő ingatlanok is vonhatók az 1881. évi XLI. tc.-ben foglalt kisajátítás alá.

29. Három évtized múltán egyre fokozódtak a községi és városi "közérdekű berendezések" létesítésére való törekvések, melyeket "szükségszerűen a magán tulajdonjog korlátozásával kisajátítás útján" lehetett volna megvalósítani. Az 1881: 41. tc. viszont mindeire nem csupán a 10 000 lakost nem számláló kisebb településeket gátolta, hanem még a székesfővárost is akadályozta, különösen a városszabályozásban és az utcarendezésben.

Elérkezett az idő az 1881: 41. tc. "egészében való revíziójára. Mivel azonban egy teljesen új kisajátítási törvény előkészítése széles alapon nyugvó előtanulmányokat igényel(t)", Beöthy László kereskedelemügyi miniszter egy novelláris javaslattal vélte megoldhatónak a hiányok részleges pótlását.

Az e javaslatból született 1913: 28. tc. a kisajátítás jogcímei körébe vonta a közbiztonsági és községi vágóhelyek létesítéséhez, nagyobbításához és célszerűbb berendezéséhez szükséges ingatlanokat, annál is inkább, mivel az állategészségügyről szóló 1888: 7. tc. 14. §-a a földművelésügyi és a belügyi miniszterre bízta annak megállapítását, hogy mely községek kötelesek ezeket létesíteni (1. §). E rendelkezést megismételte az állategészségügyről szóló 1928: 19. tc. is (25. §).

A törvény 2. §-a a kisajátítási törvényben csak Budapestet illető jogcímet (4. §) kiterjesztette valamennyi törvényhatósági jogú város, valamint Fiume és kerülete területére,¹² továbbá mindazon 10.000-nél több lelket számláló rendezett tanácsú

¹⁰ Polónyi Géza a kisajátítás második elemét rosszul értelmezte, hiszen az intézmény lényege éppen a jellegétől függetlenül minden ingatlantulajdonnak az igénybevétele.

¹¹ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai 9. k. Bp. 1907. 183. 4., 22. p.; 197 (411, 416-417.); Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója 3. k. Bp. 1907. 208-218., 221-230.

¹² Fiumét és kerületét illetően a kisajátítási hatáskört illetően az 1898: 7. tc. és az 1901: 9. tc. tartalmazott rendelkezéseket: az előbbi a megszervezendő közigazgatási bizottságot, az utóbbi a kormányzót és a kormányzói tanácsot ruházta föl e jogokkal.

városokra, melyek a városi képviselő-testület által elfogadott és felsőbb hatóság által jóváhagyott városszabályozási tervvel és programmal bírtak.

A törvény [1881:41. tc.]. megalkotása óta – hangoztatta a miniszter – eltelt hosszabb idő alatt a vidéki városok is örvendetes fejlődésnek indultak, s növekedtek a közművelődés, városszépítés és városrendezés iránti követelményeik is, úgy, hogy a fejlettebb és fejlődésre képesebb városok mindjobban érzik hátrányát annak, hogy az 1881. évi XLI. törvény cikk 4. és 22. §-ában a szél-és fővárosnak megadott kedvezményekben rejlő erőteljes városfejlesztési eszközökkel nem rendelkeznek.

A vidéki városoknak ezen kedvezmények reájuk is leendő kiterjesztése iránti kérélmé tehát teljesen jogosult és lehetőleg mielőbb teljesítendő lévén, a kisajátítási törvény általános revízióját be nem várva, szintén novelláris úton intézkedni kell az iránt, hogy a szóban forgó kedvezményekben a magasabb fejlődés előfeltételeivel rendelkező városok, nevezetesen: a törvényhatósági joggal felruházott városok, Fiume városa és kerülete, valamint a 10.000-nél több lakossal bíró azon a rendezett tanácsú városok is részesüljenek, melyek a felsőbb hatóság által megerősített városszabályozási tervvel és programmal bírnak.

Az 1881. évi XLI. törvény cikk 3. §-a, valamint az 1898. évi VII. törvény cikk értelmében a kisajátítási jogot illetőleg ugyan egyenlő elbánás alá esnek a törvényhatósági városok s a 10.000-nél több lakossal bíró rendezett tanácsú városok, valamint Fiume városa és kerülete, de mégis a törvényjavaslatban a rendezett tanácsú városokra nézve a 10.000 lakoson kívül az utóbb jelzett feltételt, – eltérve a már hivatkozott 1881. évi XLI. törvény cikk 3. §-ától, azért indokolt még külön kikötni, mivel a törvény 4. és 22. §-ában meghatározott kisajátítások oly magasabb kulturális szempontok érvényesülését vannak hivatva lehetővé tenni, melyek bizonyos magasabb fejlettség[et] és fejlődőképességet az illető város részéről már szükségkép[p] feltételeznek, minnek egyik fontos ismérvéül kétségen kívül egy rendszeres városszabályozási terv és program létezése szolgálhat.

A kisajátítási jognak ily módon a városokban tervezett kiterjesztése természetesen a magántulajdonjognak bizonyos újabb korlátozását jelenti, ami egyébként kapcsolatban van a kisajátítási jogrendszerünkben helyet nyert azzal az elvvel, hogy minél fejlettebb községi község elönceit fogják élvezni a lakosok, magánjogaik annál több esetben fognak megszoríthatni ezen község javára és érdekében.¹³

30. A lakásépítés előmozdításáról hozott 1921: 51. tc. szociális okokból támogatta a városokban és községekben a *kislakások* építését. Ha a városnak (községnek) nem lett volna tulajdonában az e célra alkalmas telek, helye volt a *sürgős kisajátításnak* is (4. §).

31. A mezőgazdasági népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926:7. tc. szerint a kereskedelemügyi miniszter a vallás- és közoktatásügyi miniszter megkeresésére engedélyezhetett e célra kisajátítást. Mivel nemzetgyűlésben aggodalmak merültek föl, hogy ez a kisbirtokosokat sújtja, a kultuszminiszter kimélelet és körületekintést ígért. Kijelentette: "a végrehajtási utasításban a kisémberek kimélelésének s kártalanításának elvét oly módon fogja kidomborítani, hogy kisémberek kimélelésének vagy megrövidítésének minden lehetőségét kizárja". E célt szolgálta a nemzetgyűlés plénuma által Maday Gyula előadónak a vallás- és közoktatásügyi, valamint a földművelésügyi miniszter által utólag megfogalmazott indítványára az 1926. február 18-ai vita során a 10. §-ba beiktatott új bekezdés is:

Amennyiben a jelen törvényben említett célokra szükséges földterületet 20 kat. holdnál nagyobb területtel nem rendelkező hivatásos földművestől kellene igénybe venni, – ha a község határában olyan földbirtok van, melynek tulajdonosa 150 kat. hold vagy ennél nagyobb mezőgazdaságilag művelhető területtel rendelkezik, – a kisajátítási eljárás során a kisajátítást szenvedő, kívánságára, ebből a birtokból a kisajátított területnek megfelelő becseréltékü, mezőgazdaságilag művelhető területtel kárpótlandó.

¹³ Az 1910. évi június hó 25-ére hirdett országgyűlés képviselőházának irományai 16. k. Bp. 1912. 502, 135-139.

Ezzel kapcsolatban gr. Klebelsberg Kunó kijelentette:

[...] szükség van a kisajátítási jogra, de nemcsak magának az iskola-teleknek biztosításáért, hanem azért is, hogy a tanítónak pénzbeli illetményén kívül földet is adhassunk. Erre a legnagyobb súlyt helyezem azért, mert szeretném azt a régi magyar tanító-típust megőrizni és fenntartani, amely tanító-típus, igenis szerette a földet és szerette a falut, és nem akarok olyan tanítókat a falun, akiknek fővégya az, hogy bekerüljenek a városba és a kávéházakba. Ha pedig a tanítót a faluhoz akarjuk kötni, akkor földet kell neki adni, elsősorban konyhakerti célokra, továbbá a mezőgazdasági mellékfoglalkozások: méhészet, baromfityénésztés, zöldegytermesztés stb. céljaira, Ennélfogva kisajátításra is lesz szükség. Egyébként az, ha azt a kis határt még megcsonkítanánk ezekkel a kisajátításokkal, a falvaknak mindenesetre keserűséget okozna; azért a csere útján való kisajátításba, amelyet javaslatba hozunk, szívesen belementünk és a földművelésügyi miniszter úrral megszövegeztük ezt a pótlást, amelynek változatlan elfogadását kérem a t. Nemzetgyűléstől.¹⁴

Elfogadták.

32. A gyógyfürdőkről és gyógyvízforrásokról szóló 1929: 16. tc. gyógyhely és üdülőhely fejlesztéséhez, valamint ásvány- és gyógyvízüzem folytatásához szükséges ingatlanoknak "közegészségügyi érdekből" való kisajátítását tette lehetővé, számos sajátos eljárási szabállyal.

33. Már az első erdőtörvény (1879: 31. tc.) is engedett – eredetileg az 1868: 55. tc. keretei közé illesztve – erdőstítő társulat javára szóló kisajátítást erdőtelepítés céljából, kimondva: "a kisajátítandó [terület] ára a kataszteri tiszta jövedelem hússzorosát nem haladhatja meg, s a magánbirtokos vagy jogutódai a beerdősített területet a törvényben meghatározott feltételek mellett visszaválthatják".

Az erdő- és természetvédelemről szóló 1935: 4. tc. is több kisajátítási passzust tartalmazott. Így kisajátítás volt lehetséges – egyebek mellett – vízművek céljára, valamint az előző törvényhez hasonlóan a fának vízparthoz való szállítására szolgáló utak létesítésére. Ám ez nem volt lehetséges természetvédelmi, vadászati, közoktatási és kegyeleti célra szolgáló, vagy olyan ingatlanon, amelyre sem nem erdő, sem nem mezőgazdasági terület (12. §).

Az erdőtelepítésre szolgáló terület fő szabály szerint az állam javára volt kisajátítható. A földművelésügyi miniszter törvényhatóságnak, községnek vagy erdőbirtokossági társulatnak is engedélyezhetett ilyen célú kisajátítást (136. §).

Ha a természetvédelmi terület tulajdonosa e földje használatában kárt szenvedett, kártérítést igényelhetett, melyet megegyezés hiányában a bíróság állapított meg (21. §).

Természetvédelmi területbe vagy tájvédelmi körzetbe eső területre az állam részére kisajátításnak lett helye, ha a természetvédelem másképpen nem volt megvalósítható. E kisajátítást azonban a földművelésügyi miniszter csak "a lakosság kereseti és megélhetési viszonyainak gondos mérlegelésével" rendelhette el. Az így megszerzett ingatlan tulajdona törvényhatóságra, községre, természetvédelmi egyesületre s általában a természetvédelem megvalósítását biztosító más alkalmas személyre is átruházható volt (223. §).

A kisajátítási ár megállapításánál nem lehetett számításba venni a természeti alkotás történelmi, tudományos és egyéb különleges becsét.

¹⁴ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója 39. k., Bp., 1926. 385-386.

Természetvédelmi területen nem természetvédelmi célú kisajátítást más miniszter is csak a földművelésügyi miniszterrel egyetértve engedhetett (224. §).

34. A tűzrendészet fejlesztéséről szóló 1936: 10. tc. értelmében községet és várost egyaránt kisajátítási jog illetett meg *közös szerű* céljára, amennyiben erre alkalmas területe nem lett volna. E kisajátítást a belügyminiszter a földművelésügyi miniszterrel egyetértésben engedélyezte (12. §).

35. A városrendezésről és építésügyről szóló, külön urbanisztikai jellegű földolgozást érdemlő és igénylő 1937: 6. tc. általában *városrendezési terv* alapján szélesítette a város javára szolgáló kisajátítás lehetőségét. Bonyolult részleteit ehelyütt mellőzöm (12-17. §§). A 18. § a törvény azon szabályainak alkalmazását, amelyek alapját nem *városrendezési terv* tartalmazta, nagy- és kisközségekre is kiterjesztette. A belügyminiszter a városrendezés szabályait nagy- és kisközségekre is kiterjeszthette, ha azt az illető képviselő-testület kérte, vagy ha az "általános közérdekből szükséges" volt. Ez esetben fölmentést adhatott a *községfejlesztés tervének* elkészítési kötelezettsége alól (18. §).

E javaslatot, melynek előzményei fél évszázaddal korábbra nyúltak vissza, a képviselőház hosszasan vitatta; általános vitája 1937. január 26-29-én, február 3-5-én és 9-10-én, részletes vitája pedig 1937. február 11-12-én volt. A kisajátítást illetően a bal és jobb oldali ellenzéki képviselők többnyire egyaránt támadták, ám eredmény nélkül. Támadásaik célpontja főként a kártalanítás nélküli "kisajátítás" volt, a javaslat – majd a törvény – egyebek mellett ugyanis módot adott arra, hogy utcanyitás vagy bővítés céljára *kártalanítás nélkül* kisajátíttathassanak az előkertek, valamint a telkeknek 1/3-át meg nem haladó része. Az előterjesztő Bornemissza Géza iparügyi miniszter ezt azzal indokolta, hogy a városi forgalomba és közműrendszerbe való bekapcsolás amúgy is megnöveli a telek értékét, miért is ennyi áldozatot a tulajdonosnak is vállalnia kell... Némi vitára vezetett ez a felsőházban is, ahol 15. §-t kifogásoló Szöke Gyulának felelve a miniszter ezen "úthozzájárulást" így kísérelte meg igazolni: ez "a minimum, [a]mivel az illető telektulajdonos hozzá köteles járulni ahhoz, hogy az ő telke bevonassék a város rendezett körzetébe, közműhálózattal láttassék el és az utat ezután közköltésen esetleg végleges formában kiépíthesse" a város. Újítása volt a törvénynek a külföldi (olasz, spanyol és belga) mintára bevezetett körzeti (városrészi) kisajátítás, amely szerint a város részére kisajátíthatóvá vált "a városrendezés tervének végrehajtásához vagy általában a városkép előnyösebb alakításához, avagy a város természetes fejlődését gátló akadály elhárításához szükséges" terület is [12. § (1) c].

A javaslatot egyébként el nem fogadó szociáldemokrata Peyer Károly a kisajátítás új szabályzásával szemben ellenzéki létére sem emelt szót, sőt saját tapasztalatai alapján megerősítette annak szükségességét.

Évek óta tagja voltam – mondta – a főváros kisajátítási bizottságának, és így alkalmam volt a kérdést közelről gyakorlatilag megfigyelni: láttam azt, hogy némelykor egyesek teljesen indokolatlanul útjában állottak nemcsak az egyes utcák szabályozásának, hanem némelykor egy egész városrész fejlődésének is. A városnak eddig is meg volt a lehetősége, hogy ezekkel szemben a kisajátítási eljárást vegye igénybe. Ez az eljárás azonban olyan hosszadalmas, olyan körülményes és annyira bizonytalan, hogy ilyen körülmények között nagyon ritkán vállalkozott a főváros, vagy valamely más város arra, hogy a kisajátítást igénybe vegye. A bíróság mindig, vagy legalább is túlnyomórészt nem a köz, hanem a magános javára döntött, amit érthetővé tesz az is, hogy a magános a maga érdekeinek védelmére olyan ügyvédet vesz, aki az ügybe teljes lélekkel belefekszik, a város pedig olyan ügyvédet küld ki, aki a várostól ezért havi fizetést kap s aki, ha a pert elveszi, abból ránézve nem történik

nagyobb baj, mint az, hogy legfeljebb valamivel későbbben avanzsál előre, ha ugyan más tekintetben megfelelőképpen nem protezsálják. (Propper Sándor: Legfeljebb rosszabbodik a statisztikája!)

A törvényjavaslatnak ezt a rendelkezését rendben lévőnek tartom; ha itt valaki arra hivatkozik, hogy ennek a törvényjavaslatnak rendelkezései a magántulajdon szentségének elvével ellentétben vannak, akkor azt teljes egészében aláírom, de ezen ne méltóztassék csodálkozni, mert a magántulajdon szentsége olyan elvi álláspont, amely elméletben megvan ugyan, a gyakorlatban azonban régen túlhágták. A gyakorlatban ezt az elvet túllépték, amikor a háború előtt törvényt alkottak arra, hogy bárkinek a házat le lehet bontani, bárkinek a tulajdonát igénybe lehet venni, ha ezt a közérdek úgy kívánja.¹⁵

36. A mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942:16. tc. 14. §-ának (3) bekezdése szerint raktározási és mezőgazdasági mellékipari üzemek létesítésére szolgáló közterületi vállalkozások nem csupán a földművelésügyi miniszteri támogatást, hanem az e célra való ingatlanokra kisajátítási jogot is nyerhettek.

37. A tanyai igazgatás rendezéséről elfogadott 1944: 2. tc. szerint a *tanyaközpontok* kialakítására szolgáló területek, különösen közterületek és középületek (hivatal, templom, iskola), valamint az ott szolgáló tisztviselők, lelkészek és tanítók lakásigényeinek kielégítésére szolgáló ingatlanok kisajátítás útján is megszerezhetők voltak (3. §).

38. Összefoglalva megállapítható, hogy – bár igénye fölmerült – a vizsgált korban (1881-1944) új, átfogó kisajátítási törvény nem született, hanem az alaptörvény (1881: 41. tc.) nyert alkalmazást úgy, hogy a kisajátítási esetek fokozatosan bővültek. Eltekintve a már meglévő jogcímeknek legfeljebb árnyalati jellegű kiterjesztéseitől és bizonyos konkretizálásától, a fejlődés három területen volt jelentősebb:

a) a *műemlék- és természetvédelem* – ez utóbbi kapcsolatban az erdőtelepítéssel, amely már az első erdőtörvényben (1879: 31. tc.) is kisajátítást tett lehetővé, új kisajátítási jogcímek lettek (1881: 39. tc., 1935: 4. tc.);

b) az ipar állami támogatása, a hazai *iparfejlesztés* körében illető (1890: 13. tc., 1899: 49. c.; 1907: 3. tc.) is az ipari vállalkozásokat illető új, habár korlátozott jogcím keletkezett;

c) jelentősen kibővült a városrendezési és *településfejlesztési* célú kisajátítási jogcím (1913: 28. tc., 1937: 6. tc., 1944: 2. tc.).

A kisajátítás klasszikus intézményei ezen új vagy kibővített jogcímeknél némileg változtak is. A *kisajátítható ingatlanok* köre bizonyos esetekben szűkebb lett. Ipari célra előbb csak mezőgazdasági művelés alatt álló vagy parlagon heverő ingatlant lehetett kisajátítani (1890: 13. tc., 1899: 49. tc.), utóbb pedig mellettük az erdészeti művelés alatt állókat is (1907: 3. tc.)

Nem lehetett kisajátítani a tudományos vagy más közcélú rendeltetésű ingatlant (1890: 13. tc., 1899: 49. tc.). E tilalom az iparfejlesztési törvényben az egyházi, vallási, közoktatási és kegyeleti célokra is kiterjedt; igaz itt a "más közcélú rendeltetés" említése elmaradt (1907: 3. tc.).

¹⁵ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója 2. k. Bp., 1937. 127., vd. 117-118., 123.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója 11. k. Bp. 1937. 4-23, 28-40., 299., 301-311.; Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 6. k. Bp. 1937. 302, 299-311., 349, 384-385. Ez utóbbi idézet a Képviselőházi Napló 11. kötetének 36. lapjáról való.

Az erdő- és természetvédelmi törvény értelmében erdön és mezőgazdasági területen kívül nem volt kisajátítható a természetvédelmi, vadászati, közoktatási és kegyeleti célú ingatlan (1935: 4. tc.).

Amint láttuk ipari célra főként közületi vagyont lehetett kisajátítani (1890:3. tc., 1899: 49. tc.), magántulajdont pedig csak a járulékos építmények (iparvágányok, vezetékek, vízművek) céljára (1907: 3. tc.).

A kártalanítás terén a műemlék és természetvédelmi célú kisajátítás kártalanítási árába nem lehetett beszámítani a műemlék történeti vagy művészi becsét (1881: 39. tc.), illetve a természeti alkotás történelmi, tudományos és egyéb különleges becsét (1935: 4. tc.).

A korszak vége felé a városrendezési és építési törvény az *útnyitás* céljára elrendelt kisajátítás körében egyes esetekben mellőzte a kártalanítást, mégpedig azzal az indokkal, hogy általa amúgy is nő a megmaradt telekrész értéke, amely ezt bőven pótolja (1937: 6. tc.).

E kisebb eltérésekkel együtt is a kisajátítás fokozatosan bővülő érvényesülési teret nyerő intézménye megmaradt klasszikus körében; fokozottabb igénybevételre elsősorban a *városrendezés* terén került sor. Maga az alaptörvény (1881: 41. tc.) apróbb változtatásokkal túlélt a főlsszabadulást követő koalíciós éveket, s majd csak a "szocialista építés" kezdetén váltotta föl a 114/1951. (V. 27.) MT sz. rendelet. Ám ezzel már másik történet kezdődött...¹⁶

JÓZSEF RUSZOLY

GESCHICHTE DER GESETZLICHEN REGELUNG DER ENTEIGNUNG IN UNGARN (1881-1944)

(Inhalt)

Der Verfasser beschäftigte sich in seiner früheren Studie¹⁷ mit der ersten Periode der modernen Enteignung in Ungarn, bis zur Annahme des Gesetzes XLI vom Jahre 1881 über eine umfassende, auf europäischem Niveau stehende Regelung dieser Rechtsinstitution. Es blieb – mit gewissen Erweiterungen und Modifikationen – bis zum Jahre 1951 in Geltung. In dieser Studie beschäftigt er sich mit der Entstehung der betreffenden Gesetzen der zweiten Periode (1881-1944); nämlich – unter anderen – mit den Gesetzen über Denkmal- und Naturschutz (1881, 1935), mit den Industrieförderungsgesetzen (1890, 1899, 1907) und mit den Gesetzen über Bau- und Ansiedlungsregulierung (1913, 1937).

¹⁶ Vö. Ruszoly József, 1977: 37., 1995: 87. (58. j.) Itt említem meg, hogy az utánnomásból (1995) a kisajátítási gyakorlatra s az intézmény továbbfejlesztésére vonatkozó 59. és 60. sz. jegyzet technikai okból lemaradt.

¹⁷ Ruszoly József: A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1836-1881); Zf.: Geschichte der gesetzlichen Regelung der Enteignung in Ungarn (1836-1881) = Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. XXIV. Fasc. 3. (1977)

A termelőerők és gazdasági viszony formáik és a rendszerváltás

Még nem érkezett el az idő ahhoz, hogy nyugodtan elemezhessük, mely elméleti tételek bizonyultak eleve hamisnak, melyek váltak érvénytelenné, illetve maradtak-e meg, s ha igen, melyek a XX. század végén, 1989-cel kezdődött kelet- és közép-európai rendszerváltozások tapasztalatai fényében. Az új hatalom friss erői – pozícióik megerősítéséhez, örökölt és most keletkező nehézségeik megmagyarázásához – a történelemben nem szokatlan módon a félresodort rendszer bírálatának hevében annak elméleti apparátusait is sommásan elítélik, de legalább is – ahol másként még nem tudnak megbirkózni velük – hallgatnak róluk, kritikai elemzés nélkül hagyják jó részüket.

Nekünk azonban, akik használtuk ezeket a tételeket, akik építkeztünk velük (vagy ellenükre), nem engedhető meg sem sommás pálcátörés, se a cinkos szemhunyorítás. A most induló ifjúság – valaha ránk is jellemző formában – feltesz kérdéseket, melyre tudásunk szerint válaszolnunk kell. De gyorsan pergő események, szorító gyakorlati gondok, megoldásra váró problémák is türelmetlenül végiggondolásra sarkallnak. S ha a bennünk kiformalódó felelet, a megoldást szolgáló elképzelés tartalmába belekerülnek régebből ismert elméleti érvek, jön a visszahőkölés, vajon nem estünk-e a tudománytalanság eredendő, s a dogmatizmus halálos bűnébe. Igaz hát lelkiismeretünk ügye is a minél tárgyilagosabb szembenézés, számítva a másként gondolkodók toleranciájára, valamint a tudományos igényű- vitára, ami nélkül amúgy sincs valódi előrehaladás...

Ha Kelet-Közép-Európában, és szemmel láthatóan a '91 augusztus 19-i puccs után a Szovjetunióhoz tartozó régióban is begerjesztett rendszerváltozási folyamatokat vesszük, amint azt mindjárt kifejtem, kísértetiesen igazolni látszanak Marxnak a termelőerők és viszonyformáik dialektikájáról megfogalmazott tézisének helytállóságát. Pontosan szólva, úgy vélem, e tézis, valamint annak általunk korábban adott interpretációja segítségével tudományosan is elfogadható magyarázat adható a rendszerváltozások általános logikájáról, azok ezernyi véletlennel átszőtt, kavargó sajátosságokat felmutató menetéről.

Talán napjainkban nem árt felidézni, mint fogalmazta meg Marx Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához c. munkájában (Marx-Engels Művei 134. köt., BP. 1965, 6. p.) álláspontját. "Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akartuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg... Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a

meglevő termelési viszonyokkal..., amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóiba csapnak át... Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be... Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi... és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai ... formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak a tudatára jutnak és azt végigharcolják."

Most pedig bőven citálnék a Politikai gazdaságtan I. Jegyzet egyik alfejezetéből (144–145. p.), ahol többek közt azt a kérdést tárgyaltam: amidőn a társadalmi-gazdasági rend "kritikus szakaszába jut", mi vezet a felvetődő problémák előrevívő megoldására, túl a régi rendszer megrendítésén? ... a rendszer új formáinak a bevezetése ugyanis uralkodni-vezetni tudást is igényel; értést valamilyen fokon a társadalomirányításhoz, gyakorlati bánni tudást mindenfajta (anyagi, ideológiai, politikai) hatalommal. Ehhez a pusztán technikai, termelői tudás nem elég. Azt csupán eszközként ... lehet alkalmazni... az látszik általánosíthatóan igaznak, hogy ami szükséges, az egy intézményi keret, amelynek tudnia kell bizonyítania a gazdasági alap és a felépítmény kölcsönhatásának működését."

"A termelőmód két fő oldalának dialektikájára a következő konklúziók vonhatók le:

– A társadalom gazdasági alapjában keletkeznek a fennálló rendszernek azok a problémái, amelyeket nem lehet másként megoldani, mint radikális átalakítással.

– A magasabb szintű termelőmódok a társadalmi-gazdasági kötelekeknek minden esetben egy új intézményi mag körül kell (anyagi erőt képviselő politikai-társadalmi erők) kikristályosodniuk.

– A termelői, gazdálkodói tudás teszi lehetővé azt, hogy a társadalom emberi képességstruktúrája rendszerbeli válságok megoldására felhasználható legyen.

Radikálisan megújítani a struktúrát vagy egy teljesen újat létrehozni úgy lehet, hogy felhasználják tudatosan vállalkozó tagjaik társadalomirányító, hatalommal bánni tudó ismeretét és jártasságát. Így képesek szembeszállni azokkal a veszélyekkel, amelyek önfenntartásukat fenyegetik. Ebből a szempontból tehát a megerősödés, a kifejlődés lehetősége és üteme egyes tagjaik alkalmasságától, felkészültségétől, rátermettségétől függ, amit ők az új társadalmi-gazdasági közegükbe illesztenek bele amidőn a konfliktusokat nem erőszakkal, ... hanem közmegegyezéssel oldják meg... új intézmények (párt, állam stb.) lépnek működésbe. Ettől kezdődően ezek befolyásolják az egyének morális gyakorlati viselkedését, s határozzák meg a társadalom egészére nézve az etikai nézeteket, a követendő szabályokat, azaz a jogi rendszert.

Am akadályozó hatásokat hív életre az is, ha az új felépítményi struktúrák úgymond szabadjára engedik alapjuk mozgását (az ellenérek előtt nyit ez utat); de hosszú távon az is fékezőleg hat, hogyha a társadalmi-politikai erők a maguk logikáját próbálják belevinni a gazdasági fejlődés immanens dialektikájába. Mindez nem változtat a felépítmény szféra átrendítő funkciójának lényegén a kritikus időszakban, és a gazdaság alapvető funkcionálásában való alkalmas részvételnek pozitív szükségességén a termelőmód fejlődésének normális korszakaiban". (Tankönyvkiadó, Bp., 1980.)

Nem azért idéztem ily sokat, hogy mutassam: bezzeg 10 évvel a rendszerváltás előtt hogyan gondolkodtunk és miként készítettük fel a leendő közgazdászokat egy akkor még csak sejtethető eseményekre. Azért sem, hogy mai fejünkkel kételkedni kezdjünk egyes formulázások pontosságában, vagy belebocsátkozzunk a régiól folyó

formációs-elméleti vitába és mint akörül csatározásokba, hogy jó-e az alap és felépítmény megkülönböztetése, s hogy a gazdaság-e a többi szféra legmeghatározóbb szférája, túlsúlyos-e, avagy más szféráé a domináns szerep, illetve értelmes-e a szférák rivalizáltatása a tudományos elmélet szemszögéből?

Azért merészeltém a fentieket hosszasan idézni, hogy mint visszapillantó tükörből megállapítsuk: mi az, ami végbement, s rávillantsunk ara az útra, amelyen jelenleg a régió minden országa menetelni szándékozik.

Maradva a fogalmi készlet keretei közt, egy dologban ki kell egészíteni a marxizmust, illetve interpretációját: A feledés homályából elő kell hoznunk, hogy a dialektika nemcsak a folyamatok egy kitüntetett irányára érvényes, hanem általánosan; adott esetben lehet *visszafejlődés* is. Ez történt a Szovjetunióban, majd ilyesmit oktrojáltak rá a kelet-európai országokra, melyeket a szovjet hadsereg szabadított fel a fasiszta megszállás alól. Nevezetesen, hogy nem a termelőerők fejlettségének megfelelő, hanem azoktól teljesen idegen gazdasági viszonyformákat alakítottak ki, amelyek a termelőerők korábbi gátjainak eltávolítása után a szabad magántulajdon, s vele a piacok koordináló szerepét is kihalasztották. Pedig éppen ezek jelentették volna az adott termelőerők legalkalmasabb mozgásformáit, motorjait; s mint ismeretes, helyükre a politikai hatalom által birtokolt állami tulajdon és állampárt kezében összpontosuló tervkoordináció révén áthatott *etatizált* gazdasági-termelési viszonyok kerültek. Bár e viszonyok hadihelyzetben az emberi és anyagi erőforrások rendkívüli mozgósítását lehetővé tették, de amikor a társadalmi-gazdasági fejlődést és a népjólétet kellett szolgálniuk, egy ponton túl diszfunkcionálissá váltak. Amint a technikai modernizáció, az áttörő innovációk kérdése a napirendre került, az etatizált gazdasági megoldásukra képtelennek bizonyult; a nyugati országok mellettük való elhúzásából már csak a technológiai imitációra tellett, és késve követő transzferek hulladékai jutottak.

Válaszolni kell arra, *forradalom volt-e 1917* és ilyen jellegű váltások zajlottak-e le 1945 táján országainkban. Igen, '17 mindenképpen az volt lefolyásában, s annyiban hogy eltakarította a feudális gazdasági és társadalmi-politikai képződményeket. (Bízunk a történészekre, hogy '17 februárja után kellett-e ehhez november és következménye is, és mennyiben lehetett volna másképpen.) 45-ben nálunk sem tagadható a földosztás félf feudális struktúrákat eltüntető, tehát a szabad polgári fejlődés előtt utat nyitó jellege. Ez a fejlődési út, mint lehetőség, persze sokkal alacsonyabb és szétziláltabb induló szintről, adva volt annak idején Oroszországban is. Erre való utolsó irányvételt a NEP elindítása jelentette, amely a húszas évek végén a sztalini pártállami struktúrában érdekelt erők áldozatául esett. Nálunk a piactudomány és egy szabad népi demokratikus polgári fejlődési útja – ismert nemzetközi körülmények között – a 48/49-évi fordulattal zárult el; egypárti uralom szovjet mintára való kiépítésével a politikában, államosításokkal, szinte teljes körű redistribúció megvalósításával a tervutasításos, s ennek szorosan alávetett költségvetési és banki eszközök rendszerének segítségével a gazdaságban.

Mi az, ami létrejött a tervgazdálkodással, azzal, amit a szocialista építésnek, majd másfél évtized múltán a Szovjetunióban, s nyomukban a KGST országok európai "táborában" is "a fejlett szocializmus" Építésének politikai jelszavával illették? Semmiképpen sem egy új termelőmód, vagy kifejlődésének elkezdett etapja volt, ami megvalósult. Rendőri módszerekkel, katonai szuronyokra támaszkodva, mondjam durva leegyszerűsítésekkel, *nem alakulhatott volna ki* ebből más, mint átmenetileg a maga logikája szerint még növekedni vagy vegetálni képes társadalmi-gazdasági szervezet,

de sohasem egy életképes – a fogalom értelmében vett – új társadalmi formáció. Ez a szervezeti képződmény – ma már így utólag könnyen kijelenthető – zsákutcás alakzat volt, a zsákutcaból továbbjutni pedig csak az elhagyott utcakeresztezéshöz visszatérés után lehet, mégpedig *vagy* a régi irányba, *vagy* egy némileg eltérő, de nyílt úton lehet. Az előbbi sem tekintheti meg nem történtnek e zsákutcás korszakot. Ezalatt ugyanis végbementek visszafordíthatatlan – magukban véve pozitív – civilizációs, szociális, kulturális változások is, melyek mint adottságok nem kerülhetők meg és mód sincs arra, hogy figyelembe vételük nélkül valamiféle merőben új elképzelésnek engedve, ismét kísérlet alá helyezzék a társadalmat. (Ezt már csak a reális nemzetközi környezet és belső viszonyok sem tennék lehetővé. (Akármit tartogat is a jövő, amihez vissza kell térni, az az áru-pénz viszonyok teljes körű rehabilitálása, vagyis aktuális fogalmazásban a piacgazdaság a parlamentáris politikai demokrácia keretei között. Csakis a *piacgazdaság* feltételeinek a kialakítása lehet az *egységes alapszint*, amelyből aztán eltérő, sajátágaikban igen különböző fejlődési utak ágazhatnak el egy-egy régió, vagy ország számára (Pl. olyan, amely nem tud kitörni a peremhelyzetből, hanem ott ragadva fejlődget, és amely felzárkózást biztosít az ezután sem vesztglő centrumokhoz; vagy a tulajdon és a tőkejövedelmek nagyfokú koncentrációját megvalósító, szűk társadalmi bázissal működő, illetve a gazdasági demokrácia által erősített széles társadalmi bázison nyugvó demokratikus berendezkedésű rendszer. Az utóbbiból még szervelesen kifejlődhet olyan termelőmód, társadalmi alakulat, mely azokkal a nemes eszmékkel is egybevág, melyeket a szocialista elmélet eredendően magáénak vallott, s amelyeknek jegyében annyi ember áldozta erejét, tette fel életét az elmúlt 150 év során. Így tehát ugyan a mostani rendszerváltások visszavonhatatlan cáfolatát adták a letűnő szovjet típusú gazdasági-politikai képződmény gyakorlati és elméleti jogosultságának, de sem nem cáfolták végleg, igaz nem is tették igazolhatóvá egy életképes szocialista, akkori szóhasználattal, más jellezővel, illetve de tartalmilag hasonló rendszer kiformalódásának lehetőségét.)

Mik a leszűrhető következtetések? Ha forradalmi változást egy a nagyobb szabadság és demokrácia (beleértve ebbe az emberek gazdasági mozgás és választási szabadságnak a bővülését is) irányába történő társadalmi konfliktusmegoldások radikális eseménysorozatának tekintjük, a *zsákutcás korszak* retrográdnak, *visszafejlődésnek minősíthető*, s ilyen történelmi és rendszerelméleti megközelítés jogos s ilyen történelmi és rendszerelméleti megközelítésben jogos *progresszívnek* tartani mindazon politikai, eszmei áramlatokat, amelyeket akár represszióval, akár paternalista eszközökkel elfojtottak, elszigeteltek és jogosan *forradalmi jellegűnek* kell tekinteni azokat az erőket, melyek ez ellen a zsákutcás képződmény, annak hatalmi elődjei ellen felkeltek. Ugyancsak progresszívnek, a – remélhetőleg többé-kevésbé mindenütt békés – *forradalmasodás* korának *beköszöntét jelzik a rendszerváltás eseményei* régióinkban, persze ha azok nem csupán ideologikus politikai elképzelések síkján, hanem a tényvalóság talaján zajlanak. Tudnunk kell, hogy hazánk sorsát alapvetően ezután is a nagyhatalmak, a nemzetközi integrációk erőviszonyai szabják meg. AM szuverén államiság esetén ez nem jelenthet önfeladást, passzív sodortatást. Mozgástér nyílt az emberek, a népek és kormányzataik előtt, mostani és holnapi *lépéseiktől*, áldozataiktól *függ*, vajon a demokrácia és a *piacgazdaság milyen modellje*, milyen sajátos struktúrájú változata *fejlődik* ki adott országban, régióban.

Sok más eszmei lommal együtt *selejtbe* kell hajítani azt a Sziálintól származtatott állítást, miszerint valamely új társadalmi alakzat – ő a szovjet

szocializmusra gondolt – megvalósulhat anélkül, hogy "csiráját" embrionális magzatként az előző társadalom méhében hordozta volna. Amely viszonyok a szovjet és a szovjet típusú berendezkedésben uralomra kerültek, valóban tagadták azokat az intézményeket is, amelyeket a korabeli kapitalizmus létrehívott és a Szovjetunióba átvehettek lettek volna, így a tulajdoni elkülönültségi forma, a velejáró piaci mechanizmusokkal, versennyel, tökemegtérülési kényszerrel, vagy a polgári demokrácia sokféle intézményeivel. Dehát persze akkor a szovjet viszonyok nem lettek volna azok, amik, szocialista orientációjúnak nevezhetők. Ám az orosz és Szovjetunióhoz tartozó többi nép anyagilag, morálisan biztosan jobban járt volna (s természetesen később a közép- és kelet-európai népek, etnikumok is.)

A szovjet ideológusok sokáig kihangsúlyozták, hogy a fő ellentmondás náluk a korszak kezdetein a fejletlen termelőerők és leghaladóbb szocialista állam és szocialista (terv)gazdaság jelentette a fő ellentmondást. Ez a beállítás a forszírozott iparosítás ideológiai alátámasztását akarta szolgálni. Magába zárta azt a feltételezést is, hogy a termelési-gazdasági viszonyok jellegükénél fogva fejlettebbek voltak a termelőerőknél, azaz mintegy túlszaladt rajtuk. Ez pedig egyenesen eltért a marxi tézistől, ahol a termelőerők a mozgékonyabb és viszonyformáik, a vontatottabban változóak, s ebből adódik rendszerspecifikus konfliktust okozó béklyó szerepük. Nos, a gyakorlati fejlemények azt látszanak megerősíteni, hogy az igazság az eredeti marxi kijelentéshez áll közelebb. Az etatizált gazdasági viszonyok történelmi tévútra csalták a modernizációs kísérletet is. Arról nem szólva, hogy a technika sem a polgári szektorban, hanem ott mutatott fel – nem ritkán kiugró – eredményeket, ahol nem a termelő-, hanem a pusztítóerőt képviselték. Kimondva ugyan védelmi (később persze a birodalmi érdekek repressziós védelméül) szolgáltak, valójában azonban nemcsak az ideologikus céloknak (alaptörvény!), hanem a legprózaibb anyagi valóság bénító nehezékeivé is váltak.

Amit a tankönyvekben *összhangtörvényként* emlegetünk, ellentmondott már annak idején is nyilvánvalóan ama követelménynek, miszerint a termelőerőket kell a "szocialista" gazdasági viszonyformákhoz felzárkóztatni, amely követelmény negatívja volt a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájára vonatkozó marxi tételnek, s e tétel interpretációjának. Csakhát nem ez volt az egyedüli paradoxon. A rendszer, ahogy egyre jobban belegabalyodott sajátos objektív ellentmondásának megnyilvánulásaiba, úgy vált élesebbé a kontraszt eszmei síkon a tudományos igényű felvetések, következtetések és a hamis ideologikus premisszák között.

Szinte elejétől fogva a Szovjetunió, majd a legtöbb európai KGST-ország gazdaságtörténetén végighúzódtott a vita, hol fellángolva, hol elhallgatva, elnyomva, arról, hogy mi okozza az áru-, pénzjelenségek fennmaradását. Először a külfölddel és amíg a mezőgazdaságban a magántulajdon honolt, akkor abból, miután kolhoztulajdon lett, akkor meg ebből, majd az elosztási elvből vagy az állami vállalatok elkülönültségéből magyarázták, miért maradt fenn még" áruterelés. Eközben a politikai ideológia az "árutlanítást" állította oda jövőképekül. A terv és piac együttesének emlegetése tilalmas volt sokáig, igenlése még a 70-es évtizedben is a revizionista elhajlás bélyegét kapta pártideológusi hivatalnokoktól.

Mi volt az elméleti reakálás azok részéről, akik hitték (naivan!) hogy elméleti igazságok és levezetések közlésével "reális" irányban befolyásolhatják a döntéshozókat, s végül is a közjót szolgáló gyakorlati tendenciákat? Az értörvény lett a "kályha", amely a tankönyvekbe is beépült (Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a

Szovjetunióban bizonyos passzusaira hivatkozva) már 53 körül, s amely tulajdonképpen a piackategória leplezésére szolgált; az érték ugyanis mint termelészabályozó nem működhet (nem használható a tervezésben) a kereslet-árkinálat interakciós mechanizmusai nélkül. Meg kell mondani azt is, hogy a 68-as reform céljai közt az értékarányos árak megeremtése jóformán csak célkitűzés maradt. Ami a valóságot illeti, hosszú évtizedek során minden országban a "húzd meg, ereszd meg" politikájának lehettünk tanúi. A visszaszorítani próbált piaci elemek hol itt, hol ott buzgárként törtek át, s amikor teret nyertek, olyankor rendszerint enyhültek a lakosság gyöttrő anyagi gondok, amidőn pedig szűkebb gátak közé kezdték szorítani térnyerésüket, jellemzően rosszabbodott a sorsuk.

Ha igazán és utólag végiggondoljuk, valójában nem a terv és a piac poláris ellentétével álltunk szemben, hisz amint Péter és Pál a naptárban, úgy tudnak összeférni egymással a tőkés vállalatok és a makrogazdaság szintjén is! A terv csak alkalmas eszköze volt az állampárti centrumnak arra, hogy akarátát érvényesíteni tudja a gazdaságban (is), mégpedig (Fehér-Márkus-Heller szóhasználatával élve, NSZ 91. VII. 31.) "bürokratikus apparátus korporatív tulajdonának elve jogcímén. A piac viszont a technikai-gazdasági szempontból – az adott termelőrök által kiirthatatlan szükségszerűség közvetlen hatása alatt – létezett a gazdasági szereplők egyéni, vagy kollektív elkülönültsége, amelynek nyíltan vagy feketén mindenképpen piaci formában kellett (volna) önmaga számára szabadabb mozgástérhez jutnia. Csakhogy ezek a lentől feltörő buzgárok és kiöntések hamar korlátozták, majd kezdték alámosni a pártállami nomenklatúra hadállásait, márpedig ez a maga "korporatív" tulajdonával arra törekedett, hogy "minél nagyobb mértékben növekedjék társadalmi hatalmának bázisa." (u.o.) Ezért volt a fennálló körülményekkel adekvát a gigasztomániás beruházási éhség a piackorlátozó reagálás, azaz a gazdasági vezetők, tsz-elnökök kézben tartása, mert az engedménytevés a termelők önállóságát szabadította volna ki a palackból: Ugyanerre az okra vezethető vissza természetesen a dolgozók egyéni és kollektív önállósági, participációs törekvéseinek az elrekeszése is, ami viszont a piac szerepének fokozódását feltételezte és kívánta volna meg.

Amint látható, bárha történelmileg holtvágányra szaladt is a társadalmi-gazdasági rendszer, meg volt a maga sajátos ellentmondása, amely azzal függött össze, hogy a termelési-gazdasági viszonyok jellegükben elszakadtak a termelők színvonalától. Közgazdasági szempontból (és a tradicionális fogalmi apparátus igénybevételével) ezt a sajátos ellentmondást talán legpontosabban így definiálhatjuk: *a termelés társadalmisultságának megfelelő gazdasági elkülönültség és az elsajátítás (tulajdonlás) pártállamilag centralizált jellege közti antagonizmus.* Ez végeredményben a gazdasági élet paratechnikailag elkülönült szereplői, a gazdálkodók, a vállalatok tulajdontalan állapotba kerültek a fő termelési-anyagi eszközök tekintetében, miáltal az elkülönültség szervezeti – nem rendelkezvén jogállamilag szentesítő tulajdonjogi formával – szinte önkényesen átalakíthatók, összevonhatók voltak és leválaszthatók egymástól.

Pedig az elkülönültségi viszonyoknak eredendően a piaci cserekapcsolatok és a versenyhelyzetek feleltek volna meg. Ehelyett a tőlük, mint a termelési tényezők értelmes kombinálásának, fejlesztésének fészkeitől távol eső, az elosztási szférában trónoló hierarchikus apparátus (hadi és polgári bürokrácia) mint a "kooperatív tulajdonlás" birtokosa írta elő nekik – direktívákkal, vagy indirekt szabályozókkal – nagyrészt operatív – negyedéves, éves – feladataikat és forrásaik kereteit. Mint

közismert a gazdálkodók egymással való vízszintes kapcsolatait távoli centrumokból határozták meg, s ez végrehajtói szerepre szorította és szoktatta a gazdasági vezetőket, ők meg alárendeltjeiket, lefokozva, félresiklatva az érdemi versengés, az újítás, a minőségi teljesítmény szellemét. Csak birtokonbelüliség, az erre épített alkupozíció és persze az összeköttetés engedett kisebb-nagyobb kitérést a nagyobb elismerést ígéro mutatók javára. Úgyhogy a politikai nomenklatura és a közigazgató állam egyes tisztviselőinek nagyobb volt még közép- és alsószinteken is a centrális tulajdonlásból eredő rendelkezési jogköre, és lehetősége mikroszintű kérdésekben is, mint az elsődleges gazdálkodóknak. És éltek, élniük is kellett e lehetőségeikkel s nemcsak fontosságuk érzetése végett, hanem pozícióik védelmére is, nehogy a beosztásukkal járó privilégiumukat, de mindenekelőtt felettes szerveik bizalmát elveszítsék.

A politikai, a katonai és a közigazgatói elit hatalma erősítéséhez, növeléséhez fűződő érdekeinek (no meg az időszakonként mesterségesen felnagyított ellenségképek) sok köze volt ahhoz, hogy újabb és újabb erőforrásokat akarjanak a termelésbe bekapcsolni és ennek az extenzív növekedésnek a többleteiből, a maguk részesedését megtartva, megnövelve, ne a fizikai és a szellemi munka világának, jövedelmi törekvéseinek megfelelően ossza el, hanem a személyes fogyasztástól távol eső hadi- és nehézipari beruházásokba forgassa vissza. Amikor aztán ez az erőforrás-bevonás elérte határait, s kifogytak a külföldről szerezhető erőforrások (a II. világháború után a jóvátételek, a külföldi kölcsönök stb.), akkor éleződött ki – némi eltérésekkel – minden európai KGST-hez tartozó országban a rendszer sajátos ellentmondása. Ez vezetett el mindegyikükben a rendszer gazdasági, majd társadalmi-politikai válásához, végül összeomlásához. A munka termelőerejének fokozására, a gazdaság technológiai, a társadalom infrastrukturális, valamint az ágazati szerkezet korszerűsítésére áttérni az etatizált, nálunk is csak félpiaconosodott túltengően redistributív gazdasági-termelési viszonyformák miatt nem lehetett.

A KGST-országok a technikai fejlődést a beruházásokkal, jobb esetben a "legfejlettebb" technológia átvételével azonosították. A Szovjetunió főleg csak a hadi szempontból legfőbb területeken (atomtechnika, számítástechnika) igyekezett szoros lépést tartani nyugattal, és csak rövid ideig tudott néha lépéselőnyhöz jutni (szputnyikok, Gagarin). Magyarországon megtízszereződött a K+F-sel foglalkozók száma 45 után, és 49 után mammutintézetek sora jött létre államilag pénzelve. Mégis a századfordulótól 45 között, szűk K+F kapacitások dacára született jelentős műszaki alkotásoknak egész sora szakadt meg a Helleg-Forgó-féle légkondenzátorok és a Cavington után. A korszerűsítés nagyfokú elmaradását nagyban olyan okok is, mint az embergő, a KGST-n belül az alkotói együttműködés alacsony szintje, de belső intézményi torzulások is, mint amilyen a vállalatoknak a kutatástól, utóbbiaknak a szakemberképzéstől való merev elszakítása.

Az élőmunka kiterjesztésén alapuló relatíve gyors növekedés Közép- és Kelet-Európában hozzávetőleg a 70-es évtized feléig tartott, ez is úgy, hogy erőforrásaikat – főként az első olajárrobbanás után – a külső egyensúly helyreállítása, vagy ennek rontása irányában használták fel. Ha 100-nak vesszük 1970-es, a megtermelt nemzeti jövedelem volumene Magyarországon, Bulgáriában 83-ig, Lengyelországban 77-ig növekedet, de úgy, hogy a cserearány romlás és az exportoffenzívával történő adósságtérhek viselése miatt a belföldön felhasznált nemzeti jövedelem 72/73-tól lemarad, s 78-tól abszolút szintje is csökkent. Bulgáriában 78-tól, CSSK-ban – bár kevésbé meredeken – 76-tól kezdve végig gyorsulva süllyedt; csak Lengyelország az,

ahol 82-től került a nemzeti jövedelem belső felhasználása az egyébként 77-től hanyatló megtermelt nemzeti jövedelem üteme alá. (Az adatokat Becker Zs. számításából vettem. Külső és belső alkalmazkodási pályák négy kelet-európai országban, 1989. nov. OT Terg. Int. 8308/XVIII. sz.).

Mind a négy ország igyekezett szembenézni az évtized kihívásával s próbálta a csapdákat kikerülni vagy éppen beléjük sétáltak.

Jellemző, hogy mialatt a világpiacon árak nyomán lefékeződtek a beruházások,¹ a KGST országokban beruházási boom figyelhető meg; a válsághárítás, a készletezés nem segített. Lengyelországban 76 után a felhalmozás az 1970-es szint alá süllyed, s így történt nálunk is 78 és 83 között. CSSK-éban 80-tól kezdődött erőteljes csökkenés. Egyedül Bulgáriában maradt a felhalmozás üteme a fogyasztás fölött, azonban rá is jellemző, ami Magyarországra 72 óta: az export az általános gazdasági növekedés húzószerepét játssza. Lengyelország kivételével, ahol a fogyasztás 76-tól stagnál, majd 8082 közt csökken, de róla is elmondható azé, ami a másik három országról: a felhalmozáshoz, sőt az exporthoz képest szintúgy a fogyasztás – jóllehet már visszafogottabb – emelkedése a gazdasági növekedés elsősorú stabilizációs tényezője. Csoda-e, ha az évtized végére jellemzővé válik a fogyasztás görbéjének megtorpanása, majd hanyatlása és a munkanélküliség megjelenése, amiben már szovjet gazdaság szétzilálódása játssza a főszerepet. Ugyanakkor nem áll le a konvertibilis devizaadósság duzzadása sem. 1985 és 90 között a nettó adósságállomány Bulgáriában közel hatszorosára nőtt, [1,6 md \$-ról 9,8 mdra, CSSK-é 75 %-kal (3,6 mdról 6,3 mdra), Magyarországnak 76 %-kal (11,5 mdról 20,3 mdra) és Lengyelországnak 48 %-kal (15,8 mdról 40,8 mdra)] emelkedett. A Szovjetunió nettó adósságállománya 158 md \$-ról 43,4 mdra, azaz 174 %-kal kúszott fel. Hat ország adósságteher-rátáját (azaz az adott évi export %-ában a közép- és a hosszúlejáratú adósság kamatainak és törlesztésének összegét) nézve mindegyik országé (Lengyelország kivételével) emelkedett ebben az öt évben és Bulgáriában 77 CSSK-ban 25, Magyarországon 65, Lengyelországban 71, a Szovjetunióban 29 %-ot tett ki 1990 évben. (Tájékoztató a nemzetközi pénz- és tőkepiacok helyzetéről, MNB Devizapolitikai Főosztály 1991 júliusi kiadványa, az OECD Financial Market Trends, 1991. február.)

A szovjet gazdaságról hadd idézzek még néhány jellemző adatot a Financial Times, 91 augusztus 20. számából. Hivatkozva szakértői tanulmányokra, írja, hogy 90-ben 2 %-ra volt tehető a GDP visszaesése, s 91 első negyedében 8 %-kal zsugorodott. Az ipar 5 %-kal, a mezőgazdaság 13 %-kal, az amúgyis alacsony termelékenység szintje 9 %-kal hanyatlott, és 91-re a gazdasági teljesítmény min.é 10 %-os hanyatlásával, és várhatóan kétszeresre emelkedő áremelkedésével lehet számolni. A kb. 10 dm \$-ra becsült konvertibilis valutában jelentkezett fizetési mérleg hiány mérséklésére a Szovjetunió 3–4 md dollár értékű aranyat adott elé a világpiacon. Időközben a külfölddel szemben fennálló szovjet adósság 60–70 md \$-ra rúgott. Szakértők becslése szerint 91-ben várhatóan 40 %-ot is eléri az adósságszolgálati ráta.

Az adatokkal érzékeltettük, miként mutatkoztak meg az államszocializált országok legfőbb összefüggéseinek hasonlatos trendjeiben ama sajátos antagonizmus kiéleződésének következményei, melyet a tulajdonformáitól megfosztott elkülönültségi termelési viszonyok és az elsajátítási módoknak az anyagi gazdaság forrásaitól elszakított,

¹ Az ipari országok GDP-jének 73-ban 25 %-át fordították investíciókra, 75-ben már csak 22 %-os volt a beruházási hányad. Organization for Economic Cooperation and Development National Accounts, közli MNB 91. VI. 13.

pártállamilag centralizált jellege között elejétől fogva ott feszült. Amidőn az extenzív növekedés tartalékai kimerültek, amidőn a külső erőforrások vállalási terhei az elviselhetetlenség határáig súlyosbodtak, akkor vált egyre nyilvánvalóbbá, nem nyílt más képpen út az előrefejlődés előtt, mint a pártállami hierarchia "korporatív" tulajdonlási módjának feladása, megtörése. A gazdaságban, az anyagiak terén keletkezett bajok, nehézségek hamar irradiálódtak a szociális, szellemi, etikai szférák, sőt a családi szféra gazdálkodás halmozódó gondjain keresztül a társadalom szélesebb köreire. A reformkommunisták és a pártállami rendszer által félreállított, mélyen megsértett és represszionált emberek képében a politikai porondon megjelentek a rendszerváltás erői, először a szocializmus reformjának zászlaja alatt, majd a politikai hatalom másik hatalommal való felváltásának igényével. A progresszió és a konzervatív erők békésebb, viharosabb birkózása végül is áttörésre vezetett, mihelyt a nemzetközi erőviszonyok, a jaltai elvek feladása alkalmas helyzetet teremtettek nálunk a szovjet katonai jelenlét és ezzel a rá való hivatkozási alap megszüntetésére. Ám most már a glasznoszty és a peresztrojka évei alatt kiérlelődött a Szovjetunióban is a demokrácia és konzervativizmus híveinek nyílt összecsapása, ami a 91. augusztus 19-i puccskísérlét kudarcával utat nyitott a demokrácia és piacgazdaság jelszavával, nem utolsó sorban az állami szuverenitásért küzdő erők előtt. Kétségtelenül aláesva, de még végleg meg nem szüntetve a pártállami rezsim restaurálásának lehetőségét.

Mindazonáltal hátra van még a kevésbé látványos, nehezebbik fele: politikai hatalom felváltása csak szükséges nyitánya a társadalmi-gazdasági szerkezetet forradalmasító folyamatnak, amely csak hosszabb idő alatt mehet végbe és stabilizálódhat. Nem csupán a nyíltan visszahúzó erőkkel kell megbirkózni, hanem a politikai váltást támogató, véghezvivő rétegek örökölt beidegződéseivel, előítéleteivel is, amelyeket a többségnél nem tud az új helyzettel egyező magatartás- és szemléletmódra átállítani. Ráadásul ez a mélyebb közegeket megbolygató változássorozat sokak számára életvitelük gyökeres megváltozásával, anyagi rosszabbodással, átállással jár, ami azokban is frusztrációt, kiábrándulást és közönyt okoz, akik helyzetüknél, erkölcsi normáiknál fogva több-kevésbé tudatosan, de inkább emocionálisan álltak a régi rezsim eltűntetése s az új megszavazásának ügye mellé. A további útiránytól való elfordulás, sőt szembefordulás is megeshet a dolgok összejátszása folytán, melyre mind a konzervatív vesztesek, mind az új karrierre vágyók, hatalomra éhezők építeni szeretnék saját terveiket. Ekkor válik létkérdéssé az új hatalmi garnitúra rátermettsége, leleménye és eltökéltsége arra, hogy a realitásokkal, saját gyengéivel szembenézzen és hogy értenek a technikához, termeléshez, a pénzügyekhez, belügyekhez, külügyekhez, a kulturális, a szellemi élet, s általában a társadalom befolyásolásához azok, akikre támaszkodik. Ennek elérése nem olyan könnyű, hisz a szelektivitás és a bizalmon alapuló együttműködés módszerét egyszerre kell alkalmazni a hozzáértés követelményével. Bajt okoz, ha a szelektivitás bizalmatlansággá torzul és ha a bizalom fenntartás nélkülivé válik mindaddig, amíg azt a gyakorlat tűzpróbái meg nem erősítik. A fenntartás és a hozzáértés jelentősége hatványozott az átmenet mai stádiumában, hiszen egy történelmileg példa nélkül álló dolgot kell elvégezni: államszocialista rendszert demokratikus rendszerrel úgy felváltani, tervgazdálkodási struktúra után piacgazdasági struktúrát úgy engedni kifermálódni, hogy visszakapcsolódni kell a szerves folyamat megtörésének pontjához, ám egészen más nemzetközi környezethez idomulva és magasabb szinten folytatva azt.

A gazdasági rendszerváltásnak két kulcskérdését vegyük elő: a tulajdonreform és a tőke kérdését. Az első, vagyis az elsajátítási mód államtalanítása egy magántulajdon dominanciájú vegyesgazdaság megteremtésével, a legszükségesebb – bár nem elégséges – feltétele annak, hogy a verseny által koordinált piacgazdaságnak valamelyik konkrét típusa létrejöjjön. De feltétele az is, hogy a tőke, kiváltképp a külföldi működőtőke a technológiai és a piaci struktúra-modernizáció előmozdítására befektetésre kerüljön. Ám ez a második (tőkeimport) magában véve is lényeges, nemcsak az új – deattizált – tulajdon és termelési viszonyok anyagi alapjai gyorsabb kiépülése szempontjából, hanem azon egyszerű, de súlyos ténynél fogva is, hogy horribilis államadósság (1500 md Ft) és a forintban közel ennyi konvertibilis külföldi adósságállomány terheinek viselése, majd bizonyos fokú ledolgozása sokáig elvonja még a befektetések elől a megtermelt profitok és megtakarítások tetemes részét.² Éppen ezért térnek rá kissé részletesebben, kedvezőek-e a tőkeimport távlata?

Vegyük úgy, hogy rövid távlatban sikerül leküzdeni a hatalomváltással együttjáró olyan nehézségeket, mint a piaci intézmények, a versenyképesség hiányai, a bürokratikus akadályok, a tapasztalatlanság stb., valamint javítani az anyagi és szolgáltatási infrastruktúrán, szóval amiket ma felemlegetnek, mint a tőkeimport belső akadályait. Jelenleg a különböző vizsgálatokból az következtethető ki, hogy a jelenlegi világgazdasági konstelláció nem kecs egetet általában a kelet-európai országok, köztük a Magyar Köztársaság számára kedvező kilátásokkal. Lássuk csak!

Az ipari országok egészét erősen lelassuló gazdasági növekedés jellemzi. A lassuló növekedés tartósságára, visszaesésekkel tarkított folytatódására következtethetünk abból, hogy aggregált beruházásaik GDP-hányada 1979-től kezdve 1988-ig (és azóta is!) mindig alatta marad a 70-es évtized legmélyebb szintjének (1973-ban 22 %) és 19–21 %-on mozog. Ebből olyan prognózisra is juthatnánk, hogy mint 73-ban megerősödik a hitelkínálat a fejlődő országokba és miként ekkor Lengyelországba és Magyarországra. Ilyesmire azonban most azért sem számíthatunk, mert a felgyülemlett adósságaik és folyó fizetési mérlegeik passzívumai miatt igen alacsonyan áll a hitelfelvevő képessége mind a fejlődő országoknak (Dél-Amerika), mind a kelet-európai országoknak. A fejlődő országok bruttó külföldi adósságállománya 1980-90 között 639 md US\$-ról 1.341 md-ra, azaz 210 %-ára nőtt Kelet-Európa hat országának – benne a SZU is – bruttó konvertibilis deviza adósságállománya 1985-90 között 87,7 md \$-ról 142,5 md \$-ra, azaz 162,5 %-ra kúszott fel.³ Ettől még persze szó lehetne a befektetések megélénküléséről, amire egyes érdekeltségek bizonyára törekszenek és piacaik jövőbeli kiterjesztése végett, amennyiben elég rendezettnek látják a megtérülés körülményeket. Ám ellene hat ennek az, hogy az ipari országok aggregált megtakarításainak a hányada évről-évre alatta marad belföldi beruházásaik amúgyis alacsony hányadának és nemzetközi fizetési mérlegeik sem véletlenül váltak deficitessé. (1965–75 között még a fordítottja volt a jellemző: a megtakarítások GDP-hányada a magasabb beruházási hányad alakulását és a fizetési mérlegek is aktív aggregált egyenlegeket mutattak.)

Amint a Handelsblatt 91. április 11. és május 38-i, valamint a World Economic Outlook május számában található elemzésből kitűnik, az USA-ban a megtakarítások

² Jellemző, hogy az adós országok (összstartozásuk 1500 md \$) kamat és törlesztés gyanánt ma évi 200 md-ot fizetnek a fejlett országoknak. (MN. 91. VI. 27., Lipták B. cikke).

³ Forrás: World Bank, World Debt Tables 90-91, illetve OECD Financial Market Trends, 91 február MNB Tájékoztató 91 július.

és a beruházások mértékének lényeges különbsége a folyó fizetési mérleg súlyos passzívumát okozta. A 90-es évtizeddel Európában is ilyen tendenciák mutatkoztak. Németország tradicionális tőke kiviteli szerepe a német egyesítéssel járó terhek miatt mind jobban csökken. A másik hagyományosan tőke kivivő ország, Japán szintén egyre apadó pénzforrást képes exportálni; megtakarításainak nagy részét ugyanis saját infrastrukturális fejlesztésére kell fordítania. Egyik-másik arab állam, melyek eddig hitelnyújtók voltak, hitelfelvevőkkel váltak. (Szaud-Arábia két évtized óta először 1991. elején 5,2 md dollárnyi hitelt vett fel külföldi bankoktól.)

Ezekben az években, amint látható, az ipari országok tőke kereslete jóval felülmúlja a tőke kínálatot. (Sajnos, számunkra ez is kedvezőtlen, mert a külföldnek fizetendő kamatterhek növeli. Ráadásul a dollár erősödése is ilyen irányban hat, lévén tartozásainknak 40 %-a leértékelődött márkában és 40 %-a szintén leértékelődött yenben van.) Persze hosszabb távon a kép kedvezőbbé válhat. Ha ugyanis ezt a világgiazi tökehiányt nem fogyasztásemelkedés miatt csökkenő megtakarítások, hanem növekvő beruházások okozzák, ezek előbb-utóbb emelik a termelékenységet, s vele a jövedelmeket, következésképp a megtakarításokat is.

Ha reális prognózisnak tekintjük az IMF előrejelzéseit, akkor az ipari országok átlagos nemzeti megtakarítási rátája – szemben az előző két évtizeddel, amikor az a GDP 4,5 %-ával csökkent – 1991–96 között a GDP közel 2 %-ával emelkedik, amin belül a vállalati megtakarítások ennél jobban nőnek, a magán-megtakarítások gyengén süllyednek. Csakhogy a globális szerkezet-átalakítás az ipari országoknak ennél nagyobb ütemét kellene elérniük, a makro-megtakarítási hányad 2–3 százalékos növekedését. Zárójelbe téve, minden jelzi, hogy a technológiai korszak lefelé hanyatló szakasza a vége felé közeledik s a fejlett országok újabb innovációs hullám elindulására kényszerülnek, +F-sel megalapozva. (Lásd: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban c. könyvem VII. fejezet, 1985., Akadémiai Kiadó.)

AZ IMF szakértői azt tanácsolják, hogy az államháztartások kiadásainak összehúzásával fokozzák az ipari országok megtakarításait. Kérdés, tudják-e számos ellentendenciával szemben? Ilyenek:

– A legtöbb ipari országban a lakosság elöregedésével növekvő terhek nehezedenek a költségvetésekre, s gyengítik a makrogazdasági megtakarítások emelkedését.

– Az ipari országokban reálértékben kevesebbet kellene maguk részére a világméretű megtakarításokból igénybe venniük (vagyis az adósságterheket és cserearányokat illetően "önmegtartóztatást" tanúsítaniuk), azért, hogy Kelet-Európa, a fejlődő országok és a Közelkelet – öbölháborút követő – finanszírozási szükségleteit úgy lehessen kielégíteni, hogy a kamatok túlzottan ne emelkedjenek és ne kelljen másik befektetéseit kiszorítani.

– Ilyen számukra kíméletes feltételek dacára is az adós országoknak, köztük Magyarországnak is, növelniük kellene saját megtakarításait. H át igen. A gazdasági növekedést csak termelékenységgel lehet elérni, amihez beruházás, s ehhez meg nagyobb megtakarítás kell. Az utóbbi pedig a költségvetési kiadások és a személyi jövedelmek további visszafogását s a vállalati nettó jövedelmek emelkedését teszi szükségessé.

Magyarországnak gazdasági növekedést elérni – súlyos adósságterhei mellett – csak egy olyan struktúraátalakítással, (s a velejáró negatív kihatásokkal, feszültségek viselésével) ehét, amely exportorientált gazdasági teljesítményeit fokozza. Ehhez pedig

versenyképes áruk, szolgáltatások kellene, ami viszont nem megy saját erőből történő vállalkozások és megbízható s kreatív munka nélkül, mely minőséget, csökkentett fajlagos költséget és termelékenységet nyújt. Az ilyen munka vonzza magához a neki megfelelő modern tőkejavakat és ebben lát fantáziát a megtérülés hideg logikáját követő a nemzetközi horizontú expanzív tőkebefektető is. Ezt segíti elő a tulajdonreform céltudatos véghezvitele, annak különösen az a fajtája, amely a reálszférában hosszútávon profitszempontra szem előtt tartó versenyképesség növelő vállalkozásokat valósít meg. Tehát a külföldi tőkeimport nehezedő kilátásai közepette azért kulcskérdés a tulajdonviszonyok deatizáló hozzáigazítása az adott termelőerők szintjéhez és elkülönültségi szükségszerűségekhez, hogy kibontakozzék az emberi tényezők szerepe mind a gazdálkodásban, mind a társadalmi munkafolyamatban. Attól, hogy az állami szektor tőkevagyon paratechnikailag elkülönült részei vállalkozó típusú gazdára találjanak, nem lesz ugyan nagyobb magában véve – sőt aközben leértékelődik – a nemzeti tőkevagyon, de nagyobb lesz a vele való törődés, a felélést a produktív gyarapítás váltja fel, a monopolista kényelmességet pedig a versengés.

Befejezésül azt az álláspontomat szeretném itt is kihangsúlyozni, hogy a volt államszocialista országokban – lévén szűk tőkekereslet és gyenge a befektetés célzatú megtakarítás – kivételes figyelmet kellene) szentelni a szövetkezeti formán kívül a középüzemi és a nagyobb üzemi szektor privatizálásánál a dolgozói rész tulajdonosi szisztéma általánossá válásának.⁴

Hogyha egyszer a dolgozói rész tulajdonlás különböző formái számos fejlett tőkés ország gazdaságában (több mint tíz éve az USA-ban ismert rövidítéssel ESOP-ként) is megjelentek, sőt túlnyomó részt az erős piaci konkurencia dacára életképesnek bizonyultak, miért ne bizonyulhatnának életképesnek a volt államszocialista országokban is versenyképesnek hasonló gazdálkodási formák, tehát olyanok, mint amelyek akár magántulajdonosok szövetkezetei gyanánt a régi termelőszövetkezetek átalakulásával, akár a munkavállalói rész tulajdoni program (MRP) keretében létrejönnek?

Teoretikusan így is feltehető a kérdés: vajon hogyha a jövő társadalmi-gazdasági képződményének csirái már benne rejtőznek az előző képződmény "méhében", továbbá hogyha az előfejlődés kitüntetett irányának az egyének és közösségeik önsorsirányító lehetőségeinek bővülését, azaz a gazdasági és a társadalmi szabadság fokozódását tekintjük, miért ne nézhetnénk már most úgy a piacgazdaságra való átmenet olyan sokáig még kiforratlan jelenségeire, mint a dolgozók magántulajdonosi szövetkezetei, vagy rész tulajdonosi participációik, hogy ezek a szervesen kialakuló jövődő társadalmi-gazdasági képződmény, egy a gazdasági és a társadalmi demokráciát összekapcsoló modell ígéretes hajtása? Persze annak bekövetkeztét és életrevalóságát bizonyítani ami ma csak jövőbeni lehetőség gyakorlatilag kizárt dolog. Ám cáfolni ha kell és szabad is, tudományos igénnyel megcáfolni szintén képtelenség! Elnyomni, elfojtani a potenciális jövő zsenge sarját biztosan bűn volna. Érdemesebb, sőt etikusabb tehát inkább vigyázó gondossággal babáskodni megszületése és kifejlődése felett!

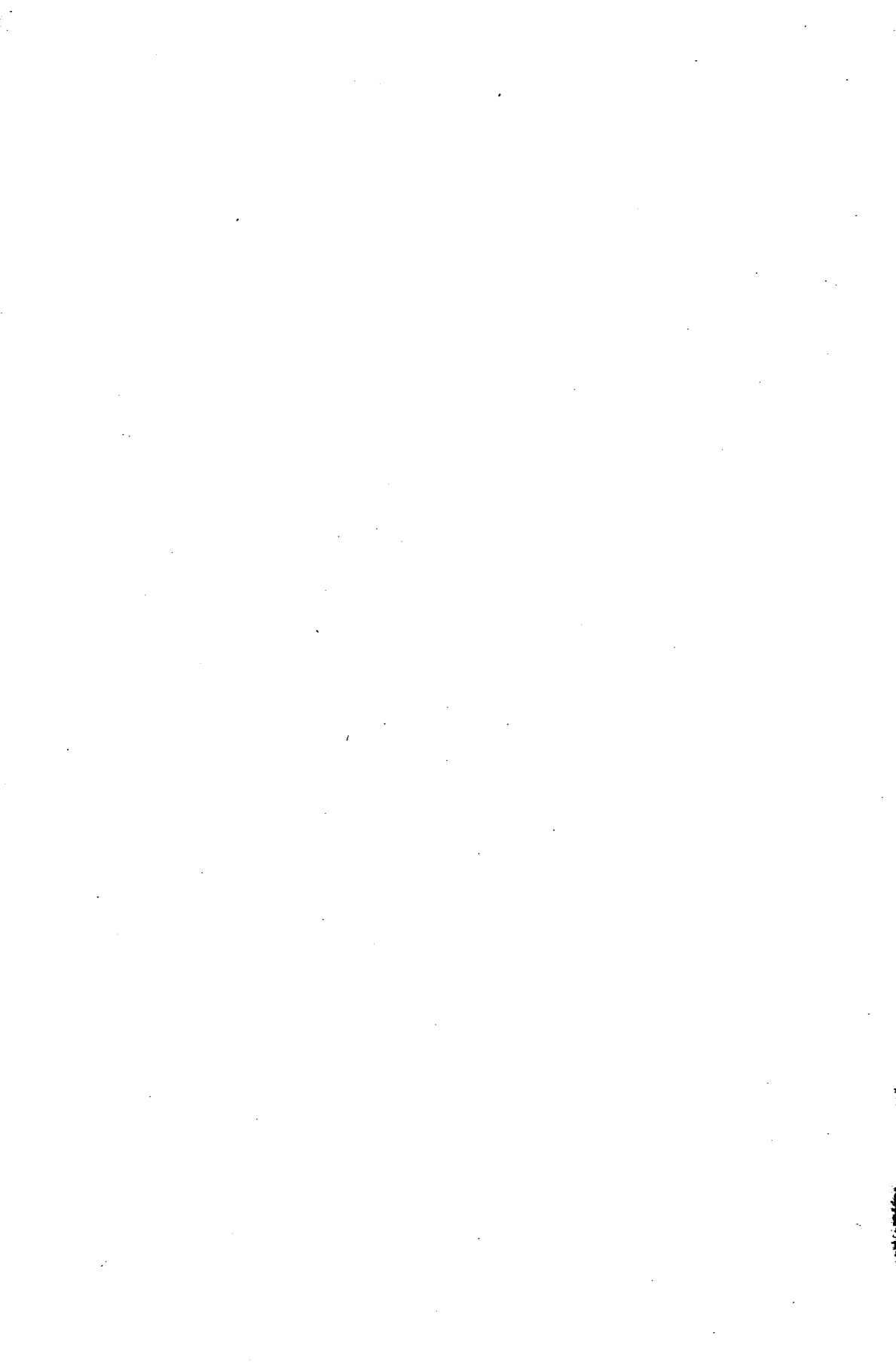
⁴ A rész tulajdoni szisztéma indokoltásával, lehetőségei és előnyös oldalai kérdésével bővebben foglalkoztam abban a tanulmányomban, melyet ez év október 4-i díszdoktori avatásom alkalmából a pécsi JPTE kiadványának írtam. Megjelent 1992. Pécs, STUDIA OECONOMICA AUCTORITATE UNIVERSITATIS PÉCS PUBLICATA, a Közgazdasági Kar megalakításának 20. évfordulója alkalmával díszdoktorrá avatottak tiszteletére, 6990. p.

KÁLMÁN SZABÓ

PRODUCTION FORCES AND FORMS OF ECONOMIC RELATIONS
AND THE SYSTEM CHANGE

(Summary)

The author - who was an outstanding theoretician of the socialist production relations - feels as his duty to look at objectively his earlier concepts. His attempt is sympathetic because he is motivated not by his self-justification or apology but is seeking the answers to the present problems. He investigates in reality, the concrete problem solutions of the historically unprecedented tasks (transition from planned structure into market economy). Finally he conceptualizes some lessons to be taken into account.

A munkamegosztás és a koordináció, mint a szervezeti analízis alapja

1. A fejlett társas szervezeti munkamegosztás mintája a modern nagyüzem

A szervezet bármiféle meghatározását tesszük vizsgálat tárgyává, abban feltétlenül találkozunk a részek közötti specializálódásból származó előnyök elismerésével. A szervezeti munkamegosztás ezért minden szervezési koncepció kiindulási alapja. A munkamegosztás fogalmába bele szokták értelmezni a részek funkciójának újrendezését is. A szó szűk értelmezése az tudniillik, hogy a szervezetben a *funkciók* minél precízebben szét vannak választva, csak az egyik oldalra, a "bontásra", a "feladatosztásra" tereli a figyelmet. Azonban a *munkamegosztás* és a *kooperáció* (a funkciók szétválasztása és részeknek viszonyának újrendezése) *mindig kölcsönös függőségükben biztosítéka a hatékonyabb munka szervezésének.* A munkamegosztás tehát mindig a munka új egyesítését, a kooperáció fejlesztését is megköveteli.

A munkamegosztás és a kooperáció fejlődése történeti folyamat. Ezek a folyamatok és erre vonatkozó tudományos felismerések a *gazdasági viszonyokban* érték el a legfejlettebb szintet. Munkamegosztás és kooperáció azonban meghatározható fokon volt és van is minden más szervezeti rendszerben: például társadalmi politikai struktúrában, az állami szervezetben stb. Minden szervezeti viszonyokkal foglalkozó alap vagy ágazati nézőpontú tudománynak fontos feladata az, hogy a "maga területén" a munkamegosztás és kooperáció történetileg kialakult szintjét és formáit, speciális feltételeit és körülményeit tisztázza.

Az ember racionális organizáló tevékenységének legfejlettebb szervezeti rendszere a *termelés szervezete*, ezért a munkamegosztás általános típusának felállításához az idevonatkozó ismeretek és szabályok nyújtanak legtöbb segítséget.

A munkamegosztás és kooperáció mértékének egy-egy konkrét szervezeti rendszeren belüli megállapításánál a *szervezet nagyságából* folyóan speciális sajátosságok adódnak, de a szervezeti nagyság nem a legfontosabb fokmérője a szervezethez, egész kis szervezeti egységben is lehet alacsonyfokú a kooperáció, s viszonylag nagy szervezetekben is magas fokú lehet az együttműködés "tervezettsége", és a cselekvés előreláthatósága. Az emberi társas célmegvalósító tevékenység mindenesetre a termelés szervezetében mutatta a "társadalmiság" legmagasabb fokát, ez az indoka tehát annak, hogy ezen a területen kialakult munkamegosztási formákat és kooperációs kapcsolatokat "mintának" tehetjük – bizonyos korrekciókkal – más rendszerek elé is.

A. A társadalmi szervezeti munkamegosztás megközelítésének alapmódszere a munkamegosztás történeti alakulásának felderítése. A munkamegosztás periodizálását azonban csak a társadalmi szervezeti szektorokra (alrendszerekre) bontva lehet vizsgálni. A munkamegosztás nem "általában" fejlődött, hanem történetileg is más volt a gazdaságban mint az államszervezetben, az egyházban vagy a modern tudomány szervezetében.

A munkamegosztás a termelés-szervezetben, illetve a gazdaságszervezetben történetileg viszonylag korán a polgári tudományos érdeklődés egyik fontos témájává vált. A XVIII. és XIX. századi klasszikus polgári közgazdaságtan részletesen vizsgálta az üzemeken belüli munkamegosztás jelentkezését, a munkamegosztás kihatását a termelékenységre és a munkamegosztás emberi, társadalmi következményeit. Nem véletlen, hogy a termelés-szervezeti munkamegosztás tanulmányozásából szűrhettek le legegzaktabb törvényszerűségeket. Az üzem nem csupán a modern polgári termelés legfejlettebb szervezeti formája, hanem méreteinél fogva összes viszonylatában sokkal áttekinthetőbb volt, mint valamilyen makro-szervezeti struktúra.

A munkamegosztás problémája Marxnak és Engelsnek a korai munkáiban is megjelent, azokban a tanulmányokban, amelyekben főleg a polgári koncepciók kritikáját gyakorolták. A marxizmus klasszikusai a gazdálkodás 3 területére vonatkozóan különösen sokat foglalkoztak a munkamegosztás jelenségeivel és következményeivel. "Marx – írja Harmathy Attila – a munkamegosztás három típusát különböztette meg: általános munkamegosztásnak minősítette a termelés fő ágazatainak (ipar, mezőgazdaság stb.) kialakulását, különös munkamegosztásnak a termelési ágazatoknak ágakra és csoportokra való elkülönülését, egyes munkamegosztásnak pedig az egyes üzemeken belül létrejövő munkamegosztást."¹ Amint erre Marx rámutatott, elsősorban Proudhon volt az, aki a polgári társadalom minden aktuális problémáját a munkamegosztásból akarta levezetni.² Proudhon azonban csak a "természeti (spontán) munkamegosztási" folyamatot ragadta meg a munkamegosztás bonyolult összefüggéseinek láncolatában. A marxizmus klasszikusai egyáltalán nem akarták e munkamegosztásnak a társadalomban betöltött funkcióját kisebbiteni, de a "természeti" úton alakuló munkamegosztást a másik formával való dialektikus együtthatásban fogták fel.³ A munkamegosztás "természeti oldala" a társadalom anyagi viszonyaiban végbemenő spontán, nem racionálisan tervezett változásokat tükrözi. Semmiképpen sem szabad ezt a tükörképet a materiális viszonyok bonyolultságával összevetni, vagy összetéveszteni, mint ahogy ezt Proudhon tette. Marx viszont a munkamegosztás mögötti materiális társadalmi-gazdasági viszonyok alapján a természeti és racionális munkamegosztás törvényszerűségeit próbálta rendszerbe foglalni.

A klasszikus polgári gazdaságtan az üzemeken belüli racionális munkamegosztás termeléseffektivitást növelő hatását felismerte és igenelte. A tőkés termelés üzemén

¹ Harmathy Attila: A társadalmi munkamegosztásról és a szerződések rendszerének szerkezeti kérdéseiről. Állam- és Jogtudomány, 1969., 2. sz. 209. p. Marx munkamegosztásra vonatkozó nézeteivel kapcsolatos irodalomból lásd Liczkó György, A marxi munkafelfogás, Bp., 1969., Fukász György: A munka filozófiája, Bp., 1963., 129. s. köv. p.

² Proudhonnak a társadalmi rendszer és spontaneitás összefüggéseire, valamint a gazdaságra vonatkozó nézeteiről lásd P. Ansart: Marx et L'Anarchisme. Paris, 1969., 141. s. köv. p.

³ Lásd Marx: A filozófia nyomora, Bp., 1952., 128. p. Marx munkamegosztásra vonatkozó nézeteinek kezdeteihez fontos forrás a "Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Bp., 1970., 79. s. köv. p. Lásd továbbá Marx: A tőke I. köt., Bp., 1948., 379. s. köv. p.

belüli munkamegosztásának sajátosságait. S. Mill a következőképpen vázolta: "Az ember tevékenysége igen egyszerű elemekre redukálható. Az ember igazán nem tehet mást, mint mozgást termelhet, mozgathatja a dolgokat, hogy egymástól távolítsa, vagy egymáshoz közelítse őket, az anyag tulajdonságai végzik el a többit. A munka és a gépek alkalmazásánál gyakran azt találjuk, hogy a hatások ügyes elosztás révén szaporíthatók, szétválasztva azokat a műveleteket, amelyek egymással szembeállnak, és egyesítve mindazokat, amelyek valamilyen módon egymást kölcsönösen elősegíthetik. Minthogy általában az emberek nem sok különböző műveletet tudnak ugyanolyan gyorsasággal és ügyességgel végrehajtani, ahogyan a megszokás kisebb számú művelet gyakorlásához megszerzi nekik e képességet – azért mindig előnyös a mindegyik egyénre hozott műveletek számát, amennyire csak lehetséges, korlátozni. A munkamegosztáshoz és az ember és gép erőinek a legelőnyösebb módon való elosztásához egy egész sor esetben szükséges, hogy nagy szinten működjenek vagy más szavakkal, hogy a javakat nagy tömegben termeljék. Ez az előny a nagy manufaktúrák e keletkezési alapja, ezek közül gyakran csekély számú, kedvező körülmények között alapított manufaktúra olykor nemcsak egyetlenegy, hanem több országot is ellát az általa termelt objektumoknak ott keresettebb mennyiségével.⁴ Marx a polgári közgazdaságtan klasszikusainak munkamegosztásról alkotott téziseit lényegében elfogadta és azokat védelte a Proudhon-i kritikával szemben.

Proudhon a klasszikus polgári gazdaságtan által pozitívan értékelt *racionális* munkamegosztástól vissza akart lépni az üzemi termelés primitívebb (manufaktúra előtti), ún. "természeti" (spontán) munkamegosztásához. Véleménye szerint e *racionális-formális* munkamegosztás kiküszöbölésével lehet általánosságban a munkamegosztás káros hatásait eliminálni. A manufaktúrára való áttérés előtt a termelés szervezetében már érvényesült a *spontán* munkamegosztás. Emellett ugyan a termelés nem volt még olyan szintű mint a tipikus tőkés üzemben, azonban ez a munkamegosztás az emberi habitussal nagyon jól összefért. Proudhon végeredményben a *gyári szervezeti munkamegosztás ellen foglalt állást* a klasszikus polgári gazdaságtan bírálata során. Marx joggal vetette szemére ideológiájának tőkés fejlődést akadályozó következményeit "Proudhon úr, aki az automatikus gyárnak még ezt az egyetlen forradalmi oldalát sem értette meg, visszafelé tesz egy lépést, és azt javasolja a munkásnak, hogy nem csupán a gombostű egytizenkettő részét készítse el, hanem egymás után mind a tizenkettőt. A munkás ily módon eljutna a gombostű tudományához. Íme ez Proudhon úr szintetikus munkája. Persze, senki sem fogja vitatni, hogy egy mozdulat előre és egy másik hátra, az ugyancsak szintetikus mozgás."⁵

A *spontán* (primitív, "természeti") és a *racionális* (formális) munkamegosztás előnyei és hátrányai közötti vita a XIX. század elején nagy élességgel folyt. A tőkés, termelési szervezet *racionális* munkamegosztásának közismert negatív következményei romantikus és utópista tendenciákat tápláltak, amelyek végeredményben reakciós hatásúak voltak. A "reform gondolatok" gyakran a régi céhrendszerhez való *visszatérés* szükségességét vették fel. A céh, a manufaktúra és a gyári szervezet összevetése után úgy emlékeztek vissza a céh belső struktúrájára, mint amelyik a dolgozók "aranykorszakát" jelentette.

⁴ Mill nézeteit ismerteti Marx a "Gazdasági - filozófiai kéziratok 1844-ből", Bp., 1970., 91. p.

⁵ Marx: A filozófia nyomorúsága, Marx-Engels Művei, 4. köt., Bp., 1959., 150. p.

Proudhon "reformjai" tehát a céh rendszeren belüli üzemi munkamegosztás visszaállítását jelentenék. A munka felszabadítása azonban ezen az úton nem képzelhető el, bármennyi látszólagos előnye is volt e természetes munkamegosztásnak. "A céhekben végzett munka több pozitívumot tartalmazott az egyén és munkája közötti viszony szempontjából, mint a munka későbbi, nagyipari formája. A céhmunkát bizonyos fokú teljesség és művészi érzék jellemezte. A történelmi fejlődés szempontjából azonban Marx mégis pozitívabbnak értékelte a tőkés termelési módban kifejlődő elidegenült munkát, amelyben végtelkéig fejlődik az egyes emberek közötti munkamegosztás. A fejlődés szempontjából ugyanis sokkal jelentősebb a végsőkig vitt munkamegosztás – amellyel bár kialakult a munkához való közömbös, sőt negatív viszony – mint a céhek keretei között végzett munka, amellyel a munkás – Marx kifejezésével élve – meghitt szolgasági viszonyba került."⁶

A racionális munkamegosztás dolgozóra gyakorolt torzító hatásai korábban már széles körben tárgyalt közgazdaságtani irodalmi problematikát alkottak. Adam Ferguson jellemzi talán legjobban azt, hogy milyen ez az új üzemi szervezet. "A gyári munka tökéletessége abban rejlik, hogy feleslegessé lehet tenni a fejet, és a fej közreműködése nélkül a dolgozó üzem olyan gépezetnek tekinthető, melynek egyes részei emberek."⁷

A modern üzem elembertelenítő hatást gyakorol a dolgozóra a racionális munkamegosztás magas szintre emelése révén. Ez a munkamegosztás alakítja ki a lényegében "semmit sem tudó" szakembereket. "Ami a modern társadalmon belüli munkamegosztást jellemzi az az, hogy létrehozza a specialitásokat, a specialistákat és velük együtt a szakmai korlátoltságot."⁸

Ez a fajta munkamegosztás nem csupán az emberek között társadalmi helyzetüket tekintve alakít ki külön kategóriákat (osztályokat), hanem személyi képességeik közül is olyanoknak ad fejlődési teret, akik a szervezeti struktúra követelményeihez legjobban igazodni tudnak. A munkamegosztás következtében kialakult és állandósított viszonyrendszer *lehetőséget ad* vagy *korlátokat emel* az egyéni képességek fejlődése előtt. "Egy teherhordó, természetes képességeit tekintve sokkal kevésbé különbözik egy filozófustól, mint komondor az agártól, a munkamegosztás az, amely szakadékat ásott kettejük közé."⁹

Az emberi társadalom fejlődése mindezen negatív hatások ellenére azt kívánja, hogy vigyük maradéktalanul keresztül az üzemben a racionális szervezeti munkamegosztást. Ez ugyan átmenetileg az embert, illetve az emberek bizonyos kategóriáit *elidegeníti a munkától*, de a társadalom mégis *ezen az úton tud felszabadulni végül is az elidegenítő hatástól*. A modern üzemszervezet végkifejlődésében a – munkamegosztás révén – mindenkit "szakemberré (specialistává) tesz", (ezzel vele jár az, hogy mindenki magán viselheti a specialisták korlátoltságát), de végül is ez teszi lehetővé, hogy a specialista (korlátozott értelemben) megszűnjön. "Ami az automatikus gyáron belüli munkamegosztást jellemzi az az, hogy a munka elvesztette minden speciális jellegét. De *mihelyt mindenfajta speciális fejlődés megszűnik érezhetővé kezd válni az egyetemesség iránti szükséglet*, az egyén integrális

⁶ Licskó György: A marxi munkafelfogás, Bp., 1969., 4849. p.

⁷ Marx: A filozófia nyomorúsága, Marx-Engels művei 4. köt., Bp. 1959. 140. p.

⁸ I. m. 150. p.

⁹ I. m. 139. p.

fejlődésére irányuló törekvés. *Az automatikus gyár kiküszöböli a specialistákat és a szakmai korlátoltságot*".¹⁰

Marx *A tőke*-ben ugyanilyen érelemben foglalt állást a munkamegosztás társadalmi hatásának kifejtésével. E művében is a tőkés üzemen belüli munkamegosztás *előzményeit* a manufaktúra szervezetében ismeri fel. Az indította el azt a hatalmas üzemszervezeti átalakulást, amely végső soron mind az üzemi, mind a társadalmi munkamegosztást a "végsőkig" kifejlesztette. "A tulajdonképpeni manufaktúra nemcsak a tőke vezényelte és fegyelme alá rendelte a régebben önálló munkást, hanem ezenfelül a munkásokat még rangsorba is osztja. Míg az egyszerű kooperációnál az egyes munkás munkamódja nagyjából nem változott, a manufaktúra alapjaiban forradalmasítja a munkamódszert, s az egyes munkaeőt gyökerében támadja meg. Abnormálissá korcsosítja a munkást, mert részletüggyességét melegházszerűen érleli, s termelőösztönök és hajlamok egész világát nyomja el, mint ahogy a La Plata államokban az egész állatot levágják, hogy bőrét és faggyúját megszerezzék. A különböző részmunkákat nemcsak a különböző személyek között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják, valamely részmunka önműködő gépezetivé változtatják és valóra váltják Menenius Agrippa izetlen meséjét, amely az embert saját teste pusztá töredékeként ábrázolja."¹¹

E munkamegosztás fejlődésének következményeként azonban a társadalom *termelőerei* ugrásszerűen növekednek, s gyarapodnak a civilizáció értékei, mindenekelőtt az anyagi javak. Marx felhívta a figyelmet arra, hogy ebben a munkamegosztásban bizonyos "minőségi tagozódás" és "mennyiségi arányosság" vezet az optimalizációhoz. "A munka manufaktúra jellegű megosztása a kézművesség elemzése, a munkaeszközök specializálása, a részmunkák kialakítása s azoknak termelő gépezetté való csoportosítása és kombinálása révén a társadalmi termelő folyamatok minőségi tagozódásához és mennyiségi arányosságához vezet, vagyis a társadalmi munkának bizonyos szervezetét teremti meg, s ezzel egyidejűleg a munka új társadalmi termelőerejét fejleszti ki."¹²

Az ipari termelészervezet 3 történeti típusában vizsgálta a szervezeti munkamegosztás fejlődését: a céhrendszerben, a tőkés fejlődés felé átmenetet képező manufaktúrában és a tőkés üzemen. A termelés fejlődésének magyarázata az, hogy minden későbbi szervezeti formáció magasabb szintre emelte a termelés szervezetén belüli munkamegosztást.

A marxista nézetek mellett természetesen a polgári gazdaság és társadalomelméletben megjelentek új munkamegosztási modellek, különösen a századforduló idején. A polgári üzemszervezési gyakorlat, illetve erre vonatkozó újabb tudományos eredmények alapján a tőkés üzemen belüli *munkamegosztás továbbfejlesztésére F. Taylor, illetve H. Fayol munkái hatottak. A taylorizmus végeredményben nem más, mint az üzemi munkamegosztás és kooperáció olyan szervezéstechnikája, amelyik a XIX. század végi tőkekoncentrációhoz, vállalatok egyesüléséhez és az új technikai felfedezések nyújtotta lehetőségekhez igazodik. A Taylor által kidolgozott munka (vagy művelet) mérés kétségtelenül pontosabbá tette a munkamegosztásra vonatkozó korábbi eljárásokat, de nem változtatott azon az elven, hogy a specializáció előnyeiből kell kiindulni a termelészervezésben. A taylori*

¹⁰ I.m. 150. p.

¹¹ Marx: *A tőke*, Bp., 1948., 389. p.

¹² I.m. 394. p.

"legjobb út" kikísérletezése és szabályba foglalása sem más, mint a részekre bontás után az elemek *racionális rendjének* megállapítása, és a szerkezeti egységek új ésszerűbb kapcsolatainak kialakítása.¹³

A XX. század polgári közgazdaságtana, illetve az üzemszociológiája és szervezéstana többet foglalkozik a munkamegosztás problematikájával. Nincs szervezelméleti vagy szervezetszociológiai alapkötet, amelyik a munkamegosztás és kooperáció (elvek újraegyesítésének) problematikáját ne tárgyalná.¹⁴ A polgári közgazdaságtani irodalom szervezettudományi (szervezésméleti) irányzatai ma már elsősorban a munkamegosztás szervezéstechnikáival foglalkoznak. A munkamegosztás személyiségromboló következményeinek vizsgálata inkább a szociológia, társadalompszichológia stb. feladatává vált.¹⁵

Mindezt egybevetve, a formális nézőpontú szervezettudományok a munkamegosztás *szervezeti hatékonyságát* (effektivitást) növelő hatását hangsúlyozzák. A munkamegosztás szükségességét gyakran az emberi "természetből" a képességek sajátosságaiból, illetve azok korlátaiból vezetik le.¹⁶ A mai szervezettudomány – a "szervezeti tartalomtól" teljesen elvonatkoztatva – tisztán a munkamegosztás *általános irányainak és típusainak* kimunkálására is törekszik.

B. A munkamegosztás gazdasági területén való elméleti megközelítései mellett érdekes magyarázatok születtek az *állami*, illetve a *társadalmi* munkamegosztásra vonatkozóan is. Ezt a problematikát ehelyütt csak érintjük és felvillantunk néhány olyan aspektust, amelyet a munkamegosztás általános típusainak kimunkálásánál ugyancsak figyelembe kell venni.

Az *államszervezet*en belüli munkamegosztás tanulmányozása is többé kevésbé a polgári üzemi struktúrára vonatkozó klasszikus polgári koncepciók kidolgozásával egyidőben kezdődött.¹⁷ Az államtudomány az egész kérdést elsősorban az *államhatalmi*

¹³ A munkamegosztás és kooperáció taylorizmus által való továbbfejlesztésére vonatkozóan lásd Szentpéteri István: A taylorizmus, mint a klasszikus polgári szervezéstani üzemszervezettudományi ága, *Gazdasági és Jogtudomány*, MTA IX: Osztályának közleményei IV., 1970.

¹⁴ A mai polgári szervezettudományban is elismerik azt a körülményt, hogy a munkamegosztás problematikájában a klasszikus polgári gazdaságtan volt a kezdeményező. J.A. Litterer szerint is Adam Smith: *The Wealth of Nations* (London, 1776.) és Charles Babbage: *On the Economy of Machinery and Manufactures* (London, 1832.), c. könyvei voltak az úttörő munkák. Vö: J.A. Litterer: *The Analysis of Organisations*, New-York-London-Sydney II. kiad. 1966., 158. s. köv. p.

¹⁵ A munkamegosztás negatív hatásainak proudhonihoz hasonló "romantikus értékelésével" a mai polgári szociológiában is bőven találkozunk. David Riesman pl. a munkamegosztás nemzedéki értékromboló, illetve módosító hatásainak következményeiről ír: "A munkamegosztás előrehaladtával bonyolultabbá válnak a szerepek. A munkamegosztás fokozódása azzal a következménnyel jár, hogy egyre kevesebb gyermek tekintheti modellnek szülei szerepét." (Dávid Riesman: *A magányos tömeg*, Bp., 1968., 9394. p.)

¹⁶ Magyary Zoltán a polgári szervezéstani "klasszikusok" alapján ezekkel indokolja a munkamegosztás szükségességét. "Miért kell a munkát megosztani? Mert

a. az emberek nem egyformák. Különböző a képességük, tudásuk, tapasztalatuk és gyakorlatuk. A specializálódás azért is előnyös, mert így az emberek egyes irányokban nagyon tökéletesednek;

b. egy ember nem lehet egyszerre két helyen;

c. egy ember nem tud egyszerre két dolgot csinálni;

d. az emberi tudás és ügyesség köre oly nagy, hogy senki nem tud abból egy töredéknél többet elsajátítani.

A szervezés az emberi természetnek, továbbá a térnek és időnek ezeket a korlátait a munkamegosztás segítségével le tudja győzni." Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*, Bp., 1942., 5. p.

¹⁷ A polgári állami munkamegosztásra vonatkozó egyik legfontosabb munka Montesquieu: *Törvények szelleme* (1748-ban megjelent) c. könyve. Ugyancsak a XVIII. század derekán jelent meg a polgári államtudomány másik, az állami munkamegosztás struktúráját Montesquie koncepciójától, szöges ellentétben Samu Mihály, Sári János tárgyoló alapvető munka, J.J. Rousseau: *A társadalmi szerződés*, Bp., 1947., *Bibó*

ágak elválasztása címen tárgyalta és tárgyalja ma is. Az "államhatalom megosztása" jelensége mögött az államszervezetten belüli *munkamegosztás* sajátos törvényszerűségei húzódnak meg. A három (4 vagy 5 stb.) "hatalmi ág" voltaképpen egy-egy olyan sajátos szervtípust képez az államszervezetten belül, amelynek *külön funkciója* történetileg kialakult, és azokat a legitím rend elismerte.¹⁸

Az államtudományoknak ma is aktuális feladata az, hogy magyarázzák az *államszervezetten belüli munkamegosztás alakulásának törvényszerűségeit*, mert csak ezzel tudnak konkrét államszervezési gyakorlatnak megfelelő elvi támogatást nyújtani.

A modern államszervezetben mind a szervek számában, mind a szervezet nagyságában a közigazgatás (államigazgatás) növekedett legnagyobb mértékben. Napjainkban éppen ezért az egyik legnagyobb igazgatástudományi probléma a közigazgatási szervezeti rendszer differenciálódása okainak és az osztódás irányainak a felderítése. Ezzel párhuzamosan jelentkezik az a feladat is, hogy új megvilágításba kell helyezni az igazgatási és a többi szervtípus közötti viszonylatról adott eddigi képet.¹⁹

Az államszervezetten belüli munkamegosztás törvényszerűségeinek feltárása mindenekelőtt azért nehéz és bonyolult feladat, mert a modern államszervezet hatalmas *makro-rendszerre* változott. Egy ilyen komplex struktúrában belül a munkamegosztásra ható különböző tényezőket sokkal nehezebb felmérni, mint egy kis szervezetben.

A munkamegosztás problémái a legszélesebb hullámokban az ún. *társadalmi munkamegosztásban* hömpölyögnek. A szociológia tematikájában is fontos szerepe volt és van ma is a munkamegosztás társadalmi struktúrára gyakorolt általános hatása vizsgálatának. A társadalomban osztályok, csoportok, rétegek és egyéb strukturális kategóriák nyilvánvalóan a társadalmi munkamegosztás következtében jöttek létre.²⁰ Ehhez a legszorosabban kapcsolódik a társadalom politikai irányításának osztály(szövetségi) és szervezeti formai alakulása. Mindezeket a kérdéseket a szociológia, illetve a politológia sokoldalúan tárgyalja. Ilyen átfogó szinten, mint a "társadalmi struktúra" végtelenül nehéz meghatározni azt, hogy melyik az a rendszertani elem amelyik pillanatnyilag meghatározó szerepet játszik a többi társadalmi tényezőhöz viszonyítottan.²¹ A társadalmon belüli munkamegosztás a maga általánosságában vitathatatlanul az egyik legnehezebb szociológiai problematika, mivel számtalan egymásra ható tényező kölcsönös függőségét és nagyon bonyolult determinánsok felderítését igényli.

2. A szervezeti munkamegosztás formális ismérvek szerinti tagolása és a munkamegosztás irányai

Az újabb szervezetszociológiai és szervezéseméleti munkákban előtérbe került a munkamegosztás szervi tartalomtól viszonylag elvonatkoztatott, formális ismérvek

István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most, Válogatott Tanulmányok, BP. 1986. II. köt., 367 s köv. p., Sári János: Államszervezési elvek és értékek, A hatalommegosztás. Alkotmánytan, BP. 1993., 163 s köv. p.

¹⁸ Vö. *Beér-Kovács-Szamel*: Magyar Államjog, Bp., 1960., 208. p.

¹⁹ Lásd *Simon, H.A. - Smithburg, D.V. - Thompson, V.A.*: Public Administration, New-York, 1956.

²⁰ Vö. *Hegedűs András*: A szocialista társadalom struktúrájáról, Bp., 1966. 9. s köv. p.; *Kulcsár Kálmán*: Ember és társadalmi környezete, Bp., 1969., 99. p.

²¹ E probléma foglalkoztatta *V. Paretót* is amikor a társas képződmények rendszerszerűségét vizsgálta. A strukturális funkcionalisták is választ kívántak adni e kérdésre.

alapján történő vizsgálata. Ezt a nézőpontot az a feltevés motiválja, hogy szervei alrendszerek között pusztán alaki ismérvek alapján strukturális fejlődési tendenciákra következtetni lehet. Ez a tagolás kiiktatta a munkamegosztásra vonatkozó nézetekből a *történetiséget*, azt a tényt, hogy minden munkamegosztási forma bizonyos történeti fejlődési vonalba illeszkedik és értékelendő. Az alábbi tagolás mintegy a társas rendszer keresztmetszetében tárgyalja a munkamegosztást, vagyis a forma alakulás történeti aspektusát mellőzve statikus fogalmakat és értelmezéseket munkál ki. (Statikus itt annyit jelent, hogy a munkamegosztási típust helytől és időtől függetlenül érvényűnek tartja.) E nézőpont korlátainak ismeretében kell értékelnünk az alábbi tagolási rendszert.

Formális ismérvek alapján a munkamegosztás sok fajta tipizálására alkalom nyílik.

a) Az egyik leggyakrabban használt osztályozás a munkamegosztás *irányai* alapján történik. E szerint van *horizontális* munkamegosztás, amelyet más néven *műveleti rendszeri* munkamegosztásnak is neveznek. A másik munkamegosztási irányt *vertikális* munkamegosztásnak nevezük. A munkamegosztás *iránya* a kategóriák rendszerbeli helyzete alapján határozható meg. Rendszeren belüli *pozíció* alapján lehet csak eldönteni azt, hogy ez vagy az a munkamegosztás milyen megközelítést jelent.

A közigazgatási jogtudományban a horizontális és vertikális munkamegosztás problémáját a *feladat és terület* szerinti munkamegosztás névén is tárgyalják. A közigazgatási jogban a vertikális munkamegosztás tipikus jelenségei a területi szervezeti tagozódáshoz kapcsolódnak. Más szervezeti rendszerekben (pl. vállalatszervezetben) a területi megosztási probléma egész másként vetődik fel. Ugyanabban a városban, sőt üzemben is van "területi" munkamegosztási probléma. Ezért a fogalom általánosságát jobban kifejezi a *vertikalitás* jelzője, de nem kétséges, hogy a "területi" szóban is benne van az autoritás szintenkénti tagozódására utaló elem.

A horizontális munkamegosztás kétféle módon történhet.

a/1 A *mennyiségi* munkamegosztásban a feladatok számának növekedése esetén új, az egész művelet ellátására kijelölt személyt, illetve szervet állítanak be a rendszerbe. A mennyiségi munkamegosztás a munkamegosztás "kezdetleges" és "primitív" formájának látszik. A modern szervezetekben valóban az alább ismertetendő másik munkamegosztás irányában hat a fejlődés. Nem szabad azonban azt hinni, hogy a mennyiségi munkamegosztás "kimehet a divatból". Joggal nevezhetjük ezt a munkamegosztási típust *elsődleges* munkamegosztásnak is. Minden munkamegosztás *első formája* ez, a másik (minőségi) munkamegosztásnak ez végeredményben szükségszerű előfeltétele.

a/2. A horizontális munkamegosztás másik fajtáját *minőségi* munkamegosztásnak nevezük. E munkamegosztás során egy korábban egész összefüggő folyamatként végzett feladatot *"ismételhető"* műveleti (*funkcionális*) *elemekre bontunk*. Minden egyes műveleti elem végzésére a szervezetben külön személyt vagy szervezeti részleget jelölünk ki. A szervezeti tevékenység tartalmától függően a műveleti elemek nagyon különbözőek lehetnek.

A *termelőmunka* szervezésében gyakran három műveleti elemet különböztetnek meg. Az első a *termelési program*, illetve a *termelési tervek* kialakítása. A második műveleti elem az *előkészítés*, amely során a megvalósításhoz szükséges személyi, dologi stb. feltételeket megteremtjük. A harmadik műveleti elem magának a feladatnak a *konkrét megvalósítása*, más szavakkal kivitelezése vagy végrehajtása. Az előbbi

műveletelemek maguk is összetett, komplex egészeknek tekinthetők. Egy összetett, bonyolult feladat "középső" műveleteleme az *előkészítés* is műveletelemekre bontható.

Az igazgatási (szervezési) tevékenység végeredményben minden szervezeti tevékenységi típusban az "*előkészítés*" funkcióját látja el. Bármilyen szervrendszeren belül az igazgatás *kialakított* döntés (határozat vagy elfogadott program stb.) és a konkrét *megvalósítás közötti szinten* funkcionál. Az igazgatás tehát általános rendszertani szinten (politika, gazdaság stb.) és alrendszeren belül is (legfelsőbb politikai vezetés és konkrét politikai feladatmegvalósítás vagy termelési feladatkijelölés és a feladatmegvalósítás) *közbülső, közvetítő* láncszemként fogható fel.

Az igazgatási tevékenység műveleti elemeinek meghatározására ehelyütt nem térünk ki, csupán utalunk arra, hogy az igazgatás elemeinek vizsgálata során az irodalom igen sokfajta műveletelemet elhatárol egymástól. Ilyenek pl. az információszerzés, nyilvántartás, ellenőrzés stb.²²

A mennyiségi és minőségi munkamegosztás között különbséget – különösen azt, hogy a munka hatékonysága mennyire megváltozik a munkamegosztási forma mikénti megválasztásától függően – különösen korán tanulmányozni kezdték a termelésben. Abban az egyszerű "cipész" műhelyben, ahol a szükséglet a termelés növelését igényelte, a *primitív* megoldás az volt, hogy *több* cipészt állítottak munkába. Minden egyes cipész meghatározott számú cipőt készített bizonyos idő alatt, tehát az egész cipőkészítési folyamatot minden egyes munkás, minden egyes termék előállításánál végigvitte (mennyiségi munkamegosztás.) Ez a munkamegosztás jellemezte általánosságban a céhszert. A manufaktúra üzem alakulása jelentette a fordulatot a korábbi munkamegosztáshoz mérten. A termelési folyamatot *műveletelemre* bontva, minden egyes dolgozó meghatározott *speciális* feladatot végzett. A külön anyag-előkészítés, szabás, varrás stb., a cipőkészítésben olyan elem, amely "minőségi" munkamegosztás ismérveit magába foglalja. Feltételezi azt, hogy az egyes dolgozó szubjektív szempontjaitól független "elgondolás" (terv és program) szerint alakuljon a termelés és az azt megvalósító munka "társadalmivá" váljon: emberek koordinált együttműködéséből származnak a termékek.

A vertikális munkamegosztás révén alakulnak ki a szervezetben a különböző *autoritási szintek*. A vertikális munkamegosztás alapján egy rendszer *irányítási* és alárendeltségi *megvalósítási szintre* tagozódik. Szervezeti szintenként megoszló autoritás a szervezeti hierarchia rendszert alakítja ki. A szervezet működése során (dinamizmusában) a szintek között az *autoritás mozgásának iránya* más és más tendenciájú lehet. Kétféle ellentétes autoritás mozgási irányt a különböző szervezeti rendszerekkel foglalkozó tudományokban történeti-társadalmi alapon sajátos kifejezésekkel, egymástól eltérő módon nevezték. Az autoritás rendszeren belüli felfelé irányuló mozgását *centralizációnak*, illetve *centrifugális erőhatásnak* nevezik. A rendszeren belüli lefelé irányuló autoritási mozgást *decentralizáció, dekoncentráció*, vagy például *centripetális irányú szervezeti fejlődéssel* jelölik. A szervezeti rendszerekben kialakulhat az autoritási megosztásnak egy belső stabilitása is, amikor viszonylagos egyensúlyi állapot áll fenn. A politikai irodalomban az olyan strukturális megoldást, amelyben az autoritást "lent" akarják tartani föderalizmusnak is nevezik. A föderalizálás ellentéte az "egységesítés", ahogy az államközi kapcsolat formái között is

²² Vö.: H. Fayol: *General and Industrial Management*, London, 1971., *The Administration Theory in the State*. Ld. L. Gulich – L. Urwick, New-York 1937., 99–114., Szentpéteri István: *Az igazgatástudomány szervezélméleti alapjai*, Bp. 1974., 148. s. köv. p.

a centralista (egységes szerkezetű) államot a partikuláris egységeknek a jogait szélesebb körben érvényesülni engedő föderalizációval állítják szembe. A vertikális munkamegosztás fejeződik ki az *államigazgatási területi* beosztás kialakításában, az alapfokú szervezeti egységek jogainak ún. *önkormányzati* jelleggel való körülbástyázása (védelme) formájában.²³

A vertikális munkamegosztás a termelő munkában a *legdifferenciáltabb*, vagyis autoritási szintenként ott alakít ki legszélesebb skálájú lépcsőzetrendszert. A vezető központ és a megvalósító szervezet *legközelebb* egymáshoz a politikai struktúrákban helyezkedik el. Az államigazgatási rendszer (mint más aspektusokból az igazgatás általánosságban) a közbülső helyet foglalja el. Egy rendszer autoritási centralizáltságát nem a közbülső szintek számának növekedése jelzi, hanem pontosan ellenkezőleg, a *megvalósító tevékenység* és a *legfelsőbb döntés közötti áttételek csökkentése, illetőleg megszűnése*. A "legautokratikusabb" az a rendszer, amelyben a szervezés (igazgatás) funkcióját gépesítéssel, automatizációval ki lehet küszöbölni. Erre a centralizációs szintre azonban még csupán a termelő vállalat bizonyos szektorai emelkedtek. A "tipikus" társas szervezetekben a fejlődés első fázisában az autoritás vertikálisan, lefelé irányulva osztozik.

Egy rendszer irányító központjának *autoritása* látszólag *akkor növekszik*, ha az alárendelt szervek száma emelkedik, ha az alárendelt szervek száma emelkedik. Ez azért látszik, mert az autoritás akkor a legteljesebb, amikor a feladat végzéséhez szükséges minden (lehető legtöbb) feltételt egy központ *önmagában* biztosít. Az alárendelt igazgatási szervek rendszere épp az autoritás *osztódását* jelzi. A központnak vannak biztosítékai az autoritás dekoncentrációja mellett is a feladatvégzés irányítására. Ide tartoznak mindennek előtt a funkcionális szervek. Az alárendelt szervek azonban maguk is létre hozzák a funkcionális egységeiket és ezek mérete és szakmai színvonala megmutatja *önállósulási* (centrális irányítástól való függetlenedési) törekvésük erejét. A hatáskörét dekoncentráló szerv (valamilyen feladat ellátásra új alárendelt szervet létrehozó "központ") csak a "munkát" szeretné decentralizálni, az autoritást nem. A munkavégzés "feltételeinek" biztosítását (az igazgatást) azonban kénytelen-kelletlen meg kell osztania "alattvalóival". Amikor a kijelölés (munkamegosztás formába öntése) az alárendelt szerv hatáskörébe felveszi, illetve szeljesíti a megvalósító tevékenység (ágazati feladat) *saját maga által történő* "előkészítésének" (igazgatásának) funkcióját (funkcionális tevékenység), akkor elkerülhetetlenül "lead autoritásából". A rendszer centralizáltságát, tehát nem egyszerűen vertikális tagozódás, hanem a dekoncentrált szervek funkcionális feladatainak elvonása, központi jogkörbe való vétele jelzi.

A vertikális munkamegosztás keretébe tartozik az ún. helyi vagy *területi* szervek kialakítása. Ennek egészen különböző motívumai lehetnek szervezeti rendszereken belül. Az államigazgatásban a helyi szervek alakítását az igazgatásnak a dolgozókhöz való közelebb vitelével is indokolják. A termelési rendszerekben viszont a gazdaság objektív törvényszerűségei, a természeti adottságok határozzák meg az ún. területi szervek alakítására irányuló tendenciákat, noha természetesen ott is sokszor politikai megfontolások játszanak közre. A területi, helyi "kirendelt" szerv alakításának *igazgatási* motívuma az ún. *irányítási feszültség* (Span controll). Ennek egyik oldala

²³ A munkamegosztás és a hatalom összefüggéseiről lásd: Dalton, Y.W. Barnes, L.B. Zalesnik A.: The Distribution of Authority in Formal Organizations, Boston, 1968.

az, hogy a meglévő szerv ezt saját keretei között nem tudja ellátni a megnövekedett feladatokat. Ez abban a szervezeti jelenségben jut kifejezésre, hogy a "megnövekedett feladatok" ellátására beállított újabb alkalmazottakkal felduzzadó apparátust bizonyos számú alárendelten túl egy vezető nem tudja irányítani.

c) A továbbiakban a munkamegosztás néhány olyan módszerét ismertetjük, amelyek a szervezeti rendszerekben az előbbiekkal *kombináltan* jöttek létre, illetve azokkal együtt funkcionálnak. Még az nem rendellenes dolog, ha az előbb ismertetett munkamegosztási irányok a most ismertetendőknek alárendelten hatnak. A munkamegosztási típusrendszeren belüli helye és rendszert meghatározó jellege az, amelyik végeredményben értékét és funkcióját megszabja.

c/1. A közgazdaságtani irodalom korai problémája az *ember és ember* közötti, valamint az *ember és gép közötti munkamegosztás* elhatárolása és sajátos törvényszerűségeinek felderítése. A X. században ez a probléma egyre nagyobb jelentőséggel bír az igazgatási rendszerekben, sőt a politikai struktúrákban is. A modern számítógépek és általában a gépek alkalmazása az igazgatásban jelentős változásokat okoz az igazgatás hagyományos munkamegosztási (tisztán ember – ember viszonylati) szerkezetében.

Az igazgatástudományi irodalom e szempontnak megfelelően megkülönböztet *munkavégzési eszközök és technikák* alapján is munkamegosztást.

c/2. A munkamegosztás régi "természetes alapja" az *időbeli munkamegosztás*. A feladatvégzés napra, órára s egyéb időegységekre való beosztása a munkaszervezés természetes kelléke.

Számtalan más ismérv alapján is megkülönböztethetünk munkamegosztási fajtákat. Egyes szerzők pl. beszélnek olyan szervezeti munkamegosztásról, amelyet voltaképpen a szervezet *ügyfelei* alapján alakítanak ki. Mások viszont azt mondják, hogy a *munkavégzők sajátos ügyessége* is kiindulási alap lehet a munkamegosztás kialakításában. A kereskedelmi utazókat pl. nagy részben helyismeretük, bizonyos területek speciális problémáihoz való igazodókészségük alapján osztják be a kereskedelmi cégek.

d) A munkamegosztás *célja* és *indítéka* nagyon különböző tényező lehet. Mondhatni, hogy évezredek tapasztalan a munkamegosztás *hatékonyságot fokozó* jellegének észlelése. Az effektívebb szervezetek iránti társadalmi szükséglet mégis különösen a *termelés kapitalizálódásának* korszakában bontakozott ki és azóta az effektivitás iránti igény egyre fokozódik.

Az effektivitás növelése azonban a munkamegosztás fajtájának megválasztásánál nem egyedüli szempont. A gyakorlati szervezőt egészen *más értékek* is vezérelhetik a munkamegosztás alakításában. A feladat-végrehajtás *gyorsaságának* növelése, vagy pl. a szakszerűség *emelése* olyan értékszpont, amelyik nem szükségszerűen esik egybe a hatékonyság növelésének követelményével. Lehet pl. hogy valamilyen szervezeti munkamegosztást a munkaidő teljes kihasználásának elvére építenek. A munkamegosztás alapjául választott értékek nemcsak egymás előnyeit ronthatják le, hanem ténylegesen kölcsönösen kizárhatják is egymást.

3. A munkamegosztás emberi és társadalmi hatásai

A munkamegosztás *következményei* alatt egyrészt pozitív, másrészt negatív hatásokat értenek. A szervezetszociológiai irodalom a hatékonyság növekedését mint legfontosabb munkamegosztási következményt rendszerint külön pontban szokta tárgyalni. Az egyéb "következmények" között, "semleges természetű", illetve negatív hatások szerepelnek. A polgári szervezéstán nagyjából egyetért abban, hogy *maga a munkamegosztás megválasztása és e választott munkamegosztás sajátos formájának kialakítása a szervezeti értékek megváltozását vonhatja maga után*. A munkamegosztás a szervezeteken belül formális viszonylatok kialakításában jelentkezik. A munkamegosztási hatásokat vizsgálhatjuk pusztán abból a szempontból, hogy a megosztás formája milyen tendenciákat vált ki a szervezeti működésben. Az igazgatástudományi munkák tekintélyes részének az a fogyatéksága, hogy ezeket a *következményeket nem köti meghatározott típusú munkamegosztáshoz*. Mivel általánosságban "a" munkamegosztás következményeiről beszél, ezért az irodalomban gyakran találkozunk egymásnak ellentmondó vagy egymást kizáró munkamegosztási hatásokkal. A munkamegosztás következményeire vonatkozó fejtegetéseket azzal egészíthetjük ki, ha meghatározzuk azt, hogy *milyen típusú munkamegosztás, milyen jellegű következményekkel jár*. A következőkben megkísérelünk néhány munkamegosztási fajta formális, strukturális hatására példákat felhozni. Ezek a következmények egyrészt a struktúraváltozási hatásról tanúskodnak, másrésztől számba veszik az ember *személyiségének* bizonyos helyzetekben és viszonylatokban való átalakulását.²⁴

Egyik általánosan ismert megfigyelés szerint, ha egy formálszervezeti alkalmazott több minőségileg különböző feladatot végez, akkor *igyekszik a művelet ismétlődő elemeit egymás után elhelyezni és megoldani*. Ez azzal jár, hogy a komplex feladatvégzés műveletelemeinek természetes sorrendjét megváltoztatja. Ennek következtében az alkalmazott munkavégzésének egyes elemei *nem integrálhatók azonnal az egész szervezeti tevékenységbe*. Vagyis a minőségi munkamegosztás következményeként olyan tendencia lép fel, amelyik a részletek integrálását megnehezíti, sőt esetenként egyszerűen lehetetlenné is teszi. E munkamegosztási forma mellett az irányító struktúrának feltétlenül számolni kell azzal, hogy a feladatvégzés során az alkalmazott saját szempontjai és értékei szerint fogja a műveletvégzést alakítani, és ez a sorrend nem fog egyezni a *vezetési tervben* előírt eljárással vagy elgondolással.

A mennyiségi munkamegosztás egészen más természetű szervezeti következményekkel jár. Egy komplex feladat egy személy által történő végzése – ami a mennyiségi munkamegosztás tipikus jelensége – feltételezi a munkavégző *előkondicionáltságát*. A komplex feladatvégzés különösen függ a *képzettségtől*, és nem utolsó sorban a hangulati elemektől. Az igazgatástudományban sokan azt mondják, hogy a munkamegosztásban a teljesítmény "múlthoz kötött". Ez azonban csak a munkamegosztás elsődleges formájára, a mennyiségi munkamegosztásra érvényes.

A minőségi munkamegosztásban köztudottan csak *speciális ügyességek* kamatoztathatók. A minőségi munkamegosztásban jelentkezik az a strukturális hatás,

²⁴ E kérdésről lásd bővebben: The Division of Labor (Andre Gorz) The Harvesko Press, 1978., Strauss, G. – Sayles, L.R.: The Human Problems of Management. New Jersey, 1960., Roethlisberger, F.J.: Man - in - Organization, Cambridge - Massachusetts, 1968.

amelyik az alkalmazottat egyetlen szűk terület minél jobb megismerésére készíti. A speciális ügyesség kialakulásában elsődleges szerepe a *begyakorlásnak, rutinizációnak* van. Természetesen a begyakorlás előfeltételez bizonyos speciális képzést, ez a képzés azonban teljesen figyelmen kívül hagyja a munkafolyamat egészére való felkészítést.

A minőségi munkamegosztás során szerzett begyakorlottság következményei többrétűek. A megszerzett speciális ügyességet csak akkor lehet *szinten tartani*, ha az alkalmazott ezt az ügyességét rendszeresen gyakorolja. A minőségi munkamegosztás rendszerében specializálódó személynél figyelembe kell venni azt, hogy folyamatosság nélkül, később teljesítménye csökkenni fog.

A másik szubjektív hatás az, hogy a *rutinizáció következtében az alkalmazott a műveletelem bizonyos megváltoztatása mellett is régi begyakorlottságát akarja használni*. Kialakult fogásait és eljárásait megőrzi akkor is, ha a feladatvégzés modellje bizonyos fokig már megváltozott. A specializált munkakörben kialakuló munkastilus rutinizációjának hátrányait a komplex feladatvégzésre való nevelés és készségkialakítás kompenzálhatja.

A mennyiségi és minőségi munkamegosztási rendszerekben dolgozó alkalmazott más munkafeladatra való átváltása különböző időtartamot kíván meg. A mennyiségi munkamegosztás "törvényei" alapján dolgozón alkalmazottra jóformán azzal rá lehet bízni egy jellegében új, komplex feladat megoldását. Ennek természetesen az a feltétele, hogy *általános készségét már korábban kialakította*. A minőségi munkamegosztásba begyakorlott ("múlthoz kötődő") specialista viszont csak egy *közbeiktatott átképzési (begyakorlási) idő* után válik alkalmassá a szervezeti feladatok teljesítésére. Ez az *átváltási idő* a modern szakmunkásképzés egyik nagy problémája. A tudományos és technikai forradalom napról-napra újabb eljárásokat dolgoz ki, s ennek következtében a begyakorlással szerzett korábbi ügyességek és ismeretek máról holnapra értéktelenné válnak. Ehhez kapcsolódik az a pszichológiai megfigyelés is, hogy bizonyos időn túl a speciális képzettségű ember egyre inkább alkalmatlanná válik átképzésre.

A munkamegosztás általánosságban a munkaidő teljesebb kihasználásának célzatával fejlődött. A minőségi munkamegosztás következményeként előállhat azonban olyan *túlzott szakosodás*, amelyik a teljes munkaidő kihasználását a szervezeti részlegben nehézé vagy egyenesen lehetetlenné teszi. Egy túlspecializálódott szervezetben a specialisták közötti teljesítménykülönbségek *lehetetlenné teszik az arányos koordinált feladatvégzést*. A különböző munkateljesítmény gyakran koordinálhatatlanná teszi az egész szervezeti munkacapacitást és "munkaidő kiéését" okoz a nagyobb teljesítményű alkalmazottnál. A túlzott specializáció ilyen hátránya azzal kompenzálható, ha a részleg nagyságához és a végzendő feladatok természetéhez mérten *több műveletelemet bízunk egy-egy alkalmazottra*. Az irányító struktúra áttekintő készségén, koordináló képességén múlik, hogy milyen különböző feladatvégzési elemek egyes személyre való csoportosításával (kijelölésével) tudja az idő teljes kihasználtságát biztosítani. Ez a probléma – mint az igazgatástudomány számos más kérdése is – összefüggésben van a szervezeti optimum meghatározásával.

ISTVÁN SZENTPÉTERI

THE DIVISION OF LABOUR AND CO-ORDINATION AS BASES
FOR ORGANISATIONAL ANALYSIS

(Summary)

The division of labour in the organisation of production and economy had become a major target for bourgeois scientific inquiry relatively early in history. The classical bourgeois economics in the eighteenth and nineteenth century scrutinised the emergence of the division of labour in the factory and its effects on bourgeois structures in the factory. Political science has dealt and is dealing with the question in terms of the separation of the branches of state power. Behind the phenomenon of "the distribution of state-power", there are particular regularities in the division of labour in the state organisation. The three (four, five etc.) branches of power make up certain bodies within the state organisation whose separate functions have been historically created, and approved by the legitimate order.

A földtulajdon és földhasználat, valamint az agrárgazdasági struktúrák az agrárjogalkotás tükrében*

1. Az agrárjogalkotásról általában

1.1. Az agrárjogalkotás terminus technicust – ismereteink szerint – eddig a jogi szakirodalom nemigen használta. 1994-ben a Földművelésügyi Minisztérium szakemberei indítottak egy kiadványsorozatot az agrárágazatra vonatkozó jogszabályokról, és valószínűleg a sorozatszerkesztőtől származik ez a találó szakkifejezés. (Ld.: Felhasznált szakirodalom jegyzékét.)

Az agrárágazati viszonyok túlnyomó többsége a jog által szabályozott keretek között jelenik meg, tehát az agrárjogalkotásnak van egy tágabb és egy szűkebb értelme. *Tágabb értelemben* a jogi szabályozás célja az ágazati irányítás eszközeinek közvetítése, *szűkebb értelemben* pedig a jogalkotó irányító feladatának megvalósítása. Egy példával megvilágítva a megkülönböztetést: az agrárágazat állami támogatásainak különböző formái és módjai is jogszabályi köntösben jelennek meg, de itt az állami irányítás eszköze a támogatás, mint közgazdasági befolyásolás, ugyanakkor pl. a termőföldről szóló törvényben a jogalkotó irányító szándéka valósult meg, és ennek eszköze maga a törvény. Az agrárjogalkotást –mint terminus technicust – a továbbiakban tehát abban az értelemben használjuk, mint az állami irányítás egyik fontos eszközét.

1.2. Ha az agrárjogalkotást időben vizsgáljuk, akkor három fő feladatnak kellett, illetve kell megfelelnie:

- lebontani a pártállami rendszerben kialakított szocialista agrárviszonyokat (kárpótlási törvények, a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény stb.);
- kialakítani magángazdaságok dominanciáján alapuló tulajdoni és használati, termelési viszonyokat, új gazdasági struktúrákat, lényegében tehát egy újonnan szerveződő agrárágazatot;

* E tanulmány rövidített, átdolgozott része annak a - még nem publikált - nagyobb terjedelmű munkának, amely a 181/95860. sz. és a 176/95040 sz. OTKA témák keretében készült. (Témavezetők: Nagy Lajos professzor, illetve Tóth Lajos docens.)

– mivel hazánk bejelentette az Európai Unióhoz való csatlakozási szándékát, a jövőre is vonatkozó konstans belső szabályozásnak meg kell felelnie a jogharmonizáció követelményeinek is.

1.3. Ha az *agrárjogalkotás tárgyát vizsgáljuk*, több területét különböztethetjük meg. Ezek közül e tanulmányban csak a két legjelentősebb (legfontosabb) elemzésére vállalkoztunk, amelyek a következőkben foglalhatók össze:

- az ágazat által használt termőföldek tulajdoni, használati viszonyai;
- az ágazat gazdálkodó szervezetei (struktúrák) létrehozásának és működésének szabályai.

2. A földtulajdoni és földhasználati viszonyok és az agrárjogalkotás

2.1. Közismert, hogy az *agrárágazat legjelentősebb termelőeszköze* (a termelés tárgyi feltétele) a *termőföld*. Ezért az első demokratikusan megválasztott többpárti parlament elsőrendű feladatának tekintette a *földről szóló törvény* megalkotását. Nem feladatunk a törvény megszületésének bonyolult előzményeit bemutatni, azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy 1990 végén a kormány visszavonta "A földről" szóló törvényjavaslatát, és helyette a – rövidítve – Kárpótlásról szóló törvénytervezetet terjesztette a parlament elé. Így születtek meg a kárpótlási törvényekben a földre vonatkozó rendelkezések. Ezek végrehajtásával párhuzamosan szükségessé vált a termelőszövetkezeti tagok részarányainak nevesítése is, amelyet viszont 1992-ben a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvényben szabályoztak. Az a furcsa helyzet állt tehát elő, hogy az említett törvények alapján 1991-től – igen bonyolult eljárással – folyt a szövetkezeti és az állami földtulajdon egy részének magánosítása, korszerű földkódex nélkül. Mire "A termőföldről" szóló 1994. évi LV. tv. (a továbbiakban: Tftv.) hatályba lépett, az ország 8,2 millió hektár termőföldterületének kb. 70–80 %-a már magántulajdonba került, szemben az 1990-es 31 %-os aránnyal, amelyből ténylegesen csak 7 % volt magántulajdonban és magánhasználatban. (24 %-ot tett ki a szövetkezeti tagok részarány tulajdona, ld.: irodalomjegyzék 7. p.).

Az Tftv.-t az országgyűlés 1994. április 6-i ülésnapján fogadta el, majd a köztársasági elnök döntése alapján az Alkotmánybíróság elé került. Miután az Alkotmánybíróság a kihirdetésnek, illetve hatálybaléptetésnek alkotmányos aggályát nem látta [36/1994. (IV. 24.) AB h.], a törvényt 1994. június 27-én hirdették ki, és ettől számított 30 nap után lépett hatályba.

Összegezve az eddigieket, két lényeges körülményt kell hangsúlyoznunk: a/ Magyarországon a szövetkezeti és az állami földtulajdon felszámolása, illetve privatizálása nem az Tftv. alapján történt, sőt az Tftv.-nek már figyelembe kellett vennie az elfogadásáig kialakult földtulajdoni és földhasználati viszonyokat. b/ Tekintettel arra, hogy a kárpótlási eljárás legjobb esetben is eltart 1995 végéig, a termelőszövetkezeti tagok részaránytulajdonának kijelölése, illetve az ingatlannyilvántartásba való bejegyzése pedig áthúzódhat 1996-ra is, az Tftv.-nek ezt a helyzetet is figyelembe kellett vennie. (Ld.: a későbbiekben.)

Anélkül, hogy az Tftv. részletes szabályozásában elmélyülnénk, a továbbiak csak néhány olyan rendelkezését emeljük ki, amelyek az agrárágazat további fejlődésére döntő kihatással bírnak.

2.1.1. Mind a mai napig vita tárgyát képezi a *birtokmaximum kérdése* (Tftv. II. Fejezet.). A birtok limitálása elsősorban agrárpolitikai és közgazdasági szempontból releváns. A birtoknagyság megállapításánál a honatyákat nyilván befolyásolta az az általuk is tudott tény, hogy a kárpótlási eljárásban nagyon sokan vásároltak tömeges számú kárpótlási jegyet, majd ezekkel az eredeti kárpótolt, vagy az árverésre jogosult megbízásából vásároltak földtulajdont, s egy előszerződéssel biztosították a későbbi adás-vételi szerződést. E sorok írójának ismeretségi köréből pl. az egyik agrárszakember ezzel a módszerrel 170 ha termőföldet vásárolt, de olyan személyekről is hallottunk, akik – mire a Tftv. hatályba lépett – már több mint 300 ha földet szereztek.

Nyilván ilyen megfontolások is közrejátszottak abban, hogy a természetes magánszemélyek termőföldtulajdonának nagyságát 300 ha-ban állapította meg a törvény. (Vagy 6000 aranykorona.) Mivel a megszerzhető birtokmaximum nem a családra, hanem a belföldi állampolgárra vonatkozik, jogalkotási (államirányítási) probléma a jövőben jelentkezhet. Feltételezve egy átlagcsaládot (házaspár + két egyenesági lemenő + 2-4 egyenesági felmenő), a jelenlegi alacsony földárakon rövidesen összevásárolhat 1200-1800 ha termőföldet, és ha még többre van igénye ugyanennyi terület haszonbérletével alakíthatja ki a több mint 3000 ha-os családi magángazdaságát.

Ugy gondoljuk ez a liberális birtokpolitika nem az "egészséges birtokszerkezet" kialakulásának irányába hat. Ma már köztudott, hogy a termőföldben szegény, de fejlett európai államokban is ismeretes a birtok limitálása, vagy az egyéb jogalkotási eszközökkel történő optimális üzemnagyság kialakítása. A *birtokmaximum meghatározásánál a kevesebbtől lehetett volna haladni a nagyobb felé*, mert a kialakult "nagybirtok" korlátozása később a szerzett jog sérthetlenségébe ütközik.

2.1.2. Az Tftv. szabályozásával kapcsolatos második kifogásunk a Tv. 6. §-ához kapcsolódik. E szakasz alapján a *mezőgazdasági szövetkezet*, vagy a ma már létező, kifejezetten állattenyésztéssel foglalkozó szövetkezet a *termőföld tulajdonjogát nem szerezheti meg*. Többek között erdőbirtokossági és legelőbirtokossági társulat viszont igen, és limitálás nélkül.

A szövetkezeti földtulajdonszerzés tiltásának hivatalos indoka, hogy a szövetkezeti földtulajdon – a társulási jogon keresztül – külföldi magán vagy jogi személy tulajdonába is átkerülhetne, amelyet viszont a Tftv. generálisan tilt. Ezt az indokot azért nem tudjuk elfogadni, mert a külföldi tulajdonszerzését más eszközökkel akkor is ki lehetne zárni, ha már földtulajdonnal rendelkező szövetkezettel hoz létre gazdasági társulást. Másrészt napjainkban már ismeretes az a kormánypolitika is, amely a Tftv. módosításával lehetővé tenné a külföldiek tulajdonszerzését is.

A tiltás másik okát csak valószínűsíthetjük, mert a kodifikátorok nemigen ismerik el. A Tftv. megszületése előtt a kárpótlási törvények, de különösen a szövetkezetek átalakulásáról szóló 1992. évi II. tv. de jure megszüntette a szövetkezeti földtulajdont. Ebben az időben a kolhoz típusú szövetkezetek teljes felszámolásának politikája érvényesült, amelynek legfontosabb eleme az volt, hogy az újjászerveződő mezőgazdasági termelőszövetkezetek a jövőben se rendelkezzenek termőföldtulajdonnal. Mivel a Tftv-t ugyanaz az összetételű parlament fogadta el, mint az 1992. évi II. tv.-t, joggal feltételezhető, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonszerzésének kizárása a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény koncepciójának egyenes folytatása.

Ha ez a korlátozás a jövőben is fennmarad, olyan anomáliák keletkeznek, amelyek ha az alkotmányosságot nem is, de az ágazaton belüli szektorsemlegességet mindenképpen sértik. Egy példával megvilágítva az ellentmondást: Ha pl. 20 magánszemély egy 300 darabból álló szarvasmarha-tenyésztő szövetkezetet kíván alapítani, legfeljebb csak az elhelyezéshez szükséges tanyás ingatlan tulajdonjogát szerezheti meg, míg a közelben lévő 100 hektáros legelőt már haszonbérelnie (vagy más jogcímen használnia) kell. Ha viszont ugyanaz a 20 személy előbb legelőbirtokossági társulatot alapít (amelynek törvényi szabályozása még késik), a társulat megszerezheti a 100 hektár legelő tulajdonát, és a hatályos jogszabályok alapján semmi akadálya nincs, hogy a társulat a legelő jobb kihasználása érdekében közösen gondozzon 200–300 darabból álló szarvasmarhatelepet. (Legalábbis reméljük, hogy nem lesz ilyen korlátozás.)

Összefoglalva véleményünket: a mezőgazdasági szövetkezetek termőföldtulajdonának teljes felszámolása, a tulajdonszerzésből való teljes kizárása de lege ferenda mindenképpen újragondolást igényel.

2.1.3. A földbirtokviszonyok állami irányításával összefüggő harmadik észrevételünk az Tftv. IV. Fejezetéhez kapcsolódik.

A Tftv. parlamenti vitájának idejére a kárpótlási törvények, valamint a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény addigi végrehajtása alapján már egyértelművé vált, hogy *teljesen elaprózott birtokviszonyok alakultak/nak ki*, és főleg a kárpótlási árverések során egy-egy tulajdonos is csak több földrészletre tudta/ja vételi szándékát érvényesíteni. Mint már jeleztük, a földrendező és földkiadó bizottságok optimális esetben is csak 1996-ban tudják munkájukat befejezni, így a földbirtokszervezetről végleges statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre. Az illetékes állami szervek (FM, Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal) tájékoztatói alapján annyi már ma is megállapítható, hogy az 1949-es birtokstruktúrától is elaprózottabb fog kialakulni, amelyeken racionális gazdálkodás aligha folytatható.

Nyilván emiatt került az Tftv. 26. §-ába a következő rendelkezés: "A tulajdonosok széttagolt külterületi termőföldjeinek összevonásával, a természeti adottságokhoz jobban igazodó termelési feltételek, kedvezőbb üzemi méretek, az együttesen művelhető családi birtokok kialakítása céljából a település területére vagy annak természetes határokkal elkülöníthető egy részére kiterjedő *birtokrendezési eljárást kell lefolytatni*. Az általános birtokrendezési eljárásra a külön törvény rendelkezései az irányadók." (Kiemelés tőlem – T. L.)

E kötelező birtokrendezési eljárással kapcsolatos aggályunk kettős: A négy éve tartó földrészletkijelölő eljárás után, amikor a földtulajdonosok végre magukénak mondhatják földterületüket, elkezdődik egy olyan birtokrendezési eljárás, amely minimum egy-két évig tart, és szükségképpen a termelés visszaesésével jár. Az is bekövetkezhet, hogy a településen lakó termőföld-tulajdonosok heves ellenállásába ütközik a törvény végrehajtása, márpedig az ő aktív-közreműködésük nélkül optimális magángazdaság nem alakítható ki.

Véleményünk szerint *az egyszerű birtokrendezés csak úgy képzelhető el, ha ezt a település földtulajdonosainak meghatározott többsége (pl. kétharmada) kéri*. Ehhez viszont az Tftv. idézett szakaszának módosítása szükséges.

2.1.4. A földhasználati viszonyok állami irányításával függ össze az Tftv. V. Fejezetével kapcsolatos észrevételünk. A törvény hatálybalépése előtti *földjogi szabályok 1961 óta kötelezővé tették a mezőgazdasági rendeltetésű, majd később a*

termőföldek hasznosítását. Sőt a művelési kötelezettség elmulasztását a legdurvább államigazgatási eszközzel szankcionálták. (Végső soron az állami tulajdonba vétellel.)

Már a kárpótlási törvények vitájában felmerült a tulajdonos művelési kötelezettségének esetleges előírása, de végül is a jogszabályok csak hasznosítási kötelezettség vállalását írták elő a földtulajdont szerző számára.

Ezen előzmények után, vagy még inkább ezen előzményekkel szemben, a Tftv. 36. §-a a következőképpen rendelkezik: "A használó – választása szerint – köteles a termőföldet a művelési ágának megfelelő termeléssel hasznosítani, vagy *termelés folytatása nélkül* (Kiemelés tőlem – T. L.) a talajvédelmi előírásokat betartani (hasznosítási kötelezettség). Az állam – kártalanítás mellett – elrendelheti, hogy a használó a hasznosítási kötelezettségének termelés folytatása nélkül tegyen eleget (hasznosítási kötelezettség felfüggesztése)."

E tanulmány szerzője sohasem értett egyet a földhasznosítási kötelezettség elmulasztásához kapcsolt államosítással mint szankcióval, de azt mindig is hangoztatta, hogy hazánkban – ahol az agrártermelés adottságai ilyen kiválóak – nem engedhető meg a termőföldek tömeges méretű parlagon hagyása (ugarolása). Másrészt a Tftv. hivatkozott rendelkezése tág lehetőséget biztosít az ingatlanspekulációra is, hiszen ha valaki annak tudatában vásárolhat össze többszáz hektár termőföldet, hogy csak a talajvédelmi előírásokat köteles betartani, a vásárlást spekulációs célból könnyedén megteszi.

Amíg tehát egy reális földértéken, illetve földáron alapuló valóságos földpiac ki nem alakul, amelyben a tulajdonszerzés célja a termőföld hasznosítása, addig a Tftv. hivatkozott rendelkezését indokolatlannak tartjuk.

2.1.5. A termőföldekkel kapcsolatos jogviszonyok körében az állami földtulajdonról, illetve ezek kezelői jogáról is kell szólnunk. A Tftv. a VII. Fejezetben "Hatálybalépés, átmeneti és záró rendelkezések" cím alatt tartalmazza "Az állami tulajdonra ... vonatkozó átmeneti szabályok"-at. Ez a kodifikációs szerkesztési mód egyértelműen arra utal, hogy a törvény elfogadásáig nem sikerült véglegesen eldönteni az állami tulajdonú földek privatizációját, a hosszabb távon állami tulajdonban maradó földterületek mennyiségét, és ez utóbbiak hasznosításának módját.

Az állami tulajdonban lévő földek kezelői jogának létjogosultságát a jogi szakirodalom már a rendszerváltás előtt is vitatta. Ennek is köszönhető, hogy már a rendszerváltás idején (1989/90) jelentősen szűkítették a kezelői jog jogosultjainak körét. Kezelői joga ma már csak állami szervezeteknek lehet. Mivel a kezelői jog alanyainak körét tovább szűkíteni nem igen lehet, e jogintézmény tartalmát kell felülvizsgálni és újraszabályozni. De azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy az egész jogintézmény megszüntetésével, az állami tulajdonban maradó termőföldek használatának teljesen új formáját (formáit) kell kialakítani.

Ez utóbbi megoldást látszik alátámasztani a Tftv. 87. §-a, amely kimondja: "A kezelői jogra vonatkozó átmeneti szabályokat a kincstári vagyronról szóló külön törvény hatálybalépéséig kell alkalmazni." Továbbá, hogy "Az állam vállalkozói vagyona körébe tartozó ingatlanokra az erre vonatkozó külön jogszabályok rendelkezései az irányadók."

Ezen utaló rendelkezésekre figyelemmel, teljesen indokolatlannak tartjuk azt a felhatalmazást, amelyet a Kormány a törvény 90. §-ában kapott. Nevezetesen, "hogy rendeletben megállapítsa a) az állami tulajdonú ingatlanokkal kapcsolatban az e törvény (kiemelés tőlem: T. L.) végrehajtásához szükséges szabályokat ...". Számunkra

logikusnak tűnik, hogy a kormánynak meg kellene várnia a kincstári vagyronról szóló külön törvény hatálybalépését.

2.1.6. *Az erdőket* már az 1987. évi I. tv. (a továbbiakban Ftv., végrehajtási rendelete [26/1987. (VII.30.) Mt.sz.r.] a termőföldek kategóriájába sorolta, azonban maga a törvény nem terjesztette ki hatályát az erdőkre (Ftv. I. §). Ennek oka nyilván az volt, hogy az Ftv. megalkotásakor már régóta hatályban volt "az erdőkről és a vadgazdálkodásról" szóló 1961. évi VII. sz. tv. (A továbbiakban Etv.) Így született meg az az öszvér megoldás, hogy Ftv. megalkotása után mind a mai napig hatályban maradt a teljesen elavult Etv., de amikor a Ftv. a termőföldre vonatkozó speciális szabályt állapított meg (pl.: birtokmaximum, földvédelem, stb.) ez vonatkozott az erdőföldekre is.

Ezt az öszvér állapotot kívánta megszüntetni a kormány, amikor is 1994. január 24, illetve 25-i dátummal elkészítette "az erdőről és az erdő védelméről" szóló, valamint "az erdőbirtokossági társulatról szóló" törvénytervezeteket. Számunkra érthetetlen okok miatt az előbbi törvényjavaslat nem került a parlament napirendjére, csak az utóbbi címszó alatt született meg a törvény (1994. évi XLIX. sz. tv.).

A Tftv. kodifikációs munkája során széleskörű és komoly vita alakult ki arról, hogy a törvény dologi hatálya kiterjedjen-e az erdőföldekre, és ha igen, ez a szabályozás milyen mélységű legyen. A többségében erdészeti szakemberek véleménye ellenére a törvény rendelkezése egyszerű és világos: "A törvény hatálya kiterjed az ország területén lévő termőföldre." (1. §) A törvény fogalom meghatározások címszó alatt szintén egyértelműen határozta meg, hogy "termőföld: az a földrészlet, amelyet a település külterületén az ingatlannyilvántartásban ... erdő művelési ágban ... tartanak nyilván." (3. §).

A Tftv. hatálybalépése után, ma már alig vannak olyan szakemberek, akik kétségbe vonnák az új erdőtvény megalkotásának szükségességét, sőt egységesen sürgetik a törvényjavaslat mielőbbi napirendre tűzését. *Az új erdőtvény sürgős megalkotásának valóban több oka van.* Ezek közül csak a legfontosabbakat emeljük ki.

A hatályos erdőtvény teljesen elavult, hiszen 1961-ben éppen a szocialista társadalmi erdőhasználat megteremtése volt a célja, amelyet a magánhasználat teljes megszüntetésével valósított meg.

Mivel a Tftv. – értelemszerűen – csak az erdőföld tulajdonjogának megszerzésére, illetőleg a szerzés tilalmára, az erdőföldek hasznosítására a birtoktagok kialakítására és a földvédelemre vonatkozó rendelkezéseket állapítja meg, az erdők összes többi speciális viszonyait, az erdőgazdálkodás alapvető szabályait csak egy új törvényben lehet szabályozni. Az új törvénynek figyelemmel kell lennie arra is, hogy a kárpótlási és a részaránynevesítési eljárás során különösen az erdők tekintetében alakultak ki anomáliák, sőt valószínűleg visszaélések is. (Az ún. zsebszerződésekre gondolunk.)

Közismert, hogy az erdőterületek döntő többsége még ma is állami tulajdonban és állami erdőgazdaságok (nagyobb részben Rt.-k) kezelésében vannak. *A törvényhozásnak mielőbb el kellene döntenie a kincstári tulajdonban maradó erdőteréseket, erdőtümböket,* figyelemmel a természetvédelmi területekre is.

Ugyancsak *újra kellene gondolni a községi, városi tulajdonba adandó erdők mennyiségét is.* Szándékosan használjuk a községi, városi tulajdon fogalmát, mert ez fejezi ki jobban, hogy a település, és nem a települési önkormányzat (mint közigazgatási szerv) tulajdonáról van szó. Mint ismeretes 1945-ben a 10 és 100 ha

közötti erdők az 1945. évi VI. törvénnyel községi, városi tulajdonba kerültek. Véleményünk szerint az erdőföldek tekintetében nem tartható az az álláspont, amely a kárpótlással kapcsolatban alakult ki, hogy a jogi személyekre nem terjedhet ki a kárpótlás. *Itt nem kárpótlásról vagy reprivatizációról van szó, hanem egy jól bevált tulajdoni forma ujjaélesztéséről.* A községi, városi tulajdonban lévő erdők tették lehetővé 1945–1961 között, hogy a település lakossága közvetlenül jusson hozzá tűzifa, és kisebb mértékű építőanyagfa szükségletéhez. Ugyanakkor a település lakossága az erdőbirtokossági társulatokkal együttműködve, vett részt az erdőterület racionális művelésében (telepítés, csemetekert gondozása, faállomány gyérítése stb.).

Mivel e tanulmány szerzőjének birtokában van az 1994. január 26-i keltezésű "Törvényjavaslat az erdőről és az erdő védelméről", annak alapos áttanulmányozása alapján az a véleménye, hogy *ezt a tervezetet az új kormány változtatások nélkül is magáévá teheti, és az új parlament elé terjesztheti.* Természetesen az lenne az ideális, ha ez a tervezet is összhangba kerülne a kincstári vagyonról szóló törvénytervezettel.

Végezetül szólnunk kell arról a szakmai vitáról is, amelyben több elméleti és gyakorlati szakember kétségbe vonja *hogy az erdőgazdálkodás az agrárágazat részét képezi.* Álláspontjuk szerint az erdőgazdálkodás és fafeldolgozás a nemzetgazdaságnak vagy önálló ágazata, vagy inkább az ipari ágazathoz áll közelebb. Ennek a nézetnek addig volt némi alapja, amíg a földművelés fogalma alatt elsősorban a mezőgazdasági tevékenységet értették, holott az erdőgazdálkodás is a földművelés sajátos ágazata. Számunkra vitathatatlan, hogy az erdőföldek a termőföldek egyik művelési ágát jelentik, így ezek is, valamint a rajtuk folyó erdőgazdálkodás is az agrárágazat részét képezi. Mivel hazánk különösen szegény az erdőterületben, igen nagy jelentősége van az erdők tulajdoni, használati viszonyainak, amelyek viszont elválaszthatatlanok az egyéb földek viszonyaitól.

3. Agrárgazdasági struktúrák és a jogalkotás helyzete

3.1. Az agrárjogalkotás második nagy területe (feladata) az ágazatban működő gazdálkodó szervezetek, gazdaságok átalakítása, illetve új struktúrák létrehozása, valamint működésük legalapvetőbb szabályainak meghatározása. A rendszerváltás előtt az agrárágazat három szektorra épült:

- az állami gazdaságok és erdőgazdaságok szektorára;
- a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szektorára, és
- a kisegítő és magángazdaságok szektorára.

Számukat tekintve megoszlásuk a következő volt: állami gazdaság és erdőgazdaság mintegy 100–110; mezőgazdasági termelőszövetkezet és szakszövetkezet 1400; kisegítő és magángazdaság közel egy millió, amelyből a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdasága önmagában 800.000 körülit tett ki.

Az ún. társadalmi tulajdonon és használaton alapuló struktúrák (állami és szövetkezeti) felbomlását és átalakulását már a rendszerváltás előtt megalkotott Társasági törvény, az 1988. évi VI. tv. (a továbbiakban Gt.) megindította. A kolhoz típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakulását volt hívatott biztosítani az 1992. évi I. és II. tv. (a továbbiakban Svzt., illetve Átv.). Mivel az Átv. hatályon kívül helyezte a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. tv.-t, az ebben szabályozott háztáji gazdaságok formáját, illetve struktúráját is megszüntette.

Mielőtt az egyes gazdasági szervezeteket külön-külön megvizsgálánk, érdemes áttekintenünk azokat a változásokat, amelyek az említett jogszabályok alapján 1993-ra végbementek. Azért választottuk az 1992 és 1993-as évek összehasonlítását, mert az Átv. 63. §-a 1993. január hó 1. napjával helyezte hatályon kívül a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló törvényt, illetve 1992. december 31-ig kötelezte a szövetkezeteket arra, hogy az Szvt. alapján megújuljanak, vagy a tagság által kezdeményezett szervezeti (státusz) változásokat végrehajtsák.

A mezőgazdasági, vad-, erdőgazdálkodási és halászati szervezetek száma:

Gazdálkodó szervezetek	1992	1993
Vállalat	154	91
Jogi személyiségű gazd. társaság	1707	255
Korlátolt felelősségű társaság	1628	2434
Részvénytársaság	45	109
Szövetkezet	1631	1972
Mg.-i termelőszövetkezet	1195	501
Egyéb gazdálkodók*	1.450.000	1.490.000

* becslt adat

Forrás: Mezőgazdaság – Agriculture 1994. 152. p.

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a közel 1,5 milliós számú egyéb gazdálkodók kategóriája jelenti a természetes magánszemélyeknek a gazdaságait, amelyek a korábbi kisegítő gazdaságokból és a kárpótlási eljárás során létrejött egyéni vállalkozókból tevődik össze.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy az egyes gazdálkodó szervezetekkel összefüggésben az eddigi agrárjogalkotás hogyan hatályosult, illetve de lege ferenda milyen jogi szabályozásra van szükség.

3.2. *Az állami gazdaságok és erdőgazdaságok a rendszerváltás előtt vállalati formában működtek, a többszörösen módosított 1977. évi VI. tv. és a végrehajtásáról szóló 33/1984. (X.31.) Mt. sz. rendelet (a továbbiakban Vt.) alapján. A 80-as évek második felétől kezdve az akkori MÉM ezeknek a gazdaságoknak belső szervezetét, illetve a vállalatok vezetését úgy alakította át, hogy az általános vezetést a jogszabályok által létrehozott vállalati tanács látta el. Ezzel a belső átalakulással a gazdaságok önállósultak a minisztériummal szemben is.*

Véleményünk szerint ennek köszönhető, hogy az 1988-ban megjelent Gt., valamint a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról szóló 1989. évi XIII. tv. nem idézett elő olyan strukturális változásokat az állami gazdaságok és erdőgazdaságok körében, mint amelyet a kodifikátorok, illetve a kormányzati szervek elvártak. Másként megfogalmazva, a gazdaságoknak csak elenyésző száma szüntette meg a vállalati formát, vagy nagyon kevés önálló elszámolási egység vált ki a

vállalatokból, átalakulván más struktúrájú gazdálkodó szervezetté. (Ezt bizonyítja az előző táblázat is.)

A rendszerváltás utáni első kormányzatnak nem volt kiforrott elképzelése az állami gazdaságok és erdőgazdaságok átalakítását illetően. Csak az állami tulajdon lebontását hangsúlyozták, de a konkrét megvalósításra már nem volt szélesebb körben elfogadható javaslatuk. Így született meg az az – véleményünk szerint kellően át nem gondolt – *első, állami gazdaságokat érintő döntés*, amely szerint "Az állam a szövetkezeti földek árverésével egyidőben, illetve azt követően állami tulajdonú földeket is árverésre bocsát. Az így árverésre bocsátott termőföldek AK értékének el kell érnie a szövetkezetek által árverésre bocsátott termőföldek AK értékének legalább 20 %-át". (I.sz. Kptv. 19. §). Ismereteink szerint a szövetkezetek által kárpótlásra kijelölt földek árverése már befejeződött, vagy rövidesen végéhez ér, de ezzel "egyidőben" nem került sor jelentős állami tulajdonú termőföldek árverésére. Illetékes minisztériumi (FM) vezető tájékoztatása szerint ez évben kezdődhetnek meg az ún. *pótárverések*. Nagy kérdés, hogy a kb. 700.000 ha-t jelentő földterületre lesz-e elég kárpótlásra jogosult, illetve hogy ezek élnek-e vételi jogukkal, vagy fordítva, elégséges lesz-e ez a földalap.

Az állami gazdaságokat érintő második – véleményünk szerint szintén át nem gondolt – kormányzati döntés a privatizációval kapcsolatos. 1991-ben tízegynéhány gazdaság került kijelölésre, amelyek hosszú távon állami (kincstári) tulajdonban maradnak, a többi nyolcvanegynéhány pedig privatizálásra kerül. Ismereteink szerint ez utóbbiakból talán kettőt sikerült átszervezéssel egybekötve privatizálni, így állami gazdaságaink és erdőgazdaságaink lényegében a rendszerváltást megelőző számarányban állami vállalati struktúrában gazdálkodnak. (Ld. az előbbi táblázatot.)

E gazdaságok struktúrájára vonatkozó jogi szabályozással összefüggő véleményünk de lege ferenda – a következő:

Az Országgyűlés 1995. május 9.-i ülésnapján fogadta el "az állam tulajdonában lévő vállalkozói vagyom értékesítéséről" szóló 1995. évi XXXIX. sz. tv.-t. (A továbbiakban Át.vt.) A hatálybalépés időpontja 1995. június 17. volt. Mivel e tanulmány kéziratának lezárásakor a törvény végrehajtásáról semmiféle tapasztalatról nem számolhatunk be, *csak a törvény rendelkezéseivel kapcsolatban emelünk ki három – témánk szempontjából jelentős – körülményt.*

A törvény melléklete 19 erdészeti (vadászati, fafeldolgozó) gazdasági társaságnál tartja fenn a 100 %-os tulajdoni arányt, és ezeknél az Rt-nál az ÁPV Rt. gyakorolja a tulajdonosi jogokat. Ugyancsak ez a szerv gyakorolja a többségi állami tagsági (részvényesi) jogokat 28 agrár tevékenységű Rt.-nél is. Ha mindezekhez hozzászámítjuk azt a 16 – többnyire kutató, illetve kísérleti – agrárjellegű gazdasági társaságot, amelyeknél a többnyire többségi állami tulajdonosi jogokat a földművelési miniszter gyakorolja, akkor megállapíthatjuk, hogy a stratégiaileg fontos agrárgazdaságoknál továbbra is megmarad a többségi állami részarány, és ezeknél a gazdasági társaságoknál az ÁPV Rt. és a földművelésügyi miniszter fogja a struktúrát is meghatározni. Ezt csak megerősíti az Át.vt. 6. §-ának (2) bekezdése is, amely szerint "Az ÁPV Rt.-hez tartozó termőföld esetében az ÁPV Rt. a tulajdonosi jogokat a földművelésügyi miniszterrel egyetértésben gyakorolja. Egyetértés hiányában a megkötött szerződés semmis." A tulajdonosi jog gyakorlásának ezt a kettősségét figyelembe kell venni a kincstári vagyonról szóló törvény, valamint a kezelői jogot módosító (vagy megszüntető) Tftv. módosításánál is.

– A kincstári vagyonról szóló törvényben kell meghatározni a termőföldeknek a további körét, amelyek hosszú távon állami (kincstári) tulajdonban maradnak, továbbá azt a formát, amelyben a kincstári vagyonkezelő szervezet ezeket a földeket hasznosítja. (A kezelői jog újraszabályozására gondolunk.)

– Felül kell vizsgálni a jelenlegi erdőgazdaságok területének nagyságát, azaz üzemi méreteket. Ma a közel 1,8 millió hektár erdőterületünk mindössze 19–20 gazdaság kezelésében van. Ezek a mamutüzemek képtelenek racionális erdőgazdálkodást folytatni, még akkor sem, ha több üzemegységre tagozódnak.

– *A fenti három feladat után kell felülvizsgálni, hogy a hatályos vállalati törvény és a Gt.mennyiben alkalmas a fennmaradó állami gazdálkodó szervezetek hatékony működését biztosítani, és ha ez szükséges, hogyan kell – az egyébként is elavult – jogszabályokat módosítani.*

3.3. Az agrárágazat átalakításában a legfontosabb tényező a kolhoz-típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetek felszámolása, illetve átalakítása volt. A törvényhozás ezt a folyamatot két törvény megalkotásával indította el. 1992. január 6.-i ülésnapján fogadta el "A szövetkezetekről" szóló 1992. évi I. tv.-t (Sztv.), és másnap (január 7-én) "A szövetkezetekről szóló 1992. évi I. tv. hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról" szóló 1992. évi II. tv.-t. (Átv.). E két törvény címeit azért citáltuk pontosan, hogy rámutathassunk: az Átv. nem azt tartalmazza, amelyet a címe alapján elvárhatnánk, hanem a szövetkezetek átalakításának igen részletes, közens szabályait. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy amíg az Sztv. 113 §-ból áll, addig az Átv. 64 §-ból. Ez az oka annak, hogy ma már mind az elméleti, mind a gyakorló jogászok az Átv.-t nem átmeneti, hanem – nagyon helyesen – átalakítási törvénynek nevezik. Általánosnak mondható az a vélemény is, hogy ez a törvény – szabályozási technikáját és tartalmát tekintve – nem tekinthető a jogalkotás "gyöngyszemének".

A törvény négy fejezetből áll. Az I. Fejezet "A tagok és a szövetkezet közötti vagyoni viszonyok rendezéséről" szól, amelynek lényege a vagyonnevesítés. Anélkül, hogy a túlrészletezett szabályok között elvesznénk, csak az alapvető konklúziót ismertetjük. *A vagyonnevesítéssel kiüresedett az eddig felhalmozott szövetkezeti vagyon, amelyből olyan személyek is részesültek, akik az eljárás idején (vagy sohasem) nem voltak szövetkezeti tagok. (Kivülállók.) Így az Átv. megteremtette a szövetkezeti tagság és a kívülállók szembenállását, amelynek hatásai már is jelentkeztek. (Ld. a többszöri törvénymódosításokat.)*

A II. Fejezet "A szervezeti változások átmeneti szabályai"-t tartalmazza. E fejezet rendelkezései olyannyira nem "átmeneti" jellegűek, hogy véglegesen meghatározták a szövetkezetek többségének sorsát. Ugyanis szervezeti változás esetén a mezőgazdasági (és ipari) szövetkezet a vagyonát köteles volt megosztani vagy közgyűlési határozattal, vagy árveréssel. Ha az ún. zártkörű árverések nem vezettek eredményre, kötelező volt a nyílt árverés, amelyen már szövetkezeti üzletrésszel nem rendelkező személyek is részt vehettek.

Ez utóbbi rendelkezésből egyértelműen kiolvasható az a kormányzati szándék (amit a parlamenti kormányfrakciók emeltek törvény rangjára), amely szerint mindegy hogy kié lesz végül is a szövetkezeti vagyon maradéka, csak a szövetkezet tulajdonába ne kerüljön.

A III. és IV. Fejezet "Eljárási szabályok"-at, illetve "Vegyes rendelkezések"-et tartalmaz, amelyek többsége szintén a szövetkezetek átalakításával kapcsolatos.

Összegezve az 1992-es szövetkezeti jogalkotás tapasztalatait, megállapítható, hogy annak "főcsapása" a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ellen irányult. A kolhozjelleg felszámolásával egyidejűleg ezeket a szövetkezeteket teljesen vagyontalanná tették, a jól képzett szakembergárdát elbizonytalanították, a közösen rendszeresen munkát végzők munkalehetőségeit megszüntették. Mindezek csak azzal magyarázhatók, hogy az akkori kormánynak mezőgazdasági szövetkezeteket toleráló politikája nem volt, sőt a jogalkotást a szövetkezetek érdekeinek semmibe vétele jellemezte.

A korábbi mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagsága higgadt vezetőkkel együtt, az elmúlt másfél-két évben bebizonyította, hogy bízik a szövetkezeti formában. Az Átv. rendelkezéseit fegyelmezetten végrehajtották, s mint a korábbi táblázatunkból is kiderül, számszerűségében is megőrizték szövetkezeteiket, sőt növelték a szövetkezetek számát. 1993-ra, amikor már az átalakulás befejeződött, az agrárágazatban működő szövetkezetek száma 2473-ra nőtt, amelyből 501 kifejezetten termelő típusú volt. (A rendszerváltás előtt kb. 1350 szövetkezet volt összesen.)

Talán a mezőgazdasági szövetkezeteknek ez a szívóssága készítette a végnapjait élő koalíciós kormányt arra, hogy 1994-ben kezdeményezze az Szvt. módosítását. A javaslat lényege abban foglalható össze, hogy az Szvt. a kívülálló üzletrész-tulajdonosok számára nagyobb beleszólást biztosítson a szövetkezet működésébe, másrészt a szövetkezeti tagság körében a nagyobb üzletrész-tulajdonosok pozícióját erősítse. Ennek érdekében felelős kormányzati tényezők javasolták az "egy tag egy szavazat" elvének elvetését, és az üzletrészek arányában történő szavazás bevezetését. Ez az utóbbi javaslat a szövetkezetek halálát, és gazdasági társaságokká történő átalakítását jelentette volna. Az érintettek heves ellenállásának köszönhető, hogy ez a koncepció nem kapott támogatást a parlamenti vitában. Az viszont igen, hogy a mezőgazdasági szövetkezetekre vonatkozó eltérő rendelkezéseket a Szvt. külön fejezete tartalmazza. Ilyen körülmények között született meg az 1994. évi XLIV. sz. tv. az Szvt. módosításáról. A szövetkezetek még végre sem hajtották alapszabályuk módosítását, amikor is az új parlament 1994. decemberében újból módosította az Szvt.-t (1994. évi C. tv.). A módosítás leglényegesebb eleme, hogy a korábbi módosítással beiktatott külön fejezetet (a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről) teljes egészében hatályon kívül helyezte.

A mezőgazdasági szövetkezetek a szövetkezeteknek azt a típusát jelentik, amelyek nehezen viselik el a gyakori jogszabály-változtatásokat. Főleg az olyanokat nem, amelyek mögött politikai csatározások állanak. Ezért indokolt lenne mielőbb tisztázni azokat a nézeteket, illetve javaslatokat, amelyek napjainkra felmerültek. Nevezetesen először is azt, hogy korábbi szövetkezetellenes politikát is tükröző – most már többször módosított szövetkezeti törvény helyett indokolt-e új törvény megalkotása. Tudniillik a kormányváltás után kormánykörökben is van ilyen igény. Véleményünk szerint a hatályos Szvt. helyett legalább 2–3 évig nincs szükség újra. A legkiforratlanabb viszonyok a mezőgazdasági szövetkezetekben vannak, amelyek letisztulásához szükséges az említett idő. A hatályos agrárjogi jogszabályok lehetővé teszik, hogy a mély válságban lévő szövetkezetek maguk keressék meg a nekik legjobb szervezeti kereteket, és ami a legfontosabb, a most szerveződő magángazdaságokkal kiépítsék szervezeti kapcsolataikat. Összegezve tehát nem új Szvt.-re, hanem a mezőgazdasági szövetkezetek megújulását elősegítő egyéb jogszabályokra meghozatalára (pl. privatizációs tv.), illetve módosítására (pl.: Tftv.) van szükség.

3.4. Az agrárágazat strukturális átalakításának legfőbb, s egyben végső célja a magántulajdon és magánhasználaton alapuló magángazdaságok kialakítása. A rendszerváltás kezdetén a legkülönbözőbb elképzelések alakultak ki az u.n. farmgazdaságokról, az agráripari üzemek privatizációjáról. Sokan úgy gondolták, hogy ezeket a gazdálkodó szervezeti formákat kell a jogi szabályozás központjába állítani, és a tulajdoni használati viszonyokat a struktúrák igényeinek kell alárendelni.

Az agrárjogi szabályozás – nagyon helyesen – nem ezt az utat követte. Mint az eddigiékből kiderül (ld.: a földtulajdonnál mondottakat), a szabályozás elsődrendű célja az u.n. szocialista társadalmi tulajdon lebontása, magántulajdonba adása volt, és az új tulajdonosokra bízta a gazdálkodási szervezet vagy forma kialakítását, megválasztását. E módszerrel magyarázható, hogy a magánszektor gazdálkodó szervezetei még 1995 végére sem alakultak ki teljes formájukban. A kárpótlási és vagyonnevesítési eljárás jelenlegi állása alapján csak arról vannak adatok, hogy hányan, és milyen nagyságrendben szereztek földtulajdont, valamint az élelmiszeripar privatizációja során milyen értékű vagyon került magántulajdonba. Tekintettel arra, hogy ez a folyamat még nem fejeződött be, sokkal szemléletesebbnek tartunk egy másfajta megközelítést, amely már mutatja a várható végleges állapotot.

Mivel a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1990 elejétől már az u.n. társadalmisítási jogcímenek nem szerezhetek földtulajdont (a megváltás intézménye megszűnt), az 1989. évi tulajdoni struktúrából kell kiindulnunk. (A számadatokat a TOT 1989. évi kiadványa alapján ismertettük.) 1989-ben a szövetkezetek tulajdonában 3.471.311 ha termőföld volt, az állami tulajdonú földekből pedig 216 146 ha-t használtak. A szövetkezeti tagok részaránytulajdona 1.1991.734 ha-t tett ki. Mint már említettük, az 1992. évi II. tv. (Átv.) szerint a termelőszövetkezetek tulajdonában termőföld nem maradhat, sőt a szövetkezeteknek az államtól, illetve tagjaitól használt földeket is ki kellett jelölnie kárpótlás és részaránynevesítés céljára.

A magánszektor földalapja ezek szerint a következőképpen alakul. A tagok tulajdonát képező közel 2 millió hektár földterületet a földrendező és földkiadó bizottságok kijelölése alapján az ingatlannyilvántartásban is "visszajegyzik" a szövetkezeti tagok tulajdonába. A közel 800 000 szövetkezeti tagot figyelembe véve ez átlagosan 2,5 hektáros birtoknagyságot jelent. Természetesen ez az átlag szóródhat, de a korábbi birtokmaximumra vonatkozó jogszabályok végrehajtása után alig akad olyan szövetkezeti tag, akinek 25 kh-nál nagyobb részaránya volt. (Ha a többletterületét "igazságtalanul" vették állami vagy szövetkezeti tulajdonba, természetesen a kárpótlási eljárásban ezt visszaszerezhetette.) A szövetkezeti tagok birtokának nagysága még növekedhet azzal a jelentéktelen területtel, amely a kárpótlás céljára kijelölt földalapból kimaradt, tehát az árverezések során az arra jogosultaknak nem kellett.

A kárpótlási törvény és az Átv. rendelkezései alapján azok a tsz. tagok, illetve alkalmazottak, akiknek egyáltalán nem volt földtulajdonuk, vagy annak mértéke nem érte el a 30, illetve 20 aranykoronát, ezen nagyságig az erre a célra kijelölt földalapból szerezhetnek tulajdonjogot. (Az átlagos aranykorona értéket figyelembe véve ez kb. 2, illetve 1,5 ha.)

Összegezve a termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak földalapjáról leirtakat, itt nem beszélhetünk kárpótlásról vagy privatizációról, hanem egy olyan reprivatizációról, amelynek során a tagok visszakapják a tsz-be bevitt földterületüket nagyság és AK értékben (de nem ugyanazt a földrészletet), az alkalmazottak pedig egy

minimális "földosztásban" részesülnek, amely csak arra jó, hogy "röghöz kösse" őket, és megtartsa a falusi bérmunkás réteget. A magánszektoron belül tehát a földjogi szabályok végrehajtása is azt eredményezte, hogy a termelőszövetkezetek tagsága megőrizte szövetkezetét, hiszen a pár hektáros átlagos birtoknagyságok hasznosításában e struktúrára nagy szükség lesz.

Figyelembe véve a tsz-tagok és alkalmazottak földigényének fentebb vázolt kielégítését, lényegében most már a *kivülállók kárpótlására mintegy 3,4 millió ha szövetkezeti tulajdonú, és mintegy 216 ezer ha állami tulajdonú* (a szövetkezet által ingyenesen használt) *termőföld állt rendelkezésre*. Ez összesen 3 millió 616 ezer ha. Mint már említettük az I. sz. Kptv. 19. §-a szerint a szövetkezeti földek árverésével egyidejűleg *az állam is árverésre bocsátja a tulajdonában lévő földek egy részét, pontosabban "a szövetkezetek által árverésre bocsátott termőföldek AK értékének 20 %-át"*. Mivel a két tulajdoni formában lévő földek átlagos AK értéke nagyjából megegyezik, ez gyakorlatban a terület 20 %-át jelenti. A 3 millió 616 ezer hektár 20 %-a kerekítve 723.000 ha, tehát *a kívülállók részére kárpótlás címén felhasználható földmennyiség 4.339.000 ha*.

Ha elfogadjuk az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal nem végleges összesítéseit, 1994 végéig kb. 600.000 magánszemély jutott kárpótlási árverés útján földtulajdonhoz, és az újból megnyitott igénybejelentéssel mintegy 60.000 személy élt, akik közül nem mindenki fog földárverésen részt venni. Így a kapott adatokat némi becsléssel is kiegészítve megállapíthatjuk, hogy a kívülálló kárpótoltak átlagosan és kerekítve kb. 7 ha nagyságú birtokokat szerezhettek, illetve a folyamat lezárásáig szerezhetnek. Természetesen az átlagostól eltérő szóródás itt sokkal nagyobb, mint a szövetkezeti tagoknál, hiszen "az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk" ebben a körben voltak a nagyobbak. (Kulákok és kétlakiak önkéntes földfelajánlása, államosítások, stb.) A birtoknagyságok szóródását tovább növeli az a látens tény, hogy nagyon sok személy a névérték alatt összevásárolt kárpótlási jegyekkel vett részt az árveréseken, és a már említett zsebszerződésekkel biztosította a későbbi adásvételt.

Összegezve a kárpótlással összefüggő tulajdonszerzés körülményeit, az agrárszektoron belül kialakult a "régi-új" földtulajdonosoknak az a köre, amely eddig egyáltalán nem, vagy csak nagyon régen foglalkozott földműveléssel, és ez a réteg rendelkezik a termőföldek közel 55 %-ával. Ezeknek a tulajdonosoknak a jogi helyzete a legnehezebb, mivel a földhivatalok térképészeti és tulajdonjog bejegyzési munkája messze elmaradt a földrészletek kijelölésétől. A tulajdoni lapok elkészülte nélkül nehezen indulhat meg az ingatlanforgalom, a földhasznosításra vonatkozó különböző szerződések megkötése is. Egyszóval még néhány év szükséges ahhoz, hogy ezeken a földterületeken a gazdálkodói struktúrák véglegesen vagy hosszabb távra kialakuljanak.

A jelenlegi hatályos jogszabályok alapján – régi szép szóhasználattal élve – "egyéni gazdák" előtt a következő lehetőségek állnak: akik megtartották termelőszövetkezeti, vagy csak szövetkezeti tagságukat, a szövetkezettel kötött szerződések (megállapodások) alapján gazdálkodnak. Ezeket nevezhetjük *szövetkezeten belüli egyéni gazdaságoknak*. Akiknek 1–2 ha földterületük van, és emellett megélhetést biztosító kereső foglalkozásuk is, a föld megművelését ún. *kisegítő gazdaság* keretében folytatják. Akiknek a család megélhetését biztosító földterület áll rendelkezésre (vagy ha ennél kevesebb, bérelnek hozzá kellő mennyiséget),

bejegyeztetik magukat *egyéni mezőgazdasági vállalkozóként*. Akik pedig a gazdálkodás egyik formáját sem vállalják, tulajdonukat haszonbérbeadással vagy egyéb használatbaadási lehetőséggel hasznosíthatják.

De lege ferenda az *agrárjogalkotás egyik legelhanyagoltabb területe az egyéni mezőgazdasági vállalkozás jogviszonyainak szabályozása*. Véleményünk szerint az egyéni mezőgazdasági vállalkozó számára feltétlenül szükséges egy olyan önálló törvény megalkotása (vagy a hatályos módosítása), amely ezt a vállalkozást elkülöníti pl. egy butikos kereskedő, vagy egy fodrász nő egyéni vállalkozásától. Jelenleg ugyanis valamennyi egyéni vállalkozásra az 1990. évi V. törvény vonatkozik. Ez a jogszabály annyira elavult, hogy éppen a "mezőgazdasági termelő tevékenység és az ahhoz kapcsolódó szolgáltatás" vonatkozásában tesz kivételt a kötelező bejelentés és a vállalkozói igazolvány kiváltásának kötelezettsége alól. [4. § (2) bek.]

3.5. *Az agrárágazat magánszektorában a természetes személyek egyéni gazdaságai mellett megjelentek a jogi személyiséggel rendelkező, vagy annak nem minősülő új gazdálkodó szervezetek is*. Ezek nagy része kifejezetten agrár-szervezet, amelyeknek elődei már az u.n. szocialista mezőgazdaság előtt is működtek, és működésüket a pártállami irányítás szüntette meg, vagy sorvasztotta el. Ugyancsak "régi-új" szervezetek a gazdasági társaságok, amelyek viszont nem tekinthetők kifejezetten agrárjogi intézményeknek, de a rendszerváltás után jelentős számban alakultak olyan társaságok, amelyeknek alaptevékenysége a mező-, erdő- és vadgazdálkodás körébe tartozik. Rangsorolás nélkül a következő struktúráról kell röviden szólnunk:

- agrárágazati tevékenységet folytató gazdasági társaságok;
- erdőbirtokossági társulatok;
- hegyközségek;
- legelőbirtokossági társulatok.

3.5.1. *Az agrárágazatba sorolt gazdasági társaságok száma 1993-ban 2.798 volt; és ez a szám csak tovább növekedett*. A társaságok létrejöttének forrásaként három szektort kell megemlítenünk. Talán legjelentősebb a szövetkezeti szektor, ugyanis az Átv. alapján sok szövetkezet, de inkább azok önálló szervezeti egységei (a tagok kiválásával) alakultak át gazdasági társasággá. Erre utal az a tény is, hogy 1992-ben a társaságok száma 3.380 volt, és mint már említettük az Átv. alapján a szövetkezeteknek 1992. december 31-ig kellett a szervezeti változásokat végrehajtani.

A második nagyobb forrást a szövetkezetekből kilépett tagok, illetve az eddig kívülálló természetes személyek adták. A vagyonnevesítés utáni vagyonmegosztással ezek a személyek olyan termelőeszközökhöz jutottak, amelyekkel már társasági formában vállalkozhattak. E körhöz csatlakozhattak azok a magánszemélyek is, akik eddig nem dolgoztak az agrárszektorban, de munkahelyüket elveszítvén mezőgazdasági vállalkozásba kezdtek.

A harmadik - viszonylag kisebb méretű - forrást az eddig is agrárszektorba tartozó állami gazdálkodó egységek jelentették. Vagy önkéntes elhatározás, vagy a privatizációs eljárás útján alakultak át gazdasági társaságokká.

Az ágazatban működő *társaságok tevékenységi köreiről* ma még megbízható információk nem állnak rendelkezésre, illetve a cégbejegyzések alapján az állapítható meg, hogy sokkal több tevékenységi kört jegeztettek be annál, mint amit (amiket)

ténylegesen folytatnak is. Nagyobbrészt a mezőgazdasági termeléshez szükséges anyagbeszerzéssel, különféle szolgáltatásokkal és termékértékesítéssel foglalkoznak.

Itt kell megemlítenünk, hogy a Tftv. alapján – az abban megjelölt jogcímeiken – a gazdasági társaságok sem szerezhetik meg a termőföld tulajdonjogát. Ma még meg nem válaszolható kérdés, hogy haszonbérliként vagy más földhasználóként hogyan fognak részt venni a mezőgazdasági termelésben.

Végezetül hangsúlyozzuk, hogy a gazdasági társaságok strukturájának szabályozása nem agrárjogi kérdés. Azt azonban jelezni szeretnénk, hogy a Gt. felülvizsgálatakor, illetve módosításakor (amely ismereteink szerint napirenden van) e nagy létszámú agrár-gazdasági társaság sajátosságait is figyelembe kell vennie a jogalkotónak.

3.5.2 Az erdőbirtokossági társulatok létrehozását már az 1935. évi IV. törvénycikk (második erdőtörvény) elrendelte. Tehát már ekkor felismerték, hogy a magántulajdonú erdők racionális használata csak közös erdőgazdálkodás keretében valósulhat meg. A társulati tulajdon létrejötte után a társulati tagokat tulajdoni hányad (mai fogalommal részarány), illetve használati illetőség alapján rögzítették a névjegyzékben. Az 1945. évi földosztással az erdőbirtokossági társulatok jelentősége és feladatköre csak növekedett. Az 1945. évi VI. tv. a 10 és 100 kh. közötti összefüggő erdőségeket községi, városi tulajdonba adta. A későbbiek során ezek az erdők is a társulatok használatába, majd tulajdonába kerültek.

A társulatok nagy részét az erdőkről és vadgazdálkodásról szóló 1961. évi VII. tv. szüntette meg. Úgy rendelkezett, hogy az u.n. termelőszövetkezeti községekben a társulatok feladatait a termelőszövetkezet veszi át, és az általuk használt erdők a termelőszövetkezet használatába kerülnek. Ahol ez nem volt lehetséges, ott az erdőbirtokossági társulatnak kötelező volt haszonbérleti szerződést kötni az állami erdőgazdasággal. Az 1967. évi IV. tv. a tsz. használatába került társulati erdőket szövetkezeti tulajdonba, az erdőgazdaság által haszonbérlettel erdőket állami tulajdonba adta. Ezzel a még nyilvántartásban szereplő társulatok is megszűntek.

A rendszerváltással összefüggő tulajdonrendezési folyamat végén mintegy 700.000 ha erdőterület – az összes hazai erdők közel 40 %-a kerül magántulajdonba. (Ld.: Az irodalomjegyzék 7. p.) Bár e prognózist kételkedve kell fogadnunk, illetve sajnálkozásunkat fejezzük ki ha ez bekövetkezik, azzal mindenképpen egyet kell értenünk, hogy ennél kevesebb területű magántulajdonú erdők is indokolttá tették "Az erdőbirtokossági társulatokról szóló" 1994. évi XLIX. tv. (a továbbiakban Ebtv.) megalkotását.

Az Ebtv. fényes bizonyítéka annak, hogy az állam gazdaságirányító feladatának úgy is eleget tehet, ha a múltban jól bevált gazdasági struktúrát éleszt újjá. Az már csak a törvény szépséghibája, hogy nem az alaptörvénnyel (az új erdőtörvénnyel) együtt került elfogadásra. Így állt elő az a helyzet, hogy az Abtv.-nek kellett néhány helyen módosítania a hatályos erdőtörvényt.

3.5.3. A hegyközséget, mint a szőlő és bortermelők, forgalmazók gazdasági szervezetét szintén a pártállami irányítás szüntette meg. Ennek indoka a szövetkezeti forma egyeduralma volt, bár meg kell jegyeznünk, hogy a háztáji gazdaságok jelentős részt képviseltek a minőségi szőlő és bortermelésben. A hegyvidéki mezőgazdasági szövetkezetek kezdetben a tagok részére "visszahagyott" háztáji földterületet a nagyüzemi művelésre alkalmatlan (vagy kevésbé alkalmas) hegyoldalon jelölték ki, az új telepítéseket pedig a közös táblákba vont u.n. "hegy szoknyájára" telepítették.

Közismert tény, hogy a minőségi szőlő elsősorban a hegyoldalon termelt, és ebből lehetett előállítani jó minőségű borokat is. A szövetkezeti tagság elöregedésével párhuzamosan azonban ezek a hagyományos módon művelt szőlőterületek is elöregedtek vagy kipusztultak. A háztáji gazdaságok tehát fokozatosan kiszorultak a minőségi termelésből. E folyamattal egyidejűleg a mezőgazdasági nagyüzemek korábbi telepítései is jelentős mértékben amortizálódtak, így a termelési költségek emelkedtek. Annál is inkább mert nem a minőségre, hanem a mennyiségre törekedtek. Mindezeket csak tetézte, hogy a szőlő művelési ágban nyilvántartott terület az utóbbi évtizedekben fokozatosan csökkent. Csak az elmúlt 4 év alatt (1990–1994) közel hétezer ha volt a csökkenés. (Mezőgazdaság 1994. 152. p.)

Magyarország, amely annyira híres volt szőlő és bortermeleséről, ma már mindössze 132.000 ha szőlőterülettel rendelkezik, amely a tulajdonrendezési folyamat végére nagyjából magántulajdonba kerül.

Ilyen előzmények után feltétlenül indokolt volt egy olyan szervezet létrehozása, amely alkalmas lesz a negatív folyamatok megállítására, valamint a szőlő és bortermeles és értékesítés minőségének javítására. Csak üdvözölni lehet, hogy a parlament ezt a szervezetet a hegyközségi forma felújításában találta meg, és az 1994. évi CII. tv.-ben "újraakadályozta" azt. (A törvény 1995. március 1.-én lépett hatályba.)

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé a törvény részletesen ismertetését, ezért csak a szervezet meghatározására és működésére vonatkozó rendelkezést emeljük ki.

A hegyközség az azonos település termelői és felvásárlói által e tevékenységükhöz fűződő közös érdekeik előmozdítására, valamint az általuk előállított termékek származás- és minőségvédelmére létrehozott köztestület. A törvény hatálya alá tartozó településeken (amelyeket a tv. 1. sz. melléklete tartalmazza) szőlészeti és borászati árutermeles tevékenység csak hegyközség tagjaként folytatható (2–3. §). A szervezet gazdasági tevékenységet nem folytathat, gazdasági társaságnak nem lehet tagja és ilyen társaságban részesedést nem szerezhet, viszont gazdasági tevékenységet is igénylő feladata ellátása érdekében közhasznú társaságot alapíthat (52. §).

3.5.4. A legelőbirtokossági társulat az agrárszektorban mind a mai napig szabályozatlan gazdálkodó szervezete. Már az 1992. évi Átv. felismerte, hogy a legelők racionális használata csak közösen valósítható meg, ezért a 24. §-ában úgy rendelkezett, hogy "A szövetkezet közös használatából kikerült erdőben és legelőn – ha jogszabály másként nem rendelkezik – osztatlan közös gazdálkodást kell folytatni." Mint az előzőekből kiderül, az erdők közös hasznosítására megszületett az erdőbirtokossági társulati törvény, míg a legelőkre nem.

A jogalkotónak ilyen gazdálkodó szervezet létrehozására irányuló szándékát fejezi ki a termőföldről szóló törvény 6. §-a, amikor kimondja, hogy a "legelőbirtokossági társulat" termőföld tulajdonjogát megszerezheti. Az új kormányra, illetve az új parlamentre vár tehát az a feladat, hogy most már a törvény által is megfogalmazott közös gazdálkodó struktúrát életre hívja, szervezetét és működését sürgős eljárásban szabályozza.

A legelők közös hasznosítása sem idegen a magyar jogban. Az 1945 előtti közbirtokosságok helyébe lépett legelőtársulat és az egyéb tulajdonosok legelőinek hasznosítására hozták létre az 1950-es évek elején a Legeltetési Bizottságokat. Ugyanis már az 1945. évi VI. tv. 19. §-a kimondta, hogy "A községi, közbirtokossági és

társulati legelők a megváltás alól mentesek." Az igénybevett legelőket pedig osztatlanul a község tulajdonába kell adni (29. §).

A Legeltetési Bizottságok a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tömeges szervezéséig ragyogóan látták el feladataikat. Gondoskodtak a legelők tisztántartásáról, az ún. "fűberek" megállapításáról, a pásztorok alkalmazásáról, és a községbe kihelyezett apaállatok takarmányozásáról. A termelőszövetkezetek tömegessé válásával a Legeltetési Bizottságok feladatait a termelőszövetkezetek vették át, és így az ő használatukba kerültek a legelők is. Az 1967. évi IV. tv. pedig kimondta, hogy a megszűnt szervezetek, legeltetési bizottságok földtulajdona (legelőtulajdona) ingyenes átadással kerül a szövetkezet tulajdonába.

Itt is elmondható tehát, hogy a legelőbirtokossági társulatokról szóló törvény megalkotásakor támaszkodni lehet a korábbi közös legelőhasználati viszonyokra és a régi jól bevált strukturális elemek felhasználására. A kárpótlással és a vagyonnevesítésekkel szétaprózított legelőbirtokok közös használatának biztosítása, a létrehozandó gazdálkodó szervezet tulajdonszerzésének lehetővé tétele (hiszen a még csak megnevezett leendő szervezet nem szerezhethet tulajdonjogot), indokolják a törvény sürgős tárgyalását és elfogadását.

*

Ismereteink szerint a kormány az Országgyűlés őszi ülészakára 10–13 olyan törvényjavaslatot terjesztett elő, amelyek kifejezetten az agrárágazati viszonyokra vonatkoznak. Ezek közül több is a földtulajdon és földhasználat, valamint az agrárstruktúrák hatályos szabályozását érintik. Vagy új törvény (pl.: erdőtvény, vadászati törvény), vagy módosító törvény (pl.: szövetkezeti tv., földtvény) formájában. E tanulmány szerzője reméli, hogy az általa felvetett kérdések is megoldást nyernek ebben a nagyméretű agrárjogalkotási munkában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. A Polgári Törvénykönyv magyarázata. I–II. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1992.
2. A Társasági Törvény magyarázata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1993.
3. Dr. Jójárt – Dr. Mikó – Dr. Nemes: Kézikönyv a földjog magyarázatához. Hvg–Orac Lap és Könyvkiadó Budapest, 1994.
4. Dr. Horváth – Dr. Pesta – Dr. Sebestyén: Kézikönyv a szövetkezeti jog magyarázatához. Hvg–Orac Lap és Könyvkiadó, Budapest, 1994.
5. Dr. Matuz György: Az ingatlanjog gyakorlati kézikönyve. NOVORG Kft. Budapest, 1992.
6. Lenkovich Barnabás: A dologi jog vázlata. Egyetemi jegyzet. IKVA Könyvkiadó Kft. Budapest, 1993.
7. Dr. Ribánszki Róbert: Törvény a termőföldről. Agrárjogalkotás c. sorozatban. (Sorozatszerkesztő: Dr. Lovász Csaba). PERFEKT Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság Budapest, 1994.
8. Dr. Mikó – Dr. Kovács: Az erdőbirtokossági társulati törvény. Agrárjogalkotás c. sorozatban. (Sorozatszerkesztő: Dr. Lovász Csaba). PERFEKT Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság Budapest, 1994.
9. Dr. Horváth Zoltán: A szövetkezeti törvényről. Agrárjogalkotás c. sorozatban. (Sorozatszerkesztő: Dr. Lovász Csaba). PERFEKT Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság Budapest, 1994.
10. Csáki Csaba – Babár Ferenc: Nemzetközi – fejlődés magyar agrárpolitika Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
11. Magyar Demokrata Fórum Programja. (Szerkesztette: Kulin Ferenc). FONT Kft. Budapest, 1989 október.)
12. Csáki Csaba: Kelet-Európa mezőgazdasága fordulat előtt. Közgazdasági Szemle, 1990. december.

LAJOS TÓTH

DAS GRUNDEIGENTUM, DIE BODENNUTZUNG, SOWIE DIE AGRARWIRTSCHAFTLICHEN STRUKTUREN IM SPIEGEL DER AGRARRECHTSCHAFFUNG

(Zusammenfassung)

Wenn wir den Gegenstand der Agrarrechtschaffung untersuchen, können wir da mehrere Bereiche unterscheiden. Wir haben uns in dieser Studie vorgenommen, nur die zwei bedeutendsten (wichtigsten) von diesen Bereichen zu analysieren, die, wie folgt, zusammenzufassen sind:

- Die Eigentums-, Nutzungsverhältnisse des vom Zweig genutzten Ackerlandes;
- Die Regeln des Zustandebringens und der Funktion der wirtschaftenden Organe (Strukturen) des Zweiges.

1. Im Zusammenhang mit der Beziehung der Grundeigentums- und Bodennutzungsverhältnisse zur Agrarrechtschaffung müssen wir zwei wesentliche Umstände betonen:

a) In Ungarn ist die Liquidierung bzw. die Privatisierung des genossenschaftlichen und staatlichen Grundeigentums nicht auf Grund des Gesetzes über das Ackerland vor sich gegangen, im Gesetz über das Ackerland mußten sogar die bis zu seiner Verabschiedung zustande gekommenen Grundeigentums- und Bodennutzungsverhältnisse berücksichtigt werden.

b) Im Hinblick darauf, daß das Schadenersatzverfahren sogar im besten Falle mindestens bis Ende des Jahres 1995 dauern wird, die Bestimmung des ebenmäßigen Eigentums der Genossenschaftsmitglieder, bzw. dessen Eintragung ins Immobilienverzeichnis auch ins Jahr 1996 hinüberreichen kann, werden einige Verfügungen des Gesetzes über das Ackerland auch von dieser Tatsache beeinflusst.

Im Aufsatz werden weiter die Verfügungen des erwähnten Gesetzes analysiert, die sich in entscheidendem Maße auf die weitere Entwicklung des Agrarbereiches auswirken. Die diesen Verfügungen hinzugefügten wichtigsten Feststellungen sind – in Schlagworten – folgende:

- Bei der Bestimmung des Grundeigentumsmaximums hätte man vom Kleineren zum Größeren die Richtung nehmen können, denn die Beschränkungen der "Großgrund-eigentümer" werden später gegen das Prinzip des erworbenen Rechtes verstoßen.

- Die völlige Liquidierung des Ackerlandeigentums der landwirtschaftlichen Genossenschaften und seine völlige Ausschließung aus der Eigentumserwerbung erfordert de lege ferenda unbedingt eine wiederholte Überlegung.

- Die im Gesetz in Aussicht gestellte zerkleinerte Grundeigentumsregelung ist nur vorstellbar, wenn das von der Mehrheit der Siedlung /z.B. zwei Drittel/ begehrt wird.

– Solange sich kein auf einem realen Bodenwert, bzw. Bodenpreis basierender wirklicher Bodenmarkt herausbildet, wo der Zweck der Eigentumserwerbung die tatsächliche Nutzung des Ackerlandes ist, halten wir die Aufhebung der obligatorischen Bodennutzung für unbegründet.

– Die vorherige Regierung hat schon im Jahre 1994 den Gesetzentwurf "über den Forst und Forstschutz fertiggestellt. Diesen Entwurf kann die jetzige Regierung ohne Veränderungen auch annehmen und dringend dem Parlament vorlegen. Das schon vollständig veraltete Forstgesetz ist nicht mehr brauchbar.

2. Die zweite größte Aufgabe (Bereich) der Agrarrechtschaffung ist die Umgestaltung der in diesem Zweig funktionierenden Organisationen, Wirtschaften, bzw. die Gestaltung von neuen Strukturen, sowie die Bestimmung der grundlegendsten Regeln ihrer Funktion. Vor dem Systemwechsel hat der Agrarbereich auf drei Sektoren aufgebaut:

- auf dem Sektor der Staatsgüter und Forstwirtschaften;
- auf dem Sektor der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften, und
- auf dem Sektor der Aushilfe- und Hauswirtschaften.

In der Studie wird die Umbildung dieser alten Strukturen ausführlich – unterstützt mit statistischen Angaben – analysiert. Es wird festgestellt, daß die Umgestaltung der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften von oben mit Gewalt vollzogen wurde, die Privatwirtschaften wiederum in erster Linie durch den Schadenersatz, die Vermögenszuerkennung der Genossenschaftsmitglieder und -angestellten zustande gekommen sind. Der am meisten vernachlässigte Bereich der Agrarrechtschaffung ist die Regelung der rechtlichen Verhältnisse der privaten landwirtschaftlichen Unternehmung.

Im Privatsektor des Agrarzweigs sind auch die über eine juristische Persönlichkeit verfügenden oder nicht als solche geltenden, neuen wirtschaftenden Organisationen neben den privaten Einzelwirtschaften der natürlichen Personen erschienen. Ein großer Teil davon sind ausdrücklich Agrarorganisationen, deren Vorfahren schon vor der sog. sozialistischen Landwirtschaft funktionierten. Ihre Funktion hat die parteistaatliche Führung eingestellt oder verkümmert. Ebenfalls "alt-neue" Organisationen sind die Wirtschaftsgesellschaften, die aber – als Strukturen – nicht ausdrücklich als agrarrechtliche Institutionen angesehen werden können, aber nach dem Systemwechsel sind Gesellschaften in beachtlicher Zahl entstanden, deren Grundtätigkeit ausdrücklich in den Kreis der Wiesen-, Forstbewirtschaftung und Wildhege gehört.

In der Studie werden – ohne eine Rangordnung – folgende Strukturen analysiert:

- Wirtschaftsgesellschaften, die eine Tätigkeit im Agrarbereich ausüben;
- Gesellschaften mit Forstbesitz;
- Gebirgsgemeinden;
- Gesellschaften mit Weidebesitz.

*

Unseren Informationen nach habe die Regierung für die Herbsttagung des Parlaments 10–13 Gesetzentwürfe vorgelegt, die sich ausdrücklich auf die im Agrarbereich vorherrschenden Verhältnisse bezögen. Die Mehrheit dieser Entwürfe

beträfe die gültige Regelung des Grundeigentums und der Bodennutzung, sowie die der Agrarstrukturen. Oder in Form von neuen Gesetzen (z.B.: Forstgesetz, Jagdgesetz), oder vom Modifizierungsgesetz (z.B.: Genossenschaftsgesetz, Bodengesetz). Wir hoffen, daß die von uns gemachten Vorschläge auch eine Lösung finden in dieser großangelegten Agrarrechtschaffungsarbeit.

TÓTH LÁSZLÓ

Integráció és regionalizáció a II. világháború utáni Európában

Európa mint nagyrégió a világrendszerben

A mai világrendszert, világgazdasági rendszert olyan hárompólusú világnak szokták tekinteni (az Egyesült Államok világhatalmi, katonai dominanciája mellett), amelynek Európa képezi az egyik pólusát. Ez a hárompólusosság fokozatosan alakult ki. A II. világháború utáni, a világ katonai, politikai és ideológiai megosztottságán alapuló kétpólusosságon belül a veszélyesebb, a nagyhatalmak és "kapcsolt részek" közötti közvetlen konfrontáció, a nyílt ellenségeskedés, a hidegháború helyébe fokozatosan a gazdasági verseny lépett. Ennek egyik fő terepe a gazdasági befolyásért folytatott harc volt az időközben létrejött harmadik világban. Paradox módon a versengés itt erősített fel a nyílt ellenségeskedést, a hagyományos fegyverekkel vívott lokális háborúk váltak a pozíciószerezés és -megtartás elsősorú eszközeivé, ahogy egyre nyilvánvalóbbá vált egy esetleges nukleáris háború végzetessége mindkét fél számára.¹

A változás-váltás több folyamat együttes hatásaként ment végbe. Ezek közül a jövő viszonyainkat, helyzetünket is meghatározó, *leglényegesebbek*, szinte csak felsorolászerűen a következők:

a) A szocializmus mint világrendszer centruma Európában volt található. Ez Európát hosszú időn keresztül politikailag és katonailag kettéosztotta, a korábbi viszonyokat gyökeresen átalakította. A kapitalizmus világrendszerében Európa szerepét egyre kizárólagosabban Nyugat-Európa vette át, és markáns világgazdasági erőközponttá vált. Eközben a szocializmus (és értelemszerűen a "keleti blokk" európai országai) fokozatosan lemaradt a gazdasági versengésben. A kommunista diktatúrák bizonyos felpuhulása, a kezdeti gyors gazdasági növekedés egy időben létrehozta a *két rendszer konvergenciájának* vízióját, valamint azt a képzetet, hogy kénytelenek lesznek hosszú történelmi időszakban egymás mellett, egymást túrva létezni. Mindkét oldalról kívánatossá vált ennek alapján a gazdasági "Ki, kit győz le?" kérdéséhez kapcsolódott.

EBBE A GONDOLKODÁSBA ILLESZKEDTEK egyik oldalon a kommunizmus építésének olyan programjai, amelyek a kapitalizmus gazdasági túlhaladását hirdették meg, és amelyek nyilvánvalóan utópiáknak bizonyultak. A másik oldalon viszont a szovjet

¹ A versengés hevességét jól mutatja, hogy az 1991. január 17-én megindított "Sivatagi vihar" fedőnevű Öböl-háború a XX. század 150. háborúja volt. E háborúk szinte kivétel nélkül a harmadik világban zajlottak. Az Öböl-háború tulajdonképpen még "utórezgése" volt a korábbi versengésnek, hiszen addigra a "szocialista világrendszer" már összeomlott.

rendszer gazdasági ellehetlenítésének koncepciója fogalmazódott meg direkt módon, elsőként közismerten Brzezinski által.

Ebbe a folyamatba helyezhető az az *ambivalens politika*, amely az ismert erőforrás-pazarló növekedés belső feltételeit kimerítve, de az életszínvonal permanens növelésének és a teljes foglalkoztatottság fenntartásának a realitásokat nem figyelembe vevő "hitelvű" szociális szempontjait fogalmazta meg és próbálta érvényesíteni a "kommunizmus illetve fejlett szocializmus" építésének különféle programjai révén. A szovjet gazdasági befolyás egyre nyilvánvalóbb gyengeségei és az akkor még a stratégiai szempontok mellett megjelenő új taktika, a békés együttélés továbbfejlesztéseként a két rendszer gazdasági kapcsolatainak elfogadása nagyban hozzájárult Európa keleti felének külső eladósodásához.²

Az, hogy nem a működő, hanem szinte kizárólag a kölcsöntőke hatolt be ide, több tényező következménye volt. Ezek egyfelől a szocialista gazdaságelvekből, azok alkalmazásából és korlátozó hatásaiból eredtek, másfelől a tőke bizonyos fenntartásaiból, továbbá a gazdaságot a makroszférán illetve az államon keresztül, és a nemzetközi tőke számára könnyebben befolyásolható, ellenőrizhető módjából.

A kölcsöntőke-import – a dolgok logikájából következően – egy hosszú távú függés felé menetelést eredményezett, egy adósságspirál kialakulásához vezetett. Ez pontosan beleillett a Brzezinski-féle gazdasági fojtogatósi elképzelés kereteibe, annak mintegy eszközként funkcionált. A baj csupán az, hogy a dolog "túlpörgött"! Az adósság még most is fékezi a gazdasági kibontakozását, sőt egyre veszélyesebben, elemi erővel feszegeti a gazdaság működőképességét akkor, amikor a rendszerváltás bekövetkeztével ennek a fojtogatásnak a politikai alapja megszűnt! Mindez instabilitást visz a mai és a jövő európai viszonyokba. Európának sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tenni a viszonyok stabilizálásáért, mint azt korábban hitték. Ennek komoly gazdasági "ára" van, amely egész Európa jövő világgazdasági pozíciói szempontjából (a másik két pólussal szemben) egyértelműen hátrányos.

b) Néhány mondat erejéig a tőke, a termelés és a technológia nemzetközi allokációjának Európát érintő kérdéseit is megemlítjük. Ez az allokáció döntően a transz- vagy multinacionális vállalatok révén megy végbe. Azt a "klasszikus" De Gaulle-i parafrázist, amely szerint "Európa az európaiaké", mára elfelejtette a világ. A tőke internacionalizáltsága globális jellegű, a nemzetközi tőkemozgások és a transznacionális vállalatok (még, ha "nemzeti színekbe" is csomagolják esetenként őket) igazából globális stratégia alapján áramlanak, illetve működnek. Ebből, és csupán ebből a szempontból érdekes az is, hogy mi van és mi lesz Európának a volt szovjet érdekszférába tartozó részén. A globális stratégia részeként lényegében azonos magatartás, azonos vagy hasonló szempontok érvényesítése várható a működő tőkétől, függetlenül attól, hogy az konkrétan melyik gazdasági centrumból származik. Ha árnyalatnyi különbségek fel is fedezhetők, azok inkább csak a kissé jobb helyismeretből, a korábbi tradíciók valamilyen halvány továbbéléséből, esetleg szimpátiából stb. fakadhatnak, nem pedig érdemi különbségekből.

A transznacionális működő tőke beáramlását a volt szocialista országokba az adott ideológián nyugvó politika korábban szinte teljesen lehetetlenné tette. Nem elképzelhetetlen pedig, hogy különösen a '80-as évektől a transznacionális vállalatok

² Természetesen az eladósodottság országonként nagyon eltérő volt, és főként Magyarország és Lengyelország esetében vált kritikussá. Ahol viszont főként ideológiai meggyőződésből nem volt jelentős a külső tőkebevonás, az alacsony teljesítmények miatt romlott le a gazdaság és az életszínvonal.

befektettek volna ezekben az országokban, vagy legalábbis közülük azokban, ahol a beruházások biztonsága, a gazdálkodás viszonylagos szabadsága ezt kívánatosá tette volna számukra. Ebből a szempontból *Európa ezen fele a transznacionális tőke szempontjából az elmaradt lehetőségek terepének tekinthető.* Máig mindig nyitott kérdés, hogy ez a lehetőség kihasználható-e, és ha igen, hogyan használható ki mind a potenciális tőkeexportőrök, mind a donorok oldaláról. Egész Európa szempontjából meghatározó, hogy a jövő milyen választ ad erre a kérdésre.

c) Amerika mellé gazdasági tekintetben fokozatosan felzárkózott két másik centrum, Nyugat-Európa és Japán is, amelyek ugyan egymástól és Amerikától is eltérő jellegzetességeket mutattak, azonban közös jellemzőjük volt, hogy a *lokális és regionális protekcionizmus* érvényesítésével igyekeztek pozícióikat javítani, ami - más tényezők hatása mellett - a védett belső piac révén *növekedési hatást indukált* egészen a '70-es évek elejéig. A *globalizáció folyamatának felerősödése és a világgazdasági aranykor ezzel (is) összefüggő vége* azonban ezt a helyzetet megváltoztatta. Az olcsó erőforrásokra alapozott pazarló technikai fejlesztés lehetőségeinek kimerülése a három centrum közül főként Nyugat-Európát érintette érzékenyen, a struktúra átalakításának nehézségeivel itt voltak a legnagyobbak, ebből eredően a folyamat időben is itt húzódtott el legtovább. Ennek tükröződéseképpen a *lemaradás érzete*, az "euroszklerózis" képzete (és természetesen tényei is) a '80-as évek elejéig *eléggyé általános és meghatározó volt az európai gondolkodásban.*

d) A *harmadik világ* fokozatos kialakulása a '60-as évekre a politikai és a gazdasági világtérképet is átrajzolta. A harmadik világ a "klasszikus" európai gyarmattartók kizárólagos érdekszférájából a két szuperhatalomnak a világ katonai-politikai újrafelosztásáért folytatott versengési terepévé vált. A lokális háborúkkal azonban nem sikerült a világhatalmi pozíciók gyökeres megváltoztatása, sőt, mindkét szuperhatalom elszenvedett egy-egy olyan vereséget, amelyek belső morális válságot okoztak és a harmadik világban egyaránt presztízsvesztéssel jártak számukra.

Eközben a harmadik világban *erőteljes gazdasági differenciálódás* játszódott le, három nagy csoport elkülönülésével. Az egyik az olajtermelők meggazdagodó, de ezt hosszú távú előnyökre változtatni nem nagyon tudó, a kapitalizmus világrendszerébe függő módon integrált országcsoporthoz lett. A másik - főleg Távol-Keleten - az *újonnan iparosodott országok (NIC)* csoportja, amely egy újkeletű gazdasági csodát valósított meg. Ezek leginkább Japán "holdudvarában" léteznek, és növekedésüket főként ennek, valamint annak köszönhetik, hogy Amerika kezdetben gazdaságilag nem nagyon tudott velük mit kezdeni, ezért nem váltak egy USA-Japán vetélkedés színterévé. A harmadik csoport a *végzetesen lemaradók*, amelyek közül sokan - jellemző módon - *hosszú időn keresztül a szovjet érdekszférába kerültek.* Ezek szívták leginkább a nyugtalanságot a világban, miközben *számatlanul élték fel azokat az erőforrásokat*, amelyek a legkülönbözőbb segélyek és egyéb támogatások formájában a politikai vazallusságért cserébe követeltek és kaptak is. Nyugat-Európa számára a harmadik világ változásai annyiban voltak érdekesekek, hogy a korábbi, gyarmati jellegű kapcsolatok lazulása miatt át kellett gazdaságuk struktúráját alakítani, ami átmenetileg technikai megújulási folyamatot is kiváltott. Ezzel szemben az egyébként is forráshiányos kelet-európai országokból ezekbe a fejlődőkbe "átcsepegtetett" és ott elpazarolt dollárok nemcsak, hogy fokozták ezen gazdaságok leromlási folyamatát, de perspektivikusan is hiábavalóknak bizonyultak.

2. A szubregionális európai viszonyok

Integráció és regionalizáció a '70-es évekig

A következőkben figyelmünket azokra a nagyhatalmi politika által vezérelt, de jellegüket tekintve mégis csak főként *gazdasági momentumokra* irányítjuk, amelyek nagyjából a *'70-es évtized közepéig* játszódtak le Európában. Ezek ugyanis mindenki számára nyilvánvalóan döntő módon határozzák meg a mai helyzetet. Vagyis a hangsúlyt azokra az integrációs folyamatokra helyezzük, amelyek a globalizáció korszaka előtt játszódtak le, de mindmáig ható következményeik vannak. Azt vizsgáljuk, hogy az Európán belüli és különösen a volt KGST-integráció folyamatai mennyiben "fedték le" a regionalizációt, mennyiben voltak azzal szinkronban vagy aszinkronban.

A *szakaszhatár* kijelölése több okból sem önkényes. *Először*, ekkor ért véget a II. világháború utáni *"világgazdasági aranykor"*. Egyrészt ekkorra fulladt ki a nyugati boom, amit az olajválság, a háború után nem ismert, tömegessé vált munkanélküliség, az ezzel párhuzamosan meglódult infláció és a gazdasági struktúraváltás kényszerűségének együttese jelzett. Másrészt a keleti blokk is válaszüte elé került. Ekkor kezdtek *csökkenni* azok a már jelzett *növekedési energiák*, amelyek a pazarló felhasználás következtében az egymás után sorra kerülő erőforrások szép lassan kimerültek. A korábbi növekedési trend meredeksége érzékelhetően csökkent. A rendszer változtatásának, megreformálásának igénye egyfelől, a korábbi elzárkózás és feltétlen ellenségeskedés oldására irányuló törekvés másfelől, jelzői voltak ennek a fordulópontnak. A frazeológiában ez az extenzív fejlesztési források kimerüléseként, az *extenzív fejlődési szakasz végeként* jelent meg. *Másodszor*, a *világméretű, forradalmi technikai-technológiai változás* ekkorra kezdte érezhetően globalizálni a világot. Ez a változás gyökereiben kérdőjelezte meg a II. világháború utáni status quo-t, amelyen az integrációk addigi felfogása és működése nyugodott.

Kezdetben az Európán belüli *integrációs folyamatok fő mozgatója* is kétségkívül a *nagyhatalmi politika* volt. Ez abban nyilvánult meg, hogy a hidegháború az integráció katonai-politikai szervezeteinek kívánta meg az elsőbbséget, ennek rendelődnek alá a gazdasági megfontolások. A Marshall-segély példának okáért a kontinens nyugati felének újjáépítését amerikai, külső erőforrásokkal az atlanti politika jegyében szolgálta. A *nyugat-európai gazdasági integráció* fokozatos horizontális és vertikális kiterjesztése (Montanunio, Euratom, majd az EGK) pedig ennek a politikának olyan lépéssorozataként is értelmezhető, amely lépésről-lépésre javította a Nyugat politikájának gazdasági feltételrendszerét. Ennek az integrációnak *meghatározó jellemzője, alapfilozófiája a protekcionizmus* volt (és nem az autarkia, mint ahogyan sokszor félremagyarázzák), amely paradox módon az ellen az Amerika ellen is(!) fordult, amely a politikai integrálódás elindítója, fő mozgatója és éltetője volt. Azt, hogy az integrációban résztvevő országok egymás közti kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatai erőteljesebben nőttek, mint a harmadik országok iránti irányuló kapcsolatok, nem lehet az autarchiára törekvés bizonyítékaként felhozni, hiszen az integráció külső kapcsolatai is intenzívebben növekedtek, mint mondjuk a világgazdaság egészéé.

Gyökeresen más helyzet állt elő *Európa keleti felében*. A Szovjetunió érdekszférájába került térségnek az a nagyobb része, amelybe Magyarország is

tartozott, gazdaságilag eredetileg fejlettebb volt annál az új közegnél, amelybe került. A háború pusztításai a korábban felhalmozott nemzeti vagyon jelentős részét megsemmisítették, azonban a termelési kultúrában, a munkaerő kvalifikáltságában és nem utolsósorban a tőkés piaccgazdálkodásban szerzett (bármely felemás, és a nyugatihoz képest jóval elmaradottabb és megkésettbb) tapasztalatokban mégis potenciális előnyöket biztosítottak volna egy szerves fejlődéshez.³

Ezt azonban lehetetlenné tette az a diktált gazdaságfejlesztés, amely az oly' sokat emlegetett, "nem az adottságoknak megfelelő irányba" vitte ezeket a gazdaságokat. A hadigazdaság kiépítésének és minden más racionalitást elimináló, abszolutizált célja a "vas és acél országává" igyekezett formálni bennünket, de a többi hasonló rosszorsú országot is. A "feladat" végrehajtásának eszköztárában jelent meg a KGST, amely viszont mint integrációs típusú képződmény autarchiás (és nem protekcionista) jelleget hordozott. Ennek csak egyik oka volt a nyugati embargó, ami viszont más szempontból érdekes számunkra. Legalább akkora, ha nem nagyobb jelentőséggel bírt a szocialista ideológia és a megkonstruált ellenségkép, továbbá a "klasszikus", szovjet tervgazdálkodás természete, benne az *eredeti szocialista tőkefelhalmozás* ideája és gyakorlata, amely "tatárjárás" módjára pusztította javainkat.

Ha a második világháború utáni status quo-n felépült integrálódási folyamat hosszú távú és mindmáig ható következményeit röviden akarnánk megfogalmazni, az lényegét tekintve abban foglalható össze, hogy *a kis európai KGST-országok közül csak azok, amelyek a háború előtt fejlettebbek voltak annál a közegnél, amelybe kényszerűségből belekerültek, újra elveszítették a lehetőségét a take-off szakaszba történő átmenetelüknek.* Az a szovjet modell által felkínált modernizációs út, amelyre kénytelen-kelletlen ráléptek, alapvetően *zsákutcának bizonyult, még akkor is, ha később megpróbálkoztak bizonyos "mellékutakon" a pályakorrekcióval.*

Amennyiben elfogadjuk ezt a megállapítást, implicite azt is állítjuk, hogy *ezeknek az országoknak a gazdasági vesztesége a közfelfogással és esetenként a napi politikai propagandával szemben nem a Szovjetunióval folytatott kereskedelembe elszenvedett terms of trade típusú, hanem a take off elmaradásából származó, az előbbinél minden bizonnyal összehasonlíthatatlanul nagyobb, és következményeiben számtalanszor súlyosabb veszteség volt!*⁴

A *kétfajta integrálódás* számos egyéb, jelentős dologban különbözött egymástól, amelyek a mai helyzetre nem hatás nélküliek. Ezek a *különbségek* az integrációra ható ideológiából és ezen nyugvó érdekvizonyokból, valamint az integrációs részfolyamatok diverzifikált sebességéből következnek, és természetesen az adott régió természeti és művi környezetének elemeitől is függenek. Itt főként a kelet-európai integrálódási folyamat néhány sajátosságára utalunk, amelyek öröksége ma is meghatározó. A jobb híján *KGST-integrációnak* mondott alakulatra a következők voltak jellemzők:

1. A keleti integráció *a szocialista gazdaság azon elvére épült, amely a tőkével, mint jövedelemtermelő értékkel való gazdálkodást gyakorlatilag "kihagyta" a rendszerből.* Ez egyaránt vonatkozott a működő és a pénztőkére, aminek egyenes

³ Erre enged következtetni például az első hároméves terv sikere Magyarországon amely még nem a kifejezett szocialista termelési mód időszakára esett – egyéb, számottevő konjunkurális tényezők figyelembe vétele mellett is.

⁴ A későbbiekben még visszatérünk erre a problémára a *Kornai* [1993] és mások által "transzformációs visszaesésnek" nevezett jelenség kapcsán.

következménye volt a tőkeáramlás, illetve a nemzetközi tőke integráción belüli szinte teljes hiánya. A hiány nemcsak az integráció "féloldalasságát", hanem főként az ebből következő instabilitást eredményezte, miközben negatív hatással volt a regionális szintű hatékonyságra is. *A munkaerő, mint termelési tényező* mozgását az integráción belül inkább politikai megfontolások miatt, mintsem ideológiai alapokon korlátozzák, bár ma már nem lehet igazán tudni, hogy a "teljes foglalkoztatottság" elve, mint kívánalom érvényesítése mennyire játszott szerepet ebben. Az ideológiai-politikai sajátosságokhoz sorolható az is, hogy a "testvéri segítségnyújtás" ürügyén olyan, a *régió messze kívül lévő, a legtipikusabban perifériás országokat is bevontak az integrációs szervezetbe*, amelyeknek gyakorlatilag semmi közük nem volt az integráció lényegi folyamataihoz, inkább csak az volt a célja, hogy így pumpáljanak át erőforrásokat a szovjet nagyhatalmi politikai célok érvényesítéséért (és az elit privilégiumainak biztosítására) a világ más régióiban. Így került be kezdetben mindjárt Mongólia, később Észak-Vietnam és Kuba a "klubba", ahol egyébként semmi más (főképpen nem regionális) megfontolás nem indokolta tagságukat.

2. A tőkekapcsolatokat, mint alapot nélkülöző *kereskedelmi illetve árukapcsolatok* is sok sajátosságot mutattak, melyeknek következményei még sokáig érezhetők lesznek. A nagyhatalmi célok biztosításához szükséges erőforrásokkal és egyéb javakkal való ellátás a "tervszerű árukapcsolatok" megszervezését involválta. Az ellátás és az ezt biztosító mérlegelv érvényesítése mind a rövid, mint a hosszabb távú cserekapcsolatokban meghatározó elv lett. *Az erőforrás-korlátos gazdasági rendszer* logikájából következően az árucserék intenzitását mindig a gyengébb képességű fél korlátozza be, mégpedig a reális értékviszonyok ismeretének hiányában naturális oldalról. A nemzetközi kooperáció és munkamegosztás ennek megfelelően alakult, a szakosodás-szakosítás egy nemzetközi "agytröszt", tervező centrum irányítása alatt. Ennek a szakosításnak különös jellemzői voltak, melyeknek következményeivel a térség országai most küszködnek, és még egy jó ideig küszködni is fognak.

a) Önmagában már az maradandó nyomot hagyott a gazdaságok szerkezetén, hogy olyan ágazatok fejlődtek fel, amelyek működése - a szükséges erőforrások hazai hiánya illetve elégtelen volta következtében - úgy lett *egyik oldalról importfüggő*, hogy a másik oldalon egy *egyoldalú exportfüggőséggel* párosult az integráción belül. Így bármelyik oldalon keletkeztek zavarok, azok azonnal transzformálódtak a másikra. A piaci viszonyok hiánya, primitívsége következtében a zavarok mindennaposak voltak, amelyeket "tűzoltó" jelleggel az államközi kapcsolatok szintjén lehetett (és kellett) leginkább elhárítani. A KGST szétesésével nyilvánvalóan azonnal "lebénult" a stimuláló rendszer, a gazdaságok érintett szegmensei pedig "megrogyantak". Újjáélesztésük szinte lehetetlen, mert mindeközben technikailag elavultak, nemcsak fizikailag, hanem átvitt értelemben is "rozsdatemetőkké" váltak.

b) Az integráción belüli árucseré másikké, még sokáig fennmaradó következménye a volt kis európai KGST-országok számára, újabban pedig a Szovjetunióból kialakult, a volt szovjet utódállamoknak Oroszországtól létrejött *energia-függősége*. A dolog még az energiabőség korszakában kezdődött, de "kőkeménnyé" az olajárrobbanás után vált. *Az energia-ellátó rendszerek* erre alapozott kiépítése valójában már nem pusztán integrációs folyamat volt, hanem *egy sajátos és szinte kizárólagos régióképző erőter*. Ez mindmáig olyan kohéziót eredményezett, amely az egyoldalú kiszolgáltatottság veszélyét hordozza magában (a "csapokat" el lehet zárni), szélsőséges esetben akár zsarolás eszközüvé válhat. Erre sajnos már van is

példa, hiszen a balti államok vagy Ukrajna esetében Oroszország politikai indíttatásból többször fenyegetőzött az energiaszállítások leállításával. Kis túlzással még az is megkockáztatható, hogy például a balti államok ipara – amely a valamikori szovjet feldolgozó ipar "krémje" volt – az energiafüggőség következtében szinte orosz kezekben van.

A *kohézió erőssége* több okból következően is nagy. *Egyrészt* a meglévő energiarendszer, az energiahálózatok "szétverésének" és egy új kiépítésének költségei gyakorlatilag megfinanszírozhatatlanok. Legfeljebb a meglévő nagy európai rendszerek valamilyen szintű összekapcsolása lehetséges belátható időn belül. *Másrészt* az energia más, alternatív forrásból való beszerzése sem könnyen megoldható, egyes országok számára pedig egyenesen lehetetlen. Elvileg Magyarország, valamint Szlovákia és Csehország az Adria vezetékén még elfogadható költségek mellett juthatna más forrásból kőolajhoz, amit viszont a délszláv háború rendkívül bizonytalanra tesz. Ez azonban csak egy része az energiának. A földgáz és a villamos energia még ezeknek az országoknak az esetében is szinte kizárólag a volt Szovjetunió utódállamaiból, elsősorban Oroszországból szerezhető be. Ma még ennek a körülménynek nem nagyon érezzük az igazi súlyát, mert a gazdasági visszaesés következtében az energia-igény a korábbiakhoz képest talán inkább csökkent, mint nőtt. Azonban egy *gazdasági nekilendülés időszakában a dolog döntő jelentőségűvé válhat*, amennyiben a növekedés – még energiatakarékos fejlesztések esetén is – pótlólagos energiaigényt támasztana. Az energia hiánya a növekedést ellehetetleníthetné, vagy legalábbis komolyan korlátozhatná, fékezhetné. Erre talán már most komolyan kellene gondolnunk, és keresnünk kellene azokat a lehetőségeket, amelyek oldhatják az energiakorlát szorítását. *Az árukapcsolatoknak az integrációban kialakított rendszere így függ össze a művi környezettel, amelyet maradandóbban hozott létre, mint amilyen maradandó maga az integráció volt. Ez a művi rendszer azonban nem fedi le semmilyen formában azokat a természeti rendszereket, elsősorban a vízgyűjtő rendszereket, szárazföld-tenger rendszereket, összefüggő éghajlati-klimatikus térségeket, amelyek a régióképződés természetes alapjaiként szolgálnak. Így tehát talán inkább zavaró, semmint segítő szerepet játszik abban, hogy a volt szovjet blokk utódállamai – közöttük Magyarország – más erőterbe integrálódhassanak.*

c) Volt munkamegosztásnak és az árucserének még egy sajátos területe a KGST-n belül, a *mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek forgalma*. A mezőgazdaság egy különleges – nemzetgazdasági nagyságrendjét jóval meghaladó társadalmi-politikai jelentőséggel bíró és speciális kormányzati bánásmódot igénylő – szegmense minden társadalomnak. Mint ismeretes, a szocialista rendszer ezt a különlegességet úgy kezelte, hogy annak hatására a beteg (mármint a mezőgazdaság) egyre rosszabbul lett. A blokk globális élelmiszer-hiányának krónikussá válása egy alapjaiban hibás agrárpolitika következménye volt. *A mezőgazdaság újratermelési sajátosságai*, - mint a döntő termelési tényező, a föld korlátozott helyettesíthetősége és merevsége, a biológiai folyamatok meghatározó volta, az ezeken nyugvó különleges monopólium(ok) és a tőke ezzel összefüggő és más okokból is származó értékesülési problémái - a frazeológiával szemben a lényegében *bérmunkára alapozott nagyüzemi gazdálkodással csak nagyon korlátozottan kapcsolhatók össze*. Ennek figyelmen kívül hagyása tekinthető a permanens agrárprobléma alapjának.⁵

⁵ Ebből a dologból Magyarország hál' istennek "kilógott".

Az egyes országok élelmiszerhiánya sajátos módon mégsem erősített az integrálódást az agrárszektorban. Ennek az okai ugyancsak abban a heterogenitásban gyökereztek, amelyet más szempontból is érintettünk. Az élelmiszerbiztonságot az ellenséges világ léte mellett az élelmiszerönellátásban látta minden ország külön-külön biztosítani, hiszen az a kölcsönös bizalmatlanság, ami a tradicionális kulturális, etnikai, fejlettségbeli különbségeken alapult, még a táboron belül is megvolt. Az élelmiszerek importjával ezért még egymás között is inkább csak alkalmyszerűen, kényszerpályás helyzetekben éltek, amire a belső berendezkedéssel, továbbá a gazdaság működési elveivel és gyakorlatával összefüggésben lehetőség is volt. Az élelmiszer valamilyen elfogadható szintű, az egész lakosságra kiterjedő biztosításának szociális szempontja a minőségre magától értetődően indifferens volt.

Míndenzen okok és körülmények hatására egy közös, összehangolt, stratégiai jellegű regionális agrárpolitikának még a körvonalai sem bontakoztak ki. Az "extenzív szakasz" végének nehézségeire válaszul elhatározott Komplex Program ugyan magától értetődően tartalmazott egy élelmiszer-célprogramot, azonban ez már születése pillanatában halálra ítéltetett.

A két integráció (s szervezet) egymástól eltérő jellege alapján fejlődésük homlokegyenest ellentétes volt. Amíg az egyik megerősödött, és többé-kevésbé koncentrikusan kibővült, addig a másik a felgyülemlett feszültségek következtében szinte egy pillanat alatt "szétrobbant". Ez a vég a katonailag-politikailag kétpólusú világ megszűnésének egyik leglátványosabb európai kifejeződése volt.⁶

Mindkét változási folyamat – más-más előjellel ugyan, de – ugyanazt a következtetést sugallja: az integráció alapja mindkét esetben inkább a hatalmi-politikai összetartozás volt, semmint valamiféle karakterisztikus regionális erőter. Az integrációba tartozók addig maradtak változatlanul együtt, amíg ezek a viszonyok kívánták, illetve szükségessé tették. Egymás közelsége csak mint általános, de nem kizárólagos kerete, feltétele volt az integrációnak. Vagyis a regionalizáció önmagában nem integrációképző erő, fordítva viszont az integráció segítheti, előidézheti regionális erőter vagy erőterek kialakulását, és mint ilyen, akkor is kohéziós hatást gyakorol, amikor az integráció már nem létezik, vagy messze kerül eredeti állapotától. Amit e tekintetben főként negatív oldalról elmondtunk Európa keleti felére, az pozitív előjellel (ez természetesen önmagában nem értékítélet) a nyugati részre is igazolható lett volna.

Azt, hogy az integráció és a regionalizáció mennyire nem fedik le egymást, és mennyire nem párhuzamosan egzisztálnak, több tényvel is alátámasztható. Egyik oldalról például meggyőzően bizonyítja a korábban keletkezett – és céljaiban az akkori EGK-nál ugyan szerényebb, lazább, de mindenképpen integrációs jegyeket viselő – EFTA fokozatos önfelszámolása és az EGK-ból EK-vá, legutóbb EU-vá transzformálódott másik integrációba olvadása, ahol mondjuk a két szélső póluson mára található Finnországot és Görögországot gyakorlatilag semmiféle érdemi regionális kapocs nem köti össze egymással.⁷

⁶ A dolog persze fordítva is interpretálható, mert az ellenkezője is igaz: a kétpólusú világ megszűnésében az európai változások játszották a katalizátor és/vagy a reagens szerepét, amiben Magyarországnak a nyugati határ megnyitásával az NDK állampolgárai számára vitathatatlan szerepe volt, még ha magának a szerepnek az értékelése körül viták is vannak.

⁷ Az természetesen igaz, hogy egy magasabb szerveződési szinten Európa régió Amerikához képest. Az azonban, hogy a fent említett két országot egyaránt az Atlanti Óceán választja el Amerikától, keleten pedig az

A volt szocialista országok az Észak-Dél tengely mentén

Az alcímben jelzett kört azonnal *leszűkítjük* Európára és a volt Szovjetunió utódállamaiból azokra, amelyek Európában vannak. *Ezt nemcsak praktikus, hanem elméleti megfontolásból is* tesszük. A praktikus megfontolás az, hogy elemzésünk végső tárgya és értelme, Magyarország ebben a makrorégióban van. Az elméleti pedig, hogy a fejlődő világ ún. szocialista (és volt szocialista) országai lényegében semmilyen közös jellemzővel nem rendelkeztek (rendelkeznek) az európai volt szocialista országokkal. Legfeljebb a számukra "összébarkácsolt", "speciális" kommunista ideológia, a politikai diktatúra és a társadalmi tulajdon "kődös" formái, valamint ideig-óráig a közös ellenségkép (ami esetünkben sokkal inkább konkrétan a volt gyarmatosítóknak öltött testet és nem a kapitalizmusban, mint társadalmi-gazdasági rendszerben) okozhatott olyan látszatot, hogy a "világszocializmus uniformisában" mondjuk az egykori Csehszlovákia és Nyerere Tanzániája közös nevezőre hozható.

A volt európai szocialista országok – gazdasági fejlettségüket és polgárosodottságukat alapul véve — a két világháború között a később NDK-vá lett német területek és talán az azóta önállóvá vált Csehország kivételével *Nyugat-Európához képest periférikus helyzetben voltak*. Ez a periférikus helyzet azonban semmiképpen nem volt azonos azzal, amit a '60–70-es évektől a neomarxisták alapján a társadalomkutatók a mai viszonyok között értelmeznek. Itt ugyanis a múlt század közepétől-utolsó harmadától komoly polgárosodás indult meg, a kapitalizmus szilárdan megvetette lábát, az ipar fejlődése látványosan beindult, a piaci viszonyok (a tőkepiacot is beleértve) a gazdasági kapcsolatok általános formáivá váltak stb.

A fejlett Nyugat-Európához képest inkább a megkésetttség, az ebből fakadó alacsonyabb gazdasági fejlettség és életszínvonal, a gazdaság kevésbé fejlett ágazati szerkezete (például az agrárszféra és a kitermelő ipar, valamint az alapanyag-gyártás túlsúlyos szerepe) és alacsonyabb technikai színvonala volt jellemző, továbbá a korábbi belső felhalmozás miatti elégtelen hazai tőke pótlásához és kiegészítéséhez a külföldi, zömmel nyugat-európai tőke igénybe vétele, amely ha nem is látványos, de mindenképpen jelentős külső gazdasági függőséget eredményezett.

Európa "szegényházába" azonban *nem csupán a később "szocialistává tett" országok tartoztak, hanem a dél-európai országok, valamint a skandinávok közül a norvégek és különösen a finnek*. A II. világháború után viszont az európai periféria-országok két irányban *"fejledtek"*. Közülük egyesek a szovjet megszállást követően a szovjet érdekszféra kényszerű részeseiként – a szerencsés Ausztria kivételével, amely 1955-ben ki tudott szabadulni ebből a státuszról – az ismert kényszerpályára kerültek, míg másoknak egy viszonylag hosszú, 30–40 éves perióduson belül előbb-utóbb megadatott a fejlett Nyugat-Európához integrálódás esélye, amit egyesek jobban, mások kevésbé jól ki is tudtak használni.

E szerencsések felzárkózása-felzárkóztatása öt tényező együttes hatásaként következett be:

Ural Ázsiától, lehet ugyan közös ismérv, azonban ennek gyakorlati szempontból adott szinten önmagában nem túlságosan sok értelme van.

– a kelet-nyugati szembenállás miatt *Nyugatnak politikai-katonai érdeke* volt saját pozícióinak erősítése, melyhez a gazdasági stabilitás alapfeltétel volt (beleértve ebbe azt is, hogy a görög, portugál és spanyol jobboldali diktatúráktól meg kellett szabadítani Európa nem szocialista részét);

– a felzárkózás vagy annak kezdete akkor következett be, amikor a *világgazdaság*, benne Nyugat-Európa gazdasági *lendülete* még javában tartott, ezért lehetett viszonylag különösebb nehézség nélkül "segíteni", illetve tőkét pumpálni ezekbe az országokba;

– az egyes országok *felzárkóztatása időben nem egyszerre jelentkezett*, ezért egy vagy egy-két ország speciális helyzetére viszonylag könnyebb volt koncentrálni;

– a folyamat egy olyan *integrációs viszonyrendszerbe* kapcsolódott, amelynek középpontjában egy rendkívül jelentős kohézióra képes integrációs szervezet, a Közös Piac állt, amely az integráció mélységi, vertikális elmélyítésével együtt a horizontális terjedésre, kibővülésre is keretet biztosított;

– habár ezek az országok korábban periférikusak voltak, a világháború utáni időszakban továbbra is a tőkés gazdaság, a piacgazdálkodás keretei között működtek (szemben a szocialistákká váltakkal), emiatt gazdasági mechanizmusok eleve harmonizált a fejlettekével, ilyen értelemben nem létezett transzformációs probléma.

Vagyis a Kelet-Nyugat szembenállás – mint azt korábban más összefüggésben már jeleztük – hozzásegítette ezeket a "szerencséseket" ahhoz, hogy mire ez a szembenállás megszűnt, a Dél vagy "Fél-Dél" helyzetből a Nyugat vagy "Fél-Nyugat" státuszba kerülhessenek, ahol az integráció keretei között a gazdaságilag fejlett nyugati világban való stabil megkapaszkodásuk reálisnak mondható.

Gyökeresen más a helyzet a *többi*, a korábbi európai periféria-félperiféria országokkal. Elemeztük már, hogy az Európából történt gazdasági kiszakadás-kiszakítás, a fejletlenebbekkel való kényszerű házasság mi mindennel járt a korábbiakban, aminek következményeit most "nyögjük". Súlyosította ezt a helyzetet, hogy ez a szubrégió végig a Nyugat nyomása alatt állt, *nemcsak ideológiai-politikai téren*, hanem a gazdaság "megbicsaklott" fejlődését és eltorzulását, az erőforrások eliminálását főként befolyásoló *gazdasági és katonai tekintetben is*. A legutóbbi, mintegy két évtized gazdasági és politikai fejleményei, mindenekelőtt a szubrégió országai többségének eladósodása, a take-off felemás eredményeinek megsemmisülése, a "KGST-fantomintegráció" reformálhatósága stb. szinte behozhatatlan veszteségeket eredményezett (Kozma [1993]).

Az az országcsoport, melynek tagjai között található Magyarország is, az előzők miatt hihetetlen sok olyan - jellegében rendkívül heterogén, emiatt nehezen átlátható és kezelhetetlen – *problémával* küzd, amelyek külön-külön, önmagukban is nehezen kezelhetők és megoldhatók lennének.

A *jövőkép szempontjából* ezek közül a – Szira Tamás találó kifejezésével élve – "törmelékövezet" (Schütterzone) jelleget említhetjük *elsőként*, ami azt jelenti, hogy ez a szubrégió Oroszország és Nyugat-Európa közé ékelődve állandósult feszültségben létezik, amelyet a Kárpát-medence geopolitikai ellentmondásossága okoz. Nevezetesen, hogy ez a térség (mindenek előtt a tágabban vett Kárpát-medence) gazdaságföldrajzi értelemben egységes, nemzet-politikai értelemben viszont tartalmilag korlátozott szuverenitású, magas "rezsivel" működő elkülönült kisállamok együttese, amelyet a közös kulturális-történelmi hagyományok léte és a hasonló mentalitás ugyan összefűz, azonban az "ideáltipikus" nemzetállami eszme – a proletár internacionalizmus

ellenreakciójaként is felerősödvé – darabokra szaggat és a megváltozott körülményekhez történő alkalmazkodást nagyon megnehezíti. (A Schütterzone kifejezést tudomásunk szerint Szira [1993] használta először.)

Másodszor, a nemzetközi politika síkján, a centrumok vetélkedése oldaláról ez az országcsoport vákuumhelyzetben van, pillanatnyilag "senki földjének" tekinthető, ily módon *potenciális befolyási övezet*. Ezt a státuszt mind a centrumok, mind az érintettek tudják, továbbá azt is, hogy előbb-utóbb ennek meg kell szünnie. Az érdekek és aspirációk azonban a szubrégióon belül és kívül is divergálnak, ezért sem állítható a "tülekedésen" túl, hogy akár csak a "visegrádiak" egységesek lennének az EU-hoz való viszonyulásukban. Ha nem is a csatlakozást kérdőjelezi meg, azonban érzékelhető, hogy van, ahol a német orientáció az erősebb, van, ahol a potenciális német túlsúlytól való félelem. Lengyelország amerikai orientációja látszik a négy között a legerőteljesebbnek, és úgy tűnik, hogy az USA is leginkább vele "kokettál". Mégis a három fejlett centrum egymás közötti vetélkedése, valamint a centrumokon belüli erőviszonyok, illetve ezek alakulása dönti majd el, hogy ki vagy kik, és milyen gyorsan nyomulnak be a mai vákuumba.

Ugyanakkor nem szabad azt a lehetőséget sem figyelmen kívül hagyni, hogy egy "magához térő, feltámadó" és gazdaságilag, katonailag megerősödő Oroszország is reorientálódik, különösen akkor, ha az európai centrum meggyengülne, integratív kohéziója csökkenne, amire szinten vannak utaló jelek.

A senkiföldje-helyzet következménye más oldalról, hogy a szubregionális konfliktusok veszélye felerősödött, mi több, a volt Jugoszláviában már több éve folyik véres háború (amely állítólag a XX. század 151. háborúja). A mai globális világban az ilyen konfliktusok, háborúk nehezen megelőzhetők és nem igazán kezelhetők. Ez a körülmény óvatosságra készíteti a centrumokat a befolyásolás kiterjesztése tekintetében, főként – mint ez nyilvánvalóvá vált Bosznia estében –, ha nincs sem közvetlen katonai fenyegetettségük, sem olyan alapvető gazdasági érdekük, amely katonai beavatkozásra készítené őket.

A harmadik az ún. "transzformációs probléma", amit a magyar szakirodalomban Kornai János elemzett elsőként részletesen, és amelynek a lényege a szocialista tervgazdálkodásból a tőkés piactudálkodásba való átmenet. A posztoszocialista országok korábbi deformált gazdaságai az átmenet során – az elmúlt évek tapasztalatainak alapján – szükségszerű "transzformációs veszteséget" szenvednek el, ami vagyonszűkítéssel is jár, függetlenül attól, hogy az egyes országok milyen konkrét gazdaságpolitikai megoldásokat, terápiákat dolgoznak ki és valósítanak meg az átmeneti folyamatok "levezényelésére".⁸

A negyedik – az előbbihez szorosan kapcsolódó, attól az elemzés szintjén is csak részben elválasztható – probléma, amit az angolszász irodalomban "slumpflation"-nak neveznek, vagyis egy magas infláció melletti hosszantartó recesszió.⁹

Olyan válság, ahol a '70-es években a fejlett tőkés gazdaságban tapasztalt stagflációval szemben a GDP tartós és drasztikus visszaesése párosul az infláció ugyancsak tartósan magas, két (esetenként három) számjegyű ütemével, ami annak következménye, hogy a strukturális átalakulás során a régi struktúra pusztulásával

⁸ A téma bőséges hazai irodalmából külön kiemeljük Kornai [1993], Tardos [1993], Major [1993] és Ehrlich-Révész [1993] munkáit.

⁹ A kifejezést az UN Economic Commission for Europe [1993] már idézett kiadványa úgy definiálja, mint "prolonged recession and high inflation".

illetve lebontásával nem képes párhuzamosan kiépülni az új struktúra. Éppen ezért, ahogyan azt Erdős [1993] is bizonyítja, *sem a keynesiánus, sem a monetarista válságelmélet nem alkalmas ennek kezelésére.*

Az eddigi gyakorlatban ezeknek az "európai átmeneti gazdaságoknak" a válság leküzdésére valójában elméleti alapok nélkül *egy dilemma keretei közötti választási lehetőség* kínálkozott. Az egyik a "sokkterápia" kísérlete, ami Lengyelországban az ún. Balcerowicz-tervben nyilvánult meg a legkarakterisztikusabban (függetlenül attól, hogy ezt sem sikerült olyan eredeti, radikális módon véghezvinni, ahogyan azt eredetileg a hajdani pénzügyminiszter szerette volna). *A másik a "fokozatos átmenet",* amit Magyarország követett talán a leginkább az átmenet első négy évében, és ami a "megbokrosodott" kormány Magyarországon 1995-ben itt is felváltott egy sokkoló "csoaggal". Mindkét gyakorlatnak, mindkét útnak feltétlen hívei és esküdt ellenségei egyaránt vannak, attól függően, hogy milyennek ítélik meg a makroökonomiai váltás sürgősségét, korlátait és/vagy kényszerpályáit. Úgy tűnik azonban, hogy a *dichotómia fals*, mivel azok a tényezők, amelyek az átalakulás sebességét és egyéb paramétereit meghatározzák, országonként (és talán még időszakonként is) rendkívül különbözőek, következésképpen a kétfajta terápiáról folytatott vita eléggé sikertelen, mi több, terméketlen. Egyáltalán maga a sokkterápia kifejezés is meglehetősen bizonytalan, pontatlan, és gyorsabb megoldást sugall, mint amit a valóságban reálisan el lehet várni. Ráadásul egy sokkoló terápia is különféle indíttatású, esetleg egymással homlokegyenest különböző alapfilozófiájú közgazdasági megfontolásokra épülhet, és az egyensúlyzavarok természetétől (kölségetvetési, külgazdasági, foglalkoztatottsági, belső áru- vagy pénzpiaci, szociális feszültségeket eredményező), akut vagy heveny voltától stb-től függően akár liberális, akár monetarista, engedő és/vagy restriktív jellegű lehet.¹⁰

A közép-európai országok számára az igazi nagy kérdés, hogy *van-e reális esély belátható időn belül a félperiférikus helyzetből való kitörésre* most, amikor a katonai-politikai szembenállás megszűnésével *elvileg a világgazdasági reintegrálódás lehetősége fennáll?* Van-e esély arra, hogy a transzformációval szükségszerűen együtt járó áldozatok megtérüljenek? E kérdésekre inkább *ambivalens válasz adható*, semmint határozott, kategorikus igen vagy nem. *Egyfelől* ma nem látszanak olyan karakterisztikus tényezők, amelyek az előző időszakban lehetővé tették egyes országok kiemelkedését az európai félperifériából, továbbá a probléma nagyságrendje is többszöröse a korábbiaknak. *Másfelől* viszont új fejlemények is megfigyelhetők, amelyek Nyugat-Európa számára is kívánatosak, mi több, bizonyos mértékig – főleg biztonságpolitikai okokból – szükségessé tehetik e térség gazdasági stabilizálását, ami értelemszerűen a gazdasági felzárkózás mozzanatát is tartalmazza. A pro és kontra tényezők közül azonban ma szinte lehetetlen eldönteni, hogy melyek lesznek a dominánsak illetve determinánsak. Ezek részben külső, részben belső tényezők, bár a két csoport között nyilvánvalóan nincs éles határvonal.

A *Schülterzone-helyzetből* következően a legnagyobb bizonytalanság egyik oldalról abból fakad, hogy a Szovjetunió megszűnését követően *nincs megfelelő biztonsági rendszer*, ami politikailag-katonailag stabilizálná ezt a régiót. A "biztonságihiány" következményei legélesebben a volt Jugoszláviában jelentkeznek, de

¹⁰ Ha például egy gyenge, inkább védelemre szoruló ágazatra a kormányzat "rázúdít" egy liberalizált importot azért, hogy a verseny következtében hatékonyságnövelése késztesse, ez feltétlenül sokkoló hatású lesz az itteni vállalkozókra, csakúgy, mint egy bérfagyasztás, ami a bérből és fizetésből élőket sokkolja.

háborúval fenyegető feszültségek nem korlátozódnak ide. Ez pedig óvatosságra készíteti Nyugat-Európát az itteni elkötelezettségeket illetően, ami a másik oldalról teszi bizonytalanná a térség helyzetét. (Elég, ha a NATO bővítésével kapcsolatos nagyhatalmi villongásokra gondolunk.)

Tovább "színezi" a helyzetet, hogy a *Kelet-Nyugat szembenállás megszűnésével az EU egyik jelentős kohéziós ereje is gyengült*, ezzel szemben felerősödhetnek olyan tényezők, amelyek tradicionális és egyéb, újkeletű okokból és érdekekből a tagállamok egymástól eltérő viszonyulását erősítik fel akár a közép- és/vagy kelet-európai szubregió egészét, akár annak egy-egy országát illetően. Ez egy adalék lehet ahhoz a folyamathoz, amelyet szakértők egyre nagyobb csoportja az EU-n belüli lehetséges dezintegrációs tendenciaként extrapolál, és amelynek természetesen sokkal lényegesebb, meghatározóbb okai vannak.¹¹

A két lehetséges szélső helyzeten kívül – ti. az EU-hoz csatlakozás és a kirekesztés-kirekesztődés mellett – egy harmadik lehetőség a *"törmelékövezetből" "ütközőövezetté"* válás is reális jövőalternatívaként jelentkezik, elsősorban a "Visegrádiak" számára, de bizonyos mértékig Szlovéniát és Horvátországot is ide sorolhatjuk. Az "ütközőzóna" *sajátos funkciója* lenne a *keletről jövő veszélyek tompítása* illetve leszerelése, a gazdasági okokból fakadó migráció, a gazdasági bűnözés és nemzetközi terrorizmus vagy a kábítószer terjedésének megsűrése. A "nyugat védőbástya" státusz egy köztes állapotot jelentene, mivel bizonyos szinten szorosabb együttműködésre készítetne, a kölcsönös biztonságra valamiféle garanciákat kívánna és egy viszonylagos stabilitást, aminek nemcsak katonai-politikai elemei lennének, hanem értelemszerűen kialakítandó és fejlesztendő gazdasági alapjai is. Történelmileg egy ilyen státusz nem ismeretlen ebben a régióban, kérdés, a globális világban hatékonyan érvényesíthető lenne-e, a globális folyamatok egy bizonyos szinten nem lépnék-e át, nem törnék-e szét ezt a mesterségesen kialakított védőzónát azzal, hogy elviselhetetlen feszültségeket indukálnak a társadalomban?

Sokkal összetettebbek és nehezebben prognosztizálhatók a *transzformációval* összefüggő tényezők. Elsőként az a probléma vetődik fel, hogy mi lesz (lehet) a *transzformáció végeredménye*, hová vezet a transzformáció? A kérdés maga is *háromdimenziós*: egyfelől *formációelméletileg*, másfelől a *gazdasági fejlettség tekintetében*, harmadsorban *integrációs összefüggésben* értelmezhető. Az első dimenzióban kissé vulgarizált megfogalmazásban a demokratikus jogállam és a modern, szociális piacgazdaság megteremtése jelenik meg érték- és céltételezésként. A másik dimenzióban a színvonal kérdése vetődik fel, vagyis az, hogy a transzformáció gazdaságilag mikor tekinthető befejezettnek: a fejlett piacgazdaságok valamilyen jelenlegi átlagszintjén, vagy a jövő azon színvonalán, amely egy utolérési periódus során következik be. Végezetül abban a dimenzióban, amely az európai integrációs folyamathoz méri a transzformációt, vagyis, hogy ezek az országok - az első két dimenziót is magába foglalóan - az EU teljes jogú integráns részévé válhatnak. Persze mindegyik dimenzióban ugyanazon generális kérdés vetődik fel, amely úgy fogalmazható meg, hogy amit el illetve utol szeretnénk (kellene?) érniük, maga is változik, és e változások – következményeikkel együtt – sok tekintetben nem láthatók előre. Képletesen szólva "elmozdul a célpont", ezért a találat valószínűsége jóval kisebb, mint fix cél esetében. A transzformáció szempontjából ambivalens a korábbi

¹¹ A téma részletes tárgyalását lásd: Balázs [1993] és Kozma [1993] tanulmányában.

polgárosodásnak és a szocialista időszaknak az általános kulturális-műveltségi viszonyokra gyakorolt kettős pozitív hatása, vagyis az, hogy ebben a szubrégióban erőforrás-oldalról nézve egy sok tekintetben Nyugat-Európához mérhető, némely esetben azt meghaladó színvonalú, kvalifikált munkaerő áll rendelkezésre, valamint, hogy ez a munkaerő a tradicionális európai értékrendszerhez tartozik a maga sajátosságaival együtt. Ez – a periféria országaival szembeni, de Európa korábbi "szegényházának" időközben felzárkózott országaival egyező specifikum – elvileg kedvez egy jó külső és belső feltételrendszer mellett a felzárkózásnak. További, ehhez kapcsolható, ma még talán meglévő előny lehet(ne) a viszonylag alacsony munkabér, a komparativitás révén.¹²

A mérleg másik serpenyőjében ugyanakkor ez *egyfelől* jó alap a legkvantifikáltabb, főként a reálértelmiség illetve az "elitszakmákban" dolgozó szakmunkások révén az "agyelszíváshoz" illetve a kvalifikált tevékenység "kiszivattyúzásához". *Másfelől* ahhoz, hogy a működőtöke-exporttal a nyugaton levetett és ide hozott technika könnyen adaptálódhasson, a munkaerő saját potenciáljánál alacsonyabb szintű alkalmazásával, felhasználásával. *Harmadrészt* viszont a piacgazdasági ismeretek hiánya, a létbiztonságot illetően a több évtizedes beidegződések, a munkafegyelem viszonylagos lazasága, a "munkahelyi demokrácia", a szociális juttatások egy bizonyos szintjéhez való hozzászokás stb. megnehezítik – és részben meg is drágítják – a transzformációhoz egyébként elengedhetetlenül szükséges külföldi tőke szerepvállalását. Ez a probléma a legkieleztettebben Németország ún. keleti tartományaiban jelentkezett az eddigiekben, azonban ha kisebb erővel is, de a többi érintett országra is vonatkozik. Ha a mérleg ezen serpenyője felé billen a dolog, felerősíti azokat a globalizációval összefüggő polarizáló, a térséget negatívan érintő tényezőket, amelyek egyébként is nehezítik a transzformációt, fokozza a félperifériából a perifériába való lecsúszást.

A szubrégióinak a gazdasági fejlettség, a tradíciók, a nyugati kultúrkörhöz tartozás szempontjából leginkább összetartozó országai a szovjet érdekszférából történt kiszakadást követő első eufóriájukban a mélyben meghúzódó kohéziós erőkre alapozva kísérelték meg az összefogást, a közös, vagy legalábbis összehangolt cselekvést az európai folyamatokba való integrálódás céljából. Rövid időn belül kiderült azonban, hogy ez a kohézió nem olyan szilárd, mint ahogyan az első pillanatokban látszott. A reintegrálódással kapcsolatos első problémák hatására azonnal megrepedezett az együttműködés. Kiderült, hogy mint általában tapasztalható egy válságos időszakban, most is azok a reflexek kerültek előtérbe, amelyek a problémák okait külső körülményekben, a belőlük való kiutat a másik, hasonló sorsa kárhözhatott ország vagy nép, népcsoport rovására, a Nyugat "kegyeinek" elnyeréséért az eszközökben nem válogató harcban vélik felfedezni. A rivalizálás a legkülönbözőbb területeken, a legváltozatosabb módszerek bevetésével kezdődött, és mindmáig nem csillapuló.¹³

¹² Magyarország e tekintetben már nem egyértelműen élvez komparatív előnyöket, mivel a rendkívül magas, sokak szerint irreális, irracionális mértékű bérjárulékok miatt a teljes bérköltség a gazdaság legális szférájában lényegében nyugat-európai szintű. Ez ellen hat viszont a fekete gazdaság növekvő részaránya, ahol köztudottan hiányzik ez a költségtényező. A fekete gazdaság így versenyképesebb, mint a legális, miközben a pénzmosáson keresztül azért "beszivárog ez utóbbiba is.

¹³ Ide tartozik, hogy ki tett többet a vasfüggöny lebontásáért illetve a szocializmus bukásáért, az a "becsalogatósi" játék, hogy ki tud több működő tőkét hozni az országba, kinek jobbak a kapcsolatai Németországgal vagy másokkal, ki a vétkesebb a korábbi, mára megkérdőjelezett döntésekben és azok konzekvenciáiban (Bős-Nagymaros), ki tud jobban lobbizni a Világbanknál vagy a Nemzetközi Valutaalpnál, ki

A hivatalos Nyugat-Európa (tágabban a Nyugat), vagyis a kormányzatok illetve az államok által létrehozott és működtetett nemzetközi szervezetek szerepe ebben a "társasjátékban" köztudottan kettős. Erre már az előzőkben, a regionalitás általános kérdéseinek tárgyalásakor kitértünk. Van azonban a Nyugatnak egy másik hatásszférája, mindenekelőtt a transz- illetve multinacionális vállalatok, de általában is a magánvállalkozások tekintetében. E szféra tevékenysége állami szinten rendkívül nehezen átlátható, még inkább befolyásolható, mind a primer *gazdaország(ok)*, mind az ún. *donorország(ok)* által. Mivel a nemzetközi tőke mozgások döntő hányada ebben a szférában található, és mivel a gazdasági folyamatok nagyban meghatározzák a szubrégió hosszú távú lehetőségeit minden tekintetben, itt nagy veszélyt jelenthet az érintett országok számára egyik oldalról az a *rövidtávú profitérdek*, amit a "rablótőke" megjelenése és fosztogató tevékenysége példáz, másfelől az a *hosszú távú profitérdek* (elsősorban a multik részéről), amely a tőkebefektetésekkel nem munkahelyteremtő és korszerűsítő beruházásokat valósít meg, hanem piacot vesz saját termékei számára.¹⁴

IRODALOM

- Balázs Judit [1994]: Gazdasági biztonság – Közép-Kelet-Európai dilemmák. In: Magyarország a XXI. sz. küszöbén. MTA Jövőkutatási Bizottság, Budapest.
- Busek, E. [1992]: Az elképzelt Közép-Európa. Európai Utas-Századvég Kiadó, Budapest.
- Ehrlich Éva-Révész Gábor [1994]: Várakozások és valóság. Közgazdasági Szemle, 3. sz.
- Erdős Tibor [1993]: Válságelmélet és válságellenes gazdaságpolitika. Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- Gröner, H.-Schulzet, A. [1993]: Die europäische Integration als ordnungspolitische Aufgabe. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, Jena, New York.
- Kornai János [1993]: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.
- Kozma Ferenc [1993]: A magyar gazdaságpolitikára ható, gazdaságon kívüli erők az ezreforduló éveiben (Tézises összefoglaló). Kézirat, Budapest.
- Parker, J. [1993]: Eastern Europe. The old world's new world. The Economist, March 13th.
- Szira Tamás [1993]: Qou vadis Hungaria? Gazdaság és Társadalom, 4. sz.
- Tóth László [1995]: Globalizáció és regionalizáció – Hatásuk a magyar gazdaságra, különös tekintettel a mezőgazdaságra. Társadalomkutató és Előrejelző Intézet (megjelenés alatti).
- Wintecski, J. [1994]: A szabvány reformcsomag alkalmazhatósága Kelet-Európában. Külgazdaság, 9. sz.

mennyiben tesz eleget és mennyiben nem az EBESZ kisebbségi határozatának, a korábbi államalakulat felbontása (Csehország és Szlovákia) stb.

¹⁴ Az alapképlet rendkívül egyszerű. Először is vedd meg azt a céget, amely viszonylag könnyen, gyorsan, olcsón átállítható a profilja, meglévő tőkéje, technikai színvonala alapján az általa már korábban kifejlesztett, még futó, de már a hanyatló, leszálló ágban lévő termékek tömeggyártására. Ha elég ügyes vagy, és jók a kapcsolataid, a vételár is rendkívül kedvező lesz, hiszen a donor országnak kell a pénz a költségvetési lyukak betömésére, az adósság finanszírozására. Másodsor, szabadulj meg attól a fejlesztő gárdától, amely felesleges teherre vált, ha nem akarsz itt fejleszteni, egy-két anyavállalattól importált menedzser a szükséges adaptálást elvégezteti néhány szakemberrel. Harmadszor, gondoskodj arról, hogy a belső piacon lehetőleg monopolpozícióba kerülj, vagyis piacot végy, mert így még csökkenő jövedelmek mellett is jó esélyeid lesznek a monopolprofit megszerzésének anélkül, hogy a későbbiekben komoly pénzbe kerülő innovációra kényszerülnél. Végül mindennek intézményes biztosítékul ösztönözd a beruházásvédelmi államközi egyezmények megkötését (ami nyilván csak képtelenen kétoldalú kötelezettségvállalás), a kereskedelem két- és többoldalú liberalizálását, ami természetesen az erősebbnek kedvez és további piacokat nyit az itt működő tőke számára, miközben gyakorlatilag nem teszi lehetővé a versenyképes exportot stb.

LÁSZLÓ TÓTH

INTEGRATION AND REGIONALISATION AT EUROPE AFTER
THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

The present position of Europe in the world system was determined by the different development of the capitalist and socialist countries. The earlier relationships inside Europe have been restructuring by this long term diverse development. Because of the disintegration of the CEE's countries from the world economy the role of Europe was taken over from Western Europe, respectively the EC. The future position of Europe in the World is depending on the reintegration of Middle and Eastern Europe to the world economy and the rebuilding of the regional relationships.

The integration process was carried out in two different ways. Now the historical consequences of the two integration take a difficult situation to reorganise the organic regional relations between Middle-Eastern and Western Europe. It is necessary for the reintegration of Europe to transform of the Middle-Eastern countries from centralized economy to market economy. The difficulties of the transformation issue from the low efficiency of the economy, the necessity of privatisation, and the high level of international debt etc. It seems that the transformation process continues longer as Europe hoped it before and will be more difficult than it was thought.

Jövedelemrealizáció és újratermelési válság a mezőgazdaság gazdasági szervezetében

Az utóbbi években egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a mezőgazdaság termelő szervezeteinek (nagy és kisvállalatainak, különféle társaságainak és szövetkezeteinek) egyre nagyobb hányadára nemcsak az jellemző, hogy fejlesztéshez nincs jövedelmük. De érvényes az is, hogy nincs anyagi erejük gazdálkodásuk stabilizálásához, következésképp aktív korú mezőgazdasági népesség többé-kevésbé elfogadható foglalkoztatásához, s e népesség széles rétege türelmetlennek ítéltető elszegényedése megelőzéséhez. Hogyan, s mely okokból sodródtak ebbe a helyzetbe? A szervezeti átalakulás miként befolyásolta ezt? Van-e esélyük rossz jövedelem-realizációjuk jóra, de legalább jobbra fordítására? Ezen kérdések megválaszolására törekszem alábbi írásomban.

1. A jövedelem-realizáció némely piaci és szervezeti vonása

A mezőgazdasági üzemek jövedelem-realizációjának nyomon követése végett is indokolta gazdálkodás vitelének megalapozásához piaci körülmények közepette megszerezhető s felhasználható jövedelem képződésének főbb sajátosságait áttekinteni. Bármely gazdasági szervezet jövedelemszerzése attól függően alakul, hogy ártermékeinek önköltsége mekkora többlettel térül meg az árban és mennyi az értékesítés mennyisége. A mezőgazdasági szervezetek rendszerint több terméket termelnek, s értékesítenek, következésképp összes árbevételüknek az összes termelési s értékesítési költséget meghaladó összege adódik jövedelemként.

Az árbevétel is anyagi természetű ráfordítások költségeinek különbségeként a bruttó jövedelem, míg az árbevétel és az ... költség különbségeként a nettó jövedelem (a nyereség) realizálódik.)

Ebben egyértelműen mutatkozik, hogy a termelők egyéni termelési költségei megmérettetnek az eladásban, s annyiban kapnak elismerést, amennyiben – akár hatóságilag szabályozott, akár eladó-vevő megegyezésen alapuló piaci – árban fedezetet nyernek. A termelők értékesítési árversenyében azonos fajtájú és minőségű áruk ára az egységeülés irányában tendálnak, mégis jelentős a különbség, a hatósági s szabad megegyezésű árak között. Az előbbi egyoldalú alkalmazkodást követel a termelőtől költségei alakításában. Az utóbbi a piaci ismeretség – elhelyezési lehetőségek s igények, keresleti fizetőképesség – kihasználásának is teret ad a költségek megtérülésében. A jövedelemszerzésnek meghatározója egyrészt az áru termékek

egyedi költségeinek formálódása, ésszerű csökkentése, másrészt a piaci áralakulás, s evvel összefüggésben az értékesítési lehetőségek megismerésének s kihasználásának szervezése. Erre nézve nem a jövedelem-termelőképeség, hanem a jövedelem-szerzőképeség (jövedelem-realizálóképeség) a helyénvaló elnevezés, mert benne a költséggazdálkodási és piaci meghatározottság egyaránt kifejeződik.

A gazdasági szervezetek tevékenységének költségei másként finanszírozódnak a felhasznált termelési tényezők, valamint a tevékenységhez kapcsolódó pénzügyi természetű terhek, a különféle adók, kamatok, társadalombiztosítási járulék stb. tekintetében. Értelemszerűen ez utóbbiak közé sorolhatók a manapság terjedőben lévő föld- és eszközbérleti díjak is, ha utólagosan a terméshozamok függvényében határozódnak meg, s kiváltképp akkor, ha értékesítési bevételből kerülnek kifizetésre.

Az előbbieket eleve meghatározott kiadásként adódnak, az utóbbiak pedig az elsődleges elosztásból elért, a termelési ráfordítások költségeket feletti bevételi többletből finanszírozhatók. Nem gátolják, s zsugorítják az árbevételi, s benne a jövedelmi realizációt, de megrövidítik a gazdálkodó szervezetek működésének kiterjesztéséhez, tevékenysége anyagi alapjai gyarapításához s fejlesztéséhez felhasználható jövedelmet. A pénzügyi terhek mérséklődése vagy fokozódása a gazdasági szervezet végső jövedelmi helyzetét azonosan érinti, s változtatja meg, mint az értékesítési árak emelkedése vagy süllyedése. Nincs tehát ok arra, hogy a jövedelemszerző képesség vizsgálatában és megítélésében másként értelmezzük a finansiális és a ráfordítási költségeket. Ez nem változtat azon, hogy a gazdálkodásban – értékesítési árakat adottak véve – a ráfordítási költségekkel szembeni hatékonysági követelményeket a pénzügyi terhek növelése felfokozza.

Abban az esetben, – ha az értékesítési árak csökkennek, illetve növekedésük az általános áremelkedéstől elmarad, a pénzügyi terhelés erőteljesen növekszik – a ráfordítási költségek csökkentésével ezt ellensúlyozni rendszerint nem lehet. Ennek következményeként előbb a felhalmozható nettó jövedelem összeszűkülése s elmaradása állhat elő, ami odáig fajulhat, hogy az üzemképtelenné váló elhasznált termelőeszközeinek pótlására, sőt termelőeszközei bizonyos hányadának eladására kényszerülhet. A fennmaradás, a válságos helyzet túlélése végett a vagyon leépülése és felélése lép fel, ami az 1980-as évtized közepétől – később látjuk majd – a mezőgazdaság termelőszervezeteinek döntő s egyre nagyobb hányadára jellemzővé vált.

Azokban a mezőgazdasági szervezetekben, amelyekben az elevenmunka költsége nem előre, piaci módon meghatározott fix összegben, hanem a realizált bruttó jövedelem függvényében alakul, a pénzügyi terhelések – köztük a föld s eszköz bérleti díjak is a munka javadalmazásának rovására is finanszírozódhatnak. Ez mindenképp előállhat rész- és teljes munkaidős kistermelői gazdaságokban, kiváltképp azokban, amelyekben a családi munkaerő kihasználása s a családi megélhetéshez elégséges jövedelem megszerzése végett egyrészt a földbérleti díj várható megtérüléseinek rovására is vállalnak bérletet, másrészt olyan munkaintenzív termelési struktúrákat alakítanak ki, amelyben a jövedelmezőség kisebb-nagyobb mértékben alárendelődik a bruttó jövedelem összege realizációjának. Ehhez kiegészítésképp ide kívánczik annak megemlítése, hogy a mezőgazdaság folyamatban lévő szervezeti átalakulásában nemcsak a milliárdnyi magántermelői szférában, hanem kiváltképp a termelőszövetkezetekben, de még az egyszerű társasági formák (korlátolt felelősségű, betéti s polgári jogú társaságok javarészában is családi magántulajdonú tőkéire, családi munkaerőre alapozva szerveződik a gazdálkodás. Tagjaik foglalkoztatására törvényes

kötelezettség ugyan nincs, tagi családok jelentős része megélhetési alapjának alakulásában azonban sorsdöntő, hogy foglalkoztatásuk mennyiben megoldott, munkateljesítő képességük milyen mértékben kerül kihasználásra. Ebből következően akarva-akaratlanul adódik, hogy szóban lévő gazdasági szervezetek gazdálkodásának nem válhat egyedüli meghatározó tényezővé a tőke értékesülése, tekintettel kell lenniük arra is, hogy oly mértékű bruttó jövedelmi tömegre tehetnek szert, amelyből tagjaik családi megélhetésének kellő megalapozására, s a gazdálkodás fejlesztésére is futja. Egyrészt a tagi családok boldogulása, életmódjuk anyagi megalapozottsága, polgárosodása döntően függ attól, hogy munkaerő potenciáljuk milyen kihasználással válhat s válik részévé szervezetük gazdasági tevékenységének. Másrészt az, hogy ez a tagi családok mekkora körére terjed ki, s mennyiben felel meg a tagi családok elvárásainak meghatározó tényezővé lesz a szervezet gazdálkodásának stabilitásában. A családvagyon hozzájárulása és munkaerőre szerveződő szövetkezeti és társasági termelőszervezetekben – csakúgy, mint a családi gazdaságokban megjelenik az igénye s kényszere is annak, hogy a munkaerő-potenciál kihasználásának javításával is növeljék bruttó jövedelmüket. Gazdálkodásukban a jövedelmezőség és a bruttó jövedelem tömegeinek egyensúlyba tartása alapvető követelménnyé lesz. Sikeres gazdálkodásuk azonban sokkal kevésbé ad lehetőséget arra, hogy bruttó jövedelmük növelését a jövedelmezőség rovására érvényesítsék, mert nekik a tőke és föld használatáért is fizetniük kell.

2. Az újratermelési válság kialakulása az 1983–1987 években

Az 1970-es évtized első felében a diszparitású, kétségkívül alacsony mezőgazdasági termelői árszínvonalhoz olyan költségvetési támogatási és elvonási rendszert kapcsoltak, amely támogatási többletével oly mértékben javította fel a nagyüzemek felhasználható bruttó jövedelmét, hogy a szektor egészében – bővített újratermelés valósulhatott meg. A bérek, keresetek rendszeresen nőttek, s a fejlesztés töretlen, noha a termelés tőkeigénye rendre fokozódott.

1976 évtől változik ez a helyzet. Ezen évtől kezdődően támogatások, elvonások feletti többlete évenként rendre csökken, 1981 évben szinte teljességgel elapadt. 1982 évben pedig már az elvonások többlete alakul ki, s válik ezután jellemzővé. Ehhez társul az inflálódás s benne az agráröllő kinyílásának tartóssá válása és felerősödése is. Ezen tényezők összhatásának következményeként mezőgazdaság nagy és kistermelői formációiban gazdálkodás folytatólagos működtetésében s fejlesztésében felhasználható reálértékben kifejezett bruttó jövedelem 198/-as évtized elejétől – időleges átmeneti-megszakadásokkal – 1994 évig csökkent. A csökkenés mindvégig a bruttó jövedelem nettó jövedelmi hányadára s benne a felhalmozásba vihető nyereségre összpontosul erőteljesebben. A szervezetek mind szélesebb körében semmisült meg a fejlesztőképesség, de még az egyszerű reprodukciós képesség is. A hosszú időszakon belül két időszak – 1983–1987, majd a jóval későbbi 1991–1993 határozta meg az egész leépülési folyamatot, s okozta a mezőgazdaság termelőszervezeteinek reálértékű felhasználható bruttó jövedelmének csökkenését s jövedelmezőségének totális elvesztését.

A mezőgazdaság nagyüzemi szektorának a reálértékű nettó termelése (nemzeti teljesítménye) az 1976. évit 10 évvel később hozzávetőleg mintegy 60 %-kal haladta

meg. A nagyüzemek reálértékű gazdálkodásaikban felhasználható bruttó jövedelme viszont 5–6 %-kal az 1976. évi szint alá süllyedt. A nagyüzemek gazdálkodásának teljesítményétől finanszírozásának lehetősége leszakadt. Az utóbbi növekedésének lemaradása már 1979-től jellemző, szakadékká mélyülése 1982–1987. években következett be, azáltal, hogy teljesítmény 1982 év után is nőtt, a reálértékű felhasználható bruttó jövedelem viszont évről-évre csökkent. A kistermelésben ilyen kiszakadás nem következett be, bruttó jövedelmük finanszírozási vásárlóereje azonban mintegy 8–10 %-kal az 1976. évi szint alá csökken.

A nagyüzemek reálértékű felhasználható bruttó jövedelmének az 1982–1987 években bekövetkezett mintegy 20 %-os csökkenésében a költségvetési elvonások a támogatásokat meghaladó növekedési többlete 50 %, a bérek kifizetésében elszenvedett inflációs veszteség 40 %, s a felhalmozási nyereség költségének inflációs kiadási többlete 10–40 %-os súllyal vett részt. Ez utóbbi kicsi súlya abból is adódik, hogy jövedelem-felhasználásban leginkább a felhalmozás szorult vissza. Fel is vetődik, mennyiben befolyásolta ez az újratermelést?

Szabóné dr. Medgyesi Éva és Tompa Béla szerzőtársaknak a Statisztikai Szemle 1991. évi I. számában megjelentetett „Helyzetkép a mezőgazdaságról” c. tanulmányból közölt adatok szerint az 1984–1985. évek átlagában 1981. évi árakra számolva a beruházások az állami gazdaságokban az alaptevékenységben 66, az alaptevékenységen kívüli tevékenységeiben 213,3 s az összes tevékenységben 89,1 %-ban fedték le az állóeszközök értékcsökkenését. A termelőszövetkezetekre vonatkozó adatok: 85,5; 185,6 és 102,9 %. Ehhez kapcsolatosan megemlíthető, hogy a szakszövetkezetek 56 %-ában 1987. évben a költségszint nagyobb volt, mint az árbevétel.

Milyen következtetések adódnak ezen adatokból a nagyüzemeknek a gazdálkodás megkeményedett feltételeire való reagálásukra nézve? *Először:* a mezőgazdasági ágazatokból az alaptevékenységen kívüli tevékenységbe csoportosították át a tőkét az összetevékenység jövedelmezőségének megőrzése, valamint a foglalkoztatás megtartása végett. *Másodszor:* agrárrolló kinyílása ellensúlyozása végett az anyag, s eszköz ráfordításokkal való takarékoskodás tapasztalható, de ezt nem egyszer az anyagi fedezet hiánya váltja ki. *Harmadszor:* a nagyüzemek javarésze feltehetően több, mint 50 %-a pénzügyi vonatkozásában sérült gazdasággá lett, többségük az egyszerű újratermelés megvalósítására is képtelenné vált. Végül is elmondható, hogy az 1983–1987 évek időszakában a nagyüzemek többségében az agrárrolló kinyílásának s a támogatást meghaladó elvonási többletnek a kettős szorítását gazdálkodásában megemészteni, jelentős nyereségkiesést elkerülni nem tudták. Az egyszerű újratermelésre képtelen üzemek működésben maradása az eszközvagyon kisebb s nagyobb mérvű leépülése révén volt lehetséges. Az eszközpótlási „megtakarítások” részben „megtakarítások” a foglalkoztatás, s a keresetek reálértéke egyidejű megőrzésére irányuló törekvésben is használódtak fel, nagyobb részt azonban kamatok s törlesztések címen a bankokban s adóként a költségvetés kasszájába kerültek. A kistermelők realizált bruttó jövedelme vásárlóerejének csökkenése a termelésük folyamatban lévő technikai és technológiai fejlesztését korlátozta.

3. Az újratermelési válság 1987–1989. évi megszűnése

1986 évtől – a nagy- és kisüzemekben – a fajlagos anyag s eszközfelhasználás tartós javulása, valamint az agráröllő átmeneti összecsukódása, majd újbóli kinyílásának enyhébb hatása folytán jövedelem-realizáció megszorítottsága az 1986–1991. években valamelyest mérséklődött. Ezzel egyidejűleg a csak nagyüzemeket sújtó támogatásokat meghaladó elvonási többlet is csökkent átmenetileg, s újbóli növekedésbe fordulása vált kisebb hatószerepűvé az üzemileg felhasználható bruttó jövedelem megszorításában. A kétoldalú korlátozás gyengébb hatóerejéből következően egyrészt megnőtt annak esélye, hogy az egyszerű újratermelésben sérült gazdaságok köre apadjon, s annak is az alkalmazkodásban korábban is sikeres gazdaságok jövedelmezőségükön javítanak. Másrészt azonban a felhalmozási nyereség jövedelem-felhasználásából való részesedésének folyamatos csökkenését váltotta ki. Dr. Németi László „A magyar élelmiszertermelés piacgazdaság” c. könyvében a 145. oldalon közölt adatok szerint a felhalmozási nyereség nettó termelési értékhez viszonyított aránya az 1981–1985. években 15,2; 1989 évben viszont csak 13,1 %. A könyv 194. lapján található táblázatból az olvasható ki, hogy 1985–1988 évek átlagában kialakult helyzethez képest, 1989 évben az állami gazdasági veszteségek és kevésbé jövedelmező gazdaságok számaránya csökkentek, a legkedvezőbb jövedelmezőségüké jelentősen nőtt. A szervezetek jövedelmezőségi differenciáltsága fokozódott, az egyszerű újratermelésben sérült gazdaságok köre szűkült. Súlyuk, számarányuk, s termelésben való részvételük alapján is jelentős 1989 évben 20–25 %-ra növelhető. Talpon maradásukat eszközpótlásaik halasztása, végleges elhagyása, eladósodásuk stb. terhére oldották meg. A mezőgazdaság szervezetségének az évtized első felében kialakult válsága a második féltizedben tehát enyhült, de nem szűnt meg.

4. Az újratermelési válság túlsúlyossá szélesedése az 1990–1993. években

A mezőgazdasági nagyüzemek a válságtól meggyötörten, szigorú gazdálkodási feltételekhez való alkalmazkodási tapasztalatokkal tulajdoni-szervezeti viszonyaik megreformálásának megkezdésével s nem utolsósorban a körülményekhez képest tisztes gazdálkodási eredménnyel kerekén 26 md-os nyereséggel, s 2.5 md forintos veszteséggel lépték át az 1990-es évtized küszöbét. A piacgazdálkodás létrehozására hivatkozva 1989. évben liberalizálták mezőgazdasági termékek áralakítását azzal a szándékkal, hogy az ipari előállítású eszközbeszerzések áremelkedése a mezőgazdasági termékek árainak megemelésével, a feldolgozókra és a fogyasztókra lesz áthárítható. A miniszteriális vezetés abban a reményben szorgalmazta a liberalizálását, hogy ez a nagyüzemekben vissza állítja majd az 1980-as évtized első éveire jellemző jövedelmezőséget. A várakozás nem teljesült. Nem teljesülhetett be, mert a lakosság fizetőképes élelmiszerek vásárlására irányuló fizetőképes keresletének csökkenése felerősödött, , hogy – 1991. évben 1989-hez viszonyítva – az élelmiszerek fogyasztása több mint 20 %-kal csökkent. Ennek következményeként, noha egyidejűleg a termelések is csökkentek 11 %-kal a mezőgazdaság termékek értékesítési válsága állt elő, amelyet alaposan kielezített a keleti országok piacain való élelmiszer-eladás ellehetetlenülése. A kormányzati beavatkozás a kínálati többlet levezetésében nem jeleskedett, a fölönnek ítélt termelőalapok piacra viteléhez nyújtott támogatást, mondván, hogy a

piacgazdálkodásban a termelésnek kell igazodnia a kereslethez. Keresleti hiány drasztikusan letörte a mezőgazdasági árakat s a reálértékű termelői árszínvonalnak tartós s felettből nagyarányú csökkenését idézte elő. Pálovics Béláné feldolgozásában készült számítások szerint az 1994. évi értékesítési reálárszínvonal 30–32 %-kal kisebb, mint az 1988. évi. A kereskedők s feldolgozók – az értékesítési válság 1991–1992. évi kulminálása idején – oly alacsony árakon vásárolják meg a termékek javarészét, kiváltképp állattenyésztési termékeket, hogy a rendszerint nagy késéssel megkapott s nem egyszer behajthatatlan vételárból a termelők eladott termékeik reprodukciójára képtelenné válnak. Ez a tulajdonosi tulajdon használati viszonyokkal párosulva okozza a vetetlen területek növekedését, a növényi hozamok csökkenését, a tenyész- és haszonállat-állomány több évtizedre visszanyúló növekményének megsemmisülését. Ez okozta azt is, hogy mintegy 350.000 kistermelő 1990 és 1992. években felszámolta a termelését. Az eleve alacsony és süllyedő reáláraknak meghatározó a szerepe abban, hogy a termelés erről, s kiváltképp 1992. évben nagy arányban csökkent, s fizikai volumene 1993. évben 36, 1994. évben 34 %-kal kisebb az 1989. évinél.

Az önköltségnél alacsonyabb értékesítési árak folytán a gazdasági szervezetekben évről évre apad a nyereség, s a veszteség hallatlan mértékben fokozódik. A nyereség 1989. évben 16,8 md Ft, az 1992. évben 3,2. A veszteség 2,5, illetve 43,5 md Ft. Az 1989. évi 24,3 md nyereségtöbbletből 40,3 md-os veszteség lett. 1993 némileg kedvezőbbre fordult a jövedelem-realizáció, a nyereség 7,8 md-ra emelkedett, a veszteség 24,4 md-ra csökkent, s veszteségi többlet 16,6 md-ra mérséklődött.

Hogyan tükröződik ez a gazdaság szervezeti struktúrájában? 1992 és 1993 években a nagyüzemek új formákká szerveződtek át, amelyeket a statisztika hármas csoportosításban vállalatok gazdasági társaságok és szövetkezetek csoportosításban figyel meg. Sipos Aladár akadémikus megbízásából és intenciói szerint az első két csoport teljességére, a szövetkezeti csoportból a termelőszövetkezetekre elkészítették a szervezetek a bruttó termelési érték nagysága, és az eladósodás foka szerinti osztályokba sorolását. Az osztályokra megadott gazdasági mutatók közt szerepel az adózás előtti eredmény is, ami témánkra nézve érdekes:

A gazdasági szervezetek csoportjainak adózás előtti eredmény mutatója negatív, termelésük összességében veszteséges. A bruttó termelés nagysága szerinti besorolásban a vállalatok és gazdasági társaságok csoportjában is egy osztály mutatója pozitív. Az előbbieket csoportjuk termeléséből 40, az utóbbiak 14 %-kal részesednek. Az eladósodás foka szerinti besorolás szerint a gazdasági társaságok csoportjában 5, a termelőszövetkezetekében 2 osztály mutatója pozitív a csoport termeléséből 30, illetve 25 %-os részesedéssel. A pozitív mutatók rendszerint kevésbé eladósodott osztálycsoportokhoz kapcsolódnak kiváltképp a termelőszövetkezetekben.

A negatív adózás előtti eredmény 1993. évben nemcsak a gazdasági szervezetek összességére s benne a fő szervezeti formációkra, hanem az utóbbiak belső osztálycsoportosulásaira is szinte kizárólagosan jellemző.

A veszteséggel terhes, egyszerű újratermelésben sérült gazdálkodás arányának szférája 1989. évhez viszonyítva alaposan kiterjedt, mondhatni túlsúlyossá vált, kiváltképp a termelőszövetkezetekben. A szervezetek többsége fejlesztőképtelen s létezésének fenntartásában is veszélyeztetett. A szervezetek nyereségszűkülésének

függvényében sérült beruházásuk változatlan áron számolva az 1993. évben mindössze 13–14 % az 1989. évinek.

A szervezeti struktúra labilitásának felfokozódása s válságának elmélyülése, totálissá válása termelői reálárok kereslethiány okozta drasztikus csökkenéseinek a következménye. Ennek lefolyását azonban negatívan érintette az üzemi átszervezés alárendelése a kárpótlásnak. Ez a tulajdoni viszonyok, föld- és eszközhasználat rendezetlenségét, a termelési tényezők üzemi arányainak erőszakos szétszakadását idézte elő, ezzel gátolta, lehetetlenné tette azt, hogy az alapjaikban megbolygatott, átalakuló szervezetek gazdálkodásukban az elemi erővel jelentkező piaci árletörés következményeinek kivédésével törődjenek.

5. Válság a mélyponton

A szervezeti válság az 1992. évi helyzethez képest már 1993. évben s kiváltképp 1994. évben kedvezően változott. Az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézetének „Az élelmiszertermelő ágazatok gazdálkodó szervezeteinek pénzügyi helyzete 1994-ben c. kiadványában közölt adatok szerint a kettős könyvvitelt vezető gazdasági szervezetek 1994. évi nyeresége és vesztesége szinte azonos összegű 14,8, illetve 14,2 md Ft. Az 1993. évi 16 md Ft-os veszteség felszívódott, kereken 400 millió Ft-os nyereségtöbblet is keletkezett. A szervezetek válságának 1993. évi enyhülésbe fordulása fennmaradt, az enyhülési tendencia folyamata felerősödött. Erre tekintettel hangzik el az utóbbi időben az, hogy a mezőgazdaság túljutott a válságon. Helyénvaló lenne ez a vélemény? Nem valószínű. A megelőző két év mezőgazdasági mérlegének nagymérvű negatív többletei után a nullszaldós, illetve az annál némileg jobb állapot nagy eredménynek számít. A veszteséges termelésnek a túlsúlya eltűnt, a nyereséges termelés súlyaránya feljavult, de nem nőtt érdemlegesen a veszteséges termelés részaránya fölé.

Amíg a nyereséges termelés nagymérvű túlsúlyossá nem válik, addig a szervezeti válság nem oldódhat meg, s nem tekinthető meghaladottnak. Az imént említett kiadványban a gazdasági szervezeteknek a foglalkoztatottak létszámnagysága szerint képzett 4 foglalkoztató csoportja veszteséges. A két csoport részesedése a szervezetek összegéből 88, az összes árbevételből 50 %. A veszteséges csoportok szervezeteiknek nem mindegyike veszteséges, a nyereségesek közt is vannak azonban veszteségesek. Az adatok alapján állítható, hogy a szervezetek túlsúlyban veszteségesek, a 100 főnél kevesebb munkaerőt foglalkoztatók körébe tömörülnek.

A mezőgazdasági szervezetek körében – csökkenőben ugyan –, de továbbra is jellemző a máról holnapra tengődő gazdasági erőben gyenge gazdaság nagy száma, ami a válság megbízható jele. Ebből adódóan is alacsony a mezőgazdasági szervezetek jövedelmezősége. Az 1994. évi árbevételre mért átlagos jövedelmezőség 1,67 %. Ez kevés a hitelképességhez, s a fejlesztési képességhez is. A struktúrában átlagot meghaladó a kft-k és rt-k jövedelmezősége. A vállalatok és termelőszövetkezetek jövedelmezősége viszont jóval az átlag alatt maradt. Az utóbbiak jövedelmezősége különösen a „saját tőkéhez viszonyítva alacsony, mindössze 0,91 %. Ez érzékelteti, hogy a termelőszövetkezetek az átszervezésben vesztesékké váltak az újonnan szerveződő társaságokkal szemben. De érzékelteti azt is, hogy a tőke utáni osztalék fizetésben s fejlesztéshez nem elégséges a nyereségük. A kettős könyvvitelen

felszámoló 20 db egyéni vállalkozó gazdálkodása veszteséges s vesztesége saját tőkéjéhez viszonyítva kiemelkedően nagy. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságban a sikeres egyéni vállalkozásokhoz is kevésbé adottak a feltételek.

A mai szervezeti struktúrában egyrészt sok a veszteséges gazdaság, másrészt a jövedelmező gazdaságoknak kevés a nyeresége. Az egyik csakúgy, mint a másik a szervezeti struktúra mély válságának tartós fennmaradását szuggeralja. A válság oldásához a veszteségek felszámolása, a nyereségek növelése, a jövedelem-realizáció alapos feljavítása szükséges. Ebben a költségek csökkentése és az értékesítési árak emelkedése vihet előbbre. A termelési tényezők lepusztult állapotában a termelés technikai és technológiai megújítása óhatatlanul jelentkezik. Beruházást igényel s a mezőgazdaságban rendszerint a fajlagos költségeknek nem csökkentésével, hanem növelésével jár. Az értékesítési árak emelését az élelmiszerek iránti fizetőképes kereslet tartós s jelentős növekedése válthatná ki. Ez jelenleg reálisan sem a belpiacról, sem a külpiacon nem várható. A szervezetek újatermelési válságának elhúzódásával s a szervezetek jövedelmezőségének fokozódó differenciálásával kell számolni. Ennek kísérő jelenségei tevékenység-feladás, felszámolás, vállalati fúziók és adás-vételek is napirenden lesznek.

FERENC VÁGI

THE PROFITABILITY AND THE CRISES OF REPRODUCTION IN ECONOMIC ORGANISATIONS OF AGRICULTURE

(Summary)

The main issue of the study is: which reasons seem to have caused and deepened the crises of reproduction process in the agricultural sector.

During the period of 1980–1984 two basic features dominated agrarian sphere. They were on the one hand the continuously wider gap between the price level of agricultural products and the price level of industrial products (the so called "opening agrarian scissors"); and on the other hand the increasing burden caused by the income deprivation for the central budget.

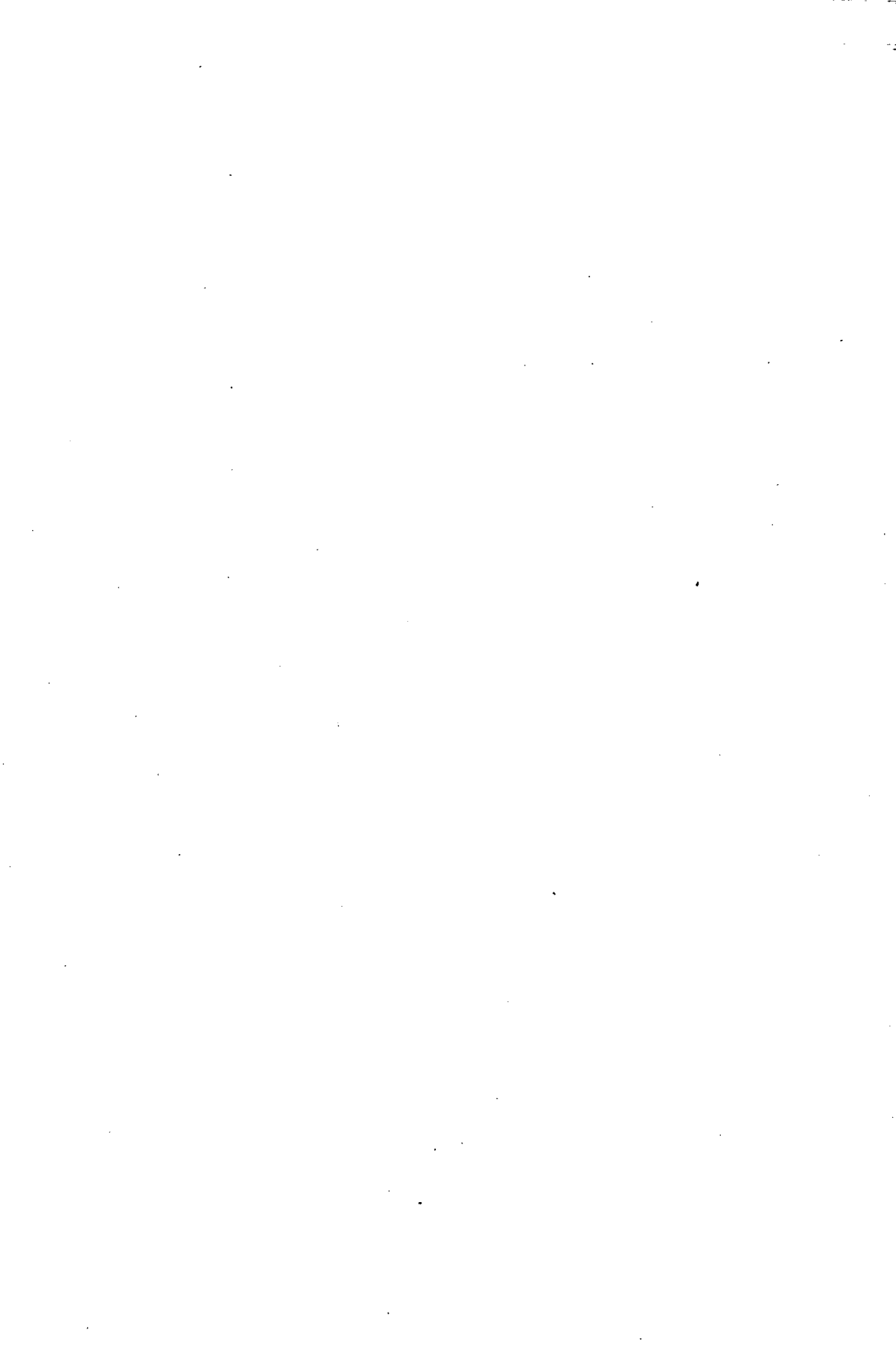
Both of the above mentioned factors parallel weakened the financial background of the agricultural production. The widening gap between the agricultural versus industrial price levels decreased the profitability as it evidenced by reduced gross returns and by increased production costs. At the same time the increased burden – derived from payment to central budget – limited the sources of investments, that is technological development.

The author tried to measure the strength of the crises of the agrarian reproduction by the intensity of the above mentioned two factors. A rather deep period was between 1983–1986; a less serious period was between 1987–1988; and the deepest one was between 1990 and 1992. During the latter almost the whole agrarian sphere

was defeated by the crises; in the large-size-farming sector the total profit of the farms with positive profit was 3.2 billion HUF In contrast to the 43,5 billion HUF total losses of the rest. At the same time in the small-size-farming sector more than 350.000 families ceased activities on their own initiative.

Both the high losses in the agrarian sector and the wide-range liquidation as well clearly shows the destruction of production factors and the loss of expansibility in the agricultural sector. It was the low level demand for due to agricultural products which led to a drastic decrease in the real-production price and because of the aspect of farm-reorganization was subordinated to the compensation process priority.

After all in the last two years the events have changed to a favourable direction. In 1994 the total profit of the agricultural sector was positive; although the number of loss-making farms much more large than of the lucrative ones. Most of the loss-making companies employ less than 100 people. The author presume that the crises process is over the worst phase but to some extend it still continues, of course. Hence the stopping of the crises would require the considerable upturn of profitabilitiy in agricultural branch, which may not be a realistic expectation.

NAGY LAJOS TUDOMÁNYOS MUNKÁINAK JEGYZÉKE

1. Az árutermelő munka kettős jellegének értelmezéséről. Délmagyarország, IX. évf. 1953. március
2. A módszertani alapelvek alkalmazása a politikai gazdaságtani szemináriumokon. Tájékoztató, 1954. november
3. A nehézipar fejlődése és a munkásosztály vezető szerepe növekedésének összefüggése. Délmagyarország, XI. évf. 1955. 158. sz. 4. p.
4. A nehézipar vezető szerepe a népgazdaságban. Délmagyarország, XI. évf. 1955. 96. sz. 5. p.
5. A szocialista iparosítás - a szocializmus építésének fő eszköze. Délmagyarország, XI. évf. 1955. 87. sz. 5. p.
6. Tessedik Sámuel közgazdasági nézetei. Közgazdasági Szemle, III. évf. 1956. 11-12. sz. p.1420-1433.
7. A földjáradék természetéről és szerepéről a mezőgazdasági termelősövetkezetekben. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Oeconomico-politica, Tom. I. Szeged, 1958. p. 3-25.
8. A kommunista társadalom alapjairól a szocializmusban. Délmagyarország, XV. évf. 193. sz. p. 2-3.
9. Így győzi le gazdasági téren a Szovjetunió az USA-t. Délmagyarország, XV. évf. 1959. 199. sz. 2. p.
10. A Szovjetunió hétéves terve és a kommunista társadalom távlatai. Propagandaanyag a TIT számára. Szeged, 1959. október [Kézirat.]
11. A szocializmus politikai gazdaságtana. Egyetemi jegyzet jogi karok számára. Bp.: Tankvk., 1961.
12. A földjáradék és hatása a jövedelemviszonyokra a termelősövetkezetekben. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1962. 340 p. [Kézirat.]
13. A földjáradék a mezőgazdasági termelősövetkezetekben és hatása a jövedelemviszonyokra. Kandidátusi értekezés tézisei. Szeged, 1962. 49 p. [Kézirat.]
14. A közgazdaságtudomány haszna. Délmagyarország, 53. évf. 1963. 160. sz. 3.p.
15. A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Egyetemi jegyzet. Bp.: Tankvk., 1964. 160 p.
16. A marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásának nevelő hatásáról. Szegedi Egyetem, I. évf. 1963. 13. sz. 2. p.
17. A különbözeti földjáradék a termelősövetkezetekben. Közgazdasági Szemle, X. évf. 1963. 6.sz. p. 710-720.
18. Sipos Aladár: Az új agrárválság sajátosságai az Egyesült Államokban. [Recenzió]. Közgazdasági Szemle, XI. évf. 1964. 6.sz. p. 772-776.
19. A különbözeti földjáradék szerepe a termelősövetkezetek közötti jövedelemkülönbségekben. Gazdálkodás, VIII. évf. 1964. 4.sz. p. 13-25.

20. A földjáradék a termelőszövetkezetekben. Bp. : Közgazd. és Jogi Kvk, 1964.
21. A különbözeti földjáradék mennyiségi meghatározása a szocializmusban. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Oeconomica-politica, Tom. II. Szeged, 1966. p. 3-20.
22. A jövedelmi érdekelttség a mezőgazdaságban, az új gazdasági mechanizmusban. Tanulmány a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tudományos ülészakára. Szeged, 1966. [Kézirat.]
23. A terv- és érték kategóriák viszonya az új gazdasági mechanizmusban. Jogi kari szakmai-ideológiai vita anyaga. Szeged, 1966. [Kézirat.]
24. A terv és a piac kapcsolata az új gazdasági mechanizmusban. Délmagyarország, 56. évf. 1966. 149. sz. 2. p.
25. Közgazdasági ABC mezőgazdákknak. (szerk. Muraközy Tamás. Közrem. Muraközy Tamás, Varga Lajos, Nagy Lajos.) Bp.: Mezőgazdasági Kiadó, 1967. 479 p.
26. Fizikai és morális amortizáció. Amortizációs alap. Dinamikus szinttartás. Társadalmi Szemle, XXII. évf. 1967. 8-9. sz. 3. p.
27. Ártípusok, árszínvonal, árarányok. Társadalmi Szemle, XXII. évf. 1967. 10. sz. 4. p.
28. Többlettermék, társadalmi tiszta jövedelem, vásárlóerő, árualap. Társadalmi Szemle, XXII. évf. 1967. 12. sz. 3. p.
29. A jövedelmi érdekelttség és a gazdasági mechanizmus a mezőgazdaságban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. III. Szeged, 1968. p. 3-19.
30. A különbözeti földjáradék keletkezésének feltételei és nagysága a jelenlegi gazdasági ösztönzők között. A Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium számára készített részanyag. Bp., 1968. 35 p. [Kézirat.]
31. Az örökséget tovább is kell fejleszteni. Társadalmi Szemle, XXIII. évf. 1968. 7. sz. p. 86-88.
32. Hozzászólás a "Tulajdon, érdek, vállalati érdek" c. vitához. Tájékoztató, 1968. 1. sz. 7. p.
33. A földértékelés és a munkaértékelmélet. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. V. Szeged, 1969. p. 3-19.
34. A Közgazdasági Társaság munkájáról és feladatairól. Délmagyarország, 59. évf. 1969. 96. sz. 4. p.
35. Nagy Lajos - Kóbor László - Tóth László: A kötelező irodalom helye és szerepe a politikai gazdaságtan oktatásában. Tájékoztató, 1970. 4. sz. p. 210-221.
36. Lenin a szocialista gazdaság fejlődéséről és jellemzőiről. Ünnepi Acta. Szeged, 1970. 18 p.
37. Lenin a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány kérdéséről. MSZMP Oktatási Igazgatóság gondozásában megjelent Acta. Szeged, 1970.
38. A földértékelés munkaértékelméleti és árelméleti alapjai a kapitalizmusban és a szocializmusban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. VI. Szeged, 1970. p. 3-46.
39. Lenin az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatáról. Békés megyei tudományos ülészak. Békéscsaba, 1970. p. 121-127 [Kézirat.]

40. Nagy Lajos - Sipos Miklós - Tóth László: Egy oktatási kísérlet tapasztalatai. Felsőoktatási Szemle, XIX. évf. 1970. 6. sz. p. 383-388.
41. A földjradékelmélet és a modern tőkés gazdaság. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. VII. Szeged, 1971. p. 1-31.
42. Közgazdaság és közvélemény. Délmagyarország, 61. évf. 1971. 276. sz. 5. p.
43. A marxizmus-leninizmus tanszéki csoportok feladatai. Felsőoktatási Szemle, XXI. évf. 1972. 7-8. sz. p. 485-489.
44. Közgazdasági ABC. (szerk. Muraközy Tamás, Zánkai Géza. Közrem. Fébó László, Nagy Lajos, Varga Lajos.) Bp.: Mezőgazdasági Kiadó - Közgazd. és Jogi Kvk, 1973. 520 p.
45. A paraszti jövedelmek és jövedelem differenciák. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. IX. Szeged, 1973. p. 3-26.
46. A munkatermelékenység és a személyes jövedelmek viszonya a mezőgazdaságban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. X. 1973. 3-16. p.
47. Horváth Róbert: A statisztikai módszer és elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben. [Recenzió]. Statisztikai Szemle, 51. évf. 1973. 1. sz. p. 82-86.
48. A termelékenység és a személyes jövedelmek kapcsolata a mezőgazdaságban. Bp.: Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1973. p. 104-164 (Politikai gazdaságtan füzetek, 8.)
49. A szocialista szövetkezetek vállalati jellegéről. Közgazdasági Szemle, XXI. évf. 1974. 6. sz. p. 706-715.
50. Különböző ráfordításformák szerepe a szocialista mezőgazdasági újratermelésben. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. XII. Szeged, 1975. p. 37-48.
51. A szocialista szövetkezet vállalati jellege. In: A társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. p. 118-124.
52. Nagy Lajos - Sipos Aladár - Zinhaber Ferenc: A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Egységes jegyzet. Bp.: Tankvk., 1975. 437 p.
53. A munkatermelékenység, a személyi jövedelmek és kapcsolatuk a mezőgazdaságban. Doktori értekezés. Szeged, 1976. 449 p. [Kézirat.]
54. Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. Bp.: Közgazd. és Jogi Kvk., 1976. 407 p.
55. Nagy Lajos - Takács Béla - Zinhaber Ferenc: A szocializmus politikai gazdaságtana. Egységes jegyzet. 2. kötet. Bp.: Tankvk., 1976. 224 p.
56. Az ipari és mezőgazdasági személyi jövedelmek aránya és arányos fejlesztése. Közgazdasági Szemle, XXIII. évf. 1976. 3. sz. p. 279-292.
57. A differenciálódás közgazdasági alapja, valamint a hatékonyság és a személyi jövedelem-differenciák kapcsolata a mezőgazdaságban. Korreferátum. In: Differenciáltság a mezőgazdaságban. Szeged, 1976. p. 85-104.
58. Iparunk és mezőgazdaságunk termelékenysége. In: Hatékonyság iparosodó mezőgazdaságunkban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1977. p. 72-81 (A szocialista vállalat, 6.)
59. Politikai gazdaságtan. Törzsanyag-javaslat. Szeged, 1977. 132 p. [Kézirat.]

60. A marxizmus-leninizmus tudományos diákkörök konferenciája Szegeden. Délmagyarország, 67. évf. 1977. 80. sz. 3. p.
61. Közgazdasági kislexikon. 3. bőv. és átdolg. kiad. [Bp.]: Kossuth 1977.
62. A munkatermelékenység reáljövedelmek és a fogyasztás kapcsolatáról a szocializmusban. Tájékoztató az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága kérésére. Kecskemét, 1978. p. 27-37.
63. Belényi Gyula - Nagy Lajos: A XIII. OTDK Marxizmus-leninizmus szekciójának tapasztalatai. Tájékoztató, 1978. 2. sz. p. 143-148.
64. A munkatermelékenység és a gazdasági mechanizmus a mezőgazdaságban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. XIV. Szeged, 1977. p. 3-19.
65. Einige Fragen der Arbeitskaftesituation in der Ungarischen Volksrepublik. (A munkaerő-helyzet néhány kérdése Magyarországon). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universitát, 1978. p. 82-95.
66. A politikai gazdaságtan egyetemi (főiskolai) oktatása új törzsanyagának elveiről és módszereiről. Közgazdasági Szemle, XXVI.évf. 1979.11.sz. p.1309-1322.
67. Fekete Ferenc - Earl O. Heady - Bob R. Holdren: Célok és optimumok a termelőszövetkezeti gazdálkodásban. [Recenzió]. Magyar Tudomány, XXIV. évf. 1979. 1. sz. p. 81-83.
68. A vita néhány tanulsága. Délmagyarország, 70. évf. 1980. 275. sz. 5. p.
69. A társadalom termelési módjának fejlődése a fejlett szocializmus építésének időszakában. In: A szocializmus építésének aktuális kérdései. Szeged, 1981. p. 921.
70. Összefoglaló a politikai gazdaságtan szekcióban elhangzott előadásokról és hozzászólásokról. In: A szocializmus építésének aktuális kérdései. Szeged, 1981. p. 102-110.
71. Az ipari és mezőgazdasági munka termelékenységének különbsége és kiegyenlítődése a kapitalizmusban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. XVII. Szeged, 1981. p. 47-63.
72. Rol' amerikaiszkogo "prodovol'stvennogo oruzsija" v mezsdunarodnoj torgovle produjetami pitanija i v mirovom prodovol'stvennom polozsenii. (Az amerikai "élelmiszerfegyver" szerepe a nemzetközi élelmiszer-kereskedelemben és a világelemezési helyzetben). In: Vlijanyie vnesnyej torgovli na prodovol'stvennoje polozsennije v szovremennom mire. Szeged, 1981. p. 178-298.
73. Nagy Lajos - Czagány László: A mezőgazdasági termelés és forgalom koncentrációjának jellemzői és új vonásai a monopolkapitalizmusban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. XIX. Szeged, 1982. p. 59-94.
74. Nagy Lajos - Czagány László - Tóth László: Adalékok a világelemezési probléma kutatásához. Közgazdasági Szemle, XXIX. évf. 1982. 10. sz. p. 1202-1213.
75. A marxi eszmerendszer és megvalósulása napjainkban. In: Marx öröksége. Szeged, 1983. p. 11-19.
76. A közgazdasági napok után. Délmagyarország, 73. évf. 270. sz. 2. p.

77. Az ásványi nyersanyagforrások felhasználásának hatékonysága, javításának gazdasági és társadalmi problémái. Magyar és szovjet szerzők közös kutatásának eredménye. Bp., 1984. 297 p. (A Központi Bányászati Fejlesztési Intézet közleményei)
78. Az elmélet próbaköve: Csizmadia Ernőné: A vállalati struktúra új vonásai az élelmiszer-gazdaságban. [Recenzió]. Népszabadság, XLII. évf. 1984. 63. sz. 7. p.
79. Principiü, metodü i opüt ekonomicseszkov ocenki mineral'nuh reszurszov. (Az ásványi nyersanyagforrások gazdasági értékelésének elvei, módszerei és tapasztalata). In: Szocial'no-ekonomicseszkije problemü effektivnogo iszpol'zovanyija mineral'nuh reszurszov. [pod. red. Asztahova, Tota. avtorü: Asztahov et al.] Moszkva: Nedra, 1985. p. 23-43.
80. Organizacija otraszlevogo upravljenija dobücej mineral'nogo szür'ja i formü eje ekonomicseszkogo stimulirovanyija v VNR. (Az ásványi nyersanyagok kitermelése, ipari irányításának szervezése és gazdasági ösztönzésének formái a Magyar Népköztársaságban). In: Szocial'no-ekonomicseszkije problemü effektivnogo iszpol'zovanyija mineral'nuh reszurszov. [pod. red. Asztahova, Tota. avtorü: Asztahov et al.] Moszkva: Nedra, 1985. p. 182-192.
81. Nagy Lajos - Czagány László: Bevölkerungswachstum und Welternährungsproblem. (Népességnövekedés és világelelmélet-probléma). In: Das Welternährungsproblem unter den Bedingungen der internationalen Klassennauseinandersetzung in der Gegenwart /Hrsg. Gerhard Müller. Leipzig: Karl-Marx Universität, 1985. p. 27-38.
82. Koncentráció és hatékonyság az élelmiszer-gazdasági társulásokban. A termelési tényezők koncentrációja és a gazdasági hatékonyság az élelmiszer-gazdaságban: Tudományos tanácskozás. Kecskemét, 1985. ápr. 12. (szerk. Nagy Lajos). Szeged, JATE, 1985. p. 41-61.
83. A termelőszövetkezeti mozgalom társadalmi-gazdasági fejlődésének néhány elméleti kérdése. In: Agrárgazdaság, agrártársadalom, agrárpolitika /szerk. Hegyi András. Szeged: JATE - TIT Csongrád megyei szervezete, 1985. p. 29-44.
84. Vita a tudomány és gyakorlat kapcsolatáról: Társadalomkutatások, politikai döntések. Délmagyarország, 75. évf. 1985. 277. sz. 5. p.
85. A gazdasági hatékonyság és a szocialista társadalmi értékek viszonyáról. In: A gazdaság és társadalom viszonya a szocializmus építésének jelenlegi időszakában: Tudományos konferencia előadásai. (főszerk. Nagy Lajos). Szeged, 1985. p. 13-21.
86. Nagy Lajos - Czagány László: Teoretska i prakticna pitanja privredne reforme u Madarskoj. (A gazdasági reform elméleti és gyakorlati kérdései). Novi Sad: Privredna Izgradnja, 1985. 2.sz. p. 63-90.
87. A tudomány árugazdaságtana: Egy szegedi szerző könyve. Recenzió Szilágyi László: A tudomány árukategóriái és gazdasági hatékonysága c. könyvéről. Délmagyarország, 76. évf. 1986. 241. sz. 4. p.
88. Einige neue Wesenzüge der staatsmonopolistischen Regelung der Landwirtschaftproduktion in der 80-sten Jahren. (A mezőgazdasági termelés állammonopolista szabályozásának néhány lényeges vonása a 80-as években). Berlin: IPW Forschung Hefte, 1986. p. 127-132.

89. Társadalomkutatások, politikai döntések. In: Vita a tudomány és gyakorlat kapcsolatáról. Szeged, 1986. p. 39-42 (Biotechnológiai füzetek, 3.)
90. A magyar gazdasági fejlődés néhány jellemzője az intenzív szakaszra történő átmenetben. In: Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon II.: Gazdasági fejlődés, kultúra, ideológia. Bp.: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1986. p. 69-87.
91. A fekvési járadék szerepe a földjövedelem-differenciákban. Gazdálkodás, XXXI. évf. 1987. 10. sz. p. 41-45.
92. A szocializmus eszmerendszere és a piac. Délmagyarország, 77. évf. 1987. 144. sz. 5.
93. Szabó Kálmán: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban. [Recenzió]. Közgazdasági Szemle, XXXIV. évf. 1987. 2. sz. p. 223-228.
94. Szabó Kálmán: Arányossági elv és érték a modern gazdaságban. [Recenzió]. Acta Oeconomica, Tom. 38. Bp., 1987. p. 395-399.
95. A fekvési járadék és a földértékelés kapcsolatáról. Tér és Társadalom, 1988. 1. sz. p. 3-19.
96. A magyar agrárszektor és a fejlődő országok kapcsolata. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomico-politica, Tom. XXV. Szeged, 1988. p. 131-138.
97. Nagy Lajos - Sallai Miklós: Svaz' mezdsu promüslennost' i szelszkim hozjajsztvom i monopolizacija v razvitüh kapitaliszticeszkih sztranah v 80-üh godah. (A mezőgazdaság, az ipar és a monopolizáció kapcsolata a kapitalista országok fejlődésében a 80-as években). In: Agrobiznes i mirovaja prodovol'sztvennaja szituacija: Materialüh mezsdunarodnogo szimpoziuma janvar' 1987. g. Berlin: Institut für Internationale Politik und Wirtschaft der DDR, 1987. p. 80-101.
98. Zu einigen aktuellen Problemen der Marx'schen Rententheorie. (A marxi értékelmélet néhány aktuális problémájához). In: Die Kapitalistische Grundrente und ihre Erscheinungsformen in der Gegenwart. Leipzig: Karl-Marx Universität, 1988. p. 63-67.
99. Fragen der Annäherung des Einkommens von Erbeitem und Bauern der Ungarischen Volksrepublik. (A Magyar Népköztársaság munkásai és parasztjai jövedelmi viszonyainak megközelítéséhez). In: Zu Agrarpolitik in der Deutschen Demokratischen Republik und in der Ungarischen Volksrepublik. Greiswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, 1988. p. 46-55.
100. Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában. In: Közös gondolkodás a szocializmusról: Országos elméleti tanácskozás, Szeged, 1987. február 19-21. 3. köt.: Vita. [Bp.]: Kossuth, 1988. p. 135-141.
101. Piacgazdaság és versenyszabályozás. Gazdaság és Struktúra, 1989. 1. sz. p. 64-66 (különszám).
102. A szocialista öngazgatás és a piac. In: Gazdasági-műszaki fejlődés és a döntési mechanizmusok (szerk. Gútai Erzsébet.) Bp.: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1989. p. 104-117 (Műhelytanulmányok)
103. A közgazdászképzés lehetőségei a Dél-Alföldön. Békés megyei Népiújság, 1989. február 16. 5. p.
104. A földtulajdon és a földpiac liberalizálása Magyarországon. Kutatási beszámoló. Bp.: MTA KTI, 1990. 80 p.

105. A földtulajdon és a földpiac Magyarországon. Vitaindító előadás. In: A földtulajdoni és földhasználati viszonyok továbbfejlesztésének közgazdasági és jogi koncepciói. Tudományos vitaülés, Szeged, 1990. június 5. Szeged: JATE Állam- és Jogtudományi Kar Mezőgazdasági és Munkajogi Tsz., 1990.
106. Közgazdaságtan I.: Mikroökonómia (szerk. Nagy Lajos.) Szeged: JATE, 1991. 430 p.
107. Vállalati tulajdon és piac. (szerk., bev. Nagy Lajos.) Szeged: JATE, 1991. 140. p.
108. Az árugazdaság alapfolyamatai. A pénz és a piac. In: Közgazdaságtan I. Mikroökonómia. Szeged: JATE, 1991. p. 43-90.
109. Az öngazgatás kezdetei a központosított tervgazdaságokban. A gazdasági öngazgatás Jugoszláviában. A gazdasági öngazgatás Lengyelországban. Az Öngazgató vállalat Magyarországon. Az állam és az öngazgató vállalat. Az öngazgató vállalat és a piac. Az öngazgató vállalatok szerepe a vállalati struktúrában és további sorsuk. In: Vállalati tulajdon és piac. Szeged: JATE, 1991.
110. Közgazdaságtan I. Mikroökonómia (2. jav. kiad., szerk. Nagy Lajos.) Szeged: JATEPress 1992. 255 p.
111. Az árugazdaság alapfolyamatai: A pénz és a piac. In: Közgazdaságtan I. Mikroökonómia (2. jav. kiad.) Szeged: JATEPress 1992. p. 40-68.
112. A földjáradék és a földpiac. Szabó Kálmán 70 éves. Bp., 1992. p. 125-139 [Közgazdasági (F)irkák, 70.]
113. A fejlett tőkés országok szabályozott földpiacáról. A magyar mezőgazdaság érték- és járadéktermelő képességének vizsgálata a változó tulajdoni, szervezeti és piaci viszonyok közepette. Szeged, 1993. p. 1-65. [OTKA-kutatás]
114. A földkoncentráció és a földpiac a piacgazdaságban. Keszthely: Pannon Agrártudományi Egyetem, 1994. 11 p.
115. A földbirtokpolitika az EU-országokban és hasznosítható tapasztalataik. Háttéranyag a Földtörvény parlamenti vitájához. Szeged, 1994. 68 p. [Kézirat]

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (Molnár Imre)	5
<i>Andrássy Adél</i> : A termelési függvények néhány elméleti kérdése és a mezőgazdaság dinamikus termelési függvénye	7
Some theoretical questions of production functions and the dynamic production function of the agriculture (Summary).....	22
<i>Balázs József</i> : Balás Károly érték-, pénz-, és árelmélete	23
Die Wert-, Geld- und Preistheorie von Károly Balás (Zusammenfassung)	34
<i>Benet Iván</i> : A magyar agrármodell hatékonysága	35
The efficiency of Hungary's agricultural model (Summary)	54
<i>Blazovich László</i> : Szabadka története a tatárjárástól	55
Die Geschichte Maria-Theresi-opels bis zum Tatarensturm (Zusammen- fassung)	72
<i>Bobvos Pál</i> : Az aranykorona és a termőföld-érték	73
Die Goldkrone und das Wert der fruchtbaren Erde (Zusammenfassung) ..	82
<i>Burgerné Gimes Anna</i> : A Csongrád megyei birtokviszonyok változása	83
Changes of land-ownership in County Csongrád (Summary).....	91
<i>Czagány László</i> : Az abszolút földjáradék modellezése Cobb-Douglas típusú termelési függvényekkel	93
The modelling of absolute land rent by the Cobb-Douglas production function (Summary)	108
<i>Csendes Béla</i> : Szövetkezetek az átalakuló mezőgazdaságban	111
Cooperatives in the transforming agriculture (Summary)	122
<i>Égető Emese</i> : Privatizációs stratégia és privatizációs technikák Magyarországon	123
Strategies and technics of privatization in Hungary (Summary)	133
<i>Farkas Beáta</i> : Regionális politika Magyarországon: Tendenciák a rendszerátalakítás időszakában	135
Regional policy in Hungary. Tendencies in the transition process (Summary)	144
<i>Forgács Katalin</i> : Foglalkoztatás vagy hatékonyság?	145
Bechäftigung oder Effektivität? (Zusammenfassung)	159
<i>Jakab Éva</i> : Quod neque aceat neque muceat, id dabitur: A hordóban lévő bor eladásáról	161
Quod neque aceat neque muceat, id dabitur: Über den Verkauf von Faßwein (Zusammenfassung)	177
<i>Kardos Zoltán</i> : Ráfordítások és a hatékonyság összefüggései a 60-as és 70-es évek magyar mezőgazdaságában	179
Die Zusammenhänge zwischen der Verwendungen und die Effektivität in den 60-er und 70-er Jahrzenten in der ungarischen Landwirtschaft (Zusammenfassung)	192

<i>Kemenes Béla</i> : A Ptk. szerződési jogának alapelvei történetiségében; a reformmunkálatok egyes kérdései	193
The historical overview of fundamental principles of law of contract in Hungarian Civil Code; some topics of reform endeavours (Summary)	204
<i>Mayer László</i> : Dél-Korea agrárpolitikájának néhány kérdése	207
Some questions of South Korea's Agricultural policy (Summary)	221
<i>Molnár Imre</i> : Gazdasági válság a császárkori Római Birodalomban	223
Wirtschaftliche Krise im Römischen Reich zur Zeit des Kaisertums (Zusammenfassung)	229
<i>Nagy Ferenc</i> : Gondolatok Finkey Ferenc egykori szegedi egyetemi tanárról és anyagi büntetőjogászról	231
Einige Gedanken über den ehemaligen Universitätsprofessor und Strafrechtler in Szeged: Ferenc Finkey (Zusammenfassung)	240
<i>Paczolay Péter</i> : Machiavelli "új állama"	243
The "new state" by Machiavelli (Summary)	255
<i>Pálovics Béláné</i> : A franciaországi és a hazai mezőgazdasági termelői árak összehasonlítása	257
A Comparison of the Agricultural Production Prices in France and Hungary (Summary)	265
<i>Ruszoly József</i> : A kisajátítás törvényi szabályozásának története Magyarországon (1881–1944)	267
Geschichte der gesetzlichen Regelung der Enteignung in Ungarn (1881-1944) (Inhalt).....	286
<i>Szabó Kálmán</i> : A termelőerők és termelési-gazdasági viszonyformáik és a rendszerváltás	287
Production forces and forms of economic relations and the system change (Summary)	299
<i>Szentpéteri István</i> : A munkamegosztás és a koordináció, mint a szervezeti analízis alapja	301
The Division of Labour and Co-ordination as Bases for Organisational Analysis (Summary)	314
<i>Tóth Lajos</i> : A földtulajdon és földhasználat, valamint az agrárgazdasági struktúrák az agrárjogalkotás tükrében	315
Das Grundeigentum, die Bodennutzung, sowie die agrarwirtschaftlichen Strukturen im Spiegel der Agrarrechtschaffung (Zusammenfassung)	332
<i>Tóth László</i> : Integráció és regionalizáció a II. világháború utáni Európában	335
Integration and regionalisation at Europe after the Second World War (Summary)	350
<i>Vági Ferenc</i> : Jövedelemrealizáció és újratermelési válság a mezőgazdaság szervezeteiben	351
The profitability and the crises of reproduction in economic organisations of agriculture (Summary)	358
<i>Nagy Lajos</i> tudományos munkáinak jegyzéke	361